

માન રી

સર્જન અને ચિંતાનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૪ : ગ્રંથાંક ૧

માર્ચ ૧૯૩૯

પ્રકાશન

તેરમી

પ્રકાશન સ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : બાબનગર

લાં છુ' આ યુ ધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા'

અંકુરું કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અબ્રક
તથા ખીબત પોષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

લાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફં. આંખાચોક

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્વ સમજાવે છે:—

વસુલ થએલ થાપણ	રૂા. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
શેર હોલ્ડરોની જુસ્મેદારીની રકમ	રૂા. ૯૦૦૦૦૦-૦-૦
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬)	રૂા. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪
અનામત ફંડ	રૂા. ૩૧૦૩૧૯-૭-૨
૧૯૩૬ સુધી જરાએલ કલેઇમ	રૂા. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત	રૂા. ૯૪૯૩૪૩-૩-૦

સારા આખરૂદાર, લાગવગ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ચોરગેનાઇઝર, ચીફ એજન્ટ અને એજન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હોડ ઓફિસ-ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

૩૧૫-૩૨૧ હાનંગી રોડ, કોટ-સુબ્બુ

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંગૂન,

હૈદરાબાદ(દક્ષિણ), મોમ્બાસા(આફ્રિકા).

વિષયદર્શન

પૃષ્ઠ ૪, અન્યાંક ૧

[માર્ચ '૭૬ : પ્રકટ, મે '૭૬]

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાશરણ ('ઈશાવાસ્ય' નો સ્થાનકાંડ)	૧
દશાષ્ટાદશ જન્મતિથિ (સાત્તીય લેખ)	
ડૉ. વિનયભાઈ ભટ્ટાચાર્ય	૫
રાહી (નવલિકા)	
ઉમાશંકર ભેશી	૧૦
અર્વાચીન મરાઠી વાક્યમય (પરિચયાત્મક રૂપરેખા)	
પ્રા. મનોહર રા. પાળદે	૨૨
એનકુસકર્ક (પ્રસિદ્ધ વિદ્યાકેન્દ્રની પિછાન)	
ભારતીયજેન સ્વારામાઈ	૩૭
એન્ને સંકેત (એનું જીવન તથા કવન)	
પ્રા. સુરેશ દીક્ષિત	૪૭
સિમલાની સહેજગાહ (પ્રવાસવર્ણન)	
નન્દકિશોર ના. મજમુદાર	૫૮
ગુજરાતી સાહિત્ય (યાચોપયોગી રૂપરેખા)	
વિ. કે. વે.	૭૩
આંખી-અ.ચ-સુચી	
પ્રા. હીરલાલ મોહીવાળા	૭૭

નિકળ

અન્દકધર્મનાં નવાં ચિત્રો ('રંગભરતી')	
ડૉ. ભદ્રમુખ, કે. વેળ	૮૩

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

સેલિંગ એજન્ટસ

ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ
લીમીટેડ

લોખંડ, હાડબેર, ખાસવેર, ઓઈલ પેન્ટસ કલરના વેપારી.

૨૦-૨૨, સી. પી. ૨-૩ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨.

પ્રકાશનો ખબતો હીરા

હીરાની મળીઓ-કી. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
કુડા બેડીઓ-કી. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

વહેવારના અંગે ખાસ મોટા સ્ટોક તૈયાર કર્યો છે.

હીરાની સળા અને કુડા બેડી વસાવવી એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી ખાસે હરદમેશ રહેતી મૂકી છે. ધસાય નહી, પીસાય નહી, કુટે નહી, ટુટે નહી, હમેશ પ્રકાશતા હીરાના દાગીના તમારો કુદ-બની સ્ત્રીઓને રોમાવનાર, તેમજ તમારા કુદબની મદદના વધારનાર છે.

બદારગામના ઓઈરનો માલ વી. પી. યી મોકલવામાં આવશે. કાંઈપણ કારણસર પસંદ ન પડે તો એક અઠવાડિયા સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ મુલતવિ રાખીશું.

ચોખ્ખી ચીજોની દરેક ચીજ કાંઈપણ વાલે ખરીદો.

સૂરજમલ લલ્લુભાઈની કું.

સ્થાપના ૧૮૯૫.

હીરાના વેપારી તથા ઝવેરી, ઉપદ્ર, કાંઈપણની રોડ, મુંબઈ.

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. આ મથાળાની પૃ. ૧૧૧મા પરની નોંધની પૂર્તિરૂપે આ ચોડી લીધીઓ લખાય છે.

૨. માર્ચનો આ અંક એ માસની આખરે કે જુનની રાર-આતમાં સંપન્ન થઈને મળશે; પરિણામે, જુન અને સપ્ટેમ્બરના આજીવન પ્રકારના અંકો વધારે ને વધારે મોટા થતા નહ; (આણં બધું અનિયમિતપણું, વાચકો જાણે છે તેમ, આશરે એ વર્ષથી જે અમુક મર્યાદાઓ અમારી પ્રવૃત્તિઓ તથા હિસાબને બંધાયેલ છે, તેને આમારી છે એ સ્પષ્ટપણે યાદ આપવાની જરૂર ભેઈએ છીએ.)

૩. એ બંને અંકોને એમ અતિમોટા થવા દેવા કરતાં, બંને તેજી નિયમિતપણું સાધવાનો એક જુદો માર્ગ અમે પસંદ કર્યો છે. તે આ : એ અંકોના (જુન ૧૯૩૬નો તથા સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૬નો) લવાજમ સારું, એટલી જ કિંમતનો એટલે કે રૂ. ૨૫૦ અંકે અડીનો એક અન્ય નામે 'જૂથ અને કેવડી', માલકોને અન્યએણીનાં ચોથા વર્ષના ખીલ ને ત્રીજા અન્યાંક તરીકે આપવો, એ ફરજ જુન કે જુલાઈમાં બનવી લેવી અને ૧૯૩૬ના વર્ષ આખર પહેલાં જ એ (એટલે અમારા ચોથા) વર્ષના-ડીસેમ્બર ૧૯૩૬નો-અંક સંપન્ન પડેથીતો કરી દેવો. આ ગોઠવણ ૧૯૪૦નું વર્ષ નિયમિતપણે રાજ કરવાની તક આપણને આપશે.

૪. સદરજુ અન્ય (આશરે ૩૦૦ પાનાનો થશે તે) અર્ધા જેટલો, છપાયો છે ને મોઝમાં મોટો જુન આખરે પૂરો છપાઈ રહેવાની ખાતરી છે; અને એ જ વી. પી. યી(રૂ. ૫-૩-૦ ના) માલકોને મોકલી ૧૯૩૬નાં લવાજમ વસૂલ કરવા કરાવ્યું છે.

૫. જેમનાં ૧૯૩૬નાં લવાજમ આવ્યાં છે તથા જેઓ આ માર્ચ અંક મળ્યા બાદ તુર્ત મ. ઓ. યી. (કે રાખાઓમાં) લવાજમો ભરશે તેમને માટે પણ ઉપલી ગોઠવણનો અમલ થશે; એટલે કે સર્વને માર્ચ અંક, 'જૂથ અને કેવડી' તથા ડીસેમ્બર અંક મળશે.

૬. જેમને અન્ય વી. પી. યી જુન કે જુલાઈમાં જશે તેઓ એ (હવે વચ્ચે કરાના નવા વિનંતિપત્રની રાહ નહિ ભેટાં) છાપવી લેશે જ એવી આશા છે.

—વિ.

સાચવ અને સુકુમાર (' સંસ્કૃતકલા અને જીવન લેખો ')

ભગવદ્ગીતા ૬૦

પરિચાલિકા ૧, ૨; સ્વીકાર (વિ.) ૬૩, ૬૪, ૬૬

દેવર્ણ

વાસરિકા (વિ.) ૧૦૨

ફલ અને પરચર : ચર્ચાપત્ર (' મન્યપીઠ ') ... ૧૦૭

નિકષપૂર્તિ (વિ.) ૧૦૯

મંદિરનો ધંદનાદ (પૃ. ૧૧૧); પૂર્તિ, પૃ. ૧૧૧ની સામે.

મંજુષા

૧. નવલવિશેષ ૧૧૨

૨. મન્યપત્ર ચિન્તાન ૧૧૪

૩. સામયિકોમાંથી ૧૨૩

૪. નવા ભારતીય મનો ૧૨૬

૫. રૂઝ્કા રોનું ૧૨૮

૬. બે મંજુષાઓમાંથી ૧૩૫

' માનસી પ્રવેશી સંચાલક રિજયસમ ક. વેલ, દરજી મદોલો; નવનિર્મિત સૂચવ. લેખાલમ્ ૩. ૫); દેશાવર, ૩. ૮); પ્રક ૩. ૧૧. સાખાઓ : (૧) મુખ્ય, મેલસાં એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સૂચવ, લોકચાળી મુનુમંદિર, ચેન્નાઈ; (૩) ભણત, ભગવત્ રા. ભટ્ટ, ખેડાવાળી વાલી પાસે; (૪) વરોહરા, પ્રા. ગોવિંદ-લાલ ડ. ભટ્ટ, ચિંપાપુરા; (૫) સ્વમદાવાદ, મુર્જર મન્યરત્ન મર્ચાંતિય; ખાંપી રોડ; (૬) દરજી, ભારતી સાહિત્યસંપ્રદાય, રેન્ડો દોલ; (૭) રાજકોટ, પ. ન્યુ રોસ, ડાઉન દોલ. સામે; (૮) જમનગર, રા. રામચન્દ્ર, ચેન્નાઈ, ચોલાને કહેલો; (૯) પેરમંદર, રા. જયેન્દ્રસામ મ. પાસે. હમદોની રોડ.

માનસા

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૪ ————— ગ્રંથ ૧

સરસ્વતીકંઠાભરણુ

[રસાલંકારના એક સંસ્કૃત મન્યના આ નામનો વિનિયોગ અહીં એવી રીતે કર્યો છે કે એ મથાળા હેઠળ, સરસ્વતીનું કંઠાભરણુ થવાને પાત્ર એકેક રાખદરતનદાસરૂપ અવતરણુ, ગયે તેમ આ વર્ષે પણ, જગતનું વાક્યમથનિધિમાંથી વીણીને અંકારને મૂકવું. આ દૃષ્ટિએ અને આ રીતે નીચે ઇરાવાસ્યેવનિષદનો જ્ઞાનકાંડ લવાયો છે. બાકીના બે કાંડ આવતા બે અંકમાં અપારો ગુજરાતી સાવાન્તર સ્વ. દિ. બ. કેરાવસાલ હ. મુવરચિત ('વસન્ત'ના રજતમહોત્સવગ્રંથમાંથી) તથા અંગ્રેજી શ્રી આરવિન્દરચિત અનુપમ ઇરાવાસ્ય-જ્ઞાન-માંથી લીધું છે.]

‘ ઇંદ્રે આચ્છાદ્યુ’ આ સર્વે *

જ્ઞાનકાંડ

* ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन लोकेन मुञ्जीया म गृधः कस्य स्वित्तनम् ॥

* આ ચબ્દો રા. ન્દાનાલાલ કવિએ કરેલા પ્રસ્તુત વપનિષદના ('વપનિષદ'ગ્રંથ 'માંના) સાપાન્તરમાંથી લીધા છે.

ઈશે વિશ્વે ધટે સૌ આ હવાઈ જાનકાલિએ;
માણુ એ ઈશ આ મૂળી: ન થા તું ધન. કોનું એ ?

All this is for habitation by the Lord, whatsoever is individual universe of movement in the universal motion. By that renounced thou shouldst enjoy: lust not for any man's possession.

૨

કુર્વન્નેવેદ કર્માણિ જિજીવિષ્ણતં સમાઃ ।
एवं त्वयि नान्ययेस्तोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥

રહે નિલેપ તું કર્મોર માટે કર્મ કર્યાં જઈ
સૌ વર્ષો હવણ એ જ, અન્ય ના, નર ॥ ૨ ॥

Doing verily works in this world one should wish to live a hundred years. Thus it is in thee and not otherwise than this; action cleaves not to a man.

૩

असूर्या नाम ते लोका मन्धेन तमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महन्ता जनाः ॥

અંધારે ગાઢ ઘેરેલા લોક આસુર છે કલા.
ત્યાં જાય કાય પડતાં તે જે આત્મા ન માણતા.

Sunless are those worlds and enveloped in blind gloom whereto all they in their passing hence resort who are slayers of their sons.

૧. ઈશ (સં. ईश) : સમર્થ, શક્તિસ્વરૂપ પ્રજ્ઞ.
૨. કર્મ : (૧) વિદિત કર્મ; (૨) અવિદિત કર્મ.
૩. નર : પુરુષ, ઇશ, પ્રજ્ઞ.

૪

અનેજદેકેં મનસો જવીયો
જેનદેવા આનુવર્ણમર્ષત ।
તદ્વાવતોડન્યાનત્યેતિ તિથ
તસ્મિજપો માતરિશ્વા દધાતિ ॥

હાલે ન ને રહે મનથી થ ઊરે;
સામે હતાં તે નથ દેવ પામે;
ધાનારને તે કરી કામ આંટે;
ત્યો જ્ઞેષ્ઠ આ માતરિશ્વા બહાવે.

One unmoving that is swifter than Mind, that the Gods reach not, for It progresses ever in front. That standing, passes beyond others as they run. In that the Master of Life establishes the waters.

૫

તદેજતિ તત્તેજતિ તદુરે તદ્વન્તિકે ।
તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતઃ ॥

યર એ ને અયર એ; પાસે એ, વેગનો થ એ;
પાર એ આ બધાની ને આ બધાની થ માંહ એ.

That moves and that moves not: that is far and the same is near; that is within all this and that also is outside all this.

૬

યસ્તુ સર્વોણ મૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપર્ણયતિ ।
સર્વમૂતેષુ ચાત્માનં તત્તો ન વિજુગુપ્સતે ॥

સૌ ચરાચરમાં આંધ-આપેમાં સૌ ચરાચર
એથ ને દિલ્લિએ ઝીલ્લી, ગૂંચવાયે ન તે નર.

૪. જ્ઞેષ્ઠ : (૧) સૂર્ય તારા વગેરેને કરતા રાખતો જ્ઞેષ્ઠોત્તમ આધિભૌતિક પ્રવાહ; (૨) મસ્ત પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ.

૫. માતરિશ્વા : (૧) આકાશઆરી વાયુ; (૨) સૂત્રાત્મા.

But he who sees everywhere the self in all existences and all existences in the self, shrinks not thereafter from aught.

येस्मिन्सर्वणि भूतान्यात्मैवामृद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

ત્યાં થાયે જ્ઞાન ને જોયે આત્મરૂપ ચરાચરે,

ત્યાં એકત્વબુદ્ધિ, ત્યાં મોહ ને શોક ક્યાં રહે ?

He in whom it is the Self-Being that has become all existences that are Becomings, for he has the perfect knowledge, how shall he be deluded, whence shall he have grief who sees everywhere oneness ?

૯

स पर्यगाच्छुक्रमकायममण-

मस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभू-

र्थातत्त्वतोऽर्पन्मयदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥

વિશુ સ્વયંભૂ કવિ શુદ્ધ આપે

અકાય અસ્નાયુ વિશુદ્ધ રૂપથી

અખંડ તેજસ્વી શુચિ સ્વરૂપથી

વ્યાપી ભાવે યોજે સવના સર્વદા એક માપે.

It is he that has gone abroad—that which is bodiless, without scar of imperfection, without sinews, pure, unpierced by evil. The seer, the thinker, the One who becomes everywhere, the Self-existent has ordered objects perfectly according to their nature from years sempiternal.

૧. ભાવ : પદાર્થ, ૭. યોજે=યુકે છે, ૮. ભવ : સૃષ્ટિ.

ધર્મશ્રવણ

દશ અવતારોની

જન્મતિથિઓ

૧ શક્તિસંગમતંત્રના હિમમરતા ખંડનું સંપાદન કરતાં તેના છઠ્ઠા પટલમાં ધર્મશ્રવણ દશ અવતારોની જન્મતિથિઓ તથા એ સંબંધી કેટલીક માહિતીપૂર્ણ હકીકત મારા જોવામાં આવી છે. એ ઉપરથી માનવાકારણ મળે છે કે હિંદના કેટલાક પ્રદેશોમાં આ અવતારો સંબંધી માન્યતા માત્ર માણસની કલ્પનાની વસ્તુ તરીકે નહિ પણ ખરેખાર આ મર્ત્ય જગતની સત્ય ઘટના તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે. એ ઉપરથી એટલું પણ જાણવા મળે છે કે એ સૌ અવતારો ભગવાન વિષ્ણુનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો હતાં અને દરેકના જન્મ પાછળ આ જગતના કલ્યાણનો કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ સમાયલો હતો.

શક્તિસંગમતંત્રમાં આપેલી જન્મતિથિઓને ખ્રિસ્તી સંવતની અથવા તો વિક્રમ સંવતની તિથિઓ દ્વારા સહેલાઈથી જણાવી શકાય તેમ નથી. ચોક્કસ વર્ષો નક્કી કરાવવા માટે પણ ઘણી મોટી માણિતિક મજતરી કરવી પડે તેમ છે, જે કરવા હું પોતે અસમર્થ છું. શક્તિસંગમતંત્રમાં આપેલી

માહિતીને આધારે કોઈ વિદ્વાન ગણતરી કરી ચોક્કસ તારીખો ઠરાવી શકે તો જ્ઞાનના પ્રદેશને વધુ પ્રકાશમય કરવામાં તેનો ફાલો કીમતી ગણાશે.

આ સામગ્રીને આધારે ભગવાન જુદાના જન્મ સમયની પ્રમાણ્યૂત તિથિ નક્કી થઈ શકે તો તેમના કાલનિર્ણયની અત્યારે સુધી ચાલતી ચર્ચાનો અંત આવે. બાવિષ્યના કંઈક અવતારની તારીખ પણ આ રીતે અતિ મહત્વની છે. કારણ એવું કહેવાય છે કે કલિયુગના સમયઅંતે અંતે શ્રી પાછાં સત્ય યુગનાં વદાણાં વાશે. પાપપૂર્ણ કલિકાલના અંત અને બાવિષ્યના સુવર્ણયુગના સર્જનની કથા એ વિદ્વાનોને મન હમેશાનો કુતૂહલનો વિષય છે અને રહેશે.

ઉપર જણાવેલા મંથના ઉપયોગી શ્લોકો બાયાન્તર સંહિત અત્રે આપ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે મૂળ પ્રતમાં જ મૂલો હોઈ શકેલું બાયાન્તર, જિજ્ઞાસુઓએ માત્ર ધ્યાનમાં લઈ સમજવાનું છે,

કૃતે પ્રમથ ચૈત્રે ચ પ્રતિપચ્છુપ્દ દ્વન્દુના ।

રેવતી યોગ વિષ્ણુમે દિવા દ્વાદશ નાદિકા ॥

મત્સ્યકપી કુમાર્યાયામવતીર્ણો હરિઃ સ્વયમ્ ।

શંખામુરવઘાર્પાય મૂમેરુદ્ધરણાય ચ ॥

૧. કૃતયુગમાં વર્ષના ચૈત્ર માસના શુક્લ પક્ષની પ્રતિપદાને દિવસે જ્યારે ચંદ્ર રેવતી નક્ષત્રમાં હોતો, વિષ્ણુ યોગ હોતો, અને જ્યારે સૂર્યોદયને બાર ઘટિકા વહી ગઈ હતી ત્યારે વિષ્ણુભગવાને શંખ-દાનવનો સંહાર કરી પૃથ્વીને તેના ત્રાસમાંથી ગથાપવા માટે મત્સ્ય-રૂપે કુમારિકાના હિરે જન્મ લીધો.

ઝયૈષ્ઠશુદ્ધદ્વિતીયાયાં વિમલે વત્સરે જુલે ।

રોહિણી વૃષભયોગે ચ દિવા ઘટી ચતુષ્કલે ॥

હરિઃ કૂર્મેણ રૂપેણ શવતારઃ પ્રકાશિતઃ ।

વેતાલસ્ય વિનાશાય લોકમંદરહણાય ચ ॥

માર્ચ. '૩૯ ઇશ્વરના હશે અવતારોની જન્મતિથિઓ.

૨. વિશ્વ નામના વર્ષમાં જ્યેષ્ઠ માસના શુક્લ પક્ષની દ્વિતીયાને દિવસે જ્યારે ચંદ્ર રોહિણી નક્ષત્રમાં હોતો, બુધ યોગ હોતો અને સૂર્યોદય થમાને ચાર ઘટિકા વહી ગઈ હોતી ત્યારે વેતાલ નામના દાનવનો નાશ કરી માનવ ભવિના સંરક્ષણાર્થે વિષ્ણુભગવાને કાચબા રૂપે પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કર્યો.

કૃતે ચ વત્સરે શુદ્ધ માઘમાસસ્ય સપ્તમી ।

રવિવારે તથાશ્વિન્યાં સાધ્વયોગે મહેશ્વરિ ॥

દિવા ચ ઘટિકાઘૌ ચ વારાણ્યાં સ્વર્ચ દરિઃ ।

હિરણ્યાક્ષવધાર્ગ્યાય મૃગેશ્વરણાય ચ ॥

૩. કૃત યુગમાં માઘ માસના શુક્લ પક્ષની સપ્તમીને રવિવારે જ્યારે ચંદ્ર અશ્વિની નક્ષત્રમાં હોતો, સાધ્વ યોગ હોતો અને સૂર્યોદય પછી આઠ ઘટિકા વહી ગઈ હોતી ત્યારે વિષ્ણુભગવાને હિરણ્યાક્ષ રાક્ષસનો વધ કરી પૃથ્વીને સપ્તઋક્ષ કરવા વરાહ અવતાર ધારણ કર્યો.

કૃતેઽગિરા વત્સરે ચ માઘવે ચ ચતુર્દશી ।

શુદ્ધા ચ મંદશ્વરે ચ સ્વાતિ નક્ષત્ર સંયુતા ॥

વશાઘૌ ઘટિકામયે દિવાસ્તંભે મુખે શિવે ।

હિરણ્યકરણપાર્ગ્યાય પ્રલ્હાદસ્થાપનાય ચ ॥

૪. કૃત યુગમાં અંગિરસ વર્ષમાં વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષની ચતુર્દશી ને રાત્રિવારના દિને, જ્યારે ચંદ્ર સ્વાતિ નક્ષત્રમાં હોતો, સ્તંભ યોગ હોતો અને બુધ સ્થિર હોતો ત્યારે વિષ્ણુભગવાને હિરણ્યકરણપનો નાશ કરી પ્રલ્હાદને રથાપિત કરવા ગૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો.

ત્રેતાયાં વત્સરે જાતા મદિ ચ દ્વાદશી સિતા ।

મૃગુ ધ્રુવણયોદ્ધૌ ધૃતિયોગે તપેવ ચ ॥

દશપંચ ઘટીમયે દિવા વામન એવ ચ ।

અવતારો યલે કાર્યા દ્વારે સિદ્ધિતિ કિંકરઃ ॥

૫. વેતા યુગમાં ભાદ્રપદ માસના શુક્લપક્ષની દ્વાદશીને શુક્રવારના દિવસે જ્યારે ચંદ્ર મૃગશિર નક્ષત્રમાં હોતો, કૃતિયોગ હોતો અને સૂર્યોદય

પછી પંદર ધટિકા વહી ગઈ હતી ત્યારે વામન બિંદુકે રૂપે ભગવાન વિષ્ણુએ વામન અવતાર ધારણ કર્યો.

પ્રમાથી વત્સરે પ્રાપ્તે તૃતીયા માસવે સિતે ।

ત્રેતાયાં રાત્રિ રોહિણ્યાં રામોઽભૃદૈશુકાસુતઃ ॥

एकादश घटीमध्ये निशायां परमेश्वरि ।

अर्जुनस्य वधार्थाय ब्राह्मण्यपालनाय च ॥

૧. ત્રેતાયુગમાં પ્રમાથી નામના વર્ષમાં વૈશાખ માસના શુક્લ પક્ષની તૃતીયા ને રાત્રિવારના દિને જ્યારે ચંદ્ર રોહિણી નક્ષત્રમાં હતો અને રાત્રિની અગિયાર ધટિકા વહી ગઈ હતી ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુએ અર્જુનનો નાશ કરી બ્રાહ્મણત્વનું રક્ષણ કરવા માટે રૈણુકાસુત પરશુરામના સ્વરૂપે અવતાર ધારણ કર્યો.

ત્રેતાયાં તારણે વેલિ વત્સરે મધુ સંયુતે ।

તત્રય શુક્લા ચ નવમી ચેન્દુવારે પુનર્વસૌ ॥

શુક્લયોગે ચ મધ્યહ્ને દિવા રામૌ મોદશ્ચરિ ।

રાવણસ્ય વધાર્થાય હ્યવતીર્ણો હરિઃ સ્વયમ્ ॥

૭. ત્રેતા યુગમાં તારણ નામના વર્ષમાં ચૈત્ર માસના શુક્લ પક્ષની નવમી ને સોમવારના દિને મધ્યાહ્ને જ્યારે ચંદ્ર પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં હતો, શુક્લ યોગ હતો ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુએ રાવણના નાશને અર્થે સમાવતાર ધારણ કર્યો.

દ્વાપરે સમન્તપ્રાપ્તે વિરોધી વત્સરે રિષે ।

ધ્રાવણે ચાષ્ઠમી શુક્લ (કૃષ્ણ ?) બિહુરોહિણિ સંયુતા ॥

વજ્રયોગે મધ્યરાત્રૌ પૂર્ણઃ કૃષ્ણો હરિઃ સ્વયમ્ ।

કંસસ્ય ચ વધાર્થાય અર્જુનસ્ય હિતાય ચ ॥

૮. દ્વાપર યુગમાં વિરોધી નામના વર્ષમાં શ્રાવણ માસના કૃષ્ણ પક્ષની અષ્ટમીને દિને જ્યારે ચંદ્ર રોહિણી નક્ષત્રમાં હતો, વજ્ર યોગ હતો ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુએ અર્જુનના કલ્યાણ માટે અને કંસના વધ અર્થે કૃષ્ણાવતાર ધારણ કર્યો.

* શ્લોકાનુનનો.

કલો ચ વત્સરે ચૈવ ચરે ચાપાઢકે તથા ।
શુક્લ ચ દશમી દૈવી રવિવોરેણ સંયુતા ॥
શુક્રયોગે વિશાખાયાં દિવાનાઢી ચ ષદ તથા ।
બૌદ્ધોઽવતીર્ણો દેવેશિ તતઃ કલિયુગે ધૃણુ ॥

૯. કલિયુગમાં ખર નામના વર્ષમાં આપાઢ માસના શુક્લ પક્ષની દશમી ને રવિવારના દિને જ્યારે ચંદ્ર વિશાખા નક્ષત્રમાં હતો, શુક્લ યોગ હતો અને સૂર્યોદય થવાને ૭ ઘટિકા વીતી ગઈ હતી ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાને ધુલ્લ અવતાર ધારણ કર્યો. હવે કલિયુગમાં શું થશે તે સંભલો.

પ્રવૃત્તે હુર્મુસે દેવિદ્વિતીયા માર્ગશીર્ષકે ।
શુદ્ધાયાં શનિવારે ચ પૂર્વાષાઢા વિઘ્નૌ શિવે ॥
વૃદ્ધિયોગે રજન્યાં ચ ઘટિકા તૃતીયે શિવે ।
મક્ષાસુરવધાર્પાય કલ્પિત્વપધરો હરિઃ ॥

૧૦. હુર્મુખ નામના માર્ગશીર્ષ માસના શુક્લ પક્ષની દ્વિતીયાને દિને જ્યારે ચંદ્ર પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરશે, જ્યારે વૃદ્ધિ યોગ હશે, જ્યારે શનિની ત્રણ ઘટિકાઓ વહી ગઈ હશે ત્યારે મક્ષાસુરના નાશને અર્થે ભગવાન વિષ્ણુ કલ્પ અવતાર ધારણ કરશે.

પુરાણોમાં આ દશ અવતાર સંબંધી કેટલીક માહિતી આપેલી છે પરંતુ શક્તિસંગમતંત્રમાં ઉપર જણાવેલી જે વિગતો છે તે ખીજે ક્યાંય આઠઠા વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં ન હોવાથી અહીં તે આપવાનો પ્રયત્ન છે.

રાહી

મુઠ્ઠી રા એક ભાષ્યમાં વરસો પૂર્વે એ બાળુના કુંગરોમાં ફાલસા બનાવવાનો ઇગરો લીધેલો. ત્યાંની એક રામાંચક ઠંધા અમારે વરસોની દોસ્તી છતાં હજી હમણાં જતાં એણે કહી:

“અમે એક પછી એક કુંગર પરનાં જાડવાં કપાવતા જતા હતા અને બાકીઓ કરી ફાલસા પાડતા હતા. કુંગરો એટલા બધા જિંઘા નહિ. પશુ દૂરથી જોઈએ તો કાંઈ જોગીઓ જટા બાંધીને અમાડો નાખી પૂઝા હોય એવા લાગે, જંગલો અમને જાણ સરતામાં મળતાં. ધંધો નવો ચર થયેલો ને દરિદ્રાઈ જાણી દત્તી. માણુઓની મજૂરી તો મફત મળતી એમ કહી ચકાવ જોટલી કરતી હતી. એક પછી એક કુંગરો સાફ થતા આવે તેમ, જોઈએ તો જલે કે જટામૂટવાળા જોગીઓને જાણે મુંડન કરેલા સંન્યાસીઓ આવીને ધ્યાનમાં બેઠા હોય એવું લાગે.

“અમારી સાથે જેને સૌ દરજી તરીકે જોગીખતા એવા બે યુવાનો હતા. જિંઘા, પાતળા, રનાયુજ્જ શરીરવાળા આંખો મોટી ને પાણીદાર, મૂંઝ દાદી આજાં આજાં ફૂટી આવ્યા છે. મરદાનિયા કેય હુલે છે. ઉપર સોંઢરી બાંધે ને ખભે ફરસી જેવું જોખમ રાખે. એક જાત એક મુલક એવી બંને વચ્ચે અલગ જાત દોરતી, વિદેશીની, હતી.

“ એક વખત શરૂઆતના ગાળામાં મજૂરો પૂરતા આવી પહોંચ્યા ન હતા એવામાં એ બે જણા કુહાડા લઈને એક ઝાડના થડ ઉપર વારાફરતી ધા કરતા હતા. એક...હા ! એવો અવાજ સૂસકારા સાથે કરતા જમ અને એકનો ધા પડે ને મુદ્દર લાકડામાંથી ખેંચી કાઢે ત્યાં તો બીજો પોતાનો કુહાડો ઊગામીને ધા કરવા તૈયાર થીએ જ હોય.

“ ચપોચપ ધા ચતા આવતા હતા. ઝાડ પડું પડું થતું હતું, ત્યાં માથે મોટા મોટા લાકડાના જુગડા લઈને એક છોડી ભટ્ટા ભણી જતી હતી. જાને જણા જે તાલ પ્રમાણે કુહાડા વારાફરતી ઊગામતા હતા તેમાં એની તરફ ધ્યાન જવાથી ભંગ થયો અને એક જણની કુહાડાની ધાર બીમના કુહાડાની મુદ્દર ઉપર પડી અને એ હાથમાંથી છટકીને પેલી છોડીના પમ આમળ જતો પડ્યો. કહે છે કે એણે એની મુદ્દરને ઠેસ મારી બાણુ કમાવી આણુબાણુ નજર સુદાં કયો વિના પોતાને રસ્તે રીસ્તે જવાનું ચાલુ રાખ્યું. પાછળ પેલા બેને એકમેક ઉપર ખીજ કાઢતા એણે સાંભળ્યા:

“ હવે શું બન્યું તે હું પોતે કદી જાણી શકું એમ હતું નહિ અને એક મજૂર પાસેથી સાંભળવાં મળ્યું ન હોત તો કદી તું તો શું પણ હું ચે સાંભળવા પામત નહિ.

“ છોડીનું નામ હતું રાહી. તને કદાચ ખબર નહિ હોય, પણ એ જંગલોમાં ગરીબી એટલી બધી છે અને આમાર વિચારના ખ્યાલો પણ આપણાથી એટલા જુદા છે કે કપડાંલેતાંની બાબતમાં અંતરે સુદાં બેઠરકાર. હમણાં ધીમેધીમે કપડાંનો પ્રચાર વધ્યો છે, તો પણ અમારા જગ્યામાં પુરુષો માત્ર લંગોટી પહેરતા ને માથે ગરદનિયા કેશ લુગડાના એક લીરાથી બાંધતાં. કન્યાઓ માત્ર લંગોટી પહેરે ને ઢીસે બે હાથનું ઝોટણું નાંખે.

પરણેલી સ્ત્રીઓ દીંચણ મુધીનો ભાગ દાકે, કાચળી વાપરે અને પાથે ઓઢણું પજુ દોય.

“રાહી પંદરસતરની હતી. કપડાં પરથી તો પરણેલી જેવી લાગે, પણ પાછળથી જખાયું કે એ કુંવારી હતી. બધાં કરતાં એની ચાલ જરી જુદી જ હતી. બધાંની પેઠે પગે પિત્તળની ઠાંખીઓ પણ ન રાખે. આને લીધે એ તરી આવતી, બહુ મોટા ખાનદાન ધરની દોય ને પરાણે કામ કરવું પડતું હોય એવું એની દિલચાલ પરથી તમને લાગે. લગોદીથી ચલાવવાને બદલે કારેલુંમેલું એવું લુગડું સાયજ ઉપર એણે વીટાવ્યું હતું. અને તને શું હતું, પણ કુદતી જુવાનીને દાંકવા છાતી પર જે કપડું એણે પહેવું હતું તે પોતે એટલું જીજ્ઞાસુ દેવું અથવા ધસાયું હતું કે તેના કાજામાંથી છપાવવાનો લામ જ ડોકિયાં કરતો હતો.

“રાહી અપાઠના વાદળા જેવી કાળા હતી. બેઠા ધાટની અને પ્રમાણસરનાં અંગોવાળી હતી. હસે ત્યારે તમે નોંધ જ રહો. એક તો એના સહેલ દુધ જેવા દાંત કાળા ચંદેરામાં ચમકી રહે અને વળી માલમાં ખાડા પડે એ જુદા.

“તને ઘરે કે દુકાને કે કાલસાનો ધંધો કરવા ગયા હતા કે આ ખાડા જેવા. પણ રાહી પરણી છેવટે મારા એક દોસ્ત જેવા નોકરને. કુંભરનો બોનિયો ગણીને એને મેં સરખાતથી જ નોકરીએ લઈ લીધી હતો. પેલા એ કચ્છી તો જોડીવું કામ કરી જલ્દી, કંઈ દંગલ ધાલ તો ડરામણી માટે કામ આવે, પણ મગ ધધાને અંગે જલજાર નોકર તો એક આ કલજીજ હોવાનું. પાછળથી મેં એને બે બાની ભાગ પણ કરી આપ્યો હતો.

“એક દિવસે, આ રેલો કુદાગવાનો જનાવ જન્યા પછી થોડા દિવસે, અમે અમાસની પાખી પાળી હતી. બધાંઓ પણ

ખધા તૈયાર કરીને સળગાવ્યા હતા. બીજે દિવસે બીજી એક ડુંગરી પર અમારા ડેરા નાખવાના હતા, પણ અમાસની સવા-
રથી પેલા બે કચ્છીઓ ગયેલા તે બીજા દિવસ સુધી આખ્યા જ
નહિ. અમે મુકામ બદલ્યો. રાતે આવશે. પાંઠે ગયા હશે. કાલે
આવશે. એમાં કરતાં કરતાં બે દિવસ ગયા, ચાર ગયા, પણ
કંઈ પત્તો ખાધો નહિ. આખ્યા જથ્થાએ ગાંઠ વાળી કે નહીં એ
લેણકા ચાલ્યાં ગયેલા. કાં તો કોઈનું ઘર બાગીતેં ગયાં હશે.
તપાસ કરી તો સદલાએ અમારા રસાલામાંથી કંઈ બીજવસ્તુ
ખોવાતી ન હતી.

“છેવટે એ તરફનું કામકાજ સાવ પૂરું થઈ ગયું, અને
કલજીને ને રાહીને ઘેર મારે ગાટે ખાસ ચાપાણી કરાવેલાં તે
માટે છેલ્લો કલજીને મળવા ગયો ત્યારે મને પાછા મૂકવા આવતાં
રસ્તે મને પેલા કચ્છીઓના એકાએક અસોપ થવાનો બેદ એણે
કહ્યો. આંજ તો ધણી વરસ થઈ ગયાં. કાશુ જાણે કલજી અને
રાહીનું, પણ શું થયું હશે ? જો કે હું હૃદયથી ધમધમું છું કે
એ જીગલજોડી પરમ સુખમાં હો. પેલા કચ્છીઓનાં તો કદાચ
નામનિશાન પણ કોઈ ઠેકાણે નહિ હોય. કલજીએ સમ દષ્ટને
કરેલી વાત આજે કહેતાં વાંધો નથી, પણ તો મ તારે પેટમાં જ
રાખવી.

“કલજી કહે: ‘શેઠ, તમને ની કહું તો મને પાપ લાગે.
તમે જાણો છો કે એ કચ્છીઓ અસોપ થઈ ગયા એની કુડે
થોડા વખતમાં જ રાહી મારા રોટલા ધડી આલવા આવી. એને
તો ઠેક પહેલપરચમથી મન હતું, શેઠ, પણ હું એકનો બે ની
માફ. એટલે આઘીપાછી થયાં કરે. એ તમારો જ પરતાપ હો
કે શેઠજી. હાથમાં સોડી રાખી માથે ઘોળુધન ફાળિયું બાંધીને
હકમ બંગલવતો ફરું તે જાવજી રાહી જચારી શું કરે પછી ?
કહે કે એ દાડામાં મેં કાંઈ એનો જીવ જાળ્યો છે, જીવ જાળ્યો છે.

“તે, પછી, શેઠ પેલા કુહાડા અથડાયાં તો ને તે કેડે એ એમ જણા જવડી પડ્યા. આમ તો મારા વાલા ભાઈબધી રાખતા. અમારામાંથી કોઈ ફસામ જાય તો બે જણા એકમેકનો આલોટાળોની કરતા. પણ આ રાહીનું તો વસમું નીકળ્યું. એલો કહે કે હું એકલો લઉં, ને પેલો કહે કે મારી એકલાની જ.

“શેઠ, આપણે તમારી નોકરીચાકરી તો બરોબર બજાવીએ પણ આતું બધું ય ઉપરથી કાન પર આવી જાય ખરું. સંતુષ્ટીવેળનું કામ બંધ પડ્યું ત્યાં વાટમાં રાહી મળી. બોલી કે, ‘કેમ, હજી દાણે જ પડે છે કે?’ મેં જરી સંભળાવી હીકું કે, ‘ના, ધડનારી લઈ આવવાનો છું.’ જરી મથકો કરીને એ એને રરને ચાલી જતી હતી પણ મારાથી વળી પૂછાઈ મધુ: ‘તારામાં શું સ્થરાતન પાડ્યું છે કે આમ પૂછતી હીંડે છે?’ એક પથરાને ડેબે ચડાવતી બોલી ‘પૂછ તારા સગલા પેલા કમળીએને!’ આમ કહીને એ તો વરસાદના રેફાની પેટે ટેકરી ઉતરી અધ ને હું તો ભેંધ જ રહ્યો.

“પણ આમાંથી મને એક ગમ્મત સૂઝી આવી. મને કાંઈ રાહી જાણી ગમતીંતી શેઠ! રાહી મારી નજર હેઠળ હતી એટલે તો જીવતો હતો. મનમાં કે જરી રંજ પડે છે તો ધારે ધોરે આ કુંજરાતું કામ પૂરું કરી બહુ સળગાવી કરી પતાવીને નિરાંતે રાહીને બધા કુંગરા દેખાડું.

“મેં તમને કહ્યું નહિ, પણ શેઠજી, રાહી ચોતે એકલી એકલી તો કુંગરા ભમી બેઠેલી હતી. મારે તો ય મારી ભેડે એને કુંગરે બમાડતી હતી. ને એણે એકલીએ ભેગેણું પણ એની દેતેથી જલસુ દત્ત. એણે આપણા જણ્યા ભેડે ભેડે તો કુંગરે કુંગરો ખૂદી દત્તો. પણ, શેઠ, આ તો કુંગરોનું વન. નં મળે પાર કે ન મળે મુમાર. ઉગમજૂ કુંગરા તો આપણે પડતર જ મેલ્યા હતા. તે ત્યાં અમાસની છૂટી આવે ને દરણીની પેટે દોડતી રાહી

ચાલી નીકળે. વહેલી સવારે જાય તે સૂરજ ફૂલ્યે ભારી લખને આવે, ક્યાં ગઈતી તો કે મારા કાકાને ગામ. પણ આ કલિયો કંઈક કાકાનાં ગામ જોઈ આવેલો તો, "રોક. ફુંગરાઓની આગળથી તપાસ કરવા મને તમે મોકલતાં તેવામાં એક વાર મારા મનથી જ હું જિગમણા ફુંગરામાં જઈ ચૂકો. આગણો મકામ હતો ત્યાંથી ખીણમાં ઘિતરી, પલાણ ચંડી ઘિતરી પેલી બાજુ કોળામાં લાંબો પંથ કાપી, આગળ જતાં એકલમહુડી આવે છે ત્યાં આગળ બે વહેળિયાં મળે છે. ચોમાસાના ચાર દહાડા પાણી હોય. પણ એ બધાં વગડાઉં કાડ વચ્ચે એ એકલમહુડી એવી તો લીલીછમ ખીલી જોડે છે. શું કરું વાત ? જાણે બધાં કામ કરતાં તેની વચ્ચે મારી રાહી. પણ ત્યાંથી ડાળા વહેળિયાને મારગ જોયે ચડતાં આપું ગામ વસે એવડો માળ આવે છે. ત્યાં એક ઉંમરાના થડમાં ખાડા જેવું છે ને બળબળતા છાપનિયા જિનાળામાં પણ જોખો પાણી ત્યાં અચૂક ભરાઈ રહેતું હશે એવી જગા છે. આ તો કારતક હતો એટલે પાણી ભરચક હતું. પાણી ડાઈ ડખોળતું હોય એવો અવાજ આવતાં હું કાકની ઝાંચે, ભરાઈ ગયો.

"રોક, હવે આજ તમે જાઓ છો ને તમને ની કહું તો કોને કહેવા જઈય ? તમારા ચાર હાથ હતા તો તો રાહી મારે પડ્યો લહેર કરે છે. પણ શું કહું ? યાય છે કે બહું બરો-બર રજેરજ કહી બતાવું, પણ કહેતાં આવડતું નથી. પાણીને કિનારે મારી સામે જ પથ્થર ઉપર કોઈ બેહું હતું. બહીભરતો મનને ચપું કે કોઈ જૂતપ્રેત હશે. પણ, શું : કહું, આવાં જો જૂત હોય તો તો પછી દેવની પણ જરૂર થીદને પડે ? નક્કી કોઈ જોગનાયા હશે એમ મનમાં ગાંઠ વાળી. આંખ મસળી જોઈ ફરી જોયું. પાણીમાં ધીરેધીરે પગ હલાવવી દેવી બેઠી હતી. ડીઘ પર એક ધાગો પણ ન મળે. મને ચપું કે કપડાં વગર

માનવી પણ આવાં રૂપાં ન લાગે? પણ આગળ પાછળ જોઈ
હું તો કપડાં સૂકાવા નાખેલાં દતાં. કારા માટેના બંધનો
ઉત્તરાની ડાળે લીંચેલાં. કયો દતો. લુગડાં ઉપરથી ઝાળખી
ગયો કે અરે આ તો રાહી. ઝોતારીની, ચાવી તું છે એ તો
તારાં લુગડાંમાં બરાબરે તે કહી બતાવ્યું જ નહિ. હું તો મારી
આંખનાં છાલિયાંથી એ રૂપ પીતો જ ગયો. દરખમાં ને દર-
ખમાં ત્યાં જ દમશે યદને પડી ગત. પણ નસીબ, તે રાહી
હિંદીને કપડાં સૂકાવાં કે નહિ તે જોવા મઠ અને સૂકાવાં દશે
તેથી પહેરવા લાગી. હું ચૂપચાપ બીજી વાટે નીકળી ગયો.
શેઠ, જોયું ને. મારી રાહી કને બદલવાનાં કપડાં નહિ એટલે
એમ જ કરે ને?

“કંઈકોને બદાહરી પૂજવાનું એણે બતાવ્યું એટલે
આપજીને પણ અમલ તુલ્કી સૂઝી આવ્યો. જોઈએ તો ખરા
રાહી ફેટલાડમાં છે. એનું પાણી પણ જોઈએ અને છેક લગી
પડખે રહીશું કે કશું જોખમ વેડવા વારો આવે જ નહિ.”

“એક પછી એક જાને કંઈ પાસે જઈને કુદાડાવાળા
વાત જાણી. કારે ચસકાથી બનેએ મને કહી. હું બેયને અંલગ-
અલગ જ મળ્યો દતો. બંને બધા કહે કે રાહી વમર એ જાંપવાના
નથી. ચાવી બાજતોમાં મારી સલાહ માગે એ પણ રોજની
વાત હતી. હું મનમાં તો જગી જતો દતો કે કદાચને કુદાડો
પર આગળ પડવાને બદલે રાહીને ડીસે જ જતો વાગ્યો. હોત
તો મારે તો પહેલી ઝોતારીને રોજાને જ વખત આવત ને? પણ
જદુ પીરજથી મેં સાંભળ્યાં કશું. આ અગાઉ અમારાં સોઠને
એ બે જણે ઝોઠા પગલાં ન દતાં. આખ્યાંગી પેટે જ
ચાલતા હતા. ને તમે તો, શેઠ, પૈસા સિવાયની વાતમાં
માયું જ ન મારો. મેં હજું ત્યારે એમનું નસીબ એમની પાસે.
એ જાજીને પદેમાં પૈસા ઉંજરો બતાવી આપ્યો. ને પાછીયા

બીજને, અને કહી રાખ્યું કે અમાસની સવારે ત્યાં પહોંચી જવું ને સંતાપ રહેવું. સાથે ફરસી કે એવું કંઈ રાખવું નહિ, કેમકે ઐરાની જાત વિકરે તો કંઈનું કંઈ કરી નાખે એમ કહી રાખ્યું. આ બધું મારે કહેવાની જરૂર પણ ન હતી. બેય જણા છાના-છાના સરસ કપડાં પહેરી કરી બનીકનીને એ સવારે નીકળી પડ્યા. નીકળતા હતા ત્યાં કોપુએ એક જણાને પૂછ્યું 'યે ખરું કે કેમ કાંઈ કસબે ચાલ્યા ? બંનેએ એક બીજને જુદાં જુદાં બહાનાં બતાવેલાં કે આ ગામ જવાનું છે ને પેલે ગામ, તમને ખુદને પણ કોઈ ગામ જવાનું કહીને ગયા'તાને ? હું દૂર રસ્તે ચઢને પહોંચી જઈ ઉંબરા ઉપર પાંદડાંમાં ભરાઈ બેઠો હતો. પહેલાં એક જણો આવ્યો. રાહીને ન જોઈ અકળાયો. પણ દૂરથી થોડી વારમાં જ એને આવતી જોઈને ઉંબરાના થડ પાછળ ભરાઈ ગયો. સૂરજ વાસડો એક ઉંચે ચઢ્યો હતો. હવા ચોક્ખી અને મીઠી લાગે એટલી ઠંડી હતી. રાહી આવી. મારું હૈયું ફડફડવા લાગ્યું. થઈ ગયું કે કહી દઉં કે આ બદમાશ અહીં જાડ પહોંચે ભરાયો છે, પણ ગભરાઈ નહિ. હું છું પડખે. પણ તો તો આખી રાતની મજા ચાલી જાય ને ? થોડીવાર પછી રાહીએ હાથમાં ઘોઈ સાથે રાતના રોટલા લાવેલી તેમાંથી થોડોક ખાધો. ઉપર રહ્યા રહ્યા જોવાની મારે મજા પડતી હતી. પેલો થડ પાછળ રહ્યો રહ્યો ખાલી મોંદુ મમરાવતો હતો. એ માનતો'તો કે એ રાહીને જોઈ રહ્યો છે ને એને ખબર નથી, પણ એને ખબર ન હતી કે હું એને ને રાહીને બેઠને જોઈ રહ્યો હતો. પછી પાણી પી કરીને પહેલાં કપડાં ઘોઈ લેવાની તૈયારી કરવા લાગી. પીક તરફ મોંદુ નમાવી કાપડાની કસ છોડવા જાય છે ને જટ ન છૂટતાં અકળાય છે ત્યાં પેલાથી રહેવાયું નહિ ને બહાર નીકળી આવ્યો : 'લાવ, હું છોડી આપું.' કહતો'કને છોડ્યા જાય છે ત્યાં રાહીની આંખની અંગોઠીથી અને

કાળામાંથી પેલો બીજો ઉપર ધસી આવતો હતો એને જોઈ ખોટકાઈ ગયો. પેલાએ આવતાંવેત આને ચપ્પડ ચઢાવી દીધી અને તરતજ બંને જણા બાથબાથી કરવા મંડી પડ્યા. 'હું સહેજ રસ્તો શૂલી ગયો એટલામાં તો ભાઈસાથ આવી પહોંચ્યા છે રતો !' કરતો આ નવો આવનાર પેલાને નીચે નાખી મુક્યા મારવા લાગ્યો, બારાના બંધનો એ દિવસની જેમ આ રંગીલી રાહી દીધાં જાંઘત પશુ એણે એમાંથી એક અલગ કરી પેલાની ઉપર નાખ્યો. બાણુ ઉપર બે નાનાં નાનાં ઝાડ દતાં, તેમાંથી એકની સાથે વિરુદ્ધ દિશામાં મોંદું રાખી પેલાને બંધથી જકડી બાંધ્યો.

" 'રાહી નહીં વિચાર કરતી હશે કે હવે આ બીજાનું શું કરીશું ?' પણ એ બપોરે પેલાને ખેરના ઝાડ સાથે બાંધતો હતો ત્યારે એની પૂંઠ દતી એ વખતે રાહીએ પાસેના પથ્થર પર ચડીને બીજા ઝાડની ઝાળીએ વચ્ચે રોટલાવાળા બચકી ગોઠવી દીધી. પેલાને બાંધી કરીને છાતી ફૂસાવતો માતેલી આંખો ધૂમાવતો આ નેહો રાહી કને આવ્યો. 'હું' ઉપરથી ફરી પડવાનો વિચાર કરતો હતો કેમકે એ હવે આ ફૂસને ધૂડી-કમાં મસળા નાખવાનો એની ખાતરી હતી. એ તોરથી બોલ્યોઃ 'લાવ બહુ ઠોડી આપું.' એમ કહીને રાહી લણી હાથ લંબાવવા જાય છે, કેમકે હાથ લાગ્યો એ ખરો ત્યાં કાંપતીકાંપતી રાહી જરી મલકાઈને બોલીઃ 'પહેલાં કટકો ખાઈએ બે જણાં,' એમ કહીને એણે રોટલો દતો તે જગા હાથ લંબાવીને બતાવી. આ નવો ભાવ આણે બહુ ગમી ગયો. બે જણાં એ બોલ મનમાં રમી જતાં એ હાથ લેંચો કરી બચકી સેવા ગયો. ઝાડની જોડે બાથ ભરતો હોય એવા લાગતો હતો. રાહી ત્યાં કલણની પેઠે ફરી ને બંધ એની આંબુઆંબુ નાખી ઝાડ જોડે એને બાંધી ને બે ત્રણયાર ઉપરાઉપરી સખત ગઠિા લગાવી દીધી. એક હાથ આમાં જાંતરાઈ ગયો હતો. પેલા બીજો બોલતો હતો; 'સે, મેતો

જા. ખાધું નહિ ને ઢાળા આપ્યું. જિલડું.' રાહી પેલા છૂટા હાથને કંઈ કરી શકી નહિ, પણ પગ આગળ બંધના છેડા લાવી ત્યાં ગાંઠો લગાવી દીધી. બંને જણા સખત બોલાબોલી કરવા લાગ્યા. એ બધી કહેવાત્તેમ પણ નથી. રાહી એની નજર આગળ કાપડું કાઢીને ધોવા લાગી. એને તો જાણે કંઈ થયું જ ન હોય એમ બેઠી હતી.

‘સાલા કલિયાતો જન જ લઉં.’ એક જણો બોલ્યો. ‘મને ફસાવીને છવતો જશે એ ?’

‘તને ફસાવીને ? કે મને ?’ બીજો બોલ્યો. ‘માદ રાખ કલિયા !’

‘મને ફસાવી તો છે. આ તમં જેવાના હાથમાં કયાંથી નહિ તો ?’ રાહી મનશું ગણુગણી.

‘અત્યારે આવે ને લુએ કલિયાને જોવું હોય તો ! પણ કયાંઈ ભરાઈ પેડો હશે.’

‘‘પણ આ ઝાડ કઢાઈનું. હવું એટલે આણે બહુ જોર ક્યું. ત્યાં બટકોરાઈ ગયું. આખા ઝાડ સાથે એ નાચવા લાગ્યો. રાહી આ વખતે ગલરાઈ ગઈ. એનાથી ખૂબ પણ પડી ગઈ. હું નીચે બૂસકો મારવાની તૈયારીમાં હતો, પણ હજી કલિયાને રંગ જોવો હતો. રાહી જીડીને આઘી નાકી, ત્યાં પેલા ખેરના ઝાડ સાથે બંધાયો હતો એણે અછલ્લ આપી એટલે ઝાડની એક ડાળા પકડીને રાહીએ પેલાને નીચે નાખ્યો અને ડાળના છેડાથી આખા ઝાડ સાથે એને ધસડવા લાગી. ખીણ તરફ લઈ જઈ ફેંકી દેવાની જ એને તાલાવેલી હતી. પણ આણે કરગરીને પોતે જોને બાંધ્યો હતો તેને બાગીદારીની લાલચ આપી કંઈક બને તો મદદ કરવા કોલાવાલા ક્યો. એટલે એ પણ હાથમાં ડાળ આવી જાય તો ખેંચવા લાગ્યો. એમ કરતાં એના હાથનો પંજો

સદેજ છૂટો હતો તેમાં રાહીનું લુગડું આવી ગયું. પેલા ધસડાતો હતો એના ધક્કાથી રાહી એક વાર તો આ ભીમો બંધાયો હતો એની ઉપર જતી અથડાઈ. પણ જોર કરીને છૂટી ત્યાં એનું એક જ લુગડું હતું એ ય ખેંચાઈ ગયું. પેલા નીચે પડેલાને જોસથી એક ઝપાટે જાણુ પર દસડી લાજની મારી ઉંબરાના થડ પછવાડે બરાઈ જવા ગઈ. એ જ વેળા થડ ઉપરથી જૂસડો મારીને કસિયો ઉતયો એટલે આવતીકને મારામાં લપાઈ ગઈ. મારાથી ખોલાઈ ગયું: 'વાડ બહાદર !'

એનો શ્વાસ હેડો બેડો એટલે મેં જઈને પેલાને કઠાઈના ઝાડ સાથે ખીજા ખેરના ઝાડ સાથે ખાંધ્યો. એ બે જથ્થાનાં ફળાપાંથીસ્તોં. પછીથી બંધ પણ બનેના તંગ કપાં. એમનાં મોઢાં અમારી ગમનતાં પણ એમના જખાળા સંબળાતા હતા.

“રાહી કને દું આખ્યો એટલે કહે ‘હવે તો મમે તે રાખે, આટલું મને હેરાન કરી!’ કહી મારી ઉપર ટળા પડી. ચોડી વાર રદીતે કહે, ‘મને નવરાવ.’ મેં એને બરોબર નવરાવી. પેલે દિવસે જોઈતી એમ જેસાડી હેટે જઈને પાછી નીરખી લીધી. પેલા એકમેકને પૂછતા હતા ‘અરુ, કાંઈ દેખાઈ છે?’ મેં જઈને એમનાં ગાંઠાં ખેંચી મોંમાં દૂસા માર્યાં. એટલામાં તો રાહીએ ઉંબરા નીચેની મોટી રુસ્થા પર મદેકમદેકતાં પાંદડાંને ફૂલ પાથરીને લંબાવી દીધું હતું. કેટલી બધી યાજી મઈતી !

“એ દિવસે પછી સાંજે જ્યારે આપણા મકામ લણી આવતાં ત્યાં ત્યારે રાહી યું કહેતી ‘તો ખમર’ છે ? હજુ દું એનો સાદ સાંભળું છું, કાનમાં જનસે ~~જેવું~~ જ કરે છે. કહે કે આપખા બરનો ધાડ મારો ચાલ્યો ગયો.”

“મેં એને પૂછ્યું પછી પેલાએની કંઈ તપાસ કરી હતી ? તો કહે કે ‘એ તો રાતે વાઘ પાળી પીવા આવ્યો દશે

ત્યારે એને ભરખ પણ સાથેસાથ મળ્યો હતો. બાકી આપણે કંઈ જોવા ગયા નથી. આપણે પીપળકુંગરી પર હતા ત્યારે એ માળ ઊપર દૃવ પણ આવી ગયેલો. એટલે એ જાણે ને એનું નસીબ જાણે, તમને આમાં કંઈ દિલ દુખે તો માફ કરજો.'

“એ” એને કહ્યું કે ‘રાહી ને તું સુખી છે. એથી આખી દુનિયા સુખી છે.’

રાત્રિ અને પ્રભ

જ્યાં રાત્રિએ પોતાની પ્રભને રીખવ્યું નથી કે રાત્રિજાગ્રિથી આટલા લાભ છે અથવા પ્રભએ પોતાની મેળે સમજાને રાત્રિને રીખવ્યું નથી કે એણે પોતાના ને રાત્રિના લાભને અર્થે પ્રભને આટલી સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ, ત્યાં રાત્રિનું હેમ રહેતું નથી. ત્યાં સંકેતવેળા રાત્રિ પોતાને કમે ચોંટાડે કરે છે ને તેના પરમવત્તુ ફળ રાત્રિને પ્રભ બને લોગવે છે.

[ભા. ૧. પૃ. ૫૮;

(સને ૧૮૬૬)]

—નમ ગાજ

મરાઠી વાહ્મયનો

અદ્ય પરિચય

[ગત્તાંથી સારૂ થએલા માદ્રિતીમરપૂર તથા વિચારપૂર્ણ લેખનો આ બીજો વિભાગ છે. ગ્રીન્ન વિભાગ સાથે લેખ આવતો અંદે પૂરો થયો; પૂરો આ અંદે નહિ દરી સકવા બદલ વિદ્વાન લેખક અને વાચકોના સમાપ્રાર્થી બીએ.—સં. 'મા.')

નાટ્યકલા: દિલોસ્કર

મરાઠી વાહ્મયની શુદ્ધી શુદ્ધી પ્રવૃત્તિઓ તરફ અને તેમના વિકાસ તરફ હવે જ્ઞાન આપીએ. નાટ્ય, કાવ્ય, નવલિકા, નવલકથા, ઇતિહાસ, કોશ, ચરિત્ર એવા વિભાગોનો પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરવો જોઈએ. મરાઠી નાટ્યકલાને સમાજમાં આદરનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવાનું કાર્ય અણ્ણાસાદેગ દિલોસ્કરે કર્યું.

૧. એમના અવસાનની અર્ધશતાબ્દી (નવે. '૩૬માં) કાળવાઈ ત્યારે એમને વિશે 'માનસી'માં વિસ્તૃત નોંધ (દિવદિવાળી ૧૧૧૨; ૧૧૧૩માં ૨, ૫, ૧૧૩-૧૩.) આવી હતી એ વાચકોને યાદ દોરોજ.—સં. 'મા.'

તે પહેલાં નાટકો લખવાં અને ભજવવાં એ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું નહોતું. અણ્ણાસાહેબે આ પ્રદેશમાં પગલું મૂક્યા પછી આ સ્થિતિ પલટાઈ. તેઓએ નાટ્યરચનામાં વ્યવસ્થિતપણું અને ચિરંત આણી અને તેમાં હળું તે એક જાતનું. બંધેપાપણું કાઢી નાંખ્યું. તેમ જ તેમણે સરકારી સંગીત ગણ સાથે જોડ્યું અને સંગીતનાટકની નવી પ્રથા શરૂ કરી. કિર્લોસ્કરના 'સૌભદ્ર' 'શાકુન્તલ' 'રામરાજ્યવિયોગ' એ નાટકો પ્રસિદ્ધ હોઈને તેમાંનું 'સૌભદ્ર' હજુ પણ લોકપ્રિય છે. પૌરાણિક કથાનક, સરળ સહેલી ભાષા, પદ્ધતિસરની માંડણી, સારો વિનોદ અને રાગદારીનું આકર્ષક સંગીત : એવા ગુણોથી એમનાં નાટકો વિશૂષિત હોવાથી, અણ્ણાસાહેબને મરાઠી સમાજમાં ઘણું માન મળતું હતું; અને એમની નાટ્યકૃતિની પ્રથમ યતી હતી. સંગીતનાટકોના લેખકો હજુ પણ તેમને શુક્રસ્થાને માને છે.

કિર્લોસ્કર જેવા ગણ પેઢીના ખીળ વિખ્યાત નાટકકાર જાવિંદરાવ દેવલ હતા. તેમની 'શારદા' મહારાષ્ટ્રમાં હરેક માણસના મોંએ ચઢી ગઈ છે, અને મરાઠી રંગભૂમિ પર તેના પ્રયોગો અત્યંત લોકપ્રિય હતા. દેવલનાં નાટકોના વિષયો સામાજિક છે. 'શારદા'માં વૃદ્ધલક્ષ્મીના દુષ્ટ રિવાજ પર ઘણી ઉપદાસુભૂમિ દીકરા હોઈને તેનું પરિણામ નાટક જેવા બેઠેલા સર્વ પ્રેક્ષક પર પુર્ત જ થાય છે. દેવલની ભાષા સર્વસુગમ અને અસિદ્ધિતોને પણ સાંભળતાં જ સમજી શકાય તેવી છે. 'શારદા' પછી કુટલેક વર્ષે તેમણે 'સંચયકલ્પોલ' નામનું પ્રદક્ષન જેવું હાસ્યરસપૂર્ણ નાટક લખ્યું. તેમાંના આશ્વિન શેઠ જેવાં પાત્રો અને પિયકારી જેવાં લાવણીસ્વરૂપનાં પદો લોકના સ્મરણમાં પુર્ત જ રહે છે, અને સંસપ્તિશાયનોં પરાક્રમે જોઈને હસતાં હસતાં બેવડ વળી જવાય છે.

તથાપિ કિર્લોસ્કર અને દેવલને પહેલી પંક્તિના પ્રતિભાવાન

નાટકકાર કહેવાય કે નહિ એ સંદર્ભ છે. તેમનાં નાટકોમાં કોઈ ગૂઢ પ્રશ્નનું આવિઠકરણ કરવાનો પ્રયાસ નથી; અથવા તો કલ્પનાશક્તિનું ઉકુચન પણ બહુ ઊંચું ગએલું લાગતું નથી. સંસ્કૃતમાં રૂઢ થએલા નાટ્યતંત્રો અંગીકાર તેમણે કરેલો છે. તેમનાં નાટકો વાંચતી અથવા જોતી વખતે આપણી સામે જાણે પ્રૌઢ બાળપણરચા ઊભી હોય એવો ભાસ વચ્ચે વચ્ચે થાય છે. ગરુડરી અને અન્નેનાં નાટકોમાં જોટલું વૈચિત્ર્ય, ભરપૂરપણું અને રચનાકૌશલ જોવામાં આવે છે, તેટલું બહુ આ જૂના નાટકકારોની કૃતિઓમાં માલમ પડતું નથી, એ વાત સ્વીકારવી જોઈએ.

કોલ્હટકર, કેળકર, ખાડિલકર

હવે પછી નાટ્યશૃષ્ટિમાં શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલ્હટકરે પદાર્પણ કર્યું. તેમની લખવાની ધાટી જુદી જ છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો લાભ મળ્યાથી અંગ્રેજી વાક્યમંદા શૈક્ષણિકીય અને ઇતર નાટકકારોની કૃતિની અસર તેમની રચનાશક્તિ પર થઈ. ‘વીરતનય,’ ‘મૃકનાયક,’ ‘પ્રેમસોધન,’ ‘સહચારિણી,’ ઇત્યાદિ તેમનાં નાટકો પ્રસિદ્ધ હોઈને તે ધણે જાણે સામાજિક છે. પ્રજાપતિ પૌરાણિક પ્રતિમા હવે દૂર થઈને તેનું પાશ્ચાત્ય તરેહનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. કોલ્હટકરને વિનોદની નિમ્નમંદિત બહીસ હતી. મરાઠી બાપા ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ હતું, તેથી તેમનાં નાટકો ત્રોલ્લિપ્ત થયાં તેમાં નવાઈ નથી. પણ આ લોકપ્રિયતા એકંદરે કાળમજ પાસે ટકી સકી નહિ એમ કહેવું જોઈએ. તેમનાં નાટકો આજે કેટલાંક વર્ષથી રંગમૃતિ પર દેખા દેતાં નથી અને તેનું એક કારણ તો એમ હોતું જોઈએ કે કોલ્હટકરની નાટ્યોત્પાદનશક્તિ પહેલી પંક્તિની નહોતી. તેમનાં નાટકો જોતી વખતે તેમની કૃતિમતા, અસંભાવ્યતા અને મંદ ધ્યેયવાદ્યો જોનારને જરા કંટાળો આવે છે.

માર્ચ. '૩૯ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અદ્ય પરિચય

નરસિંહ ચિન્તામણ, કેળકર અને કૃષ્ણાજી પ્રજાકર ખાડિસ-
કર, આ બંને રાજકારણી પુરુષ નાટકકાર તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે,
કેળકરનાં નાટકો ગદ્યમાં છે અને ખાડિસકરનાં કેટલાંક ગદ્યમાં
અને કેટલાંક સંગીતનાટકો છે. કેળકરનાં નાટકમાં 'તોતયાચે'
બંડ' અને 'કૃષ્ણાણુન યુદ્ધ' એ જાણીતાં અને લોકપ્રિય
છે. તેમનો હમેશનો વિનોદ, ચમત્કૃતિજનક પ્રસંગનિર્માણ
કરવાની શક્તિ, ભાષાસૌજન્ય, એવા ગુણ તેમની નાટ્ય-
સૃષ્ટિમાં પણ જોવામાં આવે છે. ખાડિસકરના 'સવાઈ માધવ-
રાવાયા મૃત્યુ' 'કાંચનગડચી મોહના' 'ભાઈ બંદકી'
'કીચક વધ' આ ગદ્યનાટકો એક સમયે રંગભૂમિ પર અતિશય
લોકપ્રિય હતાં. 'ભાઈ બંદકી' નાટકનો ખેલ સતતપણે એક
મહિના ઉપરાંત સમય સુધી ચાલ્યો હતો એવી પ્રસંગે લેખકને
જાતમાહિતી છે; તથાપિ, ખાડિસકરનાં નાટકોની લોકપ્રિયતાનાં
કેટલાંક આગવુંક દારણો હતાં, એમ કહીએ તો તેમને ઓછામાં
લેખવવાનો ઉદ્દેશ નથી. 'કીચકવધ' નાટક રાજકોટી
તરીકે સરકારના રોપનું પાત્ર યથું હતું; અને 'તેને લીધે' એ
જોવાની લોકોની ઉત્કંઠા વધી. તેની પરની બંધી જિહ્વા પછી,
આજથી આશરે દસગાર વર્ષ ઉપર તેના પ્રયોગો શરૂ થયા
ત્યારે, એ પ્રારંભિક ઉત્સાહ યોગ્ય વળતમાં ઓસરવા લાગ્યો.
આજે એ નાટકો લોકો આગળ જાઝાં નથી. સંગીતનાટકમાંનાં
'રવચંદર' 'માનાપમાન' 'વિદ્યાદેવ' 'દ્રૌપદી' 'મેનકા' -
આટલાં સુપરિચિત છે. પણ આમાંનાં પહેલાં એ સ્થિતિ બાકીનાં
નિરાશાજનક છે, એમ કહેવું પડે. બાળગાન્ધર્વ જેવા નટ-
સમ્રાટે ખાડિસકરનાં સંગીતનાટકો જાહલાવીને જાણીતાં તેથી
તેમાં વધારે મધુરતા આવી. આ નાટકોમાંનાં ગન્ધર્વે જાણેલાં
માયનો લોકોને મોટે ચઢી ગયાં છે. તેને લીધે શાસ્ત્રીય સંગીતનો
લોકિક પ્રચાર ધણો થઈ ગયો છે. 'રવચંદર' નાટક, ખરેખર,
એક રીતે અપ્રતિમ છે. તેની પાર્શ્વભૂમિ પૌરાણિક અદ્યુતનાવાળી

અને દામગ છે. અને તેનો વસ્તુવિકાસ પણ કામગતાથી જ થયો છે. આ નાટકકારનાં નાટકોમાં વચ્ચે વચ્ચે શાશ્વત સિદ્ધાંતોની ચમક આવે છે. તથાપિ એકંદરે તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન એકાંગી અને અપૂર્ણ છે એમ લાગે છે.

૨૧. ગા. ગડકરી

રામ ગણેશ ગડકરી અથવા ગોવિન્દાચર્ય એ પ્રતિભાસંપન્ન લેખકનું નામ મરાઠી નાટ્ય અને કાવ્યના ઇતિહાસમાં ચિરકાલ ટકશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. ગડકરીની ગણના એક સ્વતંત્ર વર્ગમાં જ કરવી પડશે. કોલ્લટકર અને ખાડિલકરમાં છે નહિ તેવી અતિ જનનિપમાન કલ્પનાચક્રિનો પ્રમાદ જન્મથી જ એમને મળ્યો હતો. મનુષ્યસ્વભાવનું મૂલ્યકરણ કરવાની કળા તેમણે હિતમ રીતે સાધી હતી. નાટ્યતંત્રનો તેમનો વ્યાસંગ જનરો હતો. મરાઠી ભાષા તેમણે એટલી બધી કેળવી હતી કે તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે સેંકડો શબ્દો, શ્લોકો, અનુપ્રાસ, લાકષર્યના ઇત્યાદિ રમતાં રમતાં તેમની જાણે નાચે છે કે શું એમ વાચકને લાગે છે. એ સિવાય, ઘણા અભિજ્ઞાત પ્રકારનો વિનોદ તેમને રૂંચે રૂંચે બાંધે હતો. તેને લીધે તેમનાં નાટકોમાં પણ અનેક વિનોદી પ્રસંગો આવ્યા છે, અને, તે જોની વખતે પ્રેક્ષકને જાણે મલમલિયાં યાય છે. 'પુરવપ્રભાવ' 'એકચ ખ્યાલા' 'ભાવ-જન્મન' આ નાટકો હતુ પણ ધનું સૌક્યિય છે. 'એકચ ખ્યાલા'નું શુભરાતી ભાવાન્તર સૂરતનાં થી. જ્યેષ્ઠનામદેન શુકલે કેટલાંક વરસ પહેલાં કરેલું હતું એમ આ લેખકને ખ્યાલ છે. ગડકરીનાં નાટકના વિષયો સામાજિક હતા; રાજા, રાજસંન્યાસનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે. હિંદુ વિચાર, રમણીય કલ્પનાવિશ્વસ, ભાષા પરનું આશ્વર્ગારક પ્રભુત્વ, નાટકનાં પાત્રો અને પ્રસંગોની કલ્પનાદરી યોજના, પ્રદિપ્તિપ્રધાન વિનોદ, નાટકના વસ્તુમાં જ સામાજિક મૂલ્યોની અગત્ય કામગીરી છે તે તત્ત્વો પર ચર્ચા,

માર્ચ. '૩૯ અવાંચીન મરાઠી વાક્યમયનો અલ્પ પરિચય

આ બધી દૃષ્ટિએ જોતાં ગડકરીનાં નાટકો ઘણી જાતી ટાટિમાં આવે એમ લાગે છે. ધણે રચે એમનાં નાટકો ગદ્યકાવ્યો જેવાં જ છે અને તેમાંની અત્યંત સુંદર કલ્પનાઓ જોઈને મન પ્રસન્ન થાય છે.

વરેરકર અને અત્રે

હાલના સમયમાં મામા વરેરકરની નાટિકાઓ જન-સમાજ આગળ વધારે પ્રમાણમાં નજર આગળ છે. કેવળ પૈસાદાર અને ઉજળિયાત સમાજનું ચિત્ર ન દેરતાં મજૂર, કામદાર, નોકરનર્મ પત્યાદિની જીવનસ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં મામાસાહેબ એકો છે. 'દાસ્યમુક્તાયા બાપ' 'સંન્યાસા-યા સંસાર' 'સતેએ ગુલામ' 'ગુરંગાયા દારાત' 'રવચ-સેવક'. આ તેમનાં નાટકો પ્રસિદ્ધ છે. મામાસાહેબની બાપાઓ ખુબ જાણેલા માણસો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી જાતની સાદી છે.

આજે મદારાષ્ટ્રમાં અતિશય લોકપ્રિય અને સુવિખ્યાત નાટકકાર એટલે આચાર્ય પ્રદ્લાદ કેશવ અત્રે. અત્રે એક પ્રચંડ શક્તિ છે. તેમના જેટલી પ્રભાવી કલ્પનાશક્તિ અને સંપન્ન પ્રતિભા જદું થોડા માણસોના લાગ્યમાં હોય છે. મરાઠી બાપાની શબ્દસૃષ્ટિના તે પણ ગડકરી જેવાં જ એક સ્વામી છે. ગડ-કરીને તેઓ ગુરુસ્થાને માને છે. 'કેશવંકુમાર' એ ઉપનંભથી તેમણે કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ કવિતાઓ બહાર પાડી છે. છેલ્લાં પાંચ છ વરસથી, તેમની લાપામાં જ કહીએ તો, "તેમણે નાટકો જીવવા માંડ્યાં છે." તેમનું પહેલું બાળક 'સાદાગ નમસ્કાર' ધણું જ લોકપ્રિય થયું છે. આ નાટકની દરેક ક્ષીટીમાં રહેલું રસમય મદારાષ્ટ્રમાં અને ખાસ કરીને પુનામાં રજા સિવાય સમજાય તેમ નથી. તેમાં રચે રચે, ગર્ભિત સૂચનો અને

સંદર્ભો છે. 'સાહ્યાય નમસ્કાર' પછી 'ધરા ખાલેર' 'ઉઘાંચા
 સંસાર' 'લગ્નાચી બેડી' એવી તેમની વાક્યમય પ્રજા નિર્મોણ
 થઈ, કાવ્યમાં શું કે નાટકમાં શું, દમણી કમણી અત્રેએ એક
 વિચિત્ર વાક્યમય દેવતાની ખરા દિવ્યથી ઉપાસના કરવા માંડી લાગે છે.
 તે દેવતા એટલે ચિંતન. અતિથય મંબીર અને અતિથય ખાલિથ
 કથનાઓ પાસે પાસે સાવવાથી ઉપજતી મૂર્ખાઈને (idiocy) ને
 લીધે જની આવતા દારૂપ્રસંગો, સંઘર્ષનિષ્ઠ વિનોદ, અકલિપત
 શ્લોકો અને કથનાવિદ્યાર તથા આ સર્વમાં કળકળી આવતી
 પ્રત્યક્ષ બુદ્ધિમતા : આ સર્વનું પ્રદર્શન જોતાં, પળેપળે પ્રેક્ષકોનાં
 હૃદયમાં દારૂપની વસન્ત પીઠ્યા વિના રહેતી નથી. દમણી જ એક
 પ્રસંગે દીકરાકારને અનુવક્ષીને ભાષણ કરતાં અત્રેએ કશું કે કં
 નાટકો લોકચિદ્રણને માટે લખ્યા નથી પણ લોકરંજન માટે
 લખ્યાં છું. આ કહેવું ખરું દોષ તો પણ યોગ્ય નથી, એમ
 આચાર્યના આદરને અને મરાઠી વાક્યમય વિશે પ્રેમ ધરાવનાર
 લોકોને સાચા સિવાય રહેવું નથી. ચિદ્રણ અને રંજન આ
 બેમાં વાસ્તવિક રીતે વિરોધ દોવાનું કારણ નથી. કિંબદ્ધનાં,
 એ જાનેનું એક બીજાની સાથે અમોઘ સાહચર્ય રહી શકે.
 કુદરતે આપેલી ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓને ખોલવાનું અધિકાર મળે
 તો હૃદયમાં સાકર ભર્યા જેવું થાય. નહિ તો, એ શક્તિઓનું
 વિરમવશારક પ્રદર્શન જો કે થઈ શકે તો પણ તેનાથી ચિરં-
 તન ટકે તેમાં મુશ્કેલીઓ લાવી શકાતાં નથી. બોલપટને માટે
 અત્રેએ લખેલા 'ચલચારી' નામના કથાનકનો ઉલ્લેખ અહીં આ
 કરવો જોઈએ. સંઘર્ષનિષ્ઠ, પ્રસંગનિષ્ઠ, અને આજે મહારાષ્ટ્ર-
 સમાજમાં કેટલીક અમણી ગણાતી વ્યક્તિનાં જીવનકાળને અનુ-
 વક્ષીને કરેલા ઉપદાસ તેમાં જોવા મળે છે.

માર્ચ : '૩૯ અર્વાચીન મરાઠી વાહ્યમયનો અદ્ય પરિચય'

કવિતા : 'કેશવસુત'

મહારાષ્ટ્રનાં આધુનિક કાવ્યની સરખાત 'કેશવસુત' અતી યમ. જૂની ધરેડ છોડીને, પુરાણોના વિષયો પણ તજીને, અને તે ને તે રૂઢ સંકેતોની પુનરુક્તિ કરવાનું બાજુ પર રાખીને તેમણે નવી તરેહની પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ અનુસાર સ્વતંત્ર કાવ્યરચના કરી. કેશવસુતની એ વિશેષતાઓ છે. એક પ્રકૃતિપ્રેમ અને ખીલુ સામાજિક અન્યાયના પ્રતિનિવિષ્ટ મૂર્ખપણા વિરુદ્ધ બંડખોરી. તેમની કવિતામાં સૃષ્ટિવર્ણનો સરસ છે અને કામળ ભાવના અને પ્રણય પણ છે. એ સિવાય, રવદેશ-પ્રેમની, ભીમિ આબ્યાયી યતો એક પ્રકારનો ઉન્માદ છે. સમાજના દુષ્ટ રિવાજો સામે લખતાં તેમનું અંતઃકરણ બળે છે, સુનીત (સોનેટ) અને ગૂઢ કાવ્ય એ પ્રકારો તેમણે શરૂ કર્યા. તેમની ભાષા ઘણે જાણે ખડગચડી છે એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી. તેમની ભાષામાં શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ અને તેની સાથે છુરત જ લોકબોલીમાંના તદ્દન પ્રાકૃત શબ્દ, એવો ખીચડો ધણીવાર જોવામાં આવે છે. અને તેને લીધે રસપ્રાહી વાચકને વિરસતા લાગે છે. 'વૃતારી' 'અપૂર્ણ' એ કેશવસુતની કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

રેવ. ટિળક, અનંતનયન વગેરે

કેશવસુત પછી ઉભે, રેવ. નારાયણ વામન ટિળક, વિનાયક કરંદીકર, મોડક, રેંદાળકર, અનંતનયન, ચન્દ્રશેખર, દત્તાત્રેય ઘટે, તામ્રે કૃત્યાદિ કવિઓ થયા. આ બધાનું વિવેચન કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. સદ્ભાગ્યે, તામ્રે હજી હયાત છે. ગયે વર્ષે જ મલાલિયર દરબારે તેમને રાજકવિનો પદવી અર્પણ કરી હતી; અને વર્ષોસન પણ બાંધી આપ્યું હતું. તામ્રે એ પ્રેમના કવિ

છે. કલાનો નીતિ સાથે કે સંબંધ નથી, કલાની ઉપાસના કલા ખાતર જ થવી જોઈએ, એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. તેમના કાવ્યવિશેષો સંબંધી થોડીધણી માદિતી 'માનસી'ના માર્ચ ૧૯૩૮ના અંકમાં (૫ ૧૨૮-૩૨) પ્રા. માધવરાવ પટવર્ધને આપેલી છે, એ વાચકોને યાદ દશે. "ડાળે હે જુદી મહે" આ તેમનું સુંદર ભિન્નિત છે. એન. જોષી જેવા રસાળ માણે મામોદોન માટે માએલું હોવાથી તે નાનાંથી મોટાં સુધી સર્વને કંદામ યદ્ય ગયું છે.

દેશવસુના સિધ્ધ અને નાટકકાર તરીકે જેમનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો છે તે મઝરી મરાઠી વાક્યમના કિતિજ પર 'ઝારિદામજ' એ ઉપનામથી કવિ તરીકે પહેલવહેલા અમકયા. તેમની સંગૃહીત કવિતા 'વાઝેજવત્તી' એ નામે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. મઝરી એટલે કવચનાં ઉકુચન, સૃષ્ટિ સાથે એકરસ થઈને મુખદારા નીકળેલું તેનું વળું, અપાર શબ્દ-સંપત્તિ, નાટ્યક રસપરિપોષ : એવું સમીકરણ આપોઆપ બેસે છે. મરાઠી કાવ્યમાં તેમણે એક નવો મુખ ચર કયો એમ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી; કારણ, જે કે દેશવસુને કાવ્યપ્રતિભાને પુરાણ અને પરંપરાના પાઠમાંથી છોડાવી, તેમણે તેની ખરી વેળૂના અને સોન્દર મઝરીએ જ પ્રથમ રેખાંકિત કરી; અને તેમના નમૂનાનું અનુકરણ પછી બીજાઓએ કર્યું. "રાજકંસ મારા નિઝમા" "મુરલી" "ધુન્દુરવાળા" "ગુલાબી રોડી" "મદારાધૂમીત" ઇત્યાદિ તેમની કવિતાઓ પ્રસિદ્ધ છે.

મઝરી જેના બીજા એક કવિ આ વખતે વિદ્યમાન હતા. તેમનું નામ રોંગરે અથવા જાસકરિ. ફુદેવે, આ કવિ વીસ વર્ષની વય પહેલાં જ અકસ્માતથી મૃત્યુ પામ્યા. તેમની કાવ્યકૃતિ

માર્ચ. '૩૯ અર્વાચીન મરાઠી વાઙ્મયનો અદ્ય પરિચય

ચોડી છે પણ તેમાં ખરેખરો નિઃશ્ચય, નિઃશ્ચય આનંદ, અને સુમધુર કલ્પનાની રેલ છેલ છે.

ગડકરીના સમય પછી આજે મહારાષ્ટ્રમાં 'યશવન્ત' એટલે પેદારકર, ગિરીશ, એટલે કાનિટકર, માધવ જ્યુલિયન એટલે કાલ્હાપુરના પ્રાધ્યાપક માધવરાવ પટવર્ધન, આચાર્ય પ્ર. કે. અત્રે, નાગપુરના આ. રા. દેશપાડે વિકૃલરાવ ઘાટે, પ્રા. માયદેવ, અનંત કાણેકર, આનંદરાવ ટેકાડે ઇંસાદિ નામે પ્રખ્યાત છે. હિન્દુ મહાસભાના નેતા એચિ. સાવરકરની પ્રતિભા તેજસ્વી હોઈ, 'શન કૃત્તે' અને 'ગોમાન્તક' એ નામેથી તેમનો કવિતાસંગ્રહ અને ખંડકાવ્ય પ્રગટ થયાં છે. પ્રા. માધવરાવ કાસો જાણી શીખવે છે. તેમણે મરાઠી ભાષામાં 'શરસી વૃત્તો અને હન્દે દાખલ કર્યો છે. અનંત કાણેકરે 'ચાંદ-રાત'માં નવમતવાદ અને સમાજવાદનો પુરસ્કાર કર્યો છે, તથાપિ આજે મહારાષ્ટ્રમાં પહેલી પ્રતિભા દર્શક કવિ છે કે? એવો પ્રશ્ન પૂછીએ તો તેનો ઉત્તર નંકારમાં જ આપી શકાય, એવું આ લેખકનું અનુમાન છે.

નવલકથાનો વિકાસ

હવે આપણે નવલકથા અને નવલિકા તરફ વળીએ. આધુનિક મહારાષ્ટ્રના પહેલાં નવલકાર હરિ નારાયણ આપટે છે. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૮૦માં 'કર્મજુક' નામનું સાપ્તાહિક ચર કથું અને ત્યાર પછી લગભગ ૪૦ વૃત્ત સુધી મરાઠી લલિત વાઙ્મયની અખંડ સેવા કરી. હરિજાણીએ અનેક નવલકથા અને નવલિકા લખી. ઐતિહાસિક પ્રસંગ લઈને તેનું રોમાંચકારક વર્ણન કરવું એ તેમની વિશેષતા હતી. 'ઉપકાલ' 'ગડ આલા પણ સિંહ ગેતા' આ નવલકથાઓ વાંચતાં મરાઠી ઇતિહાસનું ચિત્ર આંખ આગળ ખડું થાય છે. હિન્દુ સમાજમાં સ્ત્રીઓને કરવામાં આવતાં પીડનનું (persecutionનું) અને એકંદર

દિંદુ સમાજમાં રહેલા ભયંકર દોષોનું આવિષ્કરણ આપટેએ પોતાની સામાજિક નવલકથાઓમાં કહ્યું: પણ 'લક્ષાંત કાથુ થેતો ?' 'મો,' 'દી પુસ્તો' આ એમની નવસો ઉત્તમ નીવડી છે. દરિયાકાંઠાની બાપા પૂરેપૂરી રવાબાવિક, ધરમત્ત અને સાદી છે. તેમણે ચીતરેલા પ્રસંગો દરેક વાચકને પોતાના ધરના જ છે એમ લાગે છે. વિનાશકારણે ભભકમયો અને ભયાનક ચિત્રો દોરીને સમાજની ભારનાઓને આધાત ન આપતાં તેમણે પોતાના દળવા દાંધની પીંછાથી દિંદુ કુદુંબો અને સમાજમાંની બેહદી અને જંગલી શરિઓનું એવું બેદક વર્ણન કર્યું છે કે તે વાંચીને વાચકોનાં હૃદય જીછળા આવે છે. તેમણે લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. માત્ર એક વાત ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. દરિયાકાંઠે વર્ણન કરેલી સમાજશિથિતિ હવે પણ અંશે નદિવત્ ધધ મધ છે. તેથી વાચકોની દૃષ્ટિએ એ નવસોની જીવંત તાજગી જરા ઓછી થઈ છે.

વા. મ. જોષી

આપટે પછી પ્રસિદ્ધિ પામેલા બીજા જુદિમાન નવલકથાકાર કવે' યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક વામન મલ્હાર જોષી છે. જૂનાગઢ કોલેજના તરત્તમાનના પ્રાધ્યાપક મદાદેવ મલ્હાર જોષી અને મુંબઈના પ્રસિદ્ધ કામદારનેતા તથા સર્વદૃષ્ટિ આંધ્રા ઇન્ડિયા સોસાયટીના રૂબરૂ એન. એમ. જોષી પ્રા. વામનરાવ જોષીના ભાઈઓ છે. વામનરાવની પહેલી નવલકથા 'રાગિણી અથવા કાવ્યશાસ્ત્રવિરોધ' નામે જન્મતા સમશ રજૂ થઈ. સેષક તરત્તમાનના જિજ્ઞાસુ અભ્યાસી હોવાથી તેમની નવલકથામાં પાત્રોના મુખથી પુષ્કળ તાત્ત્વિક વાદવિવાદ અને ચર્ચા આવી છે. કેટલીક વાર તેનાથી જરા દંડાગો પણ આવે છે. તથાપિ નવલકથાનું કથાનક ઉચિત પ્રજ્વળતાવના પર જિજ્ઞાસુ કરેલું હોવાથી અને તેમાં અનેક માનવવિહારોનું સૂક્ષ્મ વિવરણ થએલું હોવાથી 'રાગિણી' નવલકથા ઘણી ઓછ પડીતી છે.

માર્ચ, '૩૯ અર્વાચીન મરાઠી વાક્યમનો અલ્પ પરિચય

‘નલિની’ ‘આશ્રમહરિણી’ સુશીલેચા દેવ’ ‘ઈંદુ બોલે વ સરલા કાળે’ એ સર્વ પુસ્તકોમાં મનોવ્યાપારના જુદા જુદા તન્તુઓ ઊખેળીને બતાવવામાં આવ્યા છે, ધર્મકલ્પનાના વિકાસનું વર્ણન કર્યું છે, ધ્યેયપ્રધાન જીવની કદોદી રિયલિટીનું ચિત્ર આપ્યું છે. વામનરાવની ભાષા ગ્રાહ્ય હોઈને, તેમની કૃતિઓમાં વિષયની માંડણી તર્કશબ્દવેત્તાને શોભે તેવી છે.

ના. સી. ફડકે

આ બંને પછીના ઉલ્લેખપાત્ર મરાઠી નવલકથાકાર એટલે કે કાલ્હાપુરની રાજ્જીરામ કોલેજના પ્રાધ્યાપક ના. સી. ફડકે છે. આજની ધડીએ જે કાંઈની નવલકથાઓ સૌથી વધારે લોકપ્રિય હોય તો તે ફડકેની છે. તેમની કલમ ગયાં દસબાર વર્ષથી અખંડપણે ચાલુ છે. ફડકે એ મુખ્યતઃ શ્રીમાન મધ્યમ વર્ગનાં ચિત્રો દોરનાર કલોપાસક છે. તેમના નાયક અને નાયિકાઓ ધનવાન રિયલિટીનાં, મોટરો દોડાવનાર અને રાજમહાલયમાં રહેતાં માળાપનોં સંતાનો હોવાનાં. ખલનાયકો પણ એ જ પ્રકારના. આમ હોવાથી જનસમાજની વારતણ રિયલિટીનાં અને અચાન્તતાનાં પડધા એમની નવલકથામાં પડતા નથી, અથવા કોઈ પણ દુર્ઘટ સામાજિક પ્રશ્નોના ઉત્તર તેમણે આપ્યા નથી. તેમના નેટલી આકર્ષક અને સત્ય રિયલિટી હજાર દર્શાવનાર વર્ણનો બીજે કવચિત જ વાંચવા મળે છે. ફડકેનો ભાષામાં સરળતા, સદૃશ્યપણું અને અર્થવાહીપણું ઘણું મોટા પ્રમાણમાં માલૂમ પડે છે. તેમણે કરેલાં સ્ત્રીઓના પોષાકનાં, હાલચાલનાં અને મનોવ્યાપારનાં વર્ણનો વાંચવાં અને એ સર્વનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરવું; ‘એ બંને અનુભવો એક જ હોય તેમ લાગે છે,’ ‘બંદુગાર’ ‘દોલત’ ‘નિરંજન’ ઇત્યાદિ નવલકથાઓ પ્રાસંગિક લેખનના નમૂના તરીકે સહેલાઈથી બતાવી શકાય. ગુજરાતના સાહિત્યકાર રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈની નવલકથાઓનું રમરણ ફડકેનાં પુસ્તકો વાંચતાં આપણને યાદ છે. એ બંનેમાં ઘણું સામ્ય છે.

વિ. સ. ખાંડકર : શિરકર

અયાં આઠદસ વર્ષમાં જીગ્ઞા કેટલાક લેખકો આમળ આવ્યા છે અને તેમની કૃતિઓ પણ હવે ઐશીની છે. 'હૃદયાર્થો યો હાંક' 'હૃદય' 'હાંચનમુંગ' વગેરે નવલકથાઓ લખનાર વિ. સ. ખાંડકરનો આ લેખકમુદાપમાં મુખ્યત્વે કરોતે સમાવેશ થાય છે. સમાજમાં ખગમળાટ ઉપજાવનાર 'કળ્યાણે નિઃશ્વાસ' અને 'હિંદોબ્ધાવર' આ બે નવલિકાઓ વિભાવરો શિરકર એવા ઓલેખકના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. દિન્દુ સમાજની હાલની સ્થિતિમાં તરુણ ઓઓની સંક્રામણ કેવી રીતે થાય છે અને તેમના મનનાં કેવી પ્રવૃત્તિની ખેંચતાણુ ચાલુ હોય છે તેનું સુંદર વર્ણન આ નવલિકાઓમાં મળે છે. પુ. પ. દેશપાંડેની 'ખંધનાન આ પંક્તીકે' એ નવલકથામાં પ્રતિપાદિત કરેલી વિચારસરણી વિરૂદ્ધ થયેા ખગમળાટ થયો હતો. માડખોલકર, ચાન્તાગાધ નાસિકકર, કુમુદિની પ્રભાવલકર, ના. વિ. કુળકર્ણી વગેરે લેખક-લેખિકાઓની કેટલીક કૃતિઓ વખાણને પાત્ર છે.

કેટલાક જૂના લેખકો

આ સિવાય જૂની પેઢીના કેટલાક નવલકથાકારોનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ટિંગકના રાજકીય સદકારી અને 'કાળ' પત્રના તંત્રી ચિવરામ મદાદેવ પર્યંજયે પણ પ્રતિભાવાન ગૃહસ્થ હતા. 'એવિંદાચી ગોષ્ટ' તથા 'વિન્ધ્યાચલ' એ તેમની નવલિકાઓ પ્રસિદ્ધ છે. બારનાચાય' ચિં. વિ. વૈઘની 'કુદૈવી રંગૂ', વગળપુરકરનું 'માઝે રામાયણ', માગા વરેરકરનું 'વિધવા કુમારી', ચાન્ડોચાર, ડો. કેતકરની 'ઝાંડવનાંતીલ પ્રિયવંદા' 'ગાંવ-સાચ', ન. ચિ. કેતકરનું 'નવલપુરયા સંસ્થાનિક' આ પુસ્તકો સારામાંનાં મળ્યાં છે. નારાયણ હરિ આપટેએ વીસ ઉપર નવલકથાઓ લખેલી છે અને તેમાંની ઘણીખરી સામાજિક

માન્ય ૩૯ અર્વાચીન મરાઠી વાક્યમયનો અદ્યપરિચય

ઉપદેશપ્રધાન છે. નાયમાધવે ઐતિહાસિક અને સામાજિક મળાને લગભગ વીસપચીસ નવલકથાઓ લખી છે. તેમની લેખની રસાળ હોઈને વર્ણનરૌદ્રી માર્મિક છે.

નવલિકા : નવમતવાદ

મરાઠી વાક્યમયમાં હમણાંહમણાંથી નવલિકાએ ધણી પ્રગતિ કરી છે. હરિનારાયણ આપટે, શિવરામપંત પરાંજપે, ન. ચિં. ડેજકર ઇત્યાદિ જૂની પેઢીના લેખકોએ અવારનવાર સારી નવલિકાઓ લખી છે. હમણાં નવમતવાદ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે એક પ્રાગતિક વિચારસરણીનું મોજુ મહારાષ્ટ્રના તરુણોને એતન આપે છે. એ વિચારોનું પ્રતિબિંબ દર મહિને પ્રગટ થતાં માસિકોની નવલિકાઓમાં જોવામાં આવે છે. સમાજવાદી લેખકો આ વાક્યમયપ્રકારનો ખુદ રવીકાર કરે છે, એમ લાગે છે. ધણી સ્ત્રીઓ પણ નવલિકાઓ લખે છે. વિલાવરી શિરકરનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો જ છે. એ સિવાય, વડોદરા કોલેજના અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપક રા. ટિળકનાં પત્ની કમળાબાઈ ટિળકની 'હૃદયશારદા' નો નિર્દેશ અહીં કરવો જોઈએ. માલતીબાઈ દાંડેકર, પિરોજબાઈ આનંદકર, કમળાબાઈ જોમ્બેવાલે, શાન્તાબાઈ નાથિકકર, કમળાબાઈ સોહોની, એ સર્વની નવલિકાઓ વારંવાર પ્રગટ થાય છે. વિ. સ. ખાડેકર ઉત્કૃષ્ટ કથાલેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમની 'જીવનકલા'માં સરસ ભાષા, સુંદર સ્વભાવ, વિશ્લેષણ, મનોરંજન, ધ્યેયસિદ્ધાંતની તમજા, એવા ગુણ જોવામાં આવે છે. વરેરકર, ડાકે, ઠાણેકર, માડખોલલકર, ખોશિલ, બ્રહ્મ, સહજાનુદે, વા. વિ. જોષી વગેરે લેખકોએ ધણી નવલિકાઓ લખેલી છે.

વિનોદી સાહિત્ય

મરાઠીમાં વિનોદી સાહિત્યના કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ યથા

છે. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળૂચકરે ‘નિબંધમાલા’માં વિનોદ અને મહદાખ્યાયિકા^૧ એવો વિભાગ ખાસ કરીને સર કર્યો હતો. પ્રસિદ્ધ નાટકકાર શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલકટકરના ‘સુદાખ્યાયે પોહે’ અને ‘સાહિત્યજતિશી’ આ બે ચોપડીઓમાં ઘણો ઉચ્ચ કોટિનો, સ્વભાવવિશેષતા દાખવનાર અને ઉપદાસ સ્વરૂપમાં પુષ્કળ ઉપદેશ સહિતનો વિનોદ સાખ્યો છે. ન. ચિ. કેળકરનું ‘સુભાષિન અને વિનોદ,’ ગ. સ. મરાઠેનું ‘ચાલીપીટ’ વડોદરા કોલેજના પ્રાધ્યાપક અને રાજદૂતરદાર ચિં. વિ. જોષીનું ‘એરંડાયે ગુદાળ’ ગડકરીનું ‘સંપૂર્ણ બાલકરામ’ ઈત્યાદિ પુસ્તકોમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો અને કેવળ શબ્દખેલરૂપ નહિ એવા રમણીય વિનોદનો જલ્દાર ખીલે છે. આચાર્ય અનેનો વિડંબનપ્રધાન વિનોદ તેમનાં બાપણોમાં, લેખોમાં અને નાટકોમાં મહારાષ્ટ્રજનતા આગળ એકસરખો ઝળકયા કરે છે. ‘વિનોદ,’ ‘મનોરંજન’ ‘કરમણુક’ ઈત્યાદિ નાટકો લખનાર માધવરાવ જોષી અને ‘મ્યુનિસીપાલીટી’ નાટકના લેખકનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

—અપૂર્ણ

૧. મોટા માણસો વિશેનો કુચકો.

ઑક્સફર્ડ

મારે આજે મારા ત્રણ વર્ષના અભ્યાસ દરમ્યાન ઑક્સ-
ફર્ડમાં મેં જે રસ-આપ્યો તેનાં સહાનુભવી તમને જના-
વવાં છે. એના ગુણ અને ભય બન્ને તપાસવા છે, અને એમાંથી
જે મુખ્ય સાર મને લાધ્યો છે, તે આપણા દેશની શિક્ષણયોજના-
ઓના સંબંધમાં તમારી આગળ મૂકવો છે.

હું ઑક્સફર્ડ બહુવા ગઈ ત્યારે ત્યાંની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં
ભાગ લેવાની તક, દરેક વિદ્યાર્થીને મળે છે તેમ, મને પણ મળી ગઈ.
પહેલે જ દિવસે, દરેક જાતની સોસાયટી કે ક્લબના મંત્રીઓ આવી
નિદ્યાર્થીને ઘેરી લે છે. આ મંડળોની પ્રવૃત્તિઓ કેટલી સર્વદેશી
હોય છે, તેનાથી કેટલા બિન રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને સંતો-
ષાય છે તેનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. તમારો રસ વાર્તાવિક
હોય તો તમને આ મંડળોમાં જવાબદારી લઈ, નવી યોજનાઓ
યોજતાં અને પાર ઉતારતાં, સમોતરીઓ અને વિચારદતા ગાઢ
પરિચયમાં આવતાં, કોઈ અટકાવતું નથી. અને નહિ તો જિજ્ઞાસુ
તરીકે પણ તમે જોડાઈ શકો છો અને પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલાઓને
સાંભળવા-મળવાની તક તમને મળે છે. અહીં એક નવા વિષયની
‘મારાખડી’ પણ શીખી શકાય છે અને ખરા અભ્યાસીની શોધ-
ખોળની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિમાં ભાગ લઈ શકાય છે. આજનું અને
પુરાણું-જાને તમારી આગળ ખડાં કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન

અમર સાહિત્ય માટે ભક્તિ-શ્રદ્ધાભરી-લગભગ પૂર્ણ જેવી-લાગણી પણ તમે જુઓ છો અને સાથે કાંઈ પણ મહાન પુરુષને ધોરણ તરીકે ન રાખતા, નવા સર્જનને ઉત્કંઠાથી વધાવી લેતા, વિવેક પ્રેક્ષક અને ટીકાકારમણ પણ તમે જુઓ છો. લગભગ બધાં જ મંડળો વિદ્યાર્થીઓ પોતે ચલાવે છે, પણ ચિરવિદ્યાર્થીની જેમ પ્રેરણા આપતા આચાર્યો અને જૂના વિદ્યાર્થીઓ પણ ત્યાં જોવામાં આવે છે. દેશપરદેશના રાજકીય પુરુષો, વિકાસો, વૈજ્ઞાનિકો, લેખકો, સંગીત-નૃત્ય-અભિનય-વિધાયકો, રમતગમતના ખેલાડીઓ અહીં વખતોવખત કાંઈ મંડળના આશ્રય નીચે આવીને આ કેન્દ્રના મધુસૂચકમાં પોતાનું મધુ પૂરતા જાય છે અને પોતે પણ વધારે સમૃદ્ધ જની પાછા ફરે છે. આવા વાતાવરણમાં એક પ્રચંડ વૃન્દાવન માફક મનુષ્યસિદ્ધિની વિવિધતા અને ભગ્યતાનો કાંઈક ઓર જ ખ્યાલ આવે છે.

આ બધાની તાત્કાલિક દૃષ્ટી અને અનુભવથી મળાયા પછીની અસર શી થાય છે?

પહેલાં તો અત્યંત વિલક્ષણ આનંદ થાય છે. કમા કૌમાર-અવરથાના બાલનિષ્ઠાઓમાંથી છૂટી, રમસૃષ્ટિમાં મહા-લતા ચૌવનજગતના અધિકારીઓ સાથે, આપણે હકથી આવી પહોંચ્યાં!—ક્યાંથી આ અપૂર્વ દ્રશ્ય, જેને નાટક માફક માત્ર દ્રશ્ય જોતાં, તેની રંગભૂમિ ઉપર જ આપણે આવી ગયાં! સારા મનુષ્યહૃદયના સંચયની એકેએક વાનગી, એક જ યાજમાન, ચંપા-ડવા માટે જ જાણે આવી, ખડી થઇ ન હોય! જાણે રાજનો રકઝકવાળો બજારહાટ-રોજની નિર્દય સેવકોદ્દેવડ-આપણે મૂકી દીધાં હોય અને આ સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં, આપણા રસિકહૃદયનો રસાસ્વાદ એ જ બસીસ હોય! આવી કંઈક લાગણી, રમટ નહિ પણ ઉજાળા ભારતી, પોતાના વહેણમાં આપણને ખેંચી જાય છે. આ કાલ્પનિક દુનિયામાં આપણે માટે કંઈ અશક્ય

નથી. પ્રત્યેક જણ દરેક ગુણ, દરેક જીવ સાથે તન્મય થઈ શકે છે. તમને અસાધારણ માણસોને મળવાની આશા હતી? તે અહીં પૂર્ણ થશે. તમારો કળાનો શોખ કંઈક ઓર હતો? તે અહીં વૃદ્ધિ થશે. તમને અભ્યાસમાં તંત્રસ્પર્શ કરવાની અભિલાષા હતી? તો તમે અનન્ત સમુદ્રને કાઢી આપ્યા છો. એવું તે શું છે કે જે તમારે જોવું હતું, જાણવું હતું, પાછું હજી સુધી મળ્યું નથી? એની કાંઈક ઝાંખી તો નરર અહીં થશે જ. તમારે જગતના એક કાલ્પનિક યુગમાં જમવું છે? માત્ર યુવકયુવતીઓનો દેશ જોવો છે? અને સાથે સાથે તમારે પકવતાનો સ્વાદ પણ લેવો છે? પાનખરમાં વૃક્ષ સહજ પૂર્ણતાને પામે છે એવાં “શાનવૃદ્ધ પણ શાનખાલ,” ગુરુત્તમતીઓને જોવાં છે?

અહીં શું નથી?

આમ, મેં કહ્યું તે કલ્પનાપૂરક દેશ છે. વસ્તુગણમાં ખાસ ફેર નથી પણ સુમંગ મેળથી નવું સંગીત શું જાહે છે. કાંઈ વાર મંગળ પ્રભાતે-ઊડી, ધન્ય થડીએ આંગણમાં નજર પડતાં, ચિરપરિચિત આકાશ અને વૃક્ષો, ચન્દ્ર અને તારાગણ, ત્યાં તે ત્યાં જ છે પણ જોતજોતામાં જુદાં જ દાર ખુલી જાય છે.

આ આનંદના ધેનમાં આપણે જાણતાં નથી પણ આપણું મન ગૂંચવાઈ જાય છે, આંખણે યાકં સુદાં લાગે છે. જેમ બાળકને, એકાએક, રમકડાંથી ભરેલાં દિવાનખાનામાં લાંબીને મૂંઝીએ અને યાય એમ મન સમજે છે એના કરતાં વિશાળ ક્ષેત્ર ખૂલી ગયું છે હજી એમાં નિયમ નથી, ગોઠવણી નથી, જીવન માટે શું ઉપયોગનું છે તે વિશે ખજાર કે તપાસ નથી. માણસનું ચિત્ત જ એવું ધડાંચું છે કે જ્યાં સુધી પોતાના માનસિક નકશા ઉપર, પોતાની પરિચિત દરેક ચીજ ચોક્કસ રીતે ગોઠવાય નહિ ત્યાં સુધી તેને શાન્તિ ન વળે.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પૂરંજોસથી આ અનેક રસવોળાં વહેણમાં નળાવા માંડે છે. કેટલાક વધારે પડતા સાવચેત અથવા શ્લિષ્ઠ હોય છે; અને થોડા જ એટલા ભાગ્યશાળી હોય છે કે પહેલેથી પોતાનું, ધ્યેય પારખતાં શીખ્યા હોય.

હવે, વિદ્યાર્થીના જૂના સંસ્કાર અને આદર્શોને આ નવા વાતાવરણથી ચેકેન્ જ મળે છે. ઓક્સફર્ડ જેવા અભ્યાસકેન્દ્રમાં દૂરદૂરથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે અને બીજા વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહે છે. આથી, એ વર્ગો દરમ્યાન ઘર, મામાપ, કુટુંબ, ધર્મ-શુર, સમાજ, વગેરેની સત્તા ચિચિલ યદ્ય જવાનો સંભવ છે. અહીં સંઆલોકનો દાગ ઓછામાં ઓછો હોય છે અને તેમાંએ, ખાસ કરીને અભ્યાસ બહારના જીવનમાં હવે જૂનું અને નવું-ખરી ભાવનાઓ અને માત્ર ટેવથી કે બીકથી ગ્રહણ કરેલી માન્યતાઓ, -વિરોધમાં આવે છે. હજી, જ્યારે વિદ્યાર્થીનું બિવિધ યડાઈ ગયું નથી, ત્યારે દરેક યીજની દરી આંકણી કરવા, આ જીવન એને તક આપે છે. આ મધુસંપત્તિમાં કયો રસ પોતાને માટે ખાસ અતુકૂળ છે, એય શું છે અને ત્રેય શું છે-સુખ્ય શું અને ગૌણ શું-રયાથી શું અને દેરાકાલ ઉપર જ આધીન શું આ બધા ગૂંચવી નાખે એવા પ્રશ્નો, વિદ્યાર્થીમાનસમાં ક્રાન્તિ-કારક રીતે ઉદ્ભવે છે. અને સાધારણ રીતે તો હીક લાંબા વખત સુધી, બિકલ્યા પગરના રહે છે.

તાત્કાલિક તો મન ડામાડોળ પેણ થાય છે. અનેક અંજુકંપી સક્રિયો બહાર નીકળવા મંચે છે, બિર્મિઓના અંકુર ફૂટે છે. હું શું છું? હું શું યદ્ય? -પ્રધાન કે બળવાખોર, લેખક કે શોધક, ફિલ્મરટાર, કે એમ્પીઅન? આમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ માત્ર દેખાદેખીથી બહાર નીકળે છે અને એટલી જ જલદી પોતાનું ક્ષણિક જીવન પૂરું કરે છે. કેટલીક, ઉમર અને પ્રયોગ-ની ઇચ્છાને લીધે, ઉછાળા મારે છે અને ને વિદ્યાર્થીના સંસ્કાર

જિંડા હોય તો, જિજ્ઞાસા પૂરી થતાં, છીછરા અનુભવની ખાતરી આપી, એના ઉપરથી ખરી જાય છે. કેટલીય મહત્વાકાંક્ષાઓ વિદ્યાર્થી પૂરી કરવા મથે છે અને જુઓ છે કે કેટલીક એના ગળ ઉપરાંતની છે અને કેટલીક, સ્વપ્ને પણ ન પારેલી સિદ્ધિઓ, સહજ એને હાથ આપી જાય છે.

તમે પૂછશો કે વિદ્યાર્થીમાનસમાં આ ભયંકર ક્રાન્તિની શી કિંમત છે ? આ આઘાત-પ્રત્યાઘાત પછી શું રહે છે ?

આ મંથનમાંથી આપણે આશા તો રાખીએ કે વિદ્યાર્થીની વિવેકબુદ્ધિની કસોટી થશે, એના જિંડાણમાંથી કીમતી મોતીઓ તરી આવશે; અને આ બધું, પાછલા જીવનને સાર્થક બનાવવા, ભાગ્યરૂપ નીવડશે. છતાં આ અજળ રસપ્રવાહમાં જે એક મોટા ભય રહ્યો છે-તે હું ટાંકવા નથી માગતી. ભય તો એ છે કે કદાચ વ્યક્તિને, શોધને અન્તે માર્ગદર્શન તો ન થાય એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય ચીજો તરફ પણ અણુગમે થઈ જાય. હંમેશાં મારે, જગત એ ઓફસર્ડની મોહક રંગભૂમિ છે એ મોંઘ સેવવાનો, જીવનની કઠોર શૂન્નિ દાંડેલી રાખવાનો, મહાન પણ અગ્રિય પ્રયત્નોને દૂર ધકેલ્યા કરવાનો, કેન્દ્રરૂપ પ્રવૃત્તિમાં લીન થવાને બદલે બધામાંથી થોડો થોડો સતોષ અનુભવવાનો, સમાજના દરિયિન્દુથી 'નકાસા' કે ભારરૂપ થઈ જવાનો-ભય તો છે જ. પણ, સદ્ભાગ્યે, જેને આપણે 'સંસાર' કહીએ છીએ તેનું આપણા ઉપર મારે તરફથી એટલું દબાણ હોય છે કે, જે આપણું કલ્પનાજગત અસત્ય હોય છે તો, લાંબા વખત સુધી તે એને ટકવા દેતું નથી. સદ્ભાગ્યે, આપણને અપ્રીણી સ્વપ્નભોક્તા બનવાની તક જ આપણું રોજનું જગત-છાપાનું, રેડીઓનું, કારખાનાં અને સેરબજારનું જગત-આપણું નથી. દરેક ઠેકાણે માનવસમાજની અગાધ વ્યથા અને અશાન્તિ,

અંબિકાનીચા, રપેન, ચીન, પેસેસ્ટાઈન, હિન્દ દરદરના સમુદ્ર માફક ગંભીર આક્રન્દરવ કરી રહ્યાં છે.

આ બધા કબૂલતાં છતાં હું એટલે સુધી જવા તૈયાર છું કે કેટલાક માટે ઑફસર્ડ, એ બધે પતંગિયા માટે દીવાની ઝાળ જેવું હોય-પણ માત્ર ફવાના દેડકાની માફક રહેવાથી મનનું સ્વાસ્થ્ય જળવાતું હોય તો, એ, વિશાળ જગતના કઠોર પ્રહારને લીધે છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય એ પણ બહેતર છે. હું તો એટલે સુધી પણ કહીશ કે માણસને આઘાત-અને હચમચાવી નાખે એવા આઘાતની પણ ખાસ જરૂર છે; તો જ જડતાને બદલે જૂની ભાવનામાં નવો પ્રાણ રેડાશે અથવા તો કંઈક નવીન ઊપજશે. પ્રલયમાંથી નવી યુદ્ધિ થાય છે. અને જો કે વિદ્યાપીઠાનું કેન્દ્ર એ વિશાળ જગત નથી-તો પણ એ વિશાળ જગતનો સાર છે, પ્રાયેક પુષ્પનું મધુ છે, દેશકાળના નિયમથી બૂલાઈ ગએલી જાદુઈ જગા છે, અહીં આપણે મધુર, સુરભિલહરિવાળા હાયાપ્રદેશમાં ભમતાં ભમતાં, અન્તે, બહુ જ થોડા સમયમાં, આપણી દુનિયામાં-આપણી ખુદ્દી, પ્રખર ઠંડીગરમીવાળી, અવાજેથી ભરપૂર, દુનિયામાં આવી પહોંચીએ છીએ. આવા પૂર્વીશ્રમ માટે મારા હૃદયમાંથી તો ધન્યવાદ નીકળે છે.

આમાંથી એક ખીન્તે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે, જેની અંદર ઊંડા ઊતરવાનો આ પ્રસંગ નથી. બાળકના અને દેશના હિતમાં શું છે ? બાળકને કેવા સંસ્કાર આપવા જોઈએ ? વાસ્તવિક અને ઉપયોગી ? કે જેને આદર્શરૂપ, બિનકુદરતી, વસ્તુસ્થિતિથી ભિન્ન કહેવામાં આવે છે તે ? જીવનનિર્વોહનાં દારૂં છુટકામાં-સંસારની કર્તવ્યભૂમિના કડક વાતાવરણમાં-આપણાં બાળકોને તાનપણથી મૂકવાં, કે લાલનપાલનથી બાગ કેળવીએ તેમ બાળકને પણ, મનવજ્ઞતિની તમામ સંસ્કૃતિના સંચયસ્થાનમાં, જગતના કલેશ-થી મુક્તિ રીતે અલિપ્ત રાખી, ફક્ત માફક વિકસવા દેવાં અને

એને પરિણામે જે આનન્દ-પરિપૂર્ણતા શક્તિરૂપે બહાર આવે છે તેને જીવનસંગ્રામ માટે ઉત્તમ તૈયારી ગણવી? આ જેમાંથી પહેલો આશય આપણા દેશમાં નવી શાળાઓની યોજનાઓ થાય છે એની પાછળ રહેલો છે. આ પ્રયોગ હવે રશિયા અને જર્મનીમાં પણ રાજ્ય તરફથી ચાલી રહ્યો છે. પછી તેની પાછળ રહેલો સંકલ્પ ખરો કે ખોટો, વિશાળ કે સંકુચિત હોય. જે વસ્તુસ્થિતિ છે તેમાં, બાળકને નાનપણથી, જોખામાં જોઈ મદદ લઈ પગભર કરે, - દેશ અને માનવજાત માટેની સહકારવના પહેલેથી જ જીવનમાં ઉતારે, એવા સર્વમાન્ય શિક્ષણની આપણને જરૂર છે એમ આપણે માનીએ તો પણ એટલું તો સ્વીકારવું જ પડે છે કે, જીવનની વિવિધતામાંથી માર્ગ કાઢવો એ દરેક વ્યક્તિનો જન્મસિદ્ધ હક છે. જે બાલ્યાવસ્થા, જે શિક્ષણ, આટલી મુક્તિ આપણા આત્માને આપી શકતાં નથી તેમાં કેંક ગંભીર ઊણપ છે, જેની સામે બળવો થશે જ; કારણ કે પસંદગીના માર્ગને જ આપણે સ્વેચ્છાથી ટકાવી રાખીએ છીએ. પસંદગી અને તક વગર માણસ અને શુભામમાં ફેર નથી અને પુરુષાર્થી જીવનનો આનન્દ પણ નથી.

આજે આપણાં જાળખીતાંઓને પૂછીશું તો ખબર પડશે કે ધણાખરાને એમ લાગે છે કે પોતાના જીવનકાર્યની પસંદગી એમના હાથમાં ન હતી. કાં તો સંજોગોનું ચોકકું ધડાઈ ગયું હતું અથવા તો બીજા અસંખ્ય ક્ષેત્રો હોવા વિશે એમને ખ્યાલ સુદાં ન હતો. પણ આવા અપૂર્વ વિદ્યાર્થી અનુભવની કિંમત આ છે કે આલો ખેદ આપણને ન રહી જાય-અને ઇષ્ટ વસ્તુ ન મળે તો પણ કૃપમંદૂક જેવું મન આપણું ન રહી જાય. આવી એક મોટી દયા-એક મોટો લાભ-આવા વિદ્યાના કેન્દ્રનો છે. હાં થોડાં વર્ષો માટે એક અલ્લાહીનની દુનિયા ખૂલી જાય છે.

જે વિવિધ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ આવા કેન્દ્રમાં ભેગાં થાય છે તેઓ પુરતકો ન આપી શકે એવા જીવન્ત, ધડાતા, સર્જના-

તમક વાતાવરણમાં આપણને લઈ જાય છે. તેઓ તેમના વિષયમાં, ઓળખાણમાં અને જીવનમાં, પોતાના વિચારો ફરીફરીને તપાસતા હોય છે અને નવાં નવાં મેન્ટલ્સ ઉપર આવતાં હોય છે. આપણી યુનિવર્સિટીની જેમ લાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક ધોરણ નથી હોતું. સરખેસરખાં ખીખાં ચન્નવત્ તૈયાર કરી, બહાર કાઢવાનો પ્રયાસ હોતો નથી. આપણામાં જે બેદરકારી, રસહીનતા અને ઉપહાસવૃત્તિ કંઈક નવું કરવા તરફ-કંઈક પોતે કરવા તરફ-છે, તે લાં ન હોવાથી ત્યાંનાં યુવકયુવતી સ્વાભાવિકતાથી, ખાસ આડમ્બર કયાં વગર, પોતાનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતાં શીખે છે. આમ વ્યક્તિગત વિકાસ થવાથી ઘણી વાર સર્જનશક્તિને જોમ-પ્રેરણા-મળે છે, એવો મારો અનુભવ છે. બ્યારે સમૂહથી કંઈક જુદો અનુભવ થાય છે, રૂઢિના ચીસામાંથી છૂટતાં કંઈક નવું દર્શન થાય છે ત્યારે, કાંઈ પણ રીતે, આ સાક્ષાત્કાર બહાર આવે છે; અને આ સર્જનચક્રિતનો આવિર્ભાવ છે. પછી તમે એનો લોકોમાં પ્રચાર કરો કે પોતાનું અને ખીજનું જીવન જાહેરના મથો કે કલાકૃતિમાં દર્શાવો.

હું 'સર્જન' શબ્દ વાપરું છું એ એના વિશાળમાં વિશાળ અર્થમાં લેવાનું છે. સર્જન એ એક વિશેષ માનસિક અનુભવ છે. બહારના સંસર્ગથી આપણા માનસમાં જે રૂપાન્તર થાય છે એમાંથી કંઈક નવીન-પોતાના સ્વભાવને દર્શાવતું-પોતાને સાચું લાગે તેવું-પોતે બદલવું હોય તો બદલી શકાય તેવું, નષ્ટ કરી શકાય, ફરી નવી રીતે સરજી પણ શકાય એવાં ગુણ ધરાવતું-પોતાનું જ જે નીકળે છે તે આપણું સર્જન. કેટલાક માર્ગે સર્જન કરવા પ્રેરે છે, બ્યારે કેટલાક આપણને જણું જેમ તેમ ગળું ઉતારી, પગાચ્ચા વગર, જેમ તેમ પાછું બહાર ફેંકી દેતાં કરે છે. આ ખીજ રીતમાં આનન્દ નથી, આત્મસંતોષ નથી, વિકાસની જવાબ નથી અને પ્રાણ નથી.

સર્જનશક્તિ ગદ્યાર લાવવા માટે મનની તૈયારી જોઈએ છે. એ હશે તો હિંમત, આત્મગણ, સાધના, બધું આવશે; અને મને એ જ લાગે છે કે આપણી હાલની નિશાળો અને કોલેજો, આ મનોવૃત્તિ આપણામાં કેળવાય એવું વાતાવરણ ઊભું કરતી નથી.

આપણી વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં ઓફસર્ડ જેવું સ્વતન્ત્ર, અને વ્યક્તિગત વાતાવરણ નથી. આપણે ત્યાં બહુ જ ઓછા વિદ્યાર્થી કે શિક્ષકો મૂળકૃતિમાં, કોઈ પણ જાતના અપૂર્વ સર્જન-માં, રસ લે છે. આપણે પરંપરામાં બણીએ છીએ, આપણું આખું માનસ પરદેશી ઘોરણે ઘડવાનું ચોકકું ધણી પેઢીઓથી તૈયાર થઈ ગયું છે; અને આ એક મોટા બોલે છે તે કોઈ પણ આજે કબૂલ કરશે. ત્રેરણા સાધારણ રીતે પોતાની ભૂમિ-માંથી જ મળે છે અને આપણી કેળવણી આપણને પોતાનાં મૂળ તરફ લઈ જતી નથી. એની પછવાડે, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ માટે જે અંધ-અનુકરણવત્-આદરભાવ છે તે આપણને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં સર્જક થતાં અટકાવે છે; કારણ કે આપણને મૂળવસ્તુની કિંમત નથી.

આપણને હંમેશા કવિતા શીખવતી વખતે કહેવામાં આવે છે કે સાક્ષરશ્રી—તો આ મત છે કે આમણે આમ વિવેચન કર્યું. કોઈ પણ પૂછવું નથી કે એ ખરું-પણ તમને શું લાગે છે? આપણે જાણીતાં-એટલે ટીકાકારોએ વખાણેલાં-ચિત્ર ખરીદીશું, પણ નવાં ચિત્રોની શી કિંમત કરવી તેની આપણને સહેજ પણ સમજણ નહિ પડે! કદાચ એમની હયાતી સુદાં સ્વીકારવાની મુશ્કેલીમાં આપણે નહિ પડીએ! આપણે મન તો જાણે ટીકા-કારો અને સર્જકો આપણા કરતાં જુદાં જ પ્રાણી ન હોય! અને જો ભાગ્યવશાત્ આપણા મગજમાં આગ્યું કે આપણે પણ ટીકાકાર કે સર્જક છીએ-તો ખીજા ટીકાકારોની શી પ્રજ્ઞાલી

છે, બીજા સર્જકો શું કરે છે, એ ધોરણે આપણે પણ ધડાઈશું. આપણે ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ, ત્યાં યન્ત્રયુગ કેવી રીતે આવ્યો, રશિયામાં નવો સમાજ કેવી રીતે રચાયો વગેરે ચોપડીઓમાં વાંચીશું—પણ અમદાવાદ કે મુંબઈમાં કેટલી મિલો છે, યન્ત્રની જીવન ઉપર શું અસર છે, આપણે ત્યાં કેવા પ્રકારની મજૂર-ચળવળો છે. વગેરે પ્રશ્નો અહીં રહ્યાં રહ્યાં પણ, જાણે આપણી હવાની બહાર હોય તેમ વર્તીશું. આપણને કાલિદાસ કે વડેરવર્ધ માટે હોય છે પણ જીવન્ત કવિતા શું છે, શેમાંથી કવિતા ઉદ્ભવે છે, એ જાણે આપણી ઠપ્પના બહારની વાત હોય એવું બને છે. અને કવિની કુદરત અને આપણે જે કુદરત જોઈએ છીએ તે જાણે બિલ્લ હોય! આ બંધાતું કારણ એ છે કે આપણે કૃત્રિમ, અનુકરણે ધડેલા, માનસિક જગતમાં રહીએ છીએ અને આ કારણવાસની બહાર આપણે નીકળી શકતાં નથી.

આ મનોરૂઢિ આપણા વાતાવરણથી—પણ મુખ્યત્વે આપણા જાળપણના સંસ્કાર અને આપણી શિક્ષણપ્રણાલીથી—પ્રેરણા છે એવું મારું માનવું છે. આ કહેવામાં મારો આશય એવો હોય જ નહિ કે બધાંએ ઓફસફડે જવું. હિસદું, આપણે આપણી સંસ્કૃતિ-આપણા દેશ-કાલને અનુરૂપ-વિદ્યાપીઠો યોજવાની છે અને બહારથી તો માત્ર સાર મદદ કરવાનો છે.

હવે આપણે વિચારવું રહ્યું કે આપણામાં સર્જનશક્તિની આટલી ખોટ છે તે ગંભીર દોષ છે કે નહિ; અને જો આ સ્વીકારાય તો પછી, આપણી કેળવણી અને બીજા સંજોગો, જે આને માટે મોટે અંશે જવાબદાર છે, તેને આપણે શી રીતે બદલીશું.^૧

૧. ૨૮મી નવેમ્બર, ૧૯૩૮-૨૯મી દેક, આલ ઇન્ડિયા રેડીઓ; મુંબઈ.

ભોળો ભક્ત

નવલક્ષ તારા ભોળે અપારા, ભ્રાણ પ્રગટે કોટિ હજારા;
સદ્ગુણ વિના કેદી તિમિર ન ત્રાસે, મટે નહિ મનકા વિકારા.

(કીર્તન-પદ. ૧)

સંવત ૧૮૪૧માં(ઈ. સ. ૧૭૮૫)ભોળનો જન્મ ગંગુઆઈ અને કરસનલાસના કણ્ઠી કુટુંબમાં થયો હતો. તેનું બાળપણ કાઠિયાવાડમાં જેતપુર પાસે દેવડીગાલેલનામે અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં પસાર થયેલું. બાર વર્ષ સુધી તેણે અન્ન ખાધું ન હતું પરંતુ દૂધભેર જીજરેલો એવી લોકવાયકા છે. રામતેવન નામના ગુરુનો તે શિષ્ય હતો. મોટી ઉંમરે તેણે “સોહં સોહં” નો અજ્ઞપાજ્ઞ રટવા માંડી તપ કરેલું. છેવટે અમરેલી પાસે રૂતપુરમાં આવી તે વસ્યો. સંવત ૧૯૦૬માં પાંસઠ વર્ષની વયે તેણે વીરપુરમાં દેહ છોડ્યો. આજેય વીરપુરમાં ભોળ ભક્તની નાનકડી દેવડી તેની માળા, ગાદી અને ફેટે સાચવી રહી છે. તેની પાકુકા પૂજાય છે.

ભોળના જીવન સંબંધે આપણી માહિતી આમ નહિ જેવી છે. આપણા દેશમાં બંધાવનાર કે બાંધનાર, ધડાવનાર કે ધડનારનાં નામોનિશાન પણ જડતાં નથી. મોટાં મોટાં મંદિરો કોણે બાંધ્યાં, સારામાં સારી મૂર્તિઓ કોણે ધડી, એ પ્રશ્નોના જવાબ આપણી પાસે નથી. વેદ કોણે ઉચ્ચાર્યાં એ કહી શકાતું નથી. એ જ

પ્રમાણે ધણા સાહિત્યકારોનું સાહિત્ય રહ્યું છે પણ તેના સર્જકો જાણ્યા નથી. એથી ભોગત સંબંધે આટલી માહિતી મળે છે એથી સંતોષાયું રહ્યું. ભોજના હવનમાં કાંઈ મહાન અમલકારે નથી કે કાંઈ મહાઅવતારનાં ચિહ્ન નથી. શાંત સરોવરમાં સુવાસ પ્રસારતા પોયણા જેવું હવન તે હવી ગયો છે. સંત તુકારામ પેઠે તેનો જન્મ પણ હાથ વર્ણમાં નહોતો થયો. ભક્તમાળને અને ભોજને આત્મચરિત્રમાં સખે છે:

નાભો ગયા કલ્પવૃક્ષ અનુપ;
કણ્ઠી છે કેરડાનું રૂપ.
નામે ભક્તમાળ ગાઈ છે મોટી;
ને ભોજે ભક્તમાળ ગાઈ છે છોટી.
સંવત અઢાર હાસકે સંવતસર;
ભક્ત કયા ભોજલ આદર.
માસ માગસર ને પુનમ વરતાય;
શુક્રવારે પુણ્ય ધાય.
પિતા કૃષ્ણ ને મંજાબાઈ માય;
પ્રેમ કરીને લાગું પાય.
કુળ કણ્ઠી સાવલિયો છે;
સર્વ સંતનો દાસ જ છે.

આપણા સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં, શામળના હરખા, પ્રીતમનાં પદ, ધીરાની કાશીઓ, દયારામની ગરબીઓ અનેકાં મળ્યાં છે. તેમ ભોજ ભક્તના આગળા શ્રેષ્ઠ લેખાય છે. ભોજે અખાના જ્ઞાનમાર્ગનો યાત્રી છે. શરવીર પેઠે તેણે સંસાર તળ્યો. હરિજન અને હરિમુક્ત થવું તેને ગમ્યું હતું. ભક્ત-ભાવે નિરંજન નિરાકાર બ્રહ્મને પામવાનું તેનું ધ્યેય હતું. વેદાન્તના બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજી તે હવનમુક્ત થયો. ભોજએ નિરાળો પંથ ચલાવ્યો નથી; નહિ તો શુજરાતમાં કુબેરપંથ, માધવમાર્ગ અને સ્વામીનારાયણ જેવા અનેક પંથ ચાલે છે તેમાં તે એકનો

વધારો કરી ચક્રો હોત. મધ્યકાળમાં મોટા રાજ્યની પડતી પછી નાનું રાજ્ય સ્થાપવું જોઈતું સહેલું હતું. તેટલું જ નાનો ધર્મ-પંથ ચલાવવાનું સહેલું હતું. બોળનો ધર્મ એ બહારનો આડ-બર કે આચરણ નથી પરંતુ માનવસમાજે માનેલા અચળ નિયમોનું પાલન છે. અંધશ્રદ્ધા તેના ધર્મનું તત્ત્વ નથી. એક જ ધર્મના નિરનિરાળા પંથ અને માર્ગની સામે તેનો સંપૂર્ણ વિરોધ હતો.

એક મહીમાં મતિયા ઘણા, પંથ વખાણે પોતાતણા,
એકનું ચાચું બીજે હણે, આપોયું અધિકરું ગણે;
સમજ્યા નહિ સનાતન ધર્મ, કે દુષ્પણિયા ધર્મ બાંધે કર્મ,
(તેમાં) કેક શક્ત છે દુષ્ણતણા, એહી મહીમાં મતિયા ઘણા.

x

x

x

ન્યાં સગી છવની ભત બણી નથી,
ત્યાં સગી તાણુમતાણુ રહે છે;
આધને વિચારતાં અંતરે મધ્યે એક છે,
વસ્તુ સાચી તે વેદાંત કહે છે.
ભત બણ્યા વિના ભત પંથ બહુ થયા,
અરજી રહ્યા આંધળા આપ ભૂલ્યા;
વધી ગયા વિવાદમાં તેણે હરિ નાવે હાથમાં,
મેર જવા મન કરે પાપ લૂધા.

બોળની વાણીમાં અખાના ચબ્દ છે એટલું જ નહિ પરંતુ ધર્મોધ પ્રત્યે તેનો રોષ અખાથી જરા ચ બિતરતો નથી. અખો અને બોળે બંને વેદાંતી છે. એક સોની હતો તો બીજો કણુખી છે. એક કારીગર હતો તો બીજો કિસાન છે. બંનેની વાણીમાં ઉગ્રતા છે. ખોટી સદનચીલતાનો દુર્ગુણ એમનો નથી. અખાનો પડધો બોળે પાડે છે:

ખાવી ગેવી ટીલાં કરે, દયા વિનાનું દપણુ ધરે,
તિલક બનાવી તિખે તન, બણે થયો હું હરિનો જન.

ભોળના જીવનકાળમાં (સુને ૧૭૮૫-૧૮૫૦) ગુજરાતમાં અને સારા ય હિંદમાં શુદ્ધ ધર્મભાવના યત્ન નજીક આવી રહી હતી. જ્યાં ત્યાં નવાં મંદિરો અને મહંતો ભોમાસાના ઘાસ માદક જીગી નીકળતાં હતાં. તે કરતાંએ વધુ પ્રમાણમાં તો નિરદાર અને નિર્મોહ્ય થતી પ્રજાના નિબળ મન ઉપર અંકુશ ચલાવતો, દોરાધાગા અને મંતરજંતરથી નિર્વાદ ચલાવતો, એક અધમ વર્ગ ધર્મને નામે બીખ રગતો હતો. દલપી કામમાંથી થતા “બાવા”નો પ્રપંચ જિવાડો પાડવા ભોળે કાંઈ મુદ્રારક જોડતા જ ઉકળાટથી ભોલે છે:

હુનિયા ભરમાવા ભોળા, ચાલ્યો બાવો ભભૂતિ ચોળા રે. ટક
દોરા ઘાગા ને ચોટી કરે બાવો, આપે ગુણકારી ગોળા રે;
અનેક ચતના એવા બને છે. કાંઈ કણુખી કાંઈ કોળા રે. હુનિયા
નિત્ય નિત્ય દર્શન નિયમ ધરીને, આવે તરિયાવણી ટોળા રે;
માઈ માઈ કહી માન દિયે થણ, દેયે કામનાની દોળા રે. ”
ચેલાચેલીને ભેળાં કરી બાવો, આથ ખીર ખાંડ ને ચોળા રે;
ભોળે ભજવ કહે ભવસાગરમાં, બાવે માર્યાં બોળા રે. ”

ચરખાતમાં ભોળને પણ કેટલાક ટોંગી ધર્મીગી માનતા. ભોળને જ્યારે અમરેલી પાસે કુતેપુર ગામમાં લોકોએ લાવી વસાવ્યો તે વખતે અમરેલીનો સૂચો વિઠ્ઠલરાવ દીવાનજી હતો. “સોદ” સોદ” ના જપ જપતા ભોળની કાંતિ સાંભળી સૂચાએ તેને તાવી જોવાનું નક્કી કર્યું. જરસભામાં ભોળના “ચાગખા” સાંભળી વિઠ્ઠલરાવની ખાતરી થઈ કે, ભોળે ધૂત કે મૂખ નહિ પરંતુ રાનવેરથી સંત હશે. ભોળના ચાગખા એ કે હિંદના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નવાઈના ન હતા. મરાઠી સાહિત્યમાં અનંતરંદી (ઈ. સ. ૧૮૧૯) નામનો લેખક તેના “દટકા”થી

૧. આ જન્મવર્ષ આશરે ગણાય છે, ચોક્કસ નથી; મરણવર્ષ નિશ્ચય થયું છે. જનિ દિ. જ. કૃષ્ણવાલ મે. કવેરીકૃત ‘માહલરટોન્ડ’ ની નવો આવૃત્તિમાંથી (પ. ૨૪૨) લીધાં છે.—અ. ‘મા.’

માર્ચ, '૩૯

ભોળો ભક્ત

પ્રસિદ્ધ હતો. ઘણી રીતે દિંદનાં પ્રાંતીય સાહિત્ય સમરેખાએ અને સમકાલીન ધડાયલાં છે. વિદુલરાવને મરાઠી સાહિત્યનું જ્ઞાન હશે તો ભોળના આગ્રખાથી તેને આશ્ચર્ય નહિ થયું હોય.

ભોળનો સમય ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસમાં છેક જ અંધાધૂંધી અને જોરજુલમનો હતો. મોગલાઈનાં હાડકાંપાંસળાં તૂટી ગયાં હતાં. અંગ્રેજોએ ફ્રેંચ અને પોર્ચુગીઝ જોડે તાકાત માપી લીધી હતી. ગુજરાતમાં યદ્ય ઠેક કાઠિયાવાડ સુધી પીતાજીરાવ ગાયકવાડે પેચાઈથી પોતાનો સ્વતંત્ર મુલ્ક જમાવી લીધો હતો. મરાઠાઓ શરવીર તેટલા જ લુચ્ચા અને તેથી ય વધારે લૂંટ અને યેન કેન પ્રકારેજુ પૈસાને શોધનાર હતા. ગુજરાતમાં સારામાં સારાં વડનગર અને બીજાં શહેરો તેમણે લૂંટી બાળ્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્રીય ભાવનામાં ભારતીય ભાવના તેઓ જૂલ્યા હતા. શિવાજીની ગાદી ચિત્પાવન બ્રાહ્મણ પચાવી બેઠા હતા. ભોળના સમયમાં યુનામાં પેશવાઈનાં પણ વળતાં પાણી થયાં હતાં. કર લેવો, યોય ઉધરાવવી, વેહમજૂરી કરાવવી અને ત્રાસથી પ્રજાને કાબૂમાં રાખવી એ રાજ્યશાસનનો મર્મ હતો. ધર્મ, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ કે કાંઈ જિંવા આદર્શ રાજ્યકારણમાં રહ્યા ન હતા. છતાં એ સપાટી ઉપર ખળખળતાં કાળાં પાણી નીચે પ્રજાનો ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ સદ્દર અને નહર હતો. પ્રજાને રાજ્યની ઉચ્ચપાયલ સાથે લેવાદેવા નહોતી. રાજ્ય ઉપર નહિ પણ ધરતી ઉપર પાકતા અનાજ અને વાદળમાંથી વર્ષતા વરસાદ ઉપર તેમનો નિર્વાહ થતો. મુઠ્ઠીસ ચચેલા પ્રજાના નીચા થરમાં ભોળ જેવા ભક્તો ધર્મજ્ઞાન અને નીતિના વિચારો જાળવી રાખતા. આવા છટાછવાયા ભક્તોની જાંખી જ્યોતે અંધકારમાં ઘણા ખેંચાતા. તેઓના તંબૂરાના તારમાંથી જેથી સદૈય સંભળાતો. સંસાર એમને મન સ્વપ્ન હતું અને જીવન-અંતે પંખીના માળા પેઠે સર્વ કોઈ જીડી જવાનું હતું. શ્રદ્ધ એ માનવ દેહનું

અંતિમ છે એ સત્ય નજર બહાર ન જવા દેવાનું. આ જન્મના ક્રમનો બદલો બીજા જન્મે મળશે એવી ચોક્કસ શ્રદ્ધા હતી.

પ્રાણિયા ભણ લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્ન છે સંસાર. ૨૬
ધન દોલત ને માલ ખખના, પુત્ર અને પરિવાર;
એમાંથી નશા ટું એકરો, પછે ખાસ જન્મના માર રે. પ્રાણિયા
જાણ મેઢી ને અજાણ કરખા, એજાણો નહોં પાર;
કોણીધ્વજ ને લક્ષ્મણ, તેનાં બાંધ્યાં રહ્યાં (ધર) બાર રે. ,,
ઉપર ફરેરાં ફરહરે, ને હોડે શ્રીકૃષ્ણ ચાર;
હીક કરીને કાઢીમાં ઘાલ્યો. પછી વાસે પડે પોકાર રે. ,,
રોજ તળાપું વિના સૂતો નહિ, જીવ હુમર કરતો હનવ;
ખોરી ખોરીને ખૂન જળાયો, લેમ લોહું ગાળે હુવાર રે. ,,
સ્મશાન જઈને ચેહે ખડકી, ને માથે છે કાઠનો ભાર;
અગ્નિ મેઢીને જાણે રહ્યાં, અને નિષ્ક્રિય હરે અંગાર રે. ,,
સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યાં, નર ને વળી નાર;
ભોળે ભગવ કે' દયા હી રાઈને, વળતી મેલ્યો વિસાર રે. ,,

× . × . × . × . × .

આ છે પંખાએનો મેજો રે, બાઈએ કાંચ ભવ નહિ લેજો રે. ૨૭
ચારે દિશોથી ચાલી મજ્યાં ને, ખૂન બન્યો ખેલો રે;
ભૂજવાં ભૂજવાં ઠગી નરો, પછે દઈને હુમેજો રે. ૧.

ભોળાના સાંસારિક જીવનની આપણને સહેજ પણ માહિતી નથી. એ બાળશક્ત્યારી હોવાની એક માન્યતા છે, પરંતુ એની કે જ સાક્ષી નથી. બિલકુલ, સંસારનો લહાવો તેણે લીધો લાગે છે. ખોરાંની માફક ભોળાના આંતરજીવનનો બિલકુલ સહેજ નથી. ભોળો પરપો દોષ થા ન દોષ પરંતુ બને તો અયો છે. ગરીબના સંસારની વિટંબણાનો તેને સંપૂર્ણ ખ્યાલ છે. અભણ સ્ત્રી અને છોકરાંની ઝાંઝરથી કંટાળેલા ભોળાએ સંસાર ત્યજ્યે દોષ એ સંભવિત છે. તેણે દોરેલું કુટુંબનું ચિત્ર બેનારને

દેશની ઘણી ખૂંપડીઓમાં જડશે. ભોળાનું વલ્લુન મનોહર નથી
પણ વારતવિક છે. સાહિત્યમાં સૌન્દર્ય શોધનારને તે મુગ્ધ નહિ કરે,
પરંતુ સાહિત્યમાં સમાજ અને સંસારનું પ્રતિબિંબ બોળનારને
તો તે બેશક આકર્ષશે. અર્વાચીન સાહિત્યમાં ચિત્રાના પ્રેમના
કે દેખાડાતા ખૂનામરકીના પ્રસંગો કરતાં તે અનેક રીતે સારું છે.
૨ મેં દુઃખ દુનિયાનાં જાણી, પરણી નારી પિયર મેલી વાળી રે. ૨૬.
એક જ માથે ભ્રમણોને, જીએ તે માથે જાણી રે;
ત્રીએ રે કહે મને ડગલી રીવડાવો, ને ચોથો લે છે પેટપાળી રે. ૨૭.
'કડલાં ધડાલું' ત્યારે કાંખીઓ રે માથે, ને વાંદી ધડાલું' ત્યારે વાળી રે;
આઠ જ પહેરે મને જપવા ન દે, એનાં પાંજરિયાં મેલ પરજાળી રે. ૨૮.
વડતી રે સૂવે ને વડતી રે જાડે, કણ્યામાં છે કારી રે;
ભજનાં મુખ એનાં કહી ચે ન દીકાં, એ તો આઠે પહેરે ચોરિયાળી રે. ૨૯.
ખારણે રે આબ્યા પાંચ પડણા ને, ધઈ તે ધરમાં પેડી રે;
છાકરાં તો ધમચી મચાવે ત્યારે, ચૂંટલા લે છે તાણી તાણી રે. ૩૦.
પટોળાં લઈને મેં તો પિયર વળાવી, ને દુઃખડાં મેલ્યાં ટાળી રે;
ભોળે ભગત કહે શુભ પ્રતાપે, કહીએ ન પરણું આવી નારી રે. ૩૧.
સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ભોળામાં જિંદગી કવિત્વ નથી. પરંતુ
આજના નવા તોલમાપથી જૂના લેખકોની કિંમત આંકવી
અશક્ય છે. અર્વાચીન કાળ સુધી પદ્યમાં જ સંસ્કૃત સિવાય
સંપૂર્ણ સાહિત્ય લખાતું. કવિતાની પદ્ધતિ, શૈલી અને ભાષા
પણ રૂઢ ચઢ ગઈ હતી. પુનરપિ આલેખન એમાં ધ માન અને
પાંડિત્ય સમાતાં. કહેલું કહેલું એમાં નાનમ નહોતી. શ્રુતિ અને
સ્મૃતિરૂપે જે પ્રજા ધર્મમાનનો ગંગાપ્રવાહ વહાવ્યે રાખતી તે
પ્રજાના માનસને અનુરૂપ એ કવિઓ હતા. નવું ઉપજાવવા
કરતાં પુરોણ સાચવી રાખવામાં મધ્યકાળની મદદતા હતી. નવી
કલ્પના, નવા વિચાર, નવા અલંકાર, રસ કે છંદની વિવિધતા
ભોળાની કવિતામાં શોધનારને પ્રયાસ અશક્ય છે. સરવડું, તિથિઓ,

વાર, મહિના, કીર્તન, પદ એ સર્વ કવિતાના પ્રકાર હતા અને ધર્મજ્ઞાન પ્રસારવાની રીતો હતી. આ વિવિધતા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને આભારી છે. ભોળાના પ્રભાતિમાં નરસિંહ મહેતાના પદછાયા જેવાં છે; તેનાં પદ પ્રીતમના પદ્ધા જેવાં છે અને સર્વથા નીરસ છે. પરંતુ આપો એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આજની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ભોળે ભણેલો ન હતો છતાંય તેને પદાપૂર્વના પ્રાંતીય સાહિત્યની અને જ્ઞાનની માહિતી તો હતી જ. આજના બહુતરમાં પણ બીજાના ઉપજાવેલા જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા સિવાય બીજું શું છે? જે જમાનામાં પુસ્તકોની અચ્છર ન હતો, જ્ઞાન લેવાનાં સાધનો નહતાં કે ન હતાં તે જમાનામાં આપણે નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાંથી માંડી પ્રીતમનાં પદના અનુકરણ સુધી ચલ કરનાર પ્રત્યે નમી રહેવાય છે. સાહિત્યનાં આવાં પ્રયત્ન આજની માહિતી ઉપરાંત “આજખ્યા” જેવું નવું રૂપ તેણે ધડકું છે.

ભોળાના આજખ્યામાં સંસારનું સત્ય સ્વરૂપ અને તેની આંદીધૂંટી આલેખાયેલી છે. તે જીવનમાં ન ગમે એવાં દસ્યો તરફ આંખ મીચનારની આંખ ઉઘાડવા પ્રયાત્ન કરે છે. તેના આજખ્યામાં દુઃખ વર્ણન છે એથી એની કર્કશતા ઠંકાર્થ જાય છે. સમયાનુગમન કે ગૃહકેસર જેવા આજખ્યાનાં તે. જમાનાની જીંદી છે. ધીરે કે આડે ચીઢે ચાલતા ગાડાના બળદને જેમ આજખ્યાથી અતિમાન કરાય છે તેમ ભોળાની કડકાછમરી બાપથી અવળે માર્ગે જતા જીવનપંથીઓને સાચે માર્ગે રાખવાનો ઉદ્દેશ એ આજખ્યામાં છે. ભોળે કે પંડિતોની સજામાં વાંદવિવાદ નહોતો કરતો કે જુદિમનો સમક્ષ પોતાના જ્ઞાનનું પ્રદર્શન પણ કરતો નહોતો. થાહણ જ શુર, સાધુ કે ઉપદેશક યદ્ય રાકે એ જડ માન્યતાનો નકારાત્મક ભોળે છે. વરતા (સોળમી સદી) થી

માંડી ભોળ સુધી અનેકાનેક અધ્યાત્મ સુત અને સાહિત્ય-કાર ગુજરાતમાં થઈ ગયા છે.

ભોળના કાળ પહેલાં આપણા સાહિત્યમાં એક નવો લહેકો આવ્યો હતો. મોગલ શાસનના સમયમાં ફાર્સીથી અજ્ઞાન નોકરો-એ કામચલાઉ મિશ્રભાષા ઉપજાવી હતી જે પાછળથી ઉર્દૂ તરીકે ગણાઈ છે. એ ભાષાની અસર ઉત્તરમાં જાતનાં રથગાએ સજડ હોવી જોઈએ. બદરીનાથ, હરદાસ કે કાશીથી રામેશ્વરમ્ અને પુરીથી ઇંદાવન કે દ્વારકાં સુધી રખડતા સાધુવૈરાગીઓમાં-પછી તેઓ ગમે તે જાતભાતના હોય છતાં ય-એક હિંદુતાની જેવી સામાન્ય ભાષા પ્રચલિત હતી અને તે આજે ય છે. તુલસી-કૃત રામાયણ આવી જ હિંદી ભાષામાં લખાયું છે. ઉત્તરની એ સાધુવૈરાગીની ભાષાનો સ્પર્શ ગુજરાતી સાહિત્યને પણ થયેલો છે. એને પરિણામે એક સુંદર “ કવિત ”નો પ્રકાર ભોળના પદ અને કીર્તનમાં જડે છે.^૨

સંતો દિયા રે અગમપરા ડેરા.

પિયા પિયાલા જેણે પ્રેમરસકેરા, નાથકું નિરખ્યા નેરા. સંતો

પ્રીત લગી પરમેશ્વર સાથે, વરીને ચૂકવિયા નેરા;

નરતે ને સરતે નજરે આન્યા, મઠ્યા રે અસંખ્ય અધેરા. સંતો

વ્રજ અને હિંદી ભાષાનો સંસર્ગ તો ગુજરાતીને મીરાંબાઈના વખતથી છે. હિંદી ભાષામાં લખેલા પ્રેમાનંદ પણ લલચાવે

૧. આ વિશેષણ વાપરવામાં વિદ્વાન લેખક અનુભવે અત્યુક્તિ કરે છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યની શક્તિઓને ન્યાયપૂર્વક લક્ષમાં રાખીને પણ કહીએ તો સન્ત અને સાહિત્યકાર તરીકે ગણનાપાત્ર ગુજરાતી કવિઓ બ્રાહ્મણ-અબ્રાહ્મણ મળીને પણ પૂરા બે કોટી નહિ થાય; તે પછી એકલા અબ્રાહ્મણો ‘ અનેકાનેક ’ શી રીતે થવાના ? —સં. ‘ મા. ’

૨. આ કંડિકામાંનાં ઉર્દૂ તથા તુલસી વિશેનાં વિધાન ચર્ચાસ્પદ છે. —સં. ‘ મા. ’

ઝાણી છે. તે લક્ષ્યવેધી છે. “ ગંગા ને જમના જળ જેને
ઝીલવાં હોય તે બીજાં છીછરાં નીરમાં કયમ ના'ય. ”

ભોળા જેવા સંસારવિરાગી આત્માને અગમનિગમ સહેલ
છે. નિઃસ્પૃહતા તેનો આદેશ છે. સાહિત્ય રચવાનો તેનો ઉદ્દેશ
નહોતો. તેની ભાષા લીસી નથી, તેના શબ્દોમાં વ્યળકાટ નથી,
એ તેની જીણુપ નહિ પરંતુ તેવું વ્યક્તિત્વ છે. છતે દેહે તેને
વિદેહી થતાં આવડ્યું છે. હરિ તેને મન રવિઠિરજુ જેવો છે.
“ ઈકોઽહં બહુ ત્યામ્ ! ”

જંગલ વિગ બાગ

કવિતા કરવી એ સ્વાભાવિક છે તથાપિ તેને માટે નિયમો અને
ગણાદિનો જે સિદ્ધાંત પ્રાચીન વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલો છે તે બ્રહ્મનો
પણ અવસ્થનો છે. કારણ કે રાગરા એકવામાં જ કંઈ કવિતા થઈ
જતી નથી. દુનિયાનાં જંગલોમાં બધી ભવની વનસ્પતિ થાય છે
પરંતુ બાગની રચના માટે નિયમો અને ગોઠવણો હોય છે. એ ગોઠ-
વણો અને નિયમો પ્રમાણે કારીગર માણએ બનાવેલો બાગ જ
મનોહર થાય છે તેમ ગમે તેવી કુદરત હોવા છતાં પિંગળના જ્ઞાન
વગર બનાવેલું કાવ્ય જંગલના છાંડ જેવું યામ છે. (“ સમાલોચક ”-
પુ. ૮, અ. ૪માંની ‘ રણપિંગળ ’ના પ્રથમ ભાગની અવલોકનનોંધમાંથી)

સિ મ લા ની

સ હે લ ગા હ

ભાઈથી વળુણાઈ

અમારા અનિલ્ય આમદ છતાં તમારી " ના "ની દા
તો ન જ થઈ અને અમારી સાથે ન આવ્યા.
પણ તમે જો છો છોડી આવ્યા દોત તો શી મજા પડત તેનો
તમને સદેજ ખ્યાલ આવવા, અમારી મુસાફરીનો દૂરો અદેવાલ
વખી જણાવું છું અને મને ખાતરી છે કે તે વાંચતાંની સાથે જ
તમારી છંદ માટે તમને પચાસપચાસ વખત રહેશે નહિ. સાથે
સાથે ખદાગુજરાનના જાણીતા આદિત્યમાર અને અધ્યાપક શ્રી
હરિરાય પંડિત જે ઘેરો વખત ગૂમ થઈ ગયા હતા એવી
અજ્ઞા જોડી હતી તે રીતે અને જ્યાં ગૂમ થઈ ગયા હતા
તે જાણી જાનંદ થશે.

દુઃ, નવીનચંદ્રમાઈ, પ્રતાપભાઈ અને કુમાર રાત્રે ફનીઅર
મેસમાં નીઠવ્યા તે તો તમે જાણો છો. નવીનમાઈના પરમ મિત્ર
શ્રી હરિરાય પંડિત ચુરનથી અમારી સાથે જોડ્યા. જોજો
દિવસે રાત્રે હિલીના રોડન પર એક ઠાણે પોલીસ ઘર, ત્રીજો
દિવસે સવારના કાળમાં પદોંચ્યાં ત્યાં સુધી જે પણ જાણવા
લાગ્યા ન-ચું નહિ. ખાત્ર, હરિરાયજી અખંડ ખાત્રીધારી
અને ચુરન સિદ્ધાંતવાદી એટલે દેવમાં સોજો મૂખે મરતા દોષ

ત્યારે સિમલાની સહેલગાહ જવું અને તે પણ સેકંડ ક્લાસના પૈસા નકામા રહેવે કંપનીને વધારે શા માટે આપી દેવા એમ માની આમ વર્ગમાં જ મુસાફરી કરતા હતા એટલું બનેલું. પરંતુ વસ્તુતઃ તો આમ વર્ગમાં સૂતા જ હતા. કારણ દિવસનો આખો વખત અમારી સાથે જ સેકંડમાં એમની નીરસ વાતો કરી વ્યતીત કરતા.

સિમલા જવા માટે કાલકાથી એક નાની પર્વત પર જતી જુદી લાઇન છે. તેમાં બે પ્રકારની ગાડી હોય છે. એક આપણી આગગાડી જેવી પણ નાની અને બીજી રેલ-મોટર જેમાં માત્ર પહેલો વર્ગ હોય છે. આ ગાડી દેખાવમાં ઘણી સુંદર લાગે છે. એક જ ડબ્બો અને તે પણ આગળ પાછળ કહેરાવાળો એટલે નવી બાંધણીની બસ જેવી જ લાગે છે. સાધારણ ગાડી કરતાં આ રેલ-મોટર અર્થો ક્ષણ વહેલી ઉપડી વેગ વિશેષ હોવાથી અઢી ક્ષણ વહેલી સિમલા પહોંચે છે. અમારે બધાને રહેવા માટે હોટેલ નગેરેની વ્યવસ્થા કરવાની હોવાથી નવીનભાઇ એકલા રેલ-મોટરમાં પહેલા ઉપડી ગયા. હું, પ્રજાભાબી, કુમાર અને હરિશચંદ્ર આગગાડીમાં સીમલા ગયા. હરિશચંદ્ર આ વખતે પણ અમારી સાથે જ અમારા ડબ્બામાં બેઠા હતા.

કાલકાથી સિમલા સુધીનું અંતર ફક્ત ૬૦ માઇલ છે; પરંતુ ૫૧૨૫ ફીટ જામે જવાનું હોવાથી ગાડીને સિમલે પહોંચતાં સાડા છ કલાક થાય છે. લગભગ ૧૦૭ યુગડામાંથી ગાડી પસાર થાય છે. રસ્તો ઘણો વાંકાચૂકો છે. દાદરનાં પગથિયાં જેવા, એક વળાંક પરથી બીજા પર જતા, નીચે પસાર કરેલા અને ઉપર જવાના રસ્તાનું દરમિયાન રમણીય લાગે છે. મનુષ્ય કે આધુનિક વિજ્ઞાન કુદરત ઉપર કેટલો કાબૂ મેળવી શકે છે તેના પૂરેપૂરો ચિતાર નજરે પડે છે. બે પર્વતોની અણીઓ વચ્ચે બાંધેલ પૂલો જોઈ તે બનાવનાર વ્યક્તિ અને તેના સાહસ માટે

ખરેખર માન ઉપજે છે. એક દ્રેચ ઇજનેરે આ રેલવે બાંધી. કામ અર્ધા ઉપરાંત થયા પછી તેને એમ લાગવા માંડ્યું કે પોતે એ પૂરું નહિ કરી શકે શકે. એ ચિન્તામાં તેણે મનનું સમતોલપથું બોધું ને આપઘાત કર્યો. તેની પત્નીએ બાકી રહેલું કામ પાર પાડ્યું.

સાક્ષર બન્યા રસોયો

આ પ્રમાણે સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળતાં નિહાળતાં, એક પર્વત પરથી બીજા પર્વત પર જતાં, જુદાં જુદાં રોશનો પસાર કરતાં, આબોહવાના તકાવત અનુભવતા, સિમલા હોટેલ અને જમવાની સગવડ માટે અનેક તર્કવિતર્ક કરતા હતા ત્યાં સિમલાથી ત્રીજા રોશન જીતોંગ પર ગાડી આવી બિભી. ગાડી બિભી રહેતાંની સાથે જ યુનિફોર્મમાં સજ્જ થયેલ એક માંથુસ હાથમાં ચોપડો લઈ અમારા (સેકન્ડ ક્લાસના) ડબ્બામાં દાખલ થયો. દૈવયોગે હરિરાયભાઈ બારણા પાસે બેઠા હોવાથી એમનાથી જ ચર્ચાત કરી. હરિરાયભાઈ તો એને ડબ્બામાં દાખલ થતા જોઈને એકદમ બિભા થઈ ગયા; અને એમના શરીરમાં જે કાંઈ પથુ રક્ત હતું તે અદશ્ય થતાં એકદમ રૂની પૂણી જેવા તદ્દન ઢિલ્લા પડી ગયા. પેલા ગૃહસ્થે એમનું નામ પૂછતાં હરિરાયભાઈને લાગ્યું કે “આ તો માળો કળા ગ્યો” એટલે ગભરાયા, અને ચરચરતે અવાજે ટૂંકમાં જવાબ આપ્યો. “હરિશંકર મહારાજ.” પેલાએ પ્રશ્નાવળી આગળ ચલાવતાં એમનો ધંધો પૂછ્યો. હરિરાયભાઈને એકાએક કેં સૂઝી આવ્યું હોય એમ લાગ્યું અને જોખારો ખાઈ અવાજ મોટો કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતાં અંગ્રેજીમાં બોલ્યા: “હું રસાઈનો ધંધો કરું છું, આ લોકોનો બટ છું, એમને નારનો આગવા અર્ધાઆ આપ્યો છું” પછી હિંમત આવતી હોય એમ બતાવતા અદશ્ય છૂટી કરી, ગમવામાં હાથ નાંખી કાંઈ કાઢવા જતા હતા એટલામાં ‘સેપડ કડાગ્યા હતા કે નહિ, અને કડાગ્યા હોય તો છેલ્લા

ક્યારે કહાવ્યા હતા.' એ પ્રશ્ન પૂછી એમને જવાબ મળી જતા પેણે માણસ અમને પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યો. હરિરાયભાઈને લાગ્યું કે ટિકિટ કાઢતાં વખત લાગવાથી વખતનો ઉપયોગ કરવા અમને પ્રશ્નો પૂછતા હતા. અમારું નામ ઠેકાણું વગેરે નોંધી પેણે ઇન્સ્પેક્ટર ચાલ્યો જતો હતો, પણ દરમ્યાનમાં હરિરાયભાઈએ ગળવામાંથી જૂનું મેલું ચામડાનું પાકીટ કાઢી, તેમાં સાચવી રાખેલી ટિકિટ સંભાળીથી બહાર કાઢી, હાથમાં તૈયાર રાખી હતી તે પેલાને દિગંતભેર બતાવી. એ ભાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે હું તો “વેકિસનેશન ઇન્સ્પેક્ટર છું. મારે એ જોવાની જરૂર નથી” અમે તો આ સાંભળી ખડખડ હસી પડ્યાં. ટિકિટ તપાસનાર માની મહાગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર અને અધ્યાપક શ્રી હરિરાય પંડિતે રસોઈનો ધંધો અપનાવ્યો / પણ આ તો રૂઢ તૃતીયમ્ નીકળ્યું. અને સરકારને દફતરે હરિભાઈનું નામ હરિચંદ્ર બદલ તરીકે ચઢ્યું એટલું જ નહિ પણ અમે બધા પણ ત્યારથી એમને હરિચંદ્ર બદલ કે મહારાજ એવું નામ આપી એ જ નામે એમને સંબોધવા લાગ્યા.

અમે આમ હસવામાંથી પરવાઈ ન હતા એટલામાં સિમલા આવી પહોંચ્યું અને અમારું સ્વાગત કરવા આવ્યા હોય એમ નંવીનભાઈ ડબ્બા પાસે આવી ઊભા.

રોયલ હિંદુ હોટેલ

સ્ટેશન પર ઉતરતાંની સાથે જ, ગોકુળમથુરા જેવાં હિંદુસ્તાનનાં જાત્રાનાં સ્થળોમાં ચોખાઓ અને ગોરેના ત્રાસનો ખ્યાલ આવ્યો. ઝાંઝીઆં હોટેલના માંણસો, ઝોકખીજની ખામીઓ અને ન્યૂનતાની અતિશયોક્તિ કરી પોતાની જ હોટેલમાં લઈ જવાં અસહ્ય ઓગ્રહ કરી, ચોખાઓ જેટલો જ બલકે તેનાથી વિશેષ કંટાળો ઉપજાવે છે. અમારે માટે તો નવીનભાઈએ ધ રોયલ હિંદુ હોટેલમાં ગોઠવણ કરી જ રાખી હતી એટલે એ હોટેલ-

વાળાના કહેવા મુજબ મનુરોને સામાન સોંપી હોટેલ પર ગયા.

સ્ટેશનની નજીક મોલ અને લોઅર બ્રાડરની નીચે રિપન ઇરિપતાલ અને મોટરના રોડની પડોશમાં તે આવેલી છે. સામે રેલ્વેનું ચુડ્ડા યાર્ડ, દૂર જરા પશ્ચિમ તરફ તારાદેવી અને પૂર્વ તરફ પતીઆળાના મહારાજના મહેલની રોશની રાત્રે નજરે પડે છે. રાત્રિના ધુમ્મસ કાપતો અને ઠંડીમાં ઉષ્ણતાની આશા આપતો અરુણોદય સામેની ખીણોમાં ઘણો આહ્લાદજનક લાગે છે. વરંડામાંથી જમણા હાથ પર નજર નાંખતાં લોકરો ખાતાની હેડ ઓફિસ, રેલ્વે ઓફિસ ને દૂર પણ જરા ઉચાથ પર આવેલો એસેમ્બલી હોલ ડોડાઉ કરતાં નજરે પડે છે.

. નવીનતામયે અગારે માટે ખીજે માળે બે ઓરડાની વ્યવસ્થા રાખી હતી. એક ઓરડામાં કુટુંબ સાથે રહેવાય તેવા બે ખંડ હતા. ખીજામાં એક જ ખંડ હતો, જેમાં મેં અને અમારા હરિચંદ્ર મહારાજે ઉતારો રાખ્યો હતો. પરંતુ વસ્તુતઃ અમારો ઓરડો એટલે દીવાને ખાસ દીવાનખાતું, દરબારગૃહ, જે કૂહો તે; કારણ કે રાત્રે સુતા સિવાય બાકીનો બધો વખત સૌ અમારા જ ઓરડામાં ગાળતાં. કોઇ મળવા આવે તો અમારો જ આશ્રમ એને આવકાર આપતો. કોઇ કાંઇ વેચવા આવે તો અમારે ત્યાં જ એની સર્વે વસ્તુઓનું પ્રદર્શન જરાણું; એટલું જ નહિ પણ રોજ જમવા માટે પણ બધાં અમારા જ નિવાસમાં બેસતાં. અમારા વરંડામાં બિલા રહી નીચે રસ્તા પરથી, માલ-સામાન પોતાના વાંકા પર લઈ, ચોપગા જતાવરની આફક વાંકા વળી, લાકડીનો ટેકો લઈ જિંવાનીયા કુંગરાળ રંરતા પર ચડતા ઉતરતા પહાડી લોકોને જોતાં જોતાં પહેલો દિવસ તો પૂરો યઈ ગયો.

ખીજે દિવસે સવારમાં મહાકાલી, કુમાર, હરિજાઈ અને હું સિમલાની ગાઇડ ખરીદવા નીકળ્યાં. નવા આગંતુકો હોવાને

કારણે રસ્તાના અગ્રણ્ય હોવાથી બિચ્છે રસ્તે જિતરી પડ્યા. અર્ધો કલાક ચાલ્યા છતાં પણ પુસ્તકની દુકાન ન મળી. સારે નસીબે એક ગૃહસ્થ મળી જવાથી તેણે અમને ચોગ્ય સ્થળે દોરવ્યા. દુકાનમાં જઈ પુસ્તકનો ભાવ પૂછતાં રૂપીઆ ૪૦ની કિંમત જતાવવામાં આવી. અને તે પણ એક જ પ્રકારનું હોવાથી બીજા એ ત્રિવિધની સસ્તી ચોપડી નહિ મળે એમ કહેવામાં આવ્યું. આથી રૂપીઆ ૪૦ આપી અમે ગાર્ડઝ ખરીદી આગળ ગયા. ચોક્કસ ચાલ્યા ત્યાં પુસ્તકની બીજી દુકાન આવી. મને ભાવ પૂછવાનું મન થતાં મેં અંદર જઈ ભાવ પૂછ્યો, જે પુસ્તક અમે રૂપીઆ ચાર આપી ખરીદી લાવ્યા હતા. તેની કિંમત અહીં માત્ર રૂપીઆ બે હતી. અમારા હરિશંકર મહારાજને તો લાગ્યું કે XXXમાં અધ્યાપકનો ધંધો છોડી અહીંનાં ચોપડીની દુકાન કાઢી કોય તો એકના બેવડા તો સહજમાં મળે. વધારે માટે તો દુકાનદારની કિંમત પર આધાર. આમ વાતો કરતા અમારી હોટેલ તરફની દિશામાં ચાલતાં લોઅર બજારમાંથી પસાર થઈ કુદરે દશેક મિનિટ માંડ ચાલ્યા હઈશું ત્યાં અમારી હોટેલ નજરે પડી. અમે જાણીશું હોવાથી પગથિયાં જિતરી હોટેલમાં દાખલ થયા. જે આ રસ્તો પહેલાં પકડ્યો હોત તો નકામી તથા માઇલની મજલ ન કરવી પડત. પણ ખેર ફરવાનું મળ્યું ગણી મન વાળ્યું.

રિજ, બેન્ડસ્ટેન્ડ વગેરે

સિમલામાં અને એની આસપાસ જેવા લાયક અડકે ફરવા લાયક સ્થળો બેઝમે તેટલાં છે. અમે સવાર સાંજ બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્થળો જેવા નીકળી જતાં. એક દિવસ સાંજે લોઅર બજારમાં થઈને મોલ પર પહોંચી ગયા ત્યાંથી ઉપર 'રિજ' પર ગયા. ત્યાં બેન્ડ સ્ટેન્ડ પર બિમા રહી ઉત્તર તરફ દૂરથી દેખાતાં અરુચી દંકાપલાં દિમાલયનાં સિખરો જેવાં. પશ્ચિમ તરફની દિશાએ મોલ

પર જ આગળ આધ્યા. ફરતા ફરતા રસ્તામાં એસેબ્બલી એબ્સર્વેન્સે ઓફિસો, રેવન્યુ ખાતાના મધ્યસ્થ મોડર્ની ઓફિસો અને ખેતીવાડી ખાતાની ઠેરેરી પસાર કરી સિમલાની સુપ્રસિદ્ધ, અને રાજરજવાડા તેમ જ મહાન રાજદારીઓનું પ્રિય નિવાસ-સ્થાન સેસિલ હોટેલ લગી આવી પહોંચ્યા. રસ્તામાં દૂરથી દેખાતાં, નીચેની ખીણમાં જગવિખ્યાત એન'ડેલનું ઘોડઠોડનું મેદાન જોયું. આટલું બધું ફર્યા પણ રસ્તામાં રિક્ષા સિવાય ગાડી મોટર કે બીજું કોઈ પણ વાહન નજરે ન પડ્યું. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે સિમલાની હદમાં માત્ર ત્રણ મોટર ફરી શકે છે. એક તો વાઇસરોય સાહેબની પોતાની, ('બડા લાટ' ની) ખીજી હોટા લાટ એટલે પંજાબના ગવર્નરની અને ત્રીજી લશ્કરી ખાતાના સર્વોચ્ચિકારી એટલે કમાન્ડર ઇન ચીફની-જંગી લાટની. આ નિયમનો એક જ અપવાદ બન્યો છે. ગાંધીજી જ્યારે સિમલે ગયા ત્યારે તેમને મોટરમાં ફરવાની છૂટ હતી એટલું જ નહિ પણ હોટા સિમલા જવાના નીચેના રસ્તા પર વાહન જવા દેવા જે કઠોરાઓ બાંધ્યા છે તે સર્વ કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતા, જેથી એમની મોટર દરેકદરેક રસ્તા પર ફરી શકતી હતી.

થૂંકવાની ખાસ સગવડ

રસ્તામાં થૂંકવા સામેના શહેરસુધરાઇના પ્રતિબંધે અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. કારણ રસ્તામાં થૂંકનારને સિમલામાં સજા થાય છે. લોકોને થૂંકવા માટે થોડે થોડે અંતરે કઠોર બાંધેલી કે ભોંતમાં લટકતી ટાંગેલી થૂંકદાનીઓ રાખવામાં આવી છે. આ નિયમનો ભંગ કરનારને પોલિસ દ્વારા જ પકડે છે. એ જ પ્રમાણે રાજમાર્ગમાં ચાલવા માટે અમુક સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું પડે છે. રસ્તાની જમણી બાજુ કે વચ્ચેવચ્ચે કોઈ પણ સમ્પત્તિ ચાલતો દેખાય તો દ્વાર જ પહેરા પરનો સિપાઇ 'બાંધે હાથસે ચલો' ની બૂમ મારે છે.

સિમલાની આબુખાબુ ધણું ગિરિશિખરો છે. આમાં જાકો અથવા જાકુ નામનું રથળ જેવાલાયક છે. આશરે ૮૦૦૦ ફીટ ઊંચાઈએ જાકુ શિખર ઉપરનું રથળ મનોહર છે. ત્યાં હાલુઆનું મંદિર છે. ચઢવાના રસ્તા પર તેમ જ ઉપર વાનરોની ધણી વસ્તી છે. એમના લાગા તરીકે એમને માટે ખાવાની કે વસ્તુ ન રાખી હોય તો સાજસમા ઉપર ચઢવું મુશ્કેલ થઈ પડે. રિજ પર રહેલે લાયબ્રેરી પાસેથી જાકુનો રસ્તો શરૂ થાય છે. અમે જ્યાં નાના કુમાર સહિત જાતે ઉપર ચઢી ગયાં હતાં પરંતુ અમારા હરિશંકરલાઈને તો એમની નાજુક તખિયતને લીધે બાગાગાડી જેવી રિક્ષામાં જ ઉપર ચઢાવવા પડ્યા હતા.

એ જ દિશામાં જરા ઉત્તર તરફ એલિસિયમ હિલ નામની ખીજી ટેકરી છે. ત્યાં હાલમાં ધણું બંગલા બંધાઈ ગયા છે. ઉપર આ ટેકરીની ટાચ પરથી જોતાં દૂરનાં બરફથી ઢંકાયેલાં ગિરિશૃંગોનું દૃશ્ય અલૌકિક છે.

તારાદેવીનું ડેરીક્ષમ્

સિમલાથી ૭ માઇલ દૂર નીચે દક્ષિણમાં તારાદેવી નામનું એક સુંદર ગામ છે. કાલકા સિમલા લાઇન ત્યાંથી પસાર થતી હોવાથી સ્ટેશન પણ છે. અમે ત્યાં મોટરરસ્તે ગયાં હતાં. રહેલે લાઇનની ઉપર એક નાની ટેકરી પર, ધણું જેવાલાયક કેવેન્ડારનું ડેરીક્ષમ્ બાંધેલું છે. આમાંથી સિમલાના મોટા લાગની વસ્તીને સવાર સાંજ દૂધ પૂરું પાડવામાં આવે છે. અહીંયાં દૂધ રહોવાયા પછી, એને પાથરાઇઝ કરી બાટલીમાં ભરવામાં આવે છે તેમ જ દૂધમાંથી ક્રીમ કાઢી, બાટલીમાં પેક કરી રેફ્રિજરેટિંગ રમમાં મૂકતાં લગી શી શી રિયાઝો થાય છે તે, એમ સધળું અમને બતાવવામાં આવ્યું. ગાય વગેરે ઢોરોને રાખવા માટેની વ્યવસ્થા જોઈ. એક ગાય રોજનું પપ રતલ દૂધ આપતી હતી

તેને જોઈ. ૧૦ થી ૧૨ ફીટ લાંબા અને તે જ પ્રમાણમાં પહોળા હોઈ હૃદયપુષ્ટ દેખાતા એ આખલાઓએ અમારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. આમાંનો એક વિલાયતમાં આવેલા એશાયર નામના પરગણાનો અને બીજો સ્વીડનનો હતો. બંને લોખંડની જાડી સાંકળથી બંધાયેલા હોવા છતાં અમે સૌ ડહાપણપૂર્વક એ પ્રયત્નકાય હિમચક્ષુ પશુરાજોથી 'નવ મનના નમસ્કાર' જેવે અંતરે જ રહ્યાં હતાં. આપણા દેશમાં એમનો જોડો જવલ્લે જ જોવા મળે છે.

સિમલાની પશ્ચિમે સમર હિલ નામની એક ટેકરી છે. ત્યાં વાઇસરોય સાહેબ સિમલાના પોતાના મુકામ દરમ્યાન રહે છે. તેમનો મહેલ, એ ત્યાંનું ખાસ આકર્ષણ છે. હરિશંકરભાઈ એટલું અંતર ચાલી શકે એમ ન હોવાથી અમે આગાડીમાં સમર હિલ ગયા. ત્યાંથી હરિશંકરભાઈ માટે ફરી એક વાર બાબા-ગાડી બાંહે કરી અમે પગે ચાલતા વાઇસરીગલ લોન્ પાસેથી પસાર થતાં બહારથી એ જોયો. વાઇસરોય સાહેબ સિમલામાં ન હોય ત્યારે જ અને તે પણ પ્રથમથી પરવાનગી મળી હોય તો જ મહેલ અંદરથી જતાવવામાં આવે છે. અમે મે ગાસમાં સિમલે હતા, એ ગાસમાં બહા લાટની સવારી ત્યાં જ, એટલે મહેલ તો નહિ પણ તેમને પંડને લક્ષ્મી જગરને નાકે જોએલા; તેમને ખાદીમય હરિગદારાજો આદારી સલામ પણ ભરેલી.

છોટા સિમલા

સિમલાની પૂર્વેના ભાગ તે છોટા સિમલા નામે ઓળખાય છે. અહિં છોટા લાટ અને એમનો રટાફ ઊનાળામાં રહે છે. એ સમય દરમ્યાન એ પંજાબ સરકારની એઠક છે. નવીનભાઈના એક મિત્ર શ્રી જયન્ત અર્જુન જંગલો બાંહે રાખી રહ્યા હતા. એમને ત્યાં જતાં અમને આ સર્વ જોવાનો લાભ અનાયાસે મળ્યો.

આ ગુચ્છી ક્યાંથી ?

સિમલાની આગોહવાની અસર હરિરાયભાઈને હવે જણાવી શરૂ થઈ હતી. ચરઆતમાં જે અંતર ચાલવા માટે રિક્કશા આવશ્યક હતી તે અંતર હવે પગે ચાલી શકતા એટલે એક દિવસ સવારના મોલ પર ફરતાં ફરતાં રિજ ઉપર પહોંચી ગયા. ત્યાં હરિશંકર ભટ્ટની નજર ત્યાંના પુસ્તકાલય પર પડી અને એ ભાઈ ત્યાં જ છે' યહ ગયા. અમે અમારી સાથે આગળ આવવા અત્યંત આગ્રહ કર્યો. પણ એ એકના બે ન થયાં. અમને આગળ જવા કહ્યું અને પાછા ફરતાં એમને ત્યાં જ પાછા મળવા સુચવ્યું. અમે મોલ પર જઈ ત્યાંથી ફળાદિની ખરીદી કરી અહીં કલાકને અંતરે વાયનાલય પર પાછા ફર્યા તો હરિભાઈનો એટલામાં પત્તો જ નહિ. લાયબ્રેરીના દરેકેદરેક ખૂણા ખોળી વળ્યા પણ હરિભાઈ હોય તો ને ? વાંગી વાંચી કંટાળી જવાથી આમ ને તેમ ફરવા નીકળ્યા હશે એમ લાગવાથી સામેની બાજુ જરા નીચાણમાં બ્લેસિંગ્ટન હોટેલ અને વાય. એમ. સી. એ. ના ટેનિસ કોર્ટ છે ત્યાં મે નજર નાંખી. સામેથી ધીમે ધીમે પગલાં ગણતા, જરા પણ જોરથી પગ મૂકાય તો જમીન દબાઈ જાય એ લાયથી હળવે ડગલાં ભરતા, લાંબી કંદનીમાં, ગળે એમની પ્રખ્યાત ખાદીની ભગવી શાલ વીંટાળી અને માથે લાલ ગરમ શાલ ઢાંકી હિમાલયની ઠંડીનો સામનો કરતા હરિભાઈ દૃષ્ટિગોચર થયા. જરા નજીક આવતાં, ક્યાં ફરી આવ્યા એમ અમે પૂછ્યું. અત્યંત ગંભીરાર્પથી તેમણે જવાબ આપ્યો કે જરા ફરવાની પ્રેરણા ચતાં અહીં તહીં ફરી આવ્યો ને જરા બ્લેસિંગ્ટન હોટેલ એમ. આ કાણે અમારી સર્વેની નજર, એમના ખભા પરની એક વિલક્ષણ વસ્તુ તરફ આકર્ષાઈ; અને અમે સૌએ મૂકવાણીએ હરિભાઈનો રકાસ કરવાનો સંકેત કર્યો. અમને ચાહી-ચલાવીને આગળ ફરવા મોકલી, વાયનાલયમાં બેસી, વાંચવાનો ખોટો

ડાળ કરી, એકાંત સાધી બેસેસિંગટન હોટેલમાં જવામાં એમને મુલો કેંક જુદો જ હતો એમ અમે એમને કહેવા લાગ્યા; અને એમના ખબા પર રહેલી વાળની ગુચ્છી એમના બેસિંગટન હોટેલમાંનું પરાક્રમ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે એમ કહેવા લાગ્યા. રોજ કરતાં આજે હરિશંકરભાઈ વિશેષ બોલતા હતા અને તે પણ એમના હંમેશના અતિપ્રિય વિષય ફિલસૂફી, સાહિત્યસેવા, પત્રકારત્વ કે વેપારધંધાની નહિ પણ મજાકમરકરીની વાતો કરતાં. હરિશંકરમાં હારય વૃત્તિ કાંઈક પ્રમાણમાં છે એ મને તો આ પ્રસંગે જ ખબર પડી. હોટેલ પર પહોંચ્યા એટલે નવીનભાઈએ એમને સ્પષ્ટ સવાલ પૂછ્યો કે હરિભાઈ આ વાળી ગુચ્છી ક્યાંથી ભેરવાઈ? ખોટી વાતો કરી સમજાવવાનાં ફાંફાં મારવા છોડી દઈ સત્ય બીના પ્રગટ કરો. હરિભાઈ આ પ્રશ્નોથી રતબ્ધ થઈ ગયા. વાળની ગુચ્છી શું, સમજાવવાનાં ફાંફાં શું અને સત્ય બીના શું? એ બધું એમને તો ન સમજી શકાય એવું લાગ્યું અને સમજવાની કશિશ કરવા જેટલી પણ હિંમત એમનામાં ન રહી. શું કહેવું અને શું કરવું એની સમજને અજાણે એમણે પોતાનાં કપડાં કાઢવા માંડ્યાં. માથામાંથી કંઈની બહાર કાઢતાંની સાથે જ પેલી વાળ જેવી દેખાતી ગુચ્છી બોંધ પર પડી એટલે બેઠે સમજાવે. હરિભાઈને હેરાન કરાવનાર એ ગુચ્છો વાળની નહિ પરંતુ છૂટી ગયેલી ચણી દોરીના વાંકડીઆ રેસાની હતી. આમ જમ ખુલ્લો થવાથી એ પણ અમારી સાથે હારયમાં હવે બેડાયા, છતાં એમણે ધીમે ધીમે એક પછી એક કપડાં કાઢવાનું કામ તો ચાલુ જ રાખ્યું હતું. પાંચેક બદન કાઢ્યાં એટલે અમને ત્રીપદીવઅહરણનું પુનરાવર્તન થતું હોય એમ લાગ્યું. પરંતુ એમની ખાસ ઢગની તૈયાર ખાદીની કંઈની અને બાંટી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન એમને પૂરી પાડી શકે કે કેમ એ જરા ચંકારપદ લાગવાથી મેં પ્રજાભાણી ત્યાં હોવાથી

ટકોર કરી કે સ્ત્રીઓની હાજરીમાં કપડા ન બદલાય; હરિભાષ, આ બાબતમાં સખ્યતા અને શિષ્ટપાલન શીખવાની ખાસ જરૂર છે. એમણે ગંભીરપદ્ધતી કહ્યું "ભાષ કેં વાંધો નથી. હજુ તો એક પહેરણ, બંડી અને ગરમ પેટી પાકી છે." આ જવાબ સાંભળી અમે તો બધા દિસ્મૂઠ બની ગયા.

લક્ષડવ્વજાર વગેરે

સિમલાનું લક્ષડવ્વજાર એક ઘણું આકર્ષક સ્થાન છે. સિમલાની જગવિખ્યાત લાકડીઓ આ જ સ્થળે મળે છે. તેમ જ લાકડાનાં રમકડાં, ખુરશી ટેબલ વગેરે કોતરકામની સ્ત્રીઓ અહીંની ધણી સારી અને સસ્તી મળે છે. અમે અહીં ૨૫ લાકડીનો ખારો બંધાવ્યો હતો. અને તેની પસંદગી કરવા અવારનવાર ત્યાં ગયા કરતાં.

લક્ષડવ્વજારના રસ્તામાંથી સીધા પસાર થતાં સિમલાથી ૭ માઇલ દૂર મહારાજરા નામનું એક રમણીય સ્થાન છે. વાઇસરોય પણ હિનાળામાં અવારનવાર ત્યાં જઈ રહે છે. ત્યાંની ગેઝલ્સ નામની હોટેલ ઘણી જ પ્રસિદ્ધ છે.

ખીજું સ્થળ મહારાજ નામે છે એ પણ સિમલાથી ૭ માઇલ દૂર છે. નંદનવન જેવી ત્યાંની 'વાઇલ્ડ ફ્લાવર હોલ' નામની હોટેલ વિશ્વખ્યાતિ પામી છે. સમયસંકાયને લઈ અમે આ બે સ્થળો જોઈ શક્યા નહિ તે અમને હજુએ સાથે છે. પરંતુ સિમલાની પશ્ચિમ પર સમરહિલની સામી બાજુએ આવેલ પ્રોસ્પેક્ટસ દિલ પર અમે જઈ આવ્યા હતા અને ખાસ નવાઈની વાત તો એ હતી કે આ આખી મંજલ હરિસંકર જાદે પગે ચાલી કરી હતી,

એક દિવસ ધી ધમ્પીરીઅલ હિંદુ હોટેલમાં ત્યાંની સમવડ જોવા ખાતર આમળથી વ્યવરદા કરી જમવા ગયા. ત્યાં એક

મદ્રાસી ગૃહસ્થની વાતો સાંજગવામાં જમવા કરતાં વધારે ગમ્મત આવી. સિમલાના, પંજાબના અને આખા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો કાંઈ રાંધી કે ખાઈ જાણતા નથી, પાકયાસ્ત્રમાં તો સૌથી અગ્રસ્થાન મદ્રાસ દલાકો જ ભોગવે છે એમ એનું માનવું હતું અને આ માન્યતાની પુષ્ટિ તરીકે મદ્રાસમાં એકલી કઠી ઠંડો ભતની થાય છે, આ વગેરે એમની અર્ધાં કલાકની ચર્ચાનો સારાંશ હતો.

એક ગિરિપ્રવચન

સિમલાથી પાછા ફરતી વખતે હું અને હરિભાઈ અમે બે જ જણ હતા કારણુ નીનમાઈ સફેદું બ્રાંઝક વધુ રોકવાના હતા. આ વખતે મોટરમાર્ગ જેવાના ધરાદાયી, સીટદીઠ બે રૂપીઆ ફરાવી મોટરમાં જ નીચે આવવા નહીં કહ્યું. સાંજે પાંચ વાગે સિમલાથી નીનમાઈ અને પ્રજાઆશીની વિદાય લઈ પ્રયાણ કયું. પાંચ ઇ માઈલ ગયા હઠશું ત્યાં મોટરને કાંઈ વધી પડ્યો એટલે ચાલે જ નહિ. અમને લાગ્યું કે આજે રાત તે જ રથજે ઠંડી અને ઉધાડમાં ગાળવી પડશે. સુંદરે અર્ધો કલાકનાં અંતે મોટરે સત્યાગ્રહ છોડ્યો. આ મોટરનો માર્ગ પણ ધણો સુંદર છે. ધણેખરે ઠેકાણે તો કાલકા-સિમલા લાઈન સાથે જ થા તેની નજીકમાંથી પસાર થાય છે. રસ્તામાં ધણા ધણા વર્ગાકા આવે છે અને આ રથજે સામસામી ગાડી અથડાઈ ન જાય એ હેતુથી રસ્તાની બરાબર મધ્યમાં પથરની નાની પાળ ચણી લેવામાં આવી છે. આ રીતે પર્વતો ગિરિચિખરો ઝાડપાન વગેરે સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય નિહાળતા નિહાળતા અમે છેક સંધ્યાએ-અહીં પર્વત પર સંધ્યા મોડી થાય છે-અર્ધો મંજલે જરોગ નામના એક ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વિસામા માટે થોડો વખત થોભ્યા. આ દરમ્યાન એ ગિરિમય પ્રદેશમાં વસતા એક અંગ્રેજ મિશનરી અમને ત્યાં મળ્યા. તેમનું બાઈબલના મહત્ત્વ અને માહાત્મ્ય વિશેનું વ્યાખ્યાન સાંભળી, ગીતાનું હડહડતું અપમાન થતું

હરિશંકરભાઈને : લાગ્યું. પોતાના અતિમિત્ર ત્રિપથ પર ગીતાના શ્લોક ઢાંકી પેલાની સાથે વિવાદમાં ઊતરવા તેઓ તત્પર થઈ રહ્યા હતા. આ વિવાદમાં ઊતરતા એમને રોકવા શા વાગીરથ પ્રયત્નો કરવા તેનો હું વિચાર કરતો હતો એટલામાં મોટર-વાળો હોટલમાંથી નારતો ખામ પાડો ફર્યો અને મોટર ચલાવવા માંડી એટલે ૨૫ મિનિટના પેલા વ્યાખ્યાનનો અંત આવ્યો.

અમે જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ અંધકાર પણ આગળ વધવા લાગ્યો. સંખ્યાનો ઝાંખો ઉજાસ બંધ થતાં આસપાસનાં ઝાડપાન પર્વત ખીણો વગેરે દેખાતાં બંધ થયાં. વખત પણ હવે ધીમી ગતિએ પસાર થતો લાગ્યો. ઠંડી પડ્યા લાગી અને હરિભાઈની રાત્રી ગરમ શાલની ઉપયોગિતા વધવા માંડી. આ રીતે રસ્તો કાપતા રાત્રે લા વાગે ૫૮ માઇલની મુસાફરી કરી સાડાચાર કલાકે કાલકા પહોંચ્યા.

રોશન પર બધું સામે ઊભેલી ગાંડીમાં દાખલ થયા તો આખી 'ગાંડીમાં અંધારું', રોશન પર ખગર કાઢતાં જવાબ મળ્યો કે ૧૧ વાગે જતી થશે. ડબ્બામાં બેઠા તો ખરા પણ કોઈ સળગતી બકીમાં બેઠા હોય એ એટલી અમને ગરમી લાવવા માંડી. હરિભાઈની ટૂંક વખત પરની ઉપયોગી લાલ શાલ બિચી મુકાઈ મધ. ઉપરના ગરમ કપડાં સ્વસ્થાને ગચ્છતી આમ્રા મળી હોય એમ મુઠકેસમાં તાપ્ત થયાં. હરિભાઈએ ઉપરની બે ત્રણ કદની કાઢી નાંખી હતી. પણ બાકી રહેલી ત્રણ પચ્ચ સદન ન થવાથી ઉપરની બે કાઢી નાંખી માત્ર બંડીબેર બેઠા હતા. ડબ્બામાં હું અને હરિભાઈ બે જ હતા. ત્રીજામાં પેલું '૧૫ લાકડીનું' પાસેલ જ એ રીતે બંધાયેલું અને મુકાયેલું હતું કે અંધારામાં તો, ચોકકસ, માણસ મૂતો હોય એવું જ દેખાય. મધરાતે ૧૨ વાગે માડી ઉપડે ત્યાં સુધી ઊંઘી ચક્રનું તદ્દન અસંભવિત હતું. એટલે મેં અને મારા સાથી બાઈએ ગપ્પા મારી પાણી

પી વખત પસાર કર્યો. બીજો દિવસે સવારની ગાડી બદલવા દિલ્હીના સ્ટેશન પર દોઢ કલાક ખોટી થઈ, પંજાબ મેલમાં બેસી, જી. આર્ષ. રેલ્વેને રસ્તે દરિયુંકર કાઢીને આગ્રા શ્વાલી-અર ઝાંસી બોપાલ વગેરે સ્ટેશનો બતાવતા મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. દિલ્હીના સ્ટેશન પર છાપામાં મુંબઈના હુલડા અને લાકડી વગેરે સાધનો લઈ ફરવા પર મુકાયલા પ્રતિબંધને અંગે આ ભારી ૧૫ લાકડીના માથુસ આકારના બંડલ માટે ચિંતા થતી હતી. પરંતુ તમે સ્ટેશન પર આવી, એ બાબતનો ખુલાસો કરી, ટેક્સીમાં એને સહીસલામત ઘેર પહોંચાડવામાં જે મદદ કરી છે તે માટે મારા અને અમારા દરિયુંકર મહારાજ તરફથી અમારા બંનેના અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. અને એ આભારની એંધાણી રૂપે અમારી સિમલાની સહેલગાદનો આ અહેવાલ લખી મોકલું છું. એ વાંચતાં મને ખાતરી છે કે તમને હંટાળો તો નહિ જ આવે.

લી.

નંદકિશોરનાં સ્નેહવંદન.

૧. ૧૬૩૭ના જુનના પહેલા અઠવાડિયામાં થયેલું તે.

ગુજરાતી સાહિત્ય^૧

આ પણા ગુજરાત દેશનું સાહિત્ય લગભગ પાંચસો વરસ
પરં શરૂ થયું. એ વખતે ગદ્ય લખાતું નહિ એટલે
એ જૂનું સાહિત્ય ધણુ ખરું પણ અથવા કવિતામાં છે. એવી
કેટલીક સુંદર કવિતા તમે વાંચી છે. મિત્ર અને મહારાજા શ્રીકૃષ્ણ
પાસે સંક્રાંતી થાયવા જેમને જલુ પડ્યું હતું તે સુદામા; જામરો
હિંધણી કુંભકર્ણુ અને વિદ્યા તથા વિનયનો મહિમા : આ
સર્વ વિશેની નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ અને શામળભટ્ટની
કવિતાઓ તમે વાંચી ગયા છો. એ વાંચીને તમે જોયું છે કે આપણા
એ સમયના કવિઓ પ્રભુ અને તેના ભક્તો વિશે, પુરાણોમાંનાં
મહાન અથવા ત્રિચિત્ર પાત્રો વિશે અને નીતિમાન તથા શુદ્ધ
હૃદયના થવા વિશે મધુર અને સદ્બોધક કાવ્યો રચતા હતા.

જૂનાગઢનિવાસી આપણા નરસિંહ મહેતા ત્યારે પોતાની
પત્નીસેક વરસની યુવાન વયે પણ, સઘળા ખોટી હોકલાજ છોડીને,
કુટુંબજીવનને ગોણુ બનાવીને, દિવસરાત પ્રભુના જ ગુણ
ગાવામાં મશગૂલ હતા, ત્યારે રજપૂતાનામાં આવેલા ચિતોડની
સાડત્રીસ વરસની વિધવા યુવરાણી મીરાંબાઈ પણ એમ જ
સંસારી જીવનથી અજગાં થઈને 'ગિરધર નાગર'ની જાડી
બક્તિ તથા સંતસંભાગમ સિવાયનું ખીણું બધું વીસરીને
પ્રભુમય જીવન ગાળતાં હતાં. તેમણે ભક્તિરસથી નીતરતાં જે

૧. એક શાળાપંથેતી રૂપરેખા.

પદો રચ્યાં છે તે આપણી ભાષાના નાગ્નુક પણ ઝળકતા રીંછ-
માર સમાન છે અને સદા ય રહેશે.

એ અરસામાં જ ઉત્તર ગુજરાતમાં બીજા બે કવિઓ.
યયા. એમનાં નામ બાલણુ અને પદ્મનાભ. બાલણે જેમ દેવ-
ભક્તિ અને દેવકથાનાં કાવ્યો લખ્યાં છે તેમ બાણીતી સંસ્કૃત
વાર્તા 'કાદંબરી'ને પણ એ પંદરમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષામાં
કાવ્યરૂપે સુંદર રીતે ઉતારી છે. પદ્મનાભની ભાષા પણ એવી
જ છે અને એ સમજવા માટે આપણે જૂની ગુજરાતીનો ખાસ
અભ્યાસ કરીએ તો એ સમજાય તેવી છે. તેના કાવ્યનું નામ
'કાન્હડદે પ્રબન્ધ.' તેમાં મુસલમાનોની ગુજરાત પરની પહેલી
ચઢાઈનું અસરકારક વર્ણન કવિએ કર્યું છે.

અમદાવાદમાં થઈ ગયા એ અખા ભક્તનું નામ તો તમે
સાંભળ્યું હશે. તેમને દુનિયાના કેટલાક કડવા અનુભવો યવાથી
તેમના મનમાં વૈરાગ્ય ઊપજ્યો હતો. આ કારણે તેમનું મન વેદાન્ત
તરફ વળ્યું હતું. વેદાન્ત એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપ વિશેનું અને તેની
સાથેના જીવ તથા જગતના સંબન્ધનું જૂનામાં જૂનું અને ઉત્તમ
શાસ્ત્ર. એ વિશેનાં અખાનાં કાવ્યો ઠીક ઠીક અધરાં મળ્યા પછી એ
એક વાર બરાબર સમજીએ એટલે આપણને ઉત્તર બનાવે છે. તેણે
છાપા પણ લખ્યા છે. એ નાનાં સરલ કાવ્યોમાં તેણે જગતનો
દંબ સજળ કટાક્ષો કરી પુલ્લો પાચ્યો છે અને સદાચારનો
બોધ આપ્યો છે.

કસવી સનના સત્તરમા, અદારમા અને ઝોગણીસમા સૈકામાં
જૂના કવિઓમાંના સૌથી સમર્થ કવિ પ્રેમાનંદ, પદ્મવાર્તાકાર
શામળભટ્ટ અને પેતાની લાક્ષિત્યમય ગરબીઓથી સુપ્રસિદ્ધ
દયારામ : એ મુખ્ય કવિઓ. યયા. રાઘવણ મહાભારત અને
પુરાણોમાંની કથાઓને આધારે પ્રેમાનંદે 'નળાખ્યાન' વગેરે
સંખ્યાબંધ રસિક અને બોધદાયક આખ્યાનો રચ્યાં છે; શામળ-
ની 'નંદનગ્રીસી', 'પંચદંડ' અને બીજી વાર્તાઓમાં અદ-

શુતપથાનું તત્ત્વ વધારે છે, દયારામે ગરબીઓ ઉપરાંત 'રસિક-વલ્લભ' અને બીજા વિચારપૂર્ણ કાવ્યગ્રન્થો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય વિશે રચ્યા છે.

દયારામના છવનકાળમાં જ હિંદમાં અને ગુજરાતમાં બ્રિટિશ અમલ તથા એની પછી થોડે સમયે નવી શિક્ષણપદ્ધતિ, અને ચાલુ થયેલી અર્થાં હતાં. એ શિક્ષણે આપેલી નવી દૃષ્ટિ અને વેગ વડે આપણું અર્વાચીન એટલે ગયાં એંશીનેણું વરસનું સાહિત્ય આરંભાયું અને વિકસ્યું છે. એ અર્વાચીન યુગના સૌથી પહેલાં જે એ મુખ્ય સાહિત્યકારો—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ—તેમને વિશે તમે કેટલુંક જાણો છો. નર્મદાશંકરે તો, આપણે ત્યાં જે ગદ્યલેખન અગાઉ થતું નહિ તે કરવા માંડ્યું તેમ જ કુદરતવર્ણનની કવિતા, નિઝાં, શબ્દકોશ વગેરે કેટલાંક અગત્યનાં નવાં અંગો પહેલી વાર દાખલ કર્યાં. દલપતરામે અસરકારક લોકરંજક કવિતા લખી. એ બંનેના સમકાલીનો નંદશંકર મહેતા અને નવલરામ પંજાએ આપણને, અનુક્રમે, પહેલી ગુજરાતી નવલકથા તથા નમૂનેદાર સાહિત્યવિવેચનો આપ્યાં.

નંદશંકરની નવલકથા 'કરબુધેલો' જે ઐતિહાસિક નવલકથા છે, તો તેમની પછીની પેઢીમાં યજ્ઞેલા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની નવલકથા 'સરસ્વતીચન્દ્ર' સામાજિક છે. એ લાંબા વખત સુધી ગુજરાતી ભાષાની સર્વોત્તમ નવલકથા રહી હતી. લગભગ તેમની સાથે જે બીજા જે આગળપડતા સાહિત્યકારોની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તેમનાં નામ નરસિંહરાવ દિવેટિયા અને મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી. તેમાંના પહેલાંએ 'કુસુમભાળા'થી 'બુદ્ધચરિત' સુધીના પાંચ કાવ્યસંગ્રહો વડે, નર્મદાશંકરે આરંભેલી અર્વાચીન કવિતાને સુરેખ અને આપવાળી બનાવી તેમ જ ગુજરાતીમાં ભાષાના શાસ્ત્રનો પાયો ઊંચા પ્રકારની પંડિતાઈથી નાંખ્યો; અને બીજા પણ સમર્થ પંક્તિ હતા. તેમણે સમાજ તથા દ્વિલસૂત્રી વિશે યાદગાર ગ્રન્થો લખવા ઉપરાંત નવલકથા 'શુદ્ધાત્મસિંહ' અને નાટક 'કાન્તા' લખ્યાં છે.

ન્યારે મણિલાલનું કાર્ય પૂરું અને ગોવર્ધનરામ તથા નરસિંહ-
રાવનું અર્ધ ઉપરાંત થઈ ગયું હતું, ત્યારે વીસમો સૈકો બેસી
ગયો હતો. આ સૈકાનું એટલે ગયાં ચાળાએક વરસનું ઝુજરાની
સાહિત્ય જેમ જન્મ્યાની અને નવાનવા સાહિત્યપ્રકારોની
તેમ વિષયોની વિવિધતા અને શૈલીની ભાત તથા સુંદરતાની
બાળતમાં ઘણું આગળ વધ્યું છે. હવે એ સાહિત્યમાં આપણે
ન્દાનાલાલ કવિનાં મનમોહક કાવ્યો અને નાટકો; બળવંતરાય
દોશરાવનું સઘન ગદ્ય; ખજરદારનાં પ્રેરક ચિન્તનમય કાવ્યો; લલિત-
બોટાદકરનાં કાવ્યનિર્જર; ઝુજરાત માટે આપણું મમત્વ જગાડતી
કનૈયાલાલ મુનશીની અપૂર્વ નવલકથાઓ; હાલના ઝુજરાતનું
અશ્વત્થામ પ્રતિબિંબ પાડતી રમણલાલ દેસાઈની લોકપ્રિય નવલ-
કથાઓ; ગાંધીજીની પયગંબરી વાણી જનતામાં પ્રસારતા એમના
સંખ્યાબંધ ગ્રન્થો તથા લેખો; એમની અસૌકિક પ્રેરણાથી લખાયેલાં
કાકા કાલેલકર, કિશોરલાલ મચરવાળા અને મહાદેવભાઈ દેસાઈ-
નાં પુષ્કળ વિચારમય લખાણો; વિશ્વનાથ બટ્ટનાં અધ્યાસ-
પૂર્ણ વિવેચનો; બટુભાઈ ઉમરવાડિયાનાં અવનવીન એકાંકી
નાટકો; દિરેશની રસીલી વાતો; 'ધૂમકેતુ'ની હૃદયંગમ નવલિકા-
ઓ અને મેધાણીનું પ્રાત્સાહક લોકસાહિત્ય, વાતોઓ અને
ગીતો; ધનસુખલાલ મહેતા, અને જ્યોતીન્દ્ર દવેનો લાક્ષણિક
સુરતી હાસ્યરસ; ચન્દ્રવદન મહેતાનાં સુકોમળ બગિનીકાવ્યો ને
નાટકો; સુંદરમ્ અને ઉમાશંકર, શ્રીધરાણી અને રનેહરસ્મિ,
ત્રિભુવન બાસ અને જ્યોતરના ચુકલનાં મનોહર કથાકાવ્યો,
ભર્મિકાવ્યો અને ગીતો-આ સઘળું આદર અને યોગ્ય અભિમાન-
થી ગણાવી શકીએ તેમ છીએ.

એ સર્વનું તેમ જ નવા આવતા જાય છે તે આપણા
લેખકોનું કાર્ય આપણી માતૃભાષાને હિન્દની ભાષાઓમાં જીંચું
રચાન અપાવે છે એ જાણી આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ
આનંદ થાય છે.

ગાંધી--ગ્રન્થ--સૂચી

(ગાંધી ચાલુ)

Gandhiji : 'Young India'; Vols.....(1919-22;
with an introduction by C. F.
Andrews; pub. Natesan, Madras.
with an introduction by Babu
Rajendra Prasad; pub. Natesan,
Madras).

'Speeches and Writings'
(1896-1922).

(With an introduction and bio-
graphical sketch by C. F.
Andrews). Natesan, Madras.

'My Experiments with Truth'
(Trans. by Mahadev Desai)
Macmillans.

(Also available in Guj., Hindi, Ur-
du and other Indian languages).

- „ ‘ Harijan ’ : Vols.....
(Also scattered writings in the
‘ Indian Opinion ’ of Africa, in
letters to friends, etc.)
- „ ‘ Songs from Prison ’ George
Allen and Unwin, London, 1934
(Free renderings of devotional
lyrics from the ‘ Ashram-bhaja-
navali ’, done by Gandhiji and
revised by John Hoyland).

Romain Rolland : M. Gandhi „ „ (1925 ?)

Rev. J. J. Doke : An Indian Patriot in S.
Africa ‘ London Indian Chro-
nicle ’ 1911

(Trans. into Gujarati by ‘Pran-
jivan Mehta, with an intro-
duction; pub. by the Gujarati
Printing Press, Bombay).

H. S. L. Polak : M. Gandhi. Natesan, Madras.

R. M. Gray and M. C. Parikh : M. Gandhi
—an Appreciation. Association
Press, Calcutta.

Harilal Muzmudar : Gandhi the Apostle.
Chicago Univ. Publishing Co.

C. F. Andrews : The story of M. Gandhi's Life-
in His Own Words.

(Abridged from ' My Experi-
ments with Truth ')

„ M. Gandhi's Ideas.

Fullop-Muller : Lenin and Gandhi.

Joseph Washington Hall. 'Eminent Asians
(Pub. 1930)

Archibald Henderson: Contemporary Immor-
tals: D. Appleton & Co. New York.
(Includes Einstein, Gandhi, Edison,
Mussolini, Shaw, Marconi, Jane
Addams, Wright, Paderowski,
Mm. Curie, Ford, Kipling).

M. Gandhi - a collection of the opinions of
famous Westerners; by Ram Mo-
han Lal, Allahabad.

Satyendra Ray: M. Gandhi (io the 'World
Tomorrow' No. 1922)

Muriel: Lester My Host the Hindu. Williams
and Norgate, London, 1931

Mahadeo Desai: Gandhiji in the villages
Navjivnn Press, Ahmedabad

„ „ in Ceylon

„ „ The Story of Bardoli „
(Also in Gujarati)

• The Golden Number of the

'Indian Opinion,' S. Africa; ed.
by H. S. L. Polak.

The Phoenix Natal, S. Africa.

Krishna Das : Seven Months with Gandhiji
Vols. 1-2

C. F. Andrews: To the Students : Ganesan,
Triplicane, Madras.

The Indian Problem; Natesan,
Madras

W. W. Pearson: The Dawn of a New Age;
Ganesan, Madras

R. B. Gregg : The Economics of Khaddar

" The Psychology of Non-Violence
Vols 1-2

Prof. Kalelkar: The Gospel of Swadeshi.

Rabindranath Tagore: Letters from Abroad
(Three letters dated 2, 5, 13
March 1921).

The Modern Review; (May
1921), Calcutta

" " Appeal to Truth; Modern Review
May 1921

" " Letters to a Friend Allen and
(with an introduction Unwin
by C. F. Andrews) London

Prof. K.T. Shah: Eleven Points The Bombay
of Gandhiji Chronicle press
Bombay

Dr. Will Durant: The Case for India (1931)

John Hoyland : The Case for India
Simon and Schuster, IV Ave-
nue, New York 1930.

Prof. Horace Alexander : The Indian Fer-
ment-a Traveller's Tale. Pub, 1931
(With an introduction by C.
F. Andrews).

Craddock : The Indian Problem Pub. 1931

Dhan Gopal Mukerjee : Disillusioned India.
Pub. 1930

Fenner Brockway: The Indian Crisis ,, 1931
,, India ? A Warning

Robert Bernays : The Naked Faquir
Gollancz, London

Prof. Haldane : The Inequality of Man
First Pub. 1932;
pub. in the Penguin Series, 1937
(Contains a critical essay on
the Salt Tax and Prohibition;
'Biochemistry and Mr. Gandhi')

Jawaharlal Nehru : Autobiography

The Bodley head, London, 1936

„ India and the World

„ Eighteen Months in (Kitabistan,
India Allahabad)

Indulal Yajnik : Gandhi as I Know him:

The Advocate of India Press,
Bombay

Isaac A. Ezekiel: Swaraj or Surrender

The Indian Daily Mail press,
Bombay

(Foreword by B. G. Horniman)

„ Cross-Currents at Karachi ,1931
(Foreword by Jamnadas Mehta)

(Also articles in various Indian and foreign Journals; particularly in the Chicago Journal 'Unity' edited by Rev. J. Holmes, a great admirer of Gandhiji; and in critical journals like 'The Communist'-banned-' The Congress Socialist,' ' The National Front.')

Aryan Path: ' Hind Swaraj ' special

No.; Sept. 1938.

—અપૂર્ણ.

નિકષ

ચન્દ્રકધરનાં નવાં ચિત્રો

[રા. કનુ દેસાઈને રણજિતરામ-સુવર્ણચન્દ્રક ગુજરાત સાહિત્ય-સભાએ આપ્યા પછીના અમારા આ પહેલા જ અંકમાં, ચન્દ્રકપ્રાપ્તિ માટે તેમને અસિનન્ત આપતાં અને આ અંકના નિકષખંડનો આરંભ એમના નૂતન એક ચિત્રસંપુટની સમાલોચનાથી કરવાં, અમને ધણે આનંદ થાય છે.—સં. માનસી]

રંગલહરી : ચિત્રકાર રા. કનુ દેસાઈ. (કુમાર કાર્યાલય અમદાવાદ; ર.).

ચિત્રકળાનાં વિશિષ્ટ અંગો—રૂપનાશક્તિ, સંવિધાન, ('કોમ્પોઝિશન') સપ્રમાણ આલેખન, ને રૂપનાને દૃઢ સ્થિતિ ઉપર ઉતારે તેવી ભાવદર્શક અને મનોરમ્ય સજીવકૃતિ સર્જવાની શક્તિ, એ સર્વ જ્યારે એક કળાકારમાં સ્થાન પામે ત્યારે ધણે કાળે ને દુર્લભ એવો કલાકાર જન્મતો સાંપડે. આ સિવાય ટેટલીક નાની પણ મહત્વની બાજતો—જારીક દૃષ્ટિએ દરેક વસ્તુનું આલેખન, પશ્ચાદ્ભૂમિ અને દૃષ્ટિસ્ત્રોત ('પરસ્પેક્ટિવ') સંપૂર્ણ બાન, રંગવરણી વગેરે—તો આદર્શરૂપ ચિત્રકારને સદૃજસામ્ય હોય જ. વળી ચિત્રકળાની નિરનિરાળા શાખાઓ, પ્રકૃતિનાં શાન્ત અને સુંદર કે ભીષણ રૂપોનું આલેખન, પ્રાણીસૃષ્ટિના અનેકરંગી જીવનનો ચિતાર, મનુષ્યાકૃતિનું અભ્યાસપૂર્ણ આલેખન, એ

સર્વમાં પારંગત હોય તેવો ચિત્રકાર તો જગતમાં જાણે જ આવતયો દશે.

આ સર્વ શાખાઓમાં વધતે ઓછે દરજ્જે સફળ થએલા પાશ્ચાત્ય ચિત્રકારોનું સ્મરણ તો છટલી, ફાન્સ અને ઇંગ્લાંડનો કળાવૈભવ દાખરતી ગેલરીઓમાં ચિરંજીવ છે. દિંદમાં તેવી 'ગેલરી' ઓ દજી તો માત્ર અજંતા ને એલોરાની શુક્રામાં કે છૂટાંછવાયાં (આપણી જાગ્યુએ મુંજાઈ અને વડોદરામાં છે તેવાં) સંમંદરયાનમાં જ નજરે પડે છે. આમાં પણ જે કે છે તે બદ્ધા પ્રાચીન કાળનું કે પરદેશી. દિંદમાં અત્યારે ફેટલા કલાકારો છે, તેમની કૃતિઓ ક્યાં છે, તેમાંની ફેટલી સંમંદ છે, તેના ગુણદોષ શા છે, શોકમાં કલાજગતિ કેમ લવાય, અને દેશમાં જગતના સમર્થ ચિત્રકારો સાથે સ્પર્ધા કરે તેવા કલાકારો શી રીતે ઉઠેરાય, એ સર્વ પ્રશ્નો જાત્યારના સંલેગોમાં તો માત્ર મનમાં ઊડીને જ થમી જવાના; અને દોષ ઉત્સાહી બાકિ પ્રજા સમક્ષ કેં મૂકે તો તેની ઊડતી નોંધ વર્તમાનપત્રો, તથા માસિકોમાં અદ્ય સમય માટે તરી જૂતકાળનાં અગાધ જળમાં લમ પામી જવાની, ને નણ્ણ જગત અર્વાચીન જીવનના વેગવાન પ્રસાદમાં ઈચ્છાઅનિચ્છાએ પણ તણાયે જતાં, એ દરમય ધડીમર જોષ વિસ્તારે પાડવાનું.

શુજરાતમાં જાણીતા યએલ દિંદના જૂના અને નવા ચિત્રકારોની કૃતિઓ તરફ ઊડતી નજર કરતાં, અજંતાના આદ્ય ચિત્રકારો સદેજે યાદ આવે છે. અમુક પ્રણુ:સિકાઓથી બાધિત દોવા છતાં, રંગસાલિલ તથા મનોભાવદર્શક અજગ કૃતિઓ તેઓ રચી ગયા, અને તેમની પ્રેરણાથી અનેક પરદેશી અને દેશી કલપિય:મુઓ દજી જે તુમિ પામે છે. સાર પછી અસંત લાંબે માંમે દોરાવર્ણ બારથી સોગમી સરી સુધીનાં મુગલ અને રાજપૂત ચિત્રો આવે છે, પ્રાચીન બૌદ્ધ ચિત્રો જેટલાં જ પ્રજાસિકામરત

તો યે તદ્દન નિરાગી શૈલીનાં આ ચિત્રો સામાન્ય નજરે અના-
કારક હોય જલ્દી જાણીતાં નથી. ઇતિહાસસંશોધનકારોને એ
વધુ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. ત્યાર પછી દજી ગર્ભ સદીના લગભગ
અંતમાં જ દોરાયલાં, ત્રાવણકોરના રાજા રવિવર્માનાં હિંદુ દેવ-
દેવીઓનાં ને પુરાણપ્રમંગો આલેખતાં અત્યંત લોકપ્રિય ચિત્રો છે.
મનુષ્યશરીરની સુધ્ધ અને સપ્રમાણ અંગરેખા, ચેત્ત્ય દૃષ્ટિક્ષેત્ર
અને દરેક ઝીણવટ પર કાળજી એ રાધણું રવિવર્માને સાધ્ય
હતું છતાં તેનાં પાત્રો લગભગ નિર્જીવ લાગે છે, કંપના, રસિક
કલાદૃષ્ટિ, રંગજમાવટનું પૂર્ણમાન તે સર્વ ચિત્રકારમાં હતું,
પણ મનુષ્યના આત્માને જીવંતતાં તેમની પોંછીને હંમેશ મુશ્કેલી
નાસતી. ગયા બે-ત્રણ દસકા પહેલાં ગુજરાતનાં અનેક માસિકો
અને પુસ્તકોમાંનાં ચિત્રોથી બીજા વધુ જાણીતા ચિત્રકાર રા.
મહદાર ધુરંધર. ત્રીજા નિરીક્ષણયુક્તિના પરિણામરૂપે તેમનાં દરેક
દરેક ચિત્રોમાં સર્વથી મદદરની વસ્તુઓથી માંડી નજીવમાં
નજીવી વસ્તુ, તેમનાં મનુષ્યપાત્રોના વસ્ત્રાલંકાર વગેરે અત્યંત
કાળજીપૂર્વક દોરાયેલાં જણાયે; પરંતુ પાત્રોની લાગણીઓ
ચિત્રકારના મનમાં રમી રહી હોય ત્યારે જ તેઓના મુખ પરના
બાવ અને નૈસર્ગિક અંમદોલન ચિત્રમાં પ્રગટી શકે. આ વાતનો
સર્વથા અજાણ હોય રા. ધુરંધરનાં પાત્રો કૃત્રિમ પ્રયત્નોથી યંત્રવત
હાલતાંચાલતાં હોય તેમ જણાયે. ગુજરાતમાં બીજા વધુ જાણીતા,
અનેક યુવાન ચિત્રકારોને સતત પ્રેરણા આપનાર અને ચિત્રો
સર્જવા કરતાં, કળાની હિમ્મ બાવના માટે હંમેશ વધુ અંશે
જંખતા, રા. રવિશંકર રાવળ. તેમના તરફથી કળાપ્રસાદી આપણે
આશા રાખીએ તેના કરતાં ઓછા પ્રમાણમાં મળી છે, પણ
તેમની કૃતિઓ જોતાં ખાસ કરી પ્રકૃતિદર્શ્યો આલેખવામાં
તેમની શ્રેષ્ઠતા જણાઈ આવે છે. આ સિવાય ધણે બાગે 'વીસમી
સદી' માસિકથી જાણીતા યશ્વેન્દ્ર ચિત્રકારો, રા. માલી, સ્વ.

ત્રિભુવન પટેલ, શ્રીમાન પુરુષોત્તમ, રા. ગોરક્ષકર, રા. રવિચંકર
પંડિત વગેરે નામોનો ઉલ્લેખ પણ કરવો ધટે.

ઇતરપ્રાન્તીય ચિત્રોમાં જંગાળી સંપ્રદાયનાં ચિત્રો એક-
ધારી આરૂઠ શૈલીવાળાં તે એ ભાવનાપ્રાધાન્ય અને માર્દવ્યથી
સંદેજે તરી આવતાં દીસે છે; એ કે જંગાળના જ રા. મઝમુદારે
તો નવીન અર્વાચીન શૈલી રચીકારી નારીજીવનના પ્રસંગોની
ફેટલીક લોકપ્રિય કૃતિઓ રજૂ કરેલી છે. છેવટે આંધ્ર દેશના
પણ ગુજરાતમાં સારી રીતે અણીતા થએલા ચિત્રકાર રામરાવ.
તેમની રંગીન કૃતિઓ, રંગવરણીમાં કાંઈક ઊંચુપ જતાવતી અને
ફેટલીક વખત આછા રંગોમાં રૂંચી જતી હોવા છતાં, તેમના
પાત્રોની સૌમ્ય મુખમુદ્રા અને ભાવ તેમજ ચિત્રમાંની નાની
મોટી સર્વ વસ્તુઓની બારીકીનું તાદ્રશ્ય આલેખન, એ સર્વમાં
તેઓ અગ્રેય છે. તેમના અકાળ મૃત્યુથી હજારો દિવંદ વધારે
દરિદ્ર થયું છે.

અર્વાચીન ગુજરાતના જિજ્ઞાસુ ચિત્રકારોમાં રા. રત્ન દેસાઈ-
નું નિરાણું વ્યક્તિત્વ તેમની સર્વ કૃતિઓમાં તેમ જ 'રંગલદરી'માં
પણ સંદેજે તરી આવે તેવું છે. જાણ્યોમાં તેમણે મેળવેલી
સંજ્ઞાના સુવિદિત છે. આ પ્રકારનાં ચિત્રોમાં તેઓએ ફેટલીક વાર
સંવિધાન, મનોભાવ અને માર્દવ આદર્શ રીતે રજૂ કર્યો છે.
તેની એક ઉત્તમ કૃતિ 'પાંડુ અને માદ્રી' અત્યારે યાદ આવે છે.

'રંગલદરી'માં ચિત્રકારના, મૂળ પાણીરંગથી આલેખવા-
માં અને પદેલાં જુદે જુદે રસોએ પ્રકટ થઈ ગએલાં આઠ
ચિત્રોનો સંગ્રહ સંપુટ ('દેલીઓ') રૂપમાં, કુલપતિ કજિસની
ચિત્રકાર વિશેની ટૂંકી નોંધ અને ચિત્રો વિશે થોડી સમજણ
સાથે, 'કુમાર' કાપોલપમાંથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાંનાં ફેટલાંક
કાંઈક ઉચ્ચ કલ્પનાને મૂર્તિમંત કરતાં, ખીન મૂકભાવ કે સુપરિત
સંવિધાન રજૂ કરતાં અને ફેટલાંક નાજુક રંગવરણીથી આ-

કર્ણુ કરે તેવાં છે. આમ જ જો મુણા અને કેટલીક ઊણુપો આ ચિત્રસંગ્રહમાં જણાય તે વિશે ટૂંકા ઉલ્લેખ કરીએ.

‘વર્ણા’ અને ‘લહર’ : રંગ, પાત્રાલેખન અને સંવિધાનમાં લગભગ એક શૈલી પર દોરાયલાં આ ચિત્રા કુદરતનાં જો રમ્ય સ્વરૂપોને મૂર્તિમંત કરે છે. જાનેમાં મુગ્ધાના ચહેરા ઉપર વ્યાકુળતા અને રમણીય મૂંઝવણની જમાવટ ચિત્રકારે સુંદર રીતે કરી છે. ‘વર્ણા’ના ચિત્રપરિચયમાં જણાવવા પ્રમાણે ‘વિશ્રામભવન’ પર ‘ઋતુનો આનંદ માણુતો મોર’ દહુકવા કરતાં પાણીવત ખતી રહેલો હોય તેવો જરા લાગે છે. દહુકવા મોરની ઊંચી ડાક અને આનંદથી ઉત્તેજિત તેનાં અંગો, એ સર્વથી મોરની રિયતિ જુદા જ પ્રકારની થઈ રહે એ સાધારણુ નિરીક્ષણની વાત છે.

‘ઉપાનિશા’ : મધુર રંગમિલાવટથી સંયોજાયલા આ ચિત્રમાં ઉપા અને નિશાનાં નારીપાત્રો સૂર્ય અને ચંદ્રમિંજની સાથે આલેખવામાં આવ્યાં છે. ચિત્રના નામ ઉપરથી તેમ જ નિશા પછી ઉપા આવે એ ઘટના હંમેશા ધ્યાનમાં હોઈ સાધારણુ રીતે હરકોઈ ધારે કે વિદાય લેતી નિશાની પાછળ ઉપા આવતી હશે; પણ ચિત્રનો અનુક્રમ આથી ઊલટો છે. મધ્યભાગમાં જરા ઊંચે નીલવર્ણી વસ્ત્રમાં નિશા અને તેમાં હુપાતા ચંદ્રની ગોળ રેખા, અને કુમકુમરંગી સાણુ પાયરતી સૂર્યમિંજની સહચરી ઉપા એમ સંયોજન કરવામાં આવ્યું છે. અંતરિક્ષના મધ્યભાગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉપા ઉતરતી હોય અને તે જ રચણેથી નિશા ઊડી ગમનમાં અદૃશ્ય થતી હોય તેવી અસંજવિત કલ્પના કરીએ તો જ આ સંયોજન સાર્થક ગણી શકાય.

‘હું અને હું’ : નાજુક રેખા અને આછા રંગથી આલેખાયલા આ સુંદર ચિત્રમાં ધડી પહેલાંના જંસીસૂરથી રાધાના હૃદયમાં જણુઝણી ઊઠેલા તારોનો પ્રતિનાદ અનુભવતો કનેયો, વૃક્ષ એથે અર્ધ-હુપાયલી રાધાસંગે વિશ્રામ લઈ રહ્યો છે.

એકખીજાને ઠશું કહેવાતું નથી. સર્વવ્યાપક મૂકલાવ વાણી
લુલાવી જીવન-જીવનના સંદેશ પાડવી રહ્યો છે.

‘ગંગાધમુના’ : કલ્પનાપ્રધાન આ બીજા ચિત્રમાં
ઝોર અને રવામરંગી ગંગાધમુનાના જળનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપે
મિલત દર્શાવવામાં આવ્યું છે. નદીના નામ સાથે વેગ અને
તરવરાટનો જે ભાવ મનમાં જાગૃત થાય, તે ચિત્રમાંના ગંગાના
ઠાંધક રથૂલ અને યમુનાના નિશ્ચેતનમય લાગતા દેહથી ઓસરી
નય છે. એક યુગ્મમાં અને એકસરખી રીતે અને સખીઓના
હાથમાં કમળો મૂકવાથી તેમજ જળમાં ગતિ અને પ્રવાહસૂચક
આખાં લાંઘાં શરીર દર્શાવવામાં આવેલાં ન દેવાથી આખા
ચિત્રનું કૃત્રિમ અને દોષયુક્ત સંગોજન સહેલાઈથી જિઘાડું પડી
આવે છે. ઉત્તર કલ્પનાને જીવવાતું કામ ચિત્રકારથી અસાધ્ય
નહોતું હતાં કાંઈક કારણથી તેમાં તેમને સફળતા મળી નથી.

‘અર્જુન ઉર્વશી’ : ઉર્વશીના મૃદંગતાલે નૃત્ય કરતો
મહાશય અર્જુન અને નાજુક ઉર્વશી એ જે વચ્ચે સમતોલપણું
જાળવી રહેલ આ ચિત્રમાં નૃત્યના રસમાં ડુબેલ અર્જુનનાં ડોલી
રહેલાં સ્નાયુજલ્દ અંગોનું સામર્થ્ય અને એ નૃત્યમાં મુગ્ધ અને
અવાહ થઈ ગયેલી ઉર્વશી, એ સર્વ ચિત્રકારે અસરકારક રીતે
આલેખ્યું છે. ત્રુટી એટલી જ કે અર્જુનનો જાગ્રો હાથ અને
પમ ખાનથી જોતાં સહેજ પ્રમાણસંગ થયોજણાય છે અને અર્જુન-
ની પાછળ રહેલ નૃત્યખંડનો પડદો જે રીતે અત્યંત નજીકમાં
મુક્કાએલો છે તે રીતે ચિત્રને નૈસર્ગિક દૃષ્ટિકોણ આપી શકતો નથી.

‘ગીતમાધુરી’ : ‘પરિચય’માં ચિત્રકારના નવા દૃષ્ટિકોણ
માટે વખણાવેલા આ ચિત્રમાં ઉચ્ચાનમાં પાયરણા ઉપર તકીએ
અહેલીને વીણા જાગવતી મૃદરીનું પીઠ તરફથી અને ઠાંધક
ઉચ્ચ રથલેથી અવલોકનું દરય પાતળાં રેખાઓથી દોરાવણું છે.
આમાં ચિત્રકારે જે કે આદર્ષક દૃષ્ટિકોણ રચ્યુંકયો છે હતાં, યુવતી-
ની દયા આરામ કે માધુર્ય ન દર્શાવનાં, ફક્ત પડેલી અને

કેંક બેડાળ લાગતી દશા-તેમ જ તેની ગ્લાનિમય મુખમુદ્રા એ સર્વ આખા ચિત્રના રસિક વિષયમાં નિરાશાજનક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે.

‘દિવ્ય સંગીત’ : રાધાકૃષ્ણના જીવનનું ‘તું અને હું’-માં આલેખાયેલા પ્રસંગનું આ ખીલું ચિત્ર છે. તેમાં કૃષ્ણના બંસીનાદમાં (ડાબી પાસ બંસી રખાઈ છે એ જરા આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે) તટલીન યધ રહેલી વિવિધરંગી સૃષ્ટિનું અવલોકન છે. પીઠ ફેરવેલી રાધા અને કૃષ્ણ સામું જોઈ રહેલી ગાય પાર્થિવ જીવનને બૂલી કાઢ નવી સૃષ્ટિનું લાન કરતાં જણાય છે. અનેક રંગો અને આકારોવાળાં વાદ્યોની બનેલી પશ્ચાદ્ભૂ ચિત્રમાં વ્યાકુળતા ઉપજાવે છે, તે જો આછા અને થોડા રંગોથી વધુ સ્પષ્ટ ચીતરાઈ હોત તો દિવ્ય સંગીતને અનુકૂળ દિવ્ય વાતાવરણ નીપજી શકત.

અનેક શુણેના સંનિપાતમાં એકાદ દોષ સહેલાઈથી સમાઈ જાય એ નિયમ ‘રંગસહરી’નાં ચિત્રોને પણ લાગુ પડે છે. વળી ચિત્રોના દોષ અને ઊણપ વિશે જે જે બહોં કહ્યું તે કલાના કાંઈ વધુ બેડા અભ્યાસીની નજરે કદાચ બધું બરાબર લાગે એ પણ સંભવિત છે. એટલે અત્યારે તો પ્રજાને નવો કલાક્ષત્ર અર્પવા બદલ ચિત્રકાર કનુ દેસાઈનો આપણે આભાર માનીએ અને નવી ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓથી શુજરાત તેમ જ હિંદની કળાને તેઓ સમૃદ્ધ કરે તેમ ઇચ્છીએ.

અંતમાં, ચિત્રોની સ્વચ્છ અને દોષ રહિત છપામણી માટે તેમ જ સંપુટના સુધક સ્વરૂપ માટે ‘કુમાર’ કાર્યાલયને આપણે અભિનંદન આપીએ અને કાંઈક વાર લાવિષ્યમાં સમસ્ત હિંદની ઉત્તમ, પ્રાચીન અને અર્વાચીન કૃતિઓનો સંગ્રહ યોગ્ય સ્વરૂપે પ્રગણિત કરવા તે શક્તિમાન યાવ એમ ઇચ્છી વિરમીએ.

ભ. ક. વે.

સજીવ અને સુકુમાર

સાહિત્યજગતની ચરઆતમાં જ કૂર વિધિથી ઝડપાઈ ગયેલાં સ્વ. સી. ચૈતન્યજાલા મજમુદારના નવ નિર્મલોત્તમ સંગ્રહ તેમના વિદ્વાન પતિદ્વારા સ્વર્ગસ્થના મૃત્યુ પછી લાંબે ગાળે પશુ પ્રાપ્ત થાય છે એ સુભાગ્યની વાત છે. પતિને પગલે સંચરે આપણા જૂના સાહિત્યની શોધખોળ કરી ઉપજાવેલા પાંચેક નિર્મલોત્તમ ઉપરાંત સાહિત્યની ભોંય ઉપર બેઠેલા બાકીના લેખો જૂજ અવગાઢનદૃષ્ટિથી લખાયેલા છે. સ્વ. લેખિકાની અભ્યાસ-પ્રિયતા, રસદૃષ્ટિ, રચિતન કેવાં રચિત ને કેળવણીમાં હશે એ આજ સુધીના આપણા આ નિર્મલોત્તમ પ્રકારના અને સ્ત્રીલેખિકાની સંખ્યાના દારિદ્રમાં સહેજે આગળ તરી આવે છે.

એમાં ઊંચી ગુ. સા. પરિવર્તમાં વિદ્વાનોની પ્રશંસામાંથી તરી પાર બિતરેલો લલિતકલાનો વિસ્તૃત ને સુંદર નિર્મલોત્તમ છે. આદ્ય, એ સારો છે, પણ આદ્યનો પોકરાવે એવો તો નથી જ. એનાં કારણે આપવાની મનોદશામાં નથી કારણ કે મારું મન તેમાં સંગ્રહલા 'મરજાનું' સાહિત્ય' નામના નિર્મલોત્તમ તરફ વળેલું છે. એ લેખ પૂરતું જ આદ્યું મોડું એ પુસ્તક મારે હાથે ચઢી આવ્યું હતાં ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ જોઈ જતાં તેમાં મને કલાના અંગ-ઉપગોળનું જ્ઞાન જ કરેલું દેખાયું. વિષયની નિમૂંડતા કે રહસ્ય છાંસમાં નથી. તેનાં લખનાર સીજન છે એ દૃષ્ટિએ તેની ઉપ-યોગિતા વધે છે.

તો, આપણે ગુજરાત અને ગુજરાતજની વિશિષ્ટતારૂપ 'મરજાનું' સાહિત્ય' તરફ મન વાળીએ. તેમાં વિષયને જે ન્યાય આપ્યો છે તેવો અવેરચક મેધાળી. ને તેમની લાક્ષણિક શૈલીને બાદ કરીએ તો સ્વ. લેખિકા સિવાય બીજા કોઈએ આપ્યો દોષ એમ જણાઈ નથી. સંપાદકીય દ્રિષ્ટિએ, જેમ અન્ય રચણે તેમ

અત્રે પણ અધૂરી માહિતીમાં ક્યાંક ઉમેરો કરવા ઉપરાંત મૂળ લખાણને પરિપૂર્ણ કરે છે. એ લેખ જો કે માહિતીપૂર્ણ છે, તો પણ કલાની દૃષ્ટિએ ક્યાંક કારખંડિત હશે ખરો. આમતેમથી જુદા જુદા લેખકોના વિચારોને સાંકળી લેવામાં જે એકરૂપતા, સંક્ષિપ્તતા હોવી ધટે ને લખાણ પુનરુક્તિદોષરહિત હોય : એ બધા તરફ જોઈતું ધ્યાન ખર્ચાયું નથી. ઠેર ઠેર યોગ્ય ઉદાહરણો થી સુમેળતા સચવાઈ છે તે સંખ્યાબાહુલ્યથી ખાંછી અળ-પાઈ જાય છે. તેમાં ગરબાનો વિકાસક્રમ જણાવતા ગરબા સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ કવિ વલ્લભ ભટ્ટ ઉપરાંત અન્ય કવિના ઉલ્લેખો સાથે તેમની પ્રસાદી ધરી છે. પરંતુ સ્વ. બહેને તેની સાથે શક્તિસંપ્રદાયના સાહિત્યમાં આવેલા જુવાળ અને તેની અસર અંગે ગરબાની થયેલી ખીલવણીના મુદ્દાને વધારે સ્પષ્ટ કર્યો હોત તો લેખની ઉપયોગિતા ઔર વધત.

‘બારમાસીનું સાહિત્ય’ એ લેખ સ્વ. બહેનના પ્રકાશની રાહ જોતા ‘બાર માસ અને પડકારતું વર્ણન’ નામના સંગ્રહના પ્રવેશકરણે કામ આવે એ માટે તૈયાર કરેલો હોય સંવતંત્ર નિબંધની દૃષ્ટિથી જોવો ન ધટે. સ્ત્રીસમાજના બહુમુલા ધન સમા બારમાસી અને ઋતુઋતુનાં ગીતોમાં પ્રવેશ કરાવી, રસ જંગવી તેના રસઘૂંટડા પાછ તૃપ્તિ આપવાનો પ્રયાસ સ્તુત્ય છે.

‘ઉપાદરણ કે અનિરુદ્ધરણ ?’ નિબંધ અત્યંત સુઘટ અને કલાપૂર્ણ છે. તેમાં છેડેલી વ્યંજના મનોહર લાગે છે. પ્રેમાનંદના એ આખ્યાનને ઉપાદરણ નામ કેમ અપાયું ? હરણું તો અનિરુદ્ધનું કે ઉપાનું ? એ કાયડો રસિકવૃત્તિની સાખ દે છે. આપાદરણની ભોક્ત્રિયતામાં પ્રેમાનંદની રસસંક્રાંતિ, ગુજરાતીપણું. રસપ્રભુત્વ, નૈસર્ગિક સિદ્ધિ જેવાં સર્વમાન્ય, સર્વસામાન્ય કારણો તો કોરે રહ્યાં પણ તેથી જુદું તે નવીન કારણ—નાયક નાયિકાને આકર્ષે છે તે રજૂ કર્યું છે. નાયિકાનાં સ્વરૂપ પર મોહિત થયેલા નાયકના સામાન્ય વૃત્તાંતો વિરુદ્ધ

નાયક જ ન્યાં નાવિકાને આકર્ષે છે એવું વિરલ દૃષ્ટાંત અનિરુદ્ધ-
ઉપાત્ત છે, એમ સ્વ. લેખિકાજેન પ્રતિપાદન કરે છે. પતિ
પાછળ પ્રાણત્યાગ કરવાર સતીઓનાં દૃષ્ટાંતો આપણે ત્યાં ઢગલાબંધ
છે પરંતુ મદાલસા-આખ્યાનમાં એ ક્રમ વિરુદ્ધ મદાલસાધેસો
ઋતુબન્ધ પ્રેયસી પાછળ પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર બને છે અને
તેથી આખ્યાનની વિશિષ્ટતા જળવાય છે, એમ એક વિદ્વાન
પ્રોફેસરનું અમને સમજાવવાનું થયેલું તેવી જ આ વાત છે.
પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની સામાન્ય ખૂબીઓ ઉપરાંત ઢેરકની
આખ્યાનવાર ખૂબીઓની આમ ચર્ચા થવાની જરૂરિયાત માલૂમ
નથી પડતી ?

સંમદને સમમ દૃષ્ટિએ મૂલવી જોતાં કહી શકાય કે તેમાં
નારીસમૂહો છે. સગમગ બધા જ લેખો સ્ત્રીઓના ઉપયોગ
માટે લખાયા છે. પુરુષો આરવાદ લે તેનો ના નથી. સ્ત્રીસહજ
શુક્રમાર લલિત ધાટી, સાદી સરલ રિનગ્ધ વાકયાવલિ ખ્યાન
ખેંચી રહી છે. બધા જ નિર્જંધોમાં તેના વિષય તેવા વિચારોને
અનુકૂળ કે અનુરૂપ દૃષ્ટાંતો છે તેથી એક પ્રકારની સજીવતા
આવી છે. કયાંક વિચારની શિક્ષણ દગાઇ ગઇ છે; પરંતુ સામા-
નિક લેખોમાં તેનો અતિઉપયોગ અવતરણમિથતા છતી કરે છે.
સંમદના લેખો જૂની ઢગની વિવેચનશૈલીના છે. એ લખાયાને
વચગાળે અંતરપટ પચ્યો છે, તેથી પુસ્તક બાહ્યરંગે જેમ આજ
કાલનાં સુરોચિત પ્રકાશનોની પાછળ રહી ગયું છે, તેમ લેખ-
સંમદ વિવેચનની પ્રગતિની દૃષ્ટિએ સદેજ પાછળ પડી ગયો
છે. બાકી, સ્વ. લેખિકાનો લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ તેમજ
ગુજરાતનાં વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનાં અધ્યયન અને પૂર્ણ પ્રકટાવવાનો
પ્રયાસ તો તેમાં સારા પ્રમાણમાં અને ખરા દિલથી થયો જ
છે એ સ્પષ્ટ વર્તાઇ આવે છે.

લગવત્ લદ્દ

પરિચાયિકા : ૧૬

૧. હુદયવીરુપ, આ. ૭૭: ૨૧. નરસિંહરાવ જોગાનાથ (સી. જમનાદાસની કું. મુંબઈ; ૩. ૧૧).—૧૮૯૬, ૧૯૧૦, ૧૯૩૪: એમ બીજી આવૃત્તિ થઈ તથા ત્રીજી ચોવીસ વર્ષને માટે યજ્ઞ. આ આંકડા જ, સદ્ગત કવિએ આ સંગ્રહ વિશે વાચકોની આકાંક્ષાનું જે માપ કાઢવા ઈચ્છેલું તે કાઢી આપે છે; બાકી જરી રીતે તો, પ્રકૃતિ અને માનવજીવનનાં મુન્દર તથા બાહ્ય સ્વરૂપોને, કદાચ બહુ કલ્પનાવિદ્યારી નહિ પણ માનજનક મધ્યમ કોટિનો સન્નિવૃત્ત કરિતાથી આલેખતાં આ સારેક કાવ્યો પોતાને શિક્ષિત માનતા-મનાવતાં પ્રત્યેક ગુજરાતીના રસા-સ્વાદ તેમ જ ધ્યાનપૂર્ણ વાચનને પાત્ર છે એમાં સંશય નહિ. 'જીકી રજની' તો ચિરકાલ સાધાભૂષણ બની રહે તેવી મનોમગ એક રચના છે. સંગ્રહના નામને સાથ કરતું, આકાંક્ષે મત થએલા 'કવિના દૈદિત્રનું' આકર્ષક ચિત્ર એ આ આવૃત્તિની વિશેષતા છે.

૨. મારી છવનરુપિતિ તથા મોંધપોથી: સ્વ. સો. કનુબહેન દલે (ડૉ. સો. પુષ્પવતા રં. પંડ્યા, મુંબઈ; ૩. ૨).—સાહિત્યકારે પોતે પોતાને, વિશે લખ્યું હોય તેવા અત્યાર પહેલાંના ચારેક અંશેમાં આ પાંચમો હમેશા છે અને પોતાની જાણી પાત્રતાથી આવક. ૧ પામે છે. પહેલો ભાગ આત્મકથાત્મક છે તે પસંદગીવાન પાત્રનો છે અને બીજા બાકીનાં અઢીસોએક પાનાં રોકે દે. નિત્યછવનના સામાન્ય પ્રસંગોથી માંડીને સોથી મહત્ત્વ પ્રશ્નોને (કર્તાનો પ્રિય રાજ્દ વાપરીએ તો) જોકેલવા પ્રયત્નમાં આ પૃષ્ઠોમાંનું એક પણ એવું નથી જે તેમના કામલ સ્વકીય પ્રભાવી વ્યક્તિત્વે રંગાયું ન હોય. અહીં જેમ આપણે તેમનાં પોતાનાં આન્તરછવન, રચિત્વરૂપિ અને વિચારોથી પરિચિત થઈએ છીએ તેમ

* ગાંધી જેથી પાંચ વર્ષમાં મળેલા અંશેમાંથી થોડાક પરની આ નજરનોંધ છે.

૧. 'મારી હકીકત' (કવિ નર્મદારાકર); 'હું પોતે' (નારાયણ દેમચન્દ્ર); 'એક ગુજરાતમાની યકલરૂપા' (નંદા. દ. કવિ); 'અડલે-રસ્તે' (ક. મા. મુનશી). 'કાન્ત'-ડલાપીની પત્રધારાઓ પણ, એ જુદો સાહિત્યપ્રકાર હોવા છતાં, આની સાથે અમુક અંશે મળવાય.

સમુદ્રતટરે વિભૂતિપૂર્ણ કે વીરરસ કે કરુણ રસ ઇત્યાદિ ચિત્તાકર્ષક લક્ષણો માટે વાંચનાર કવિના જાણી રહેશે, એવી સુંદર વધુ રચનાઓ વાંછશે.

૫. પચિકના પત્રો, ગુચ્છ બીજો: અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રી અરવિન્દ કાર્યા. આણંદ; રૂ. ૧૦)—સહકાર્ય કરનાર બધુઓને ૧૯૨૩-૨૮ દરમિયાન લખાયેલા આ દસ પત્રોમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં તાર્ત્વિક દષ્ટિએ માર્ગદર્શક થાય તેવું તથા પૂર્ણચિંતના વિશિષ્ટ દષ્ટિબિન્દુથી જીવનસિદ્ધાન્તોને ચર્ચાતું લખાણ છે. 'બહેર બિલકત' પત્રીકે યોગ્ય રીતે ઓળખાવાયેલી આ પત્રમાલાનો એકેએક મહાકો સાત્ત્વિકતાપૂર્વક જનસેવા કરવા ચલાનારા પ્રત્યેક જાણને માટે સ્થિરપ્રકાશમય અને અચંપ્રેરક બને તેવો છે. સેવામત જેમણે નહિ લીધું હોય તેવા સંસ્કારી ગુજરાતી વાચકો પણ, વાર્તાઓ-બધે સારી વાર્તાઓ-વાંચવામાં નવ-રાસનો મોટો ભાગ રાખીને ચોતે સાકર સાહિત્ય વાંચનારો જે સરસો સંતોષ મેળવી લે છે, તે વર્ગના વાચકોએ 'પચિકના પત્રો' જેવું ચિન્તનદર્શી-પણ એ કારણે ચોધુ સરળ જરા થ નહિ, ગાળબેળિયા અર્થમાં, 'સાક્ષરી' બિલકુલ નહિ-વાક્યમય ખરીદી વાંચવા બાણી, એ વાચન વડે જીવન ધડવા બાણી, વળવાનો વખત તો ક્યારનો આવી ચૂક્યો છે; પણ એ વખતને વર્તી લેનાર બડભાગી હજી જાણતા નથી. આ કુઃસહ સ્થિતિ કોણ ક્યારે સુધારશે ?

૬. ઠેલાસ્ટ્રિ : સી, જિનરાજદાસદૃત : ઇન્દુમતી મહેતા, અપત-રામ મહેતા (અંબાલાલ બા. રાહ, અમદાવાદ; રૂ. ૧૦).—'સુગંધી સુપ્રસાદરૂપ સાહિત્ય'ને ધારણ કરનાર આ આશરે પોણાપાંચસો પાના વિશે દૃઢી નોંધમાં તો કયું લખયોગ્ય લખવું અસાકય છે. કલાવિષયમાં, સાંદર્યની લાવના, એની સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓ, એની ક્રિયા-પ્રક્રિયા તથા આદર્શાદિકમય પરિણામના વિષયમાં, ગુજરાતીમાં મળતો આ મહેલો વિસ્તૃત અન્ય મહેલો રચાતો પણ અધિકારી છે એ એણે આનંદની વાત નથી, એની અણમૂલ મૂલ્યવત્તાને અનુરૂપ કેંઈ વિસ્તારથી પરિચય અવકાશો કરાવવા આશા રાખીએ છીએ. બીજાએ ત્યાં આર કે પાંચ રૂપિયા કિંમત રાખી હોય ત્યાં આ પ્રકારકે રૂ. દોઢ જ રાખ્યો છે એ હકીકત તરફ ધ્યાન એવધા વિના ચાલે તેમ નથી.

[ક્ષમાયાચના : છઠ્ઠા અને તૈયારી છતાં આ અન્યો વિશે સખવાતું મુલતવતું પણું છે : પતંગપુરાણ; પ્રાચીન-અર્વાચીન અપહરવેશ; ચીનનો અવાજ; યોગશાસ્ત્ર (આ. હેમચંદ્ર કૃત); શ્રી ભગવતીસાર; કૃષ્ણ; ફારમ; Karsondas Mulji;]

પરિચાલિકા : ૨

[આ મયાળા હેઠળ, ગયા વર્ષે ગાદક, ગુજરાત સાહિત્ય-સભા તરફથી પ્રગટતાં વાર્ષિકાવલોકનોમાંના સાડત્રીસતી સાતના અન્યરથ વાંચનપત્રી પ્રા. અનન્તરાય મ. રાવળ સિખિત, ગયા નવેમ્બરમાં પ્રગટેલી, સમીક્ષામાંથી નીચેની કંડિકાઓ ઉતારીએ છીએ એ વખતે (હીસે. '૩૭ના અંકમાં, પૃ. ૭૭૧-૭૨) જે પ્રાસ્તાવિક નોંધ લખી હતી તે આ વખતના ઉતારાઓને પણ સાચનત લાગુ પડતી સમજવી.]

૧. પ્રજ્ઞાતનો તપસ્વી અને 'કુકુટ દીક્ષા' (અ. ક. ખખર-દાર) : જે ભાગીતાં વિદ્યમ્બનકાળોની જે બીજી આશ્રિતિ. રચનાઓ પાછળ, "અહાન્દસ ટોલનરોક્ષીનો પોકળતા ખુલ્લી કરવાનો" સ્પષ્ટ હેતુ. મૂળ કાળોની હૂબહૂ નક્ક, પણ ડંખ નથી. કવિજ્યુની સક્તિને વેડફતી અટકાવવા આદતું સુહૃતકાવ્ય કતાએ ક્યું છે.

૨ તાંજૂરાનો તાર (સ્વ. ચોરાવળ કામદાર) : "દસપત-સૌલીની બાધપ્રધાન કવિતા, ફારસી ગઝલો, બજનો, દૂદા. ... વધીલાતના કાવ્યસત્રુ વાતાવરણમાં પણ હૃદયરથ સાહિત્યસંસ્કારોને 'સંકેરી સંવર્ધી' નવસંત રાખવાની" કવિની ખત નોંધપાત્ર.

૩. રતન (અન્નવદન મહેતા) : "બગિચીરનેહની મંગલ-આયા, તેટલે જ અંશે ... સુન્દર આમકથા." વસ્તુ આશ્ચર્યપાત્રું પણ આમવાતાવરણ તાદરાતાથી ખડું; એ ખામો દંકાઈ છે, "પાત્ર-

૧. 'પ્રતિકાવ્ય' કહેવાય છે તે 'ચેરડી' માટે સ્વ. નરસિંહ-રાવનો રાખ્દ; એ તેમણે એક વાર સુંબાઈના વનિતાવિશ્રામ સમા-જૃદમાં મળેલી કોઈક વાંચનયવિષયક સભામાં સૂચવેલો.-અં. 'મા.

માનસ રત્ન કરવામાં ... તથા ... વતનપરસ્તીની ભિન્ન ભાવનાઓનો વિજય દર્શાવવામાં. " રતન અને ધનો લાગણીથી, " તેથી તેમનું કંટાળું વર્તન વ્યવહારદષ્ટિએ બહુ સંભવપૂર્ણ લાગતું નથી. " પણ કવિનું ભાવનાપ્રાબલ્ય એવી સ્થિતિનો ખુલાસો, સૌમીય વિશેષતા એ કે કવિએ " પૃથ્વી ઉન્દની શક્તિનો તેમ જ તેના પરના પોતાના પ્રભુત્વનો પરિચય કરાવી દીધો છે. " ચોટા કથાકાવ્ય-સાહિત્યમાં ક્રીમતી ઉમેરો.

૪, પ. રમકેડાંની દુકાન, ' સંતાકુટી ' (ચન્દ્રવદન મહેતા); બાળનાટકો, પાલલોવા-સ્ફુરિત ને રવિબાબુ-પ્રેરિત. બને, " બાળ-માનસનો બરાબર ખ્યાલ રાખી તેમની ભૂમિકા ભેટે તદ્દપ બનનાર. " બાળમાનસના બિનસમજી વર્ગ સામે છવન્ત પાત્રો દ્વારા પ્રહાર વાચકદિલ છતે તેવાં.

૬. નવઃ યુગની સ્ત્રી (શારદાપ્રસાદ વર્મા); સુંગાર નહિ, પુરુષપાત્ર ભૂજ, કચ્છ તત્ત્વ પણ થોડું; ઓગસ્તી નૂતન સ્ત્રીના આદર્શ-વાર્તા, " સ્ત્રીત્વનાં વિવિધ પાસાંનું દર્શન કરાવતાં ત્રણ નાટકો. "

૭, વસુંધરાનાં વહાલાંદવલાં (ડ. મેધાણી); " દીન-દુઃખિયાંની વીતકથા. " ધણીખરાં પાત્રોને " હૃદય જેવું કે હોય જ નહિ એવું એક પણ પ્રદાશરેખા વિનાનું તેમનું ચિત્રણ. " પણ તેણે તથા મદારી, આમજનનચિત્રો તથા રૈલી. " આ નવલને ખૂબ મુલાચ્છ બનાવે છે. "

૮ રાજમુગટ (' ધૂમકેતુ '); પુનઃસંસ્કરણ. " તેના કલેવરમાં નવાં લોહીમાંસ ફેટલેક રચળે પૂર્યાં " છે-વસ્ત્રસંકલના, પાત્રભૂષ, કાચીવરા અને રાજખટપટની બાળતોમાં. એ ખટપટોના મિઠાવ, દેશી રાજ્યોની મુધારણા અને ભાવિ વિચારણાના વિષયમાં કર્તા ગોવર્ધનરામ પછીના પહેલા જ નવલકાર. " વિચારણાને લીધે કાચવેગ પાછળથી મંદ. " પોતાના ખાસ સુત્રોને દારણે. " એક જ ઢાળામાં લખાતી અત્યારની નવલકથાઓમાં જુદી જ તરી " આવે છે.

૯. મહિલકા (' ધૂમકેતુ '); ગ્રન્થમાંની ૧૧ નવલિકાઓ '૩૭ ની સાલની " નવલિકાસમૃદ્ધિનાં ઝળકતાં નમો. " ધણીખરી રચનાઓની ભૂમિકા વાસ્તવવાદની, પણ એમ લેવાયતું વસ્તુ " ભાવનાવાદનો પુટ

પામીને જ કલાદેહ પામે છે. " એ જ છે ખરો માર્ગ, કલાપદેશુ વાસ્તવ-
વાદ માટે; " નહિતર ફ્રાટોચિત્ર જ એની ગતિ છે. "

૧૦ સ્માન્તૂ મહેતા, ભા. ૨, ૩ (ધી. ધ. શાહ): ' પાટણની
પ્રભુતા ૬ પ્રભૂતિ " નવત્રિપુટીના પુરોવાચન લેખે વાંચી સકાય તેવો
સમય " વંશુવતી નવલ; લેખનપદ્ધતિ પણ રા. મુનશી જેવી ને
" ઠીક ઠીક સદૃશતા " વાળી. ઇતિહાસને વફાદારીની લેખકની વૃત્તિ
નેંધપાત્ર.

૧૧. આપતી કાલ (રા. ના. પાઠક): આ સમાજવાદી વિચાર-
સરણીની પ્રયોગકથામાં " શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ નથી " પણ
સત્યાગ્રહમાં મનુરતડતડું વત્તલ લેખવું છે, આમોઘોમભાવના પણ
છે. નાયક રોમાંચક પણ અસ્વાભાવિક. ઝડપી લખાવટને લીધે " વાર્તા-
રસ જળવાય છે " પણ પાત્રચિત્રણ, સંકલના, ભાવિચિત્ર-" બધું
ઘણું " ને અસ્વાભાવિક. "

૧૨ છાયા (દુર્ગેશ શુક્લ): કર્તાની " વિદ્યારસરીલ વાર્તાકલાની
હાંખી કરાવે છે. " વસ્તુપ્રદેશ બ્યાપક, કલાવિધાન વૈવધ્યવાળું, દોષ-
જીવનનો પરિચય સારો. પાત્રચુષ્ટિ " જુદા જુદા યર અને માનસ "ના
પ્રતિબિમ્બરૂપ. વાર્તાઓ એકેન્દ્રી નથી તેથી, લેખકના કલમચાપલ્ય
છતાં " ચોટ મોળી પડી " નય છે; પણ, એકંદરે, સંગ્રહ " આપણા
વાર્તાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી જનાર. "

૧૩ પ્રદક્ષિણા (વિનોદરાય ભટ્ટ): વસ્તુરેખા " પાતળી અને
અપૂર્ણા " " આપણા સમાજજીવનની કેટલીક મુવાચ્ય વાર્તાઓ, "
સંગ્રહમાં છે, તેમાં કેટલીક અસ્વાભાવિકતા ને તાલમેલિયાપણું દોવા છતાં.

૧૪, ૧૫. જાંઝવાનાં જળ, " અંતરની વ્યથા " (' સોપાન ')
(૧૪) તં મૂળ પ્રેરણામરણુ આપણું નિત્યજીવન. એ દરો વાર્તા
ધ્યેયલક્ષી; એવીઓમાં કલાવિધાનની જેપરવાઈ કુદરતી, પણ અદ્ભુત.
કર્તાનાં વસ્તુબળ તથા ભાષાપ્રવાહિતામાં " કલાદષ્ટિ બળે તો જતે દહાડે
ઉત્તમ સાહિત્યકાર નીવડે. " (૧૫) સત્યાગ્રહસ હોબથી રંગાયલી
એ સુદ્ધના પડઘા ઝીલનાર તરીકે ઠીક પણ શુદ્ધ નવલિકાઓ નહિ.

૧૬. સ્વૈરવિહાર, ભા. ૨ (રા. વિ. પાઠક): કર્તાની બંધી
પ્રતિના મર્મવિદ તરીકેની પ્રતિજ્ઞાને ટકાવનાર, કેમ કે તેઓ " શુદ્ધ

વિષયોને પણ લડાવી તેના પર દસીદસાવી રાકે છે.” આ હાસ્યરસની મુખ્ય વિશિષ્ટતાઓઃ શુદ્ધિપ્રધાનતા; કટાક્ષમય ઉપહાસપ્રકાર સવિરોધ; “વાક્યાપદ્ય અને તર્કપાટવનું પ્રમાણ” વધુ, તેથી વિનોદ (‘હુમર’) કરતાં નર્મ (‘વિટ’) વધુ; સંસ્કારીવર્ગને આનંદ આપવામાં જ “તેનો કૃતકૃત્યતા રહેલી છે.”

અપૂર્ણ]

—વિ.

સ્વીકાર-નોંધ

સોસાયટીનો ૧ નવો ગુચ્છ

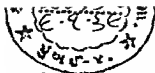
૧. અમ્નોપનિષદ્ધ (મહિલાલ ઇ. ભટ્ટ) : સ. રા. વિરૂદ્ધ મરાઠી અન્યનું સાધાન્તર, મૂળ મંત્ર, અન્વય, વિવરણ વગેરે સહિત (૩. ગા.)—૨. દાર્શનિક કોશ, ખ. ૨ (સ્વ. છાયાલાલ ન. ભટ્ટ; ‘પ’ અક્ષરથી સંપૂર્ણ) (૩. ૧).—૩. લૅંગ્વોસિક કોશ, ખ. ૨ (સ્વ. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી: ‘ટ’ થી ‘વ’ (૩. ૧).—૪. ઓખા. ઉરણુ, પ્રેમાનંદ, નામ અને વિષ્યુદાસનાં (ગજેન્દ્રશંકર લા. પંડ્યા) : ‘ત્રણ ઓખાદરણો’ નામક પ્રવેશકલેખ સાથે; (૩. ૧).—૫. મનોમુંકુર, અ. ૪ (સ્વ. નરસિંહરાવ ભો. દીવેદિયા) : અગિયાર વિવેચનલેખો, આદે અન્યની વર્ણનિકમણિકા સહિત (૩. ૧).—૬. પ્લેટોનું આદર્શ [૩૫] નગર પુ. ૨ (પ્રાણછવન વિ. પોઠક) : ગ્રીક ફિલસૂફી તથા પ્લેટોના વિચારમિનાર વિરોના વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત અને પૃથક્કરણ સાથે; (૩. ૧).—૭. માનવ ધર્મ, (જયંતીલાલ આચાર્ય) : રવિબાણનાં (૪૪ સાલનાં) ‘દિબટ લેક્ચર્સ’નું સાધાન્તર; (૭ આના).—૮. જન્મુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા, પ્રવેશક સાથે (ડો. બાલકૃષ્ણ અ. પોઠક; ૩. ૧).—૯. દાંત અને તેની સંભાળ, (ર. મો. ખટલ, ડો. કે. દો. છલા) : ‘ઝંકાર’ નામક પ્રતાવના લેખ સાથે, (૭ આના).—૧૦ અહેવાલ, સોસાયટીના ૧૯૩૭ના કામકાજનો.

અન્ય નવાં પ્રકાશનો

૧. અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો (રામનારાયણ વિ.

૧. ગુજ. વર્ના. સોસાયટીના

પાઠક) : ૧૯૩૬નાં ઠક્કર વ્યાખ્યાનો (મુંબાઇ યુનિવર્સિટી : ૩. ૧)
 —૨. અવન્તીનાથ, (યુનીલાલ વ. શાહ); ઐતિ. નવલ. ' ધડતરના
 પ્રયોગો ' તથા ' દેશ કાળ અને સભનામક આદિલેખો સાથે, (' પ્રબળબંધુ ' ની
 ૧૯૩૬ની બેઠ, ૩. ૨).—૩. વિવેકદર્શન (છોટાલાલ મા. કામદાર) :
 વિવિધ વિષયોનો આકરગ્રન્થ; (ભારતી સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદ;
 ૩. ૩૧)—૪. મુદ્રિતના રાસ, (શ્રી જ્યોત્સ્ના શુક્લ સૂરત) :
 સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને દેશભક્તિના ૩૩ રાસનો સંગ્રહ; (૩. ૦).—
 ૫. કાવ્યસંહિતા (' અનામી ') : ૭૨ નાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ,
 પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળની પ્રસ્તાવના સાથે (રણજિત એમ.
 પટેલ, ડભોડા).—૬. મદાલસા (ગોવિંદ લ. પટેલ) : ' બોધપ્રધાન
 સંવાદકાવ્ય '—પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીના ' બે બોલ ' સાથે
 (ગોરધનલાલ કિ. પટેલ, વડોદરા; દસ આના)—૭. પથિકના
 પત્રો, ગ્રન્થ ૧ (અંબાલાલ બા. પુરાણી); કિશોર કુમાર તથા
 યુવાનોને સને ૧૯૨૨-૨૬ દરમ્યાન પોંડિચરીથી લખાયેલા ૧૧ પત્રો;
 (શ્રી અરવિંદ કાર્યા. આણંદ; નવ આના).—૮. ભારતીય સમાજ-
 શાસ્ત્ર, શ્રી સયાજી સાહિત્યભાણાનું ૨૬૦મું પુષ્પ (ચિમનલાલ
 મ. ડોક્ટર) : ૧૫-૨૭ અંશે ૫૨થી ૨૦ પ્રકરણોમાં કરેલું સંકલન;
 (હુદાણામિત્ર પ્રેસ, વડોદરા; ૩. ૧-૬-૦).—૯. વર્ધા શિક્ષણ-
 યોજના, વિદ્યાપીઠ-અંધાવલિનું પુ. ૯મું : પાયાની કેળવણીને લગતી
 આશીરકુસેનસમિતિના નિવેદનાદિકનું ભાષાન્તર (નવજીવન કાર્યા.
 અમદાવાદ; ૧૦ આના).—૧૦ શ્રી રમણમહર્ષિને ઉપદેશસાર,
 મૂળ તમિળના સંસ્કૃતાદિ ભાષાન્તરનું સમગ્ર ભાષાન્તર; મહર્ષિના
 પરિચય તથા ટિપ્પણ સાથે (શ્રી રમણાશ્રમમ્, તિરુવણ્ણમલૈ; દોઢ
 આનો). ૧૧-આપણા દેશની પ્રાથમિક કેળવણી (શ્રી તરંગિણી
 ૨. નીલકંઠ) : વિષયના એક અંશેષ ગ્રન્થમાંના ૧૨ નિબંધોનું ભાષા-
 ન્તર (ઓક્સફર્ડ યુનિ. પ્રેસ, મુંબાઇ; ૩. ૧).—૧૨-આ વગેરે :
 (૧) ફોર્સ-સભા, ૧૯૩૮; (૨) ગુજ. સાહિત્યમંડળ-નવે નામે,
 નર્મદસભા-સૂરત, ૧૯૩૮; (૩) નમનગરનું સૂર્યગૃહ, બીજી આ.
 (ડૉ. પ્રાણજીવન મા. મહેતા); (૪) ભારતવિદ્યાલય, કરાડી :
 ૧૯૨૪; (૫) શ્રી ગુજરાત વ્યાસાશ્રમપ્રચારક મંડળ, અરવ : રૂપરેખા,
 બંધારણ વગેરે.—આ સિવાય બે નવાં કાવ્યસંગ્રહો સાન્નિધ્યગીત
 (' કોલક ') તથા અર્ચન (પ્રબોધ : પારસરખ) પણ મળ્યા છે; જો

અવલોકાવા પરમામ પરવર્ચા હોવાથી, એનો વિગતે સ્વીકાર અહીં થઈ શક્યો નથી.

સ્વીકારનોંધ-પૂર્તિ

સાહિત્યપરાગ, શાળોપયોગી પદ્યગદ્ય સંગ્રહ: નલિન (સાકરલાલ કે. વહેરા, ભાવનગર; રૂ. ૧૧)

ભારતનો ટંકાર, બીજી આવૃત્તિ: અ. ફ. ખખરદાર (મહેશ હ. શુક્લ, મુંબઈ; રૂ. ૧)

લોકપોથી પહેલી : જીવનરામ દવે, નરહરિ પરીખ (નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; એક આનો)

કવિતાનો બોધ

કવિતા સૌની પેઠે બોધ આપનારી છે. તે કદી સીધો બોધ આપી શકતી નથી. જુદા જુદા રસમાં છુપાઈને એ પ્રથમ તો માનવી-નું હૃદય કોમળ કરે છે. અને કોમળ થયું એટલે હૃદય પોતાની મેળે પ્રભુ તરફ વળે છે.

‘ઘોમુઘી’ અ. ૧, પૃ. ૩૧

—કલાપી

ધ્વનિ

વાસરિકા

‘ પ્રગટલુ ’ ને ‘ આનંદલુ ’

૧લી માર્ચ: ‘ પ્રગટ યાવ છે ને બદલે (પુસ્તક, સત્યાગ્રહ વગેરેને માટે) ‘ પ્રગટ છે ’ લખવાનું શરૂ કોઈક ચાલતી પેઢીના લેખકે (કદાચ, સંભવ છે તેમ મેં જ) ક્યું એમ હમણાં સુધી માનતો હતો. આજે એક બુલાયલું—ને કે છેક બુલાવાપાત્ર નહિ એવું—ચરિત્ર ભેતાં સમજાવું કે એ માનવું બરાબર નથી, વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તેના એક દાતા રોક હરિવલ્લભલાલનું જે ચરિત્ર, ‘ એએના એક રેનેહીએ રચિત ’, સને ૧૮૮૦માં પોતાના મુખપત્રના પરિશિષ્ટરૂપે છાપેલ, તેના અન્યાકારને પહેલે પાને દીપમાં એ ચારિત્ર વિરો એના કર્તા લખે છે: “ તેની આ ... દ્વિતીયાદિત્તિ ... ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં પ્રકટ છે. ” આમ એ ક્રિયાપદને એના સદાયકારક વિના મૂળરૂપે જ ગુજરાતીમાં વાપરનાર ‘ એક રેનેહી ’ અર્થાત્ મન:મુખરામ ત્રિપાઠી કદાચ પહેલા જ હશે ... આવી જ ખીલ કેટલીક રોપો કરી પ્રચલિત માન્યતાઓ સુધારી સેવા જેવું છે; જેમ કે, ‘ આનંદલુ ’ સ્થાપી પહેલો ‘ વસંતોત્સવ ’ કારે વાપરેલો એવું સાધારણ રીતે લાગે, પણ એ સંબંધ ગમે વરસે “ સુદ-ચાંદ્રમાસવલિ ” માં એક જગ્યાએ નજરે ચડ્યાનું મને ચોક્કસ યાદ છે. કદાચ જગ્યાએ એ તો ફરીથી સોધવું પડે. હમણાં પ્રયાસ સ્ત્રી નેયો પામ્ અનાયાસે જ એવી રોપો તો યામ છે ને ? ગમે વરસે એ મદા-અન્ન સીખવવાનો હતો તેથી દર અઠવાડિયે તેનો પરિશ્રમપૂર્વક ઉપયોગ થતો; હવે એવા ઉપયોગમાંથી લાંબા સમય માટે (કદાચ, કાયમ માટે) મુક્તિ મળી છે. એ મુક્તિ ખમવાથી બધા વિદ્યાર્થીઓ ને ધણાખરા

પ્રાધ્યાપકો પણ આનંદવા લાગ્યા છે-સિવાય કે મારા જેવા એક બે સાક્ષીયતાના ખાં, જેઓ અનાનંદવા લાગ્યા છે.

‘કાર્થટેરિયન’નો સ્વર્ગવાસ

પ્રશ્ન: ૧૯૭૩માં નીકેલે, ૧૯૨૪માં નીકેલે ‘કૌમુદી’નું કેટલેક અંશે પ્રેરણાદાર (બાકીના અંશોમાંથી થોડા ૧૯૧૯માં નીકેલે “ લંડન મધુરી”માંથી મળેલા), ‘કાર્થટેરિયન’ આ વર્ષના તેના બન્યુઆરી-અંકના પ્રકાશન સાથે સ્વર્ગવાસી થયું છે. એ પ્રસંગના તેના તંત્રી ડી. એસ. ઈલિયટના નિવેદન પરથી જણાય છે કે સુરપના વિચરીત દેશકાળમાં હવે પોતાનો વિવેચનપત્ર (‘લિટરરી રીવ્યુ’) ચલાવવાનો હત્યાદ ટકે તેમ નથી એમ તેમને લાગ્યું છે. તેઓ કહે છે કે સાહિત્યવિષયક ધોરણે વડે જેને નિકપ પર ચઢાવી સકાય તેવી પ્રાણવંત આવનાઓ જ હવે સુરપ અને ઈંગ્લંડના જીવનમાં પોતાને જડતી નથી; એટલે, એ જીવનમાં જ ને નથી તેના-જીવન તથા રાત્રિનીતિના સુરેખ સ્થિર સિદ્ધાંતોના-નિરૂપણ માટે બુદ્ધિમાનોની બધી શક્તિ ખર્ચાય એ જ તેમને ઇષ્ટ લાગ્યું છે ... આ દૃષ્ટિબિન્દુની ચર્ચા કરતાં ગયા માસના ‘મધુરી’માં તંત્રીશ્યાનેથી ને લખાયું છે તેનો સાર એ કે સાહિત્ય અને કલા એકદંડિયા મહેલમાં રહેનારાં નથી-તેને જીવનમાંથી પોપણ મળે છે: જીવનમાંથી તે ભગે છે, તેના જ અંશે છે, તેનાં સૂક્ષ્મ અંશે છે. માટે, સાહિત્યકલા ને કરમાઈ જતાં ઢાલના સમયમાં દીસવાં હોય, થોડો જીવનની વિચારપ્રધાન નહિ પણ વ્યાવહારિક બાબત બહુ વધારે દગલ હોય, તો તો તેઓ દગલને ક્યાં જશે ને શું કરશે વગેરેની દિશા તેમને સમજાવવા-સુઝાડવા માટે સાહિત્યકલાની-સકળ વિચારપ્રધાન તેમ જ રસલક્ષી પ્રવૃત્તિની-અવિશેષ જરૂર છે. એ જરૂર સારી રીતે પૂરી પડે, રસકલ્પનાવંતી તથા ચિન્તનમય દૃષ્ટિએ જીવનસમીક્ષા લેવા ધોરણે તથા જવાબદારીથી થતી રહે, તો તેવા વાતાવરણમાંથી જ નવા સમયને ઉચિત તથા ઉપ-કારક નવાં સાહિત્યકલા પ્રગટશે ... “કાર્થટેરિયન” બંધ પડવાના નિવેદનમાં આર્થિક બાબતો સ્પષ્ટ નથી. એ કારણે તે બંધ થયું હશે પણ વધુ અંશે તો કારણ મનોવૈજ્ઞાનિક (‘સાઇકોલોજિકલ’) હશે. આપણે ત્યાં તો આવાં સાદસો અટકવા માટે જાને પ્રકારનાં કારણો મોબદ છે. ‘સુજ્ઞાત’ અને ‘કૌમુદી’ એમ જ ગયાં; બીજા બાબત,

‘માધુરી’ ‘પૂર્ણા’ અને ‘દુમુમ’ આબ્યાં એ આપણી શ્રદ્ધાવિહોણી સાહસપ્રિયતા દેખાડે છે કે શુજરાતીઓ કોઇક દહાડો પણ લેખ-માંથી દટોળાશે અને આપણા કાર્ય પર વારી જઇને આપણને ટકાવશે એવી લાંબી સજીવ અમર શ્રદ્ધા દેખાડે છે ? — નનને, નનને.

ગો. મા. ત્રિ.નો શિક્ષણવિચાર

૨૮મી સાર્થ : પેલા એક નણીતા આસામીએ હિન્દુસ્તાનને જાણે અમેરિકાસ્તાનની ભેટ જગતને સાડાચારસો વર્ષ પર કરી તેણે આજે ગોળાચારે માટે લાઇસેરીમાં બન્યું : મનઃસુખરામની ચરિત્રદેખા માટે બૂનાં ‘વસન્ત’ ઉપલવતો હતો ત્યાં એના સાતમા વર્ષની (૧૯૧૪-૧૫ની) કાર્ણવમાં—‘કાર્ણવ’ માટે ‘દક્તર’ વધરાય ? વિચારસો—ગોવર્ધનરામના શિક્ષણવિચાર સંબંધી લેખ ત્રણ ભાગે નજરે પડ્યો : ‘સ્વ. શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણ પરના વિચારો’ (જીવાબાઈ અ. પટેલ), ... એ મહાન સાહિત્યસ્વામીના અવસાનને બીજે જ વર્ષે થયેલો, એમના વિચાર-મિનારના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપની પૃથક્કેવનની (‘સ્પેશિયલિઝેશન’ માટે સ્વ. શર રમણશાહનો શબ્દ) દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા કાશિરા કરતો, એ પ્રયાસ એવા જ પડીના ગ્રા. કાકારના માનનીય પ્રયાસોને મુકાબલે મધ્યમ કોટિનો મણાય પણ જે ઉપેક્ષાનો ભોગ એ થયો છે તેને પાત્ર તો નથી એમાં ગો. મા. ત્રિ.ના અંશોને આધારે એમની શિક્ષણજીવનાનું આજે પણ અનેક રીતે ઉપયોગી વિચરણ, વિસ્તારી અવતરણો સહિત, મળે છે. જેમને ઇચ્છા અને તક હોય તેમણે એ અવરય વાંચવા જેણું છે.

અમરગૃહીત ગો. મા. ત્રિ.

૩૦મી : ગોવર્ધનરામનાં સામયિકમન-ને દૃષ્ટિ થે એમાં જ રહેલાં—લખાણો આપણે ધારીએ તેટલાં ચોક્કાં નથી અને નિષ્પયોક્તી તો નથી જ. એ વિષય પર જે કે ‘યેડું’ ‘શ્રીચુત ગોવર્ધનરામ’ ‘સમા-લોચક’—દક્તર વગેરેમાંથી ટપકાવી ચકાય તે આ પ્રમાણે : પરિમદ-પ્રમુખબ્યાખ્યાન; ‘મદાપ્રબંધોનાં લાક્ષણિક દર્શાવ;’ એમના અંચ. મજિની પ્રસ્તાવનાઓ; ‘સની ચુની’, ‘આપણાં આદિકાળનાં નાટકો;’ નવલરામની જીવનકથા (દેવે એ ચણુ કુર્બાન થાય છે. ‘નવલમંથા’ના

નવા તારણમાં એ અસલ રૂપે નથી.) ... ૧૯૦૪ના એ ત્રિમાસિકના દફતરમાંથી કાઢ્યો 'કવિભોજ્ય કવિતા' તથા 'અધ્યાત્મકવિ અને તેની કવિતા' અને આ બે મૂલ્યવાન વિવેચનહેત્રો : 'પાશ્ચાત્ય હાસ્યરસ અને તેનું એતદેશીય રૂપાન્તર' તથા એવામાં તુર્વના શુભરેલા કે. ન. હાજરાજીની 'ટૂંક પિછાન' નામે સમારકમન્યની વિસ્તૃત મૂલ્યવાન સમીક્ષા ... આ સર્વને આપણે હજી, એ માનનીય ચિન્તક આપણી વચ્ચેથી ગયે ૩૨ વર્ષ યઈ ગયાં છતાં, મન્યાકાર અર્પી રાક્યા નથી; અને દેખાય છે તેમ તો, અર્પવાના પણ નથી. સોયી મોટી કમનસીબી એ છે કે આણું બનવાથી યતી બારે દાનિ ભેવાની આંખ (અને અક્ષર પણ) આપણે સૌ નહિ શુભાવી બેઠા છીએ.

‘રણુપિંગલ’ની સમકાલીન સમાલોચના

૧લી એપ્રિલ: એ આજે, તૂતાં ‘સમાલોચક’ ત્રિમાસિક (૧૯૦૩-૦૪નાં; તંત્રી રા. મણિલાલ છત્તારામ ભટ્ટ) ભેવાતાં હતાં ત્યારે, નજરે ચડી અગત્યના મન્યો પર જરૂર લાગે તો એક જ નાદિ-બળે વાર પણ સમાલોચના છાપવી એવી આપણા સમયના અમુક ત્રિમાસિકે ઘખવેલી કર્તવ્યબુદ્ધિ અને હિંમત એ બુના ત્રિમાસિકમાં પણ હતી એટલે તેણે રણુછોડમાઈનો અત્યમણિ પ્રેગટપો કે તુર્ત (આકટા-ન્દીસે. ૧૯૦૩ના અંકમાં) તેમ જ એ પછીના જ (૧૯૦૪ના પહેલા) અંકમાં એને વિશે લખેલું. એ બંને અવલોકન અભ્યાસીઓએ ભેવા ભેવાં છે; ખાસ કરી, બીનું. ... પહેલામાં એ ‘અતિઉત્તમ પુરતક’ વિશે વધુ કેં કહેવામાં આવ્યું નથી પણ પિંગલના અભ્યાસની અગત્ય સૂચવી છે, એનો અનાદર કરનાર વતકાલીન કવિપદેન્દ્રુઓના કાર્યની છુદતાનો ઈશારો કર્યો છે અને આ રસિક ગાદિતી તેમાંથી લાધે છે: કચ્છમાં કવિનાસિકાણુ આપતી શાળા ‘લગભગ એક બે સતત’ થી ચાલે છે તેમાં સ્વામીનારાયણી કવિ પ્રધાનદે, પેતે પૂર્વપ્રમમાં જાટ દતા ત્યારે, પિંગલનો અભ્યાસ કરેલો તથા રાખ્યો વિશે કવિતા ભેડવાં; પાછળથી તેમણે પ્રમુદે જ એક માત્ર સાચો રાખ માન્યો ત્યારે પણ અભ્યાસ ધણે કામ લાગેલો એ પણ આપણે નહીંએ છીએ. ... બીનું અવલોકન મોટાં ચારેક પાનાંનું હોય વિસ્તૃત મહાય. તેમાં મન્યનો વિગતે પરિચય અને એની ઘટતી શુભકંઠી પ્રશંસા છે. એના કર્તાને ‘સાહિત્યાચાર્ય’ કવિવર શ્રી રણુછોડભાઈ’ (આવા ધટ અક્ષરો

ત્યાં મૂળ લખાણમાં જ છે,) કહ્યા છે; અને તેમની કૃતિને, અનામી રાખેલા એક પારસી લેખકના સંદેહ વાપરી, ‘આ વીશમી સદીની અજ્ઞાતયણી છે’ એમ જાણાવી છે. ઉપરાંત અવલોકનકાર પોતે પણ સાક્ષર ઇંચકારને ગળે આ પુષ્પમાળ પહેરાવે છે:

આ રણપિંગલ પુસ્તકાલયનું અપૂર્વ આશ્ચર્ય છે. કવિ અને કાવ્યશાસ્ત્રીઓનો તે અલભ્ય કોષ છે. વિદ્વન્મનોની કવિતા-વનિતા પ્રતિગિમ્બદ્ધક આદર્શ છે. અને વિવિધ પ્રકારના છદો-રૂપ મણિમાણિક્યની તે અલિભૂત ખાજ છે.

એ વાક્યોવાળી કંડિકાને અંતે હકીકત નોંધી છે કે એ વિષયનો એવો અન્ય સંસ્કૃત દિંદી મરાઠી કે દિંદની બીજા ભાષાઓમાં નથી; અને અવલોકનની ઉપાન્ય કંડિકામાં, ‘રણપિંગલ’ નાગરી લિપિમાં છપાયા ગદ્ય સંતોષ દર્શાવી દિંદલર માટે એ લિપિની દ્વિમાયત કરી છે. ‘છંદોલ્લુવતારક તરણીરૂપ’ એ મહાઅન્યનું એ દિગ્દર્શન સમાપ્ત કરતાં રણુલોડમાઇને તથા એમને પોતાના મુખ્ય મંત્રીપદે સ્થાપનાર ના. કમ્બજરેરાને ધન્યવાદ આપ્યા છે.

અસંગૃહીત ગો. મા. ત્રિ.-૨

કહી : ‘સમાલોચક’ના જ ૧૯૦૫-૦૬ના દફતરમાં જે વધુ કાવ્યો ‘પ્રણવપુરુષ’ તથા ‘કુરુક્ષેત્ર’ છે. ૧૯૦૭માં થએલા એમના અવસાન પછીનાં છ સાત વર્ષો દરમિયાન ત્યાં જ આકાને છેડે અચેજ લખાણો ‘પ્રેક્ષિકલ એસેટિસિઝમ’ તથા ‘એપિટ્યુડ્ઝ... ઓફ સુરત’ છે; આ ઉલ્લેખાચ્ચાન તરીકે અપાયલું લાગે છે અને મને યાદ છે એ પ્રમાણે, ‘શ્રીયુત ગ્રાવધનરામ’માંની લખાણ ચાલીમાં દાખલ કરવું રહી ગયું છે.

‘મહ્યુરી’ પણ મયુ’

૧લી એ : ગયે મહિને એક પ્રતિષ્ઠિત પત્રમાં વાંચ્યા મુજબ, ‘લંડન મહ્યુરી’ને પણ હવે આપણે સ્વતંત્ર માસિક તરીકે મયુ’ ગણવાનું કેમ કે એ ‘લાઇફ એન્ડ લેટર્સ’માં વિલીન થયું છે. તેના જવા સાથે હું સરખાની બીજા પ્રેરણામૂર્તિ ભાંગે છે. ૧૯૧૬માં થએલા તેના દર્શને, ૧૯૨૩માં થએલા ‘ઝર્જટરિયન’ના દર્શને પણ, મારામાં અવ્યક્તરૂપે રહેલા સાહિત્યલક્ષિતના ઉન્માદને . ૧૯૨૪માં . મહ્યુ’

‘કોમુદી’ રૂપે ને ૧૯૩૫માં ‘માનસી’ ને રૂપે વ્યક્ત કર્યો. એ આર-
માંનાં ત્રણ તો અવ્યક્તમાં પાછાં ગયાં અને જે રહ્યું છે તે પણ
અમરપટ્ટા તો નથી લખાવી આવ્યું એ સૌ જાણે છે; કોઈ જે નથી
જાણતું તે આ: ‘માનસી’ ૧૯૩૬નાં લવાજમની જવાબદારી મોડી-
વહેલી આદા કર્યા બાદ વ્યક્ત ને અવ્યક્તમાંનું કયું પસંદ કરશે ? ...

૪૯ નું પ્રંથરથ વાક્યમય

૨૭ : એની સમીક્ષા ગુજરાત સાહિત્યસભાએ પ્રાધ્યાપકો
વિણુપ્રસાદ ત્રિવેદી અને મજરાય દેસાઈને સોંપી છે. એ કાર્યના
ઈતિહાસમાં વહેલી જ વાર કાર્યની વહેંચણી આ વખતે થઈ છે; એમ
કરવાની સૂચના તો આ અદના કલમે જોછામાં જોછાં છ વર્ષ પર
કરેલી એમ સાંભરે છે. દરે, નમ્યા ત્યારથી સવાર; આ દાખલામાં
તો રળિયામણું સવાર, કેમ કે બંને સમીક્ષકો પોતાના વિષયને પૂરતો
ન્યાય આપવાના જ એ આપણે જાણીએ છીએ. એ જાણની રીતે અમે
કહીએ છીએ-પ્રેષકો પ્રકાશકોને અમારી તથા ગુજ. સા. સભાની
તરફથી સવિનય વિતવીએ છીએ-ખાસ કરી, આ વિષયમાં અમારા
હિલોનન દોસ્તો બનેલા બાઈઓ કેશવ હ. રોકે તથા જીવનલાલ
અમરશી મહેતાનાં પુણ્યતામો રમરીને એમને તથા અન્ય સર્વ
લાગતાવળગતાને વિનંતિ કરીએ છીએ કે ૧૯૩૬નાં સર્વ પ્રકાશનો
ઉપયુક્ત મુદ્દેતુની સિદ્ધિ માટે કાળજીપૂર્વક અને વેળાસર આ સરનામે
રવાના કરીએ: આ. વિણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી., એમ. ટી. બી.
હોલેજ: સૂરત. —વિ.

ફૂલ અને પથ્થર

વિવેચના પણ સર્જન

શ્રીમાન માનસી-સંચાલક, સૂરત.

મહાશય,

કેટલાંક પુસ્તકો હું વારે વારે વાંચ્યા કરું છું. ‘સ્વૈરવિદાર’
પણ એમાંનું એક છે. દમણું એ પુસ્તકનાં પાનાં આડાંચવળાં
વાંચતાં વાંચતાં મને ગયા ડિસેમ્બરનું ‘માનસી’ સાંભળું : એ
અંકના ‘વાસરિકા’ વિભાગમાં ‘વિવેચક વળી સર્જક હોય ?’ એ

મયાળા નીચે લખતાં આપે લખ્યું છે : “... કવિની નહિ પણ કવિના લેખી પ્રતિભા અને કલ્પના વિવેચકનામાં પણ આવશ્યક” હોવાથી, વિવેચક પણ એ જ રીતે સર્જક છે જ છે. એ સત્યને આપણામાંથી કાઢી નકારવા ધારે તો નકારી રાકે છે; પણ એમ કરવા સાથે જ, એ “ સાહસિક પુરુષ અર્વાચીન યુરોપિયન વિવેચનોના મોઢા અને માનનીય ભાગને નકારી નાખવાનું” કારે નેખમ ખેડે છે, એમ પણ સમિદ નહેર કરવું પ્રાપ્ત થાય છે.”

વળી સ્વ. કાંત પણ એ જ મતના હતા પણ એ કવિવિવેચકના એક ગુણાનુસંગી વિવેચકકવિ આ મન સ્વીકારતા નથી, એવું પણ આપે એ નોંધની સરખાતમાં કહ્યું છે. એટલે એ આખી નોંધનો અર્થ એવો થયો કે એ વિવેચકકવિએ પોતાના ગુરુ કાંતના મતને અને અર્વાચીન યુરોપિયન વિવેચનના મોઢા અને માનનીય ભાગને નકારવાનું કારે નેખમ કયું છે. અને આમ છતાં આપને એ વસ્તુ નહેર કરતાં જેટલો ખેદ થયો છે એટલો અથવા લગભર ખેદ પ્રસ્તુત લેખકને થયો ન હોય કારણ માણસ જ્યારે પોતાની બુદ્ધિ પર વિશ્વાસ રાખતો થાય છે ત્યારે તે બીજા ગમે તેવા મોઢા અને માનનીય મતને અમાન્ય કરતાં મૂંઝાતો નથી, પણ માણસની ખરી મૂંઝવણ તો જ્યારે એને પોતે જ જીવ્યા-રેલા મતને નકારવા પડે છે ત્યારે ઉભી થાય છે. પ્રસ્તુત લેખકે એ સાદસ કયું છે નહિ એનો નિર્ણય આ પોતે આપ પત્ર પૂરે વાંચી રહેા ત્યાં સુધીમાં કરી રાકેા.

“ સ્વૈરવિહાર ” બા. ૧લામાંથી શ્રી મુનશીની કલાને સામગ્રીની કલા સાથે સરખાવ્યા પછી લેખક પૂછે છે :

“ ધારો કે હું વિવેચક હોઈ તો તેમ કરવાનો (શ્રી મુનશીની કલાને સામગ્રીની કલા સાથે સરખાવવાનો) મને હક્ક ખરો કે નહિ ? આ આવડા મોઢા જગતમાં સાકંએ છે ને ખરાબ છે. તેમાંથી ખરાબ જ લઈને, નજીબોઈને ખરાબ હોય એટલું જોઈને, કલાની કૃતિઓમાં ખરાબ જ નિરૂપવાનો કલાવિધાયકને હક્ક છે કે નહિ ? બધા કહે છે છે જ. તેથી જગતને અન્યાય થયો કોઈ માને છે ? બલદું એ રીતે જગતને નિરૂપવું એ તો કલાકારની સ્વતંત્રતા, સર્જકતા ગણાય છે. નવી કલાનું એ લક્ષણ મનાય છે, તો વિવેચકને પણ ખરાબમાં ખરાબ દષ્ટિ લઈ વિવેચના કરવાનો હક્ક શા માટે નહિ ? વિવેચના

પણ એક સ્વતંત્ર સર્જન જ છે. કાં તે એમ કહેલું છે, અને બીજા વિવેચકો પોતાની વિવેચના વિષે જમે તે ધારતા હોય, પણ હું મારી વિવેચનાને સ્વતંત્ર સર્જન જ માનું છું. તો મારા જેવા તદ્દન નવા વિવેચકને કોઈ પણ કૃતિને ખરાબમાં ખરાબ રીતે ભેવાનો હક ખરો કે નહિ ?

— 'સ્વૈરવિહાર' ભા. ૧. પૃ. ૨૩૪

હું માનું છું કે આપનો નિર્ણય યદ્યપિ ગયો હશે.

લિ.

તા. ૫-૪-૩૬.

'ગ્રંથકોટ'

નિકપપૂર્તિ

સહયોગીઓ

છાત્રતેજ (સુવર્ણ મહોત્સવ અંક, ભ.યુ. '૩૬) : સૂરતની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલને થોડા સમય પર ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયાં તે નિમિત્તે એ શાળાના મુખપત્રને આ વિશેષાંક છે. તેનાં દોઢસોથી થ વધારે પાનાં અને શાળા સાથે સંબંધ ધરાવતી એકસોથી થ વધારે બક્ષિઓની છબિઓ એટલે શાળાના જંગમ અને જીવનવિકાસનું એક સજીવ અને પ્રોત્સાહક ચિત્ર; ખાસ કરી, શાળાની કારકિર્દીને જે અહેવાલ આપીએક પાનામાં રહ્યો થયો છે તેમાંની હકીકતો સૂચવે છે કે નાની સરખી રાજ્યાલમાંથી ફૂલેલો-ફાલેલો આ પણ વિરાજ વડેલો કહેવાય તેવી સંસ્થા બની છે. શિક્ષકો તથા નૂતના વિદ્યાર્થીઓ વિરોની માહિતી પણ ભણવાભેગ છે. પ્રજીજ્ઞ લેખોમાં રા. મનુભાઈ ક. દેસાઈનાં સંસ્મરણો સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. આવા અનેક દષ્ટિએ આકર્ષક અંક માટે શાળાના હાલના આચાર્યશ્રી અને પ્રરત્નત વિશેષાંકના તર્ત્રી-પ્રકારાક રા. જિજ્ઞરત્નલાલ અહ્લડને સમસ્ત સંસ્કારી ગુજરાત તરફથી અભિનન્દન આપવાં અમને ધણે આનંદ થાય છે.

રશિમ (અ. ૫ મો) : સેંટ મેથિયર્સ કોલેજના ગુજરાતી

૧. બેશક.—સં. 'માનસી.'

સાહિત્યમંડળનું ૧૯૩૮-૩૯નું વાર્ષિક. આ પ્રકારના એક માત્ર ગુજરાતી પત્રના આ અંકમાં પિરસાયેલી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને ત્રિવેચનો પરથી (આ ઉલ્લા પ્રકારમાં 'કેટલાંક કાવ્યો' તથા 'રોષનાં કાવ્યો' પરના લેખો ખાસ ઉલ્લેખપાત્ર છે.) સામગ્રી ભાવિ ગુજરાતી શું શું વિચારે-અનુભવે છે તેનું સાકું પ્રતિબિંબન પાડે છે. તંત્રીઓ તથા એમના સહકારી ત્રિધાર્મિકોઓનો આ સન્નિધિ તેટલો જ સુગર્વપાત્ર, તેટલો જ ઉત્તેજન તથા અનુકરણને પાત્ર, પ્રયાસ પ્રતિવર્ધક સવિરોધ યરાત્રી નીવડે.

સુવાસ : વડોદરેથી એક વર્ષથી પ્રગટતા આ ઉચ્ચગ્રાહી માસિકનો ચૈત્ર ૧૯૬૫નો અંક શ્રીમદ્ભૂમચન્દ્રાચાર્ય-વિરોધાંક તરીકે નીકળ્યો છે. એ વિષયને લગતાં તથા ખીખે મેસર્સ રણછોડલાલ જ્ઞાની, જગજીવનદાસ મોદી, કેરાવલાલ કમદાર, લાલચંદ ગાંધી, રમણલાલ દેસાઈ, ગોવિન્દભાઈ દેસાઈ અને મોહનલાલ દેસાઈ જેવા સુલેખકોનાં ઉપયોગી વિચારણીય લખાણો તંત્રી રા. રતિલાલ ત્રિ. શાહ મેળવી રાક્યા છે એ આનંદનો વિષય છે. ઈચ્છીએ છીએકે શિક્ષિત ગુજરાત 'સુવાસ' જેવા સત્પ્રચાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

જ્યોત (જન્યુ. '૩૯) : વિદ્યાર્થીઓમાં સાહિત્યપ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અને તેઓ માતૃભાષામાં શુદ્ધ લખાણ કરી શકે એ હેતુથી હસ્ત-લેખી રૂપે નીકળતા પૂનાની એંગ્લો-ગુજરાતી સાગાના છમાસિક પત્રનો આ વાર્ષિક છાપેલો અંક વિદ્યાર્થીઓ તથા તેમના માર્ગદર્શકોના ઉત્સાહનું સુચિન્દ છે. તેનાં પચીસેક દંકે લખાણમાં વિવિધતા સારી જળવાઈ છે.

સ્વીકાર નોંધ-પૂર્તિ : ગોદાન (પૂર્વાર્ધ) સ્વ. પ્રેમચંદ્રકૃપા : માણેકલાલ ગો. ભેપી (ગૂર્જર ગ્રં. ૨. કાપી. અમદાવાદ; ૩. રા).—

—આપણે સૌ લાજીએ શિક્ષણભાવાની 'નાની પોથી' તથા 'પહેલી ચોપડી' : પ્રમોદેતુ (પ્રકાશક ઉપર મુજબ; દરેકનો એક આનો).

—વિદ્યાવિહાર : અમદાવાદના રોક ચિ. ન. વિદ્યાવિહારના વિદ્યાર્થી-ગણનાં લખાણોના સચિત્ર સામયિકનો અંક પહેલો. —ગુજરાત સાહિત્ય-સંભાનો ૧૯૩૮-૩૯ નો અહેવાલ ને હિસાબ.

—વિ.

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતોંક પછી મહેસી નાચે પ્રમાણેની ત્રિરોધ મદદ આશાર સહ રચીકારીએ બીએ.

શેઠ પ્રાણુલાલ દેવકરજી નાનજી, મુંબાઈ ... રૂ. ૨૫	
રા. વંકુઠરાય લાલુઆઈ મહેતા, ,, ... ,, ૨૫	
,, મહાદેવપ્રસાદ હ. દેસાઈ, રંગૂન ... ,, ૧૦	
શેઠ દેવકરજી નેણુસી મોનજી, મુંબાઈ ... ,, ૧૦	
‘ એક બંધુ ’ ,, ૧૦	
	<u>રૂ. ૮૦</u>

૨. એક લોનના રૂ. ૧૦૦) વાળી રાકામાં છે એટલે એ રકમ હવે સાતરોપી હતો પર ઉતરે છે.

૩. પ્રેસબિટરિયો હજારશા વર્ષનાં પૂરાં કરાયાં નથી.

૪. બાંડોની નિયમિતતા અનેક કારણે અસાધ્ય બની છે તે ખાતે દિલ્લોર બીએ. ૧૯૩૮ની વર્ષાનુક્રમણી આવતા અડે.

ભાવનગર: ૫-૫-૩૯

—વિ.

મંજુષા

નવલવિશેષ

લાચાર યુરોપી લેખકો

ઈંગ્લિશ પી. ઇ. એન. ફક્ષનનાં (11, Gower St. London, W. C. I.) પ્રમુખ મિસિસ સ્ટોર્મ જેમીસન તરફથી અને એ સંસ્થાના ભારતીય કેન્દ્ર દ્વારા અમારા વાચકો તેમ જ સર્વ ભારતીય લેખકોની ગળુ માટે રજૂ કરવાનો મહત્તા રાખી માર્યો. વિનાંતિપત્ર અમને મળ્યો છે. તેનો સારાંશ એ છે કે યુરપના કેટલાક દેશો માથેની ભારે રાજકીય વિપત્તિને કારણે એ દેશોના પ્રતિષ્ઠિત તથા સદાયતાપાત્ર સંખ્યાબંધ લેખકોએ ઇંગ્લંડમાં આશ્રય શોધ્યો છે અને એમને માટે બહોળા એકઠું કરી ઉપર્યુક્ત સંસ્થા (સાલ્મની રકમો ઇન્ટર્નેશનલ મ. એ. તથા ચેક એને payable કરવાના છે.) દ્વારા અને તે વધુમાં વધુ આર્થિક સદાયતા એમને તરફાળ અને પૂરતા પ્રમાણમાં કરવાની ઘણી જરૂર છે. અમને આશા છે કે ગુજરાતને ધનિક તેમ જ મધ્યમ વર્ગ આ વિષયમાં પોતાથી બનતું બધું સત્વર કરીને દુર્ભાગ્યવશાત્ અસહાય બનેલા એ સંસ્કારસેવકો પ્રત્યેની પોતાની માનવતાની તથા સંસ્કારપ્રેમની સાગણી સક્રિય પદે દર્શાવીને, ' વસુધૈવ કુટુંબકમ 'ની આપણી સુપ્રસિદ્ધ ભાવનાની પ્રતીતિ કરીથી એક વાર જગતને કરાવશે જ.

નવલરામ^૧

સુધારક અને અગરત્ય

[બે વર્ષ પર (૧૯૩૬માં) નવલરામની જન્મશતાબ્દીને પ્રસંગે પ્રા. બ. ક. ઠાકોરે સુરતમાં આખ્યાન આપ્યું હતું. ' શ્રી નવલરામ પંડ્યાને અંજલિ' નામની એ પત્રિકામાંથી નીચેની બે કંટિકા આ વર્ષના (૧૯૩૮ના) નવલરામની ૫૦મી પુણ્યતિથિના પ્રસંગે પુનર્મુદ્રિત કરીએ છીએ. એમાંની પહેલીમાં સુધારક નવલરામ વિશે અને બીજીમાં જે જે વિષયમાં નવલરામનું કાર્ય અગતિત્વસ્થિત્ર-‘પાયોનીઅરિંગ’નું હતું તેનો નિર્દેશ છે. આ બીજી બિન્દુ આવા સ્પષ્ટ અને એકત્રિત રૂપમાં પ્રા. ઠાકોરે જ પહેલ-પહેલું રજૂ કર્યું છે એ હકીકત પર પણ વાચકોનું લક્ષ દોરવાની જરૂર લાગે છે.—સં. ‘માનસી’]

‘ સુધારો ’ યવો જોષ્યે યાય છે યતો જ રહેશે, આ યુગ સુધારાનો જ ધડાવાનો, એ [નવલરામની] મૂળ શ્રદ્ધા કાયમ રહી. પરંતુ નમંદ જેવો સેનાની પણ શેપરસદા પહેલાંના કાળનાં પોતાનાં ‘ યાહોમ ’ મંત્રે ‘ ધસો ધસો ’ નાં વલણોને પાછળથી અવિચારી તથા હિંદુ કિંવા ‘ આર્યો ’ ની ધર્મભાવના-પ્રધાન સંસ્કૃતિના સનાતન સરત વિશે ધોર અગ્નાવણાં અને મઠિ ત્યાગ્ય ગણતો યાય; . દયાનંદ સરસ્વતીની થીઓસોફીની અને પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્નમાં પરિમિત આદર પામીને જ સંજો જાય; એક પછી એક સુધારકો મૂંઝામ જાય અથવા કસોટીમાં કુંદન ન નીવડે :- વગેરે હૃદયને વલોવી નાંખતા અનુભવોનો સાક્ષી આ સુધારક [નવલરામ]. સુધારાના પ્રવાહને પોષનારાં બળોમાં વિદ્યાવિવેકે તારતમ્ય કરે. છે, વ્યક્તિગત રથાનિક ક્ષણિક આદિ અતિ પરિમિત બળોના મોહપાશમાંથી વિમુક્ત બને છે, અને યુરોપી અત્રોચીનતા અને માનવતાનો વધતો જતો ધસારો, દેશબાપી અંગ્રેજ કૅબલ, વૈજ્ઞાનિક

૧. અહીંથી માંડી ઉપર સુધીનાં પૃષ્ઠોમાંના કેટલાંક લખાણ સંપરેલાં ગયા બે-ત્રણ અંકોમાં છાપવા, પણ છાપી શકાય છે આમાં જ.

દાનબુદ્ધિ અને દષ્ટિના ફેલાવ, એવાં દેશકાલાતીત તેમ મહાન વ્યક્તિઓને પણ પોતાને પગલે ખેંચવા સમર્થ વ્યાપક બલોની ઉપર જ પોતાની શ્રદ્ધાને ટેકવતો થાય છે.

x
x
x
 એવા જ [નમૂનેદાર] શિક્ષક અનુકૂલ સંબંધોમાં પોતાની
 નવી પરંપરાના આદ્ય પ્રવર્તક પણ બની શકે. કાઠિયાવાડી
 રાજ્યોએ રાજકોટની શિક્ષક પાઠશાળાને પૂરી ખિત્તવી નહિ,
 અમદાવાદને અધીન જ રાખી, એટલે શ્રી નવલરામની શક્તિઓ
 પૂરે બહારે દીપી ઊઠવા પામેલી નહિ. તથાપિ—

(૧) પંડિતવયં શુદ્ધરે [બુદ્ધરે] નવલરામને સોંપેલું
'કાન્દહરે' પ્રવચનું સંશોધન સંપાદન શિક્ષકો શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ
અને શ્રી ગણાબાઈ દેરાસરી પૂરું કર્યું;

(૨) અ-જૈન ગુજરાતીઓમાં નવલરામે જ પ્રથમ પહેલે રાજ કરેલ પ્રાકૃત વ્યાકરણોનું વ્યવસ્થિત અધ્યયન શિક્ષકો માધવલાલ, કમળાશંકર અને સવાઈ શિક્ષક શ્રી. નં. લો. ટી. એ યથાશક્તિ આગળ ચલાવ્યું;

(૩) પ્રગટ થતા જતા સાહિત્યને સુદૃષ્ટ કરવાનું જીવતા પંખીમણમાંથી હરહમેશ અમુક અમુકના ચિહ્નને જોઈ કાપી ગોઠવવા તીર છરા ગોળી વગેરે જેને જે ઘટ તે વાપરીને ચાલુ ઉદભવ લેખે નવલકામે હાર પાડેલું તે એમના પછી શિક્ષક મણિલાલ નમ્મનાથ આદિએ વધારે શાસ્ત્રીયતા અને કલાવૈવિધ્યે વધારે જોડાળા પ્રદેશમાં વિસ્તાયું; અને

(૪) નવલરામે જ સંસ્કૃત રસાલંકાર ચાત્રનો સારોદાર
ગુજરાતીમાં ઉતારવાની પહેલ કરેલી તે સૌથી વધારે વ્યુત્પત્તિ

૧. હવે પાછું એનું ચ સંશોધન 'બુદ્ધિપ્રકાર' અને કોબસં
ત્રેમાસિકમાં શિક્ષક વર્ગના બે વિદ્વાનો કરે છે (વચ્ચે 'સવાઈ શિક્ષક'
પણ એ કરેલું) એ વાચકોના ધ્યાનમાં હરો જ. -સં. 'મા'.

માગતું કાર્ય મોડું મોડું પણ આપણા સમયમાં શિક્ષકો બાઈ થી રસિકલાલ પરીખ, રામનારાયણ પાઠક અને ડોલરરાય માંકડ જેવાનાં પાંડિત્ય હાલ ચક્રવે છે તેમ બીજાં વીરા વર્ષ આપ્યાં કરશે, તેા ગુજરાતી સમાલોચનામાં કલા અને શૈલી, ઐચિત્ય અને અલંકાર, રસ અને રસાભાસ, વેગ આન્દોલન જ્વનિ અને સૂચન આદિની પર્યેષણા માત્ર પર બનશે એવું લવિષ્ય લાખી શકાય છે.

અન્થસ્થ ચિન્તન

સિદ્ધરાજનું ચારિત્ર્ય

[દ્ર. કે. શાસ્ત્રી: ' ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ' પૃ. ૨૭૫-૭૭]

સિદ્ધરાજના શરીરના રંગ અને ઘાટ વિશે કૃષ્ણાજી રત્ન-માળામાં લખે છે કે તે ગૌર વર્ણનો, શરીરે દુબળો અને સારા આકારવાળો હતો; કાંડા સુધી તેના હાથના પહોંચા કાળા હતા. કૃષ્ણાજીનું, શરીરના રંગનું આ વર્ણન મને તો કલ્પિત લાગે છે, એ મેં આગળ કહ્યું છે. એકંદર રીતે સિદ્ધરાજનાં મોટા ગુણો હતા. એ મહા પરાક્રમી, ઉદાર, રાજનીતિષ્ઠ, વ્યવસ્થાકુશળ, ક્ષુદ્રિયાળો તથા બ્રાહ્મણ, જૈન અને મુસલમાન ધર્મ ત્રણેના અનુયાયીઓ તરફ સમાનદષ્ટિથી જોનારો, વિદ્યાપ્રેમક, પ્રજાવત્સલ અને ન્યાયી રાજા હતો. એમ દેખાય છે. લોકો સાથે સિદ્ધરાજ ખૂબ જોળાતો અને ધર્મોચાર્યો તથા વિદ્વાનોનું તો બહુ માન રાખતો. શૈવ પાદ્યપતાચાર્ય કહે છે કે સિદ્ધરાજ મને બાઈ ગણતો અને બીજી તરફથી જૈન શ્રીપાલ કવિ પણ કહે છે કે પોતે શ્રીપાલના પ્રતિપક્ષ બંધુ હતો. સિદ્ધરાજનું આ વર્ણન અકબરના વિશાલ હૃદયની યાદ આપે છે.

આવા બધી રીતે ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળાં રાજા ઉપર દંત-કથાએ જસમા ઝોડણની વાતથી કલંક આરોપ્યું છે. એ દંત-કથા સાચી માનવાનું કે કારણ નથી એ ઉપર નોંધ્યું જ છે.

x x x દ્વંકામાં, સિદ્ધરાજ ગુજરાતના સોલંકી વંશનો મહા સમર્થ રાજા ધર્મ ગયો. એને વિષ્ણુનો અવતાર પશુ કેટલાક માનતા હતા. તેણે પરાક્રમથી ગુજરાતની સીમાઓ ખૂબ વધારી દીધી. માળવા વગેરે જીતી તથા લૂંટી પુષ્કળ સમૃદ્ધિ ગુજરાતમાં આણી. પહેલાં માળવાની રાજધાની વિશે કહેવાતું કે “ત્યાં સવારે આંગણામાંથી કચરો કાઢતાં હારમાંથી તૂટેલાં મોતીઓ વળાઈ જાય છે.” અને પછી હેમચન્દ્ર જ પાટણ વિશે કહે છે કે “ત્યાં લોકો સોનું તથા રત્ન ખોળે ખોળે આપે છે જતાં સોનાનો તથા રત્નનો ભંડાર અક્ષય જ છે.”

રણછોડભાઈની નાટ્યસેવા

[પ્રા. અનંતરાય રાવળ: “૨. ૭. શતાબ્દીગ્રંથ” પુ. ૧૫૨]

સારે, રણછોડભાઈની નાટ્યસેવાનું મૂલ્ય શું? એમનાં નાટકોની જે જીડતી સમાસોચના આપણે કરી ગયા તે પછી ધણા બોલી જઈશે “ઉહ, આ તે કેં નાટક કહેવાય? ઠગાતમક સાહિત્યકૃતિઓ ય કોણ કહે આને?” ખરું છે કે વિવેચનના પ્રદારો ખખે ચક્રે તેવાં આ નાટકો નથી. ઉચ્ચ સાહિત્ય તરીકે ટકી શકે તેવું ચિરંજીવિતાનું તત્ત્વ પણ ત્યાં નહિ મળે. પણ ઐતિહાસિક સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ તપાસ્યા વિના કોઈ કૃતિનું પૂરું મૂલ્યાંકન નથી થતું. આપણી અભ્યારની પુટપટીએ આજથી સાઠ વર્ષ પહેલાંનાં પ્રારંભક દર્યાનાં નાટકોને માપવા જતાં અન્યાય કરી બેસવાનો પુરતો સંભવ છે. રણછોડભાઈનું ખરું કાર્ય છે ગુજરાતી નાટકસાહિત્યના અગ્રણી (‘પાયોનીઅર’) નું. ગુજરાતી નાટ્યપ્રવાહના આઘ ઝરણા તરીકે તેમનાં નાટકોનું રચાન છે. પ્રારંભ કે પૂર્ણતા નથી. રણછોડભાઈનાં નાટકો પણ પ્રારંભદર્યાની ક્યાચયો મુક્ત નથી. એ નાટકો હવે બલે વિરમૃતિની ખીણમાં ગમડી પડ્યાં હોય, એમનું ધ્યેય તો

“પુરાતા પાયાના ચણતર મહોં પથ્થર થયું” એ જ અને ગુજરાતી નાટકની જેવી ને જેવડી ઇમારત અભારે ઊભી છે તેના પાયાની સાદી છોટા તરીકે જ ગણાવાનું. સમગ્ર મનુષ્યો તો દમ્ભેશ માને છે કે ખરી કીર્તિનો અધિકારી તો ભુલાઈ જતો એવો અમણી જ છે. એ રીતે જોતાં ક્રાંત્યથી વધુ નાટકો લખી, લોકસમૂહને રસાનંદ આપી, તેમને સમાજસુધારાને તેમ જ સદ્ગુણને પંથે વાળી, તેમ જ રસવૃત્તિને ઉત્તેજ, પોષીને ઢળવી અનેક શિખાઉ સમકાલીનો ને અનુગામીઓ માટેના ટકનો આદર્શ રજૂ કરી, નાટક ને રંગભૂમિ જાને વચ્ચે સુમેળબરો સદકાર સાધી જનાર રજુછેડબાઈ ! તમને અમારા કૃતજ્ઞ બાવે વંદન છે. તમારો સત્પુરુષાર્થ અમારી પ્રેરણા બનો.

એથેન્સ અને નવદ્વીપ

[રવિદાસ મો. ત્રિવેદી: ‘સ્મૃતિ અને દર્શન ’ પૃ. ૧૧૦]

જ્ઞાનપિપાસુ શિક્ષકો જ્ઞાનનું જીવ્ય વાતાવરણ રચી શકે છે. ગ્રામીન એથેન્સ અને મધ્યકાલીન યુરમ્માં આપણા દેશનું નવદ્વીપ [દાસનું નદિયા, બંગાળમાં.] એનાં જન્મસ્થાન ઉદાહરણો છે. એથેન્સ એ સુધરેલા જંગલની પાઠશાળા કહેવાયું. એમાં આખરદાર શહેરીનો આદર્શ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ હતો. મિલ્ટન એને ‘કલા અને વક્તૃત્વની માતા’ કહે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસમાં પણ આ નગરમાં અથાક પ્રયત્ન થયેલા હતા. આ નગરમાં શાળા અને પાઠશાળાની બહાર પણ શિક્ષકો અને શાળાઓનાં રોજીટાળાં નજરે પડતાં અને એ બધાં એક બીજા સાથે જ્ઞાનની સગાઈ ખીલવવાને ઉત્સુક રહેતાં. પેરિક્લિસના સમયમાં આ શહેરમાં રાજ્યતંત્રીઓ, નાટકકારો, કવિઓ, ઇતિહાસકારો અને વિજ્ઞાનકેવિદો સર્વ સાથે વસતા હતા અને વિદ્યા તથા કલાથી ભરપૂર જીવન જીવતા હતા.

નવદીપમાં દ્રવ્યપ્રાપ્તિ, રાજકારણ, યુદ્ધ, રમતગમત અને મોજશોખમાં જીવનનો ઉલ્લાસ મનાતો નહોતો પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જ જીવનનો પ્રધાન રસ હતો. નવદીપના ધણીખરા નાગરિકાના પરમ વિદ્યાનુરાગને લીધે એ નગર જગતનાં બધાં નગરોથી જુદું પડતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓના જમાવ નજરે પડે. જાગરો, શેરીઓ અને નદીના આરાઓ^૧ વિદ્યાર્થીઓથી ભરતક રહેતા. વાદવિવાદને અર્થે પ્રત્યેક અનુકૂળ સ્થાને તેઓ હજારોની સંખ્યામાં એકઠા થતા. રસ્તે ચાલતાં પણ વિદ્યાર્થીઓ જ્ઞાનગોષ્ઠી કરતા હોય, રોજ રોજ નગરના ઘાટે ઘાટે વિવાદ-પરિષદો ભરાતી. આ બુદ્ધિજીવના અખાડાઓમાં વાદીઓ વચ્ચે સામસામી લડાઈઓ પણ થતી અને હારેલા પક્ષને નદીના સામે કાઢે તરી જવું પડતું.

અલગત, પ્રાચીન આદર્શ બધો અર્વાચીન જીવનમાં ઉતારવા જેવો નથી પરંતુ એમાં જે જ્ઞાનની ધગથ છે તે આત્મામાં વસાવવા જેવી છે. જ્ઞાન એ બજાર સોદાની વસ્તુ નથી^૨ પરંતુ આત્માની અનિવાર્ય બૂખ છે અને એ બૂખની તૃપ્તિમાં કોઈ અનિર્વચનીય આનંદ રહેલો છે એટલું સ્મરણમાં લેવા જેવું છે.

૧. સદસલિંગ સરોવરના અવરોગમાંનો જે એક સુવિરાળ ઓવારો દહિગોચર થયો છે તે ધરથી એ સરોવર વિશે પણ અધિકારી વિદ્વાનો આણું જ વિધાન કરે છે અને કહે છે કે ત્યાં એક મોટી વિદ્યાપીઠ હતી.—મં. 'મા.'

૨. આ અડ્યો ટકન રાખેને ઘટ છાપ્યા છે અમે; કેમ કે પોતાના અર્વાચીનપણાની ખોટી ખુમારી રાખનાર આજના જગતમાં જ્ઞાનને બજાર સોદાની વસ્તુ સગાળના સુશિક્ષિત કહેવાતા નેતાઓએ સુદ્ધાં બનાવી મૂકી છે, એ માઠી પરિસ્થિતિ ઓળખવા અને નિવારવાનો પ્રયત્ન કરવા વરફ વાચકોના લક્ષને ખેંચાને આણવું આવશ્યક લાગ્યું છે.—સં. 'મા.'

હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થાની પરીક્ષા

[સ્વ. અમરવાલ ૧ : ' હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા ' પૃ. ૩૨૭]

હિંદુઓએ રાજ્યબંધારણમાં કરેલી પ્રગતિ સાથે બરાબરી કરી શકે બદક તેથી ચઢી જાય એવી પ્રાચીન સમયની એક પણ વ્યવસ્થા મળી આવતી નથી. એ સાથે હિંદુ હજી જેવા ને તેવા સજીવ પ્રાણી છે અને ડોકર જેવા મદાન ઇતિહાસકારના જણાવ્યા પ્રમાણે તેનો સંકલ્પ હજી એટલો દૃઢ છે કે તે કાષ્ઠ કાળે વૃદ્ધે તેવો સંભવ નથી. એની રાજ્યવ્યવસ્થાનો સુવર્ણયુગ ભૂતકાળમાં ગયો નથી પણ હજી બવિધકાળમાં આવવાનો છે. એનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ૧૭મા સૈકાથી શરૂ થાય છે. એ સમયે વૈષ્ણવ ધર્મે સધળાં પ્રાણીઓ સમાન હક ધરાવે છે એ જાતલ ઉપર ભાર મુક્યો, ત્યાર સુધી અધમ સ્થાને ગણાતા શૂદ્ર લોકોએ બાહ્યજીની સાથે રહી ઉપદેશ કરવા માંડ્યા, હિંદુના દેવની આરતીઓ યુક્તભાને રચેલા સવૈયા મારફત ગવાવા માંડી, રામદાસે જાહેર ક્યું કે માણસ રાજાધીન છે અને સદસા પરાધીન યદ શકે નહિ, અને રાજ્ય સ્થાપવા માટે શૂદ્રે લીધેલી સર-કારીનો બાહ્યજીએ સ્વીકાર કર્યો.

હિંદુનો પરિવર્તનકાળ સમીપ છે. એથી પણ વિશેષ પ્રગળ ચક્તિ હજી આવતી જાય છે. સંયોગ એવો આવી ગયો છે કે પ્રાચીન કાળમાં જે પ્રજાએ રાજ્યબંધારણને લંગતા સૌથી ભારેમાં ભારે સિદ્ધાંતો ધડી કઢાવ્યા હતા તે આજે અર્વાચીનકાળની મોટામાં મોટી [બ્રિટિશ] રાજ્યવ્યવસ્થાના સંબંધમાં મુકાબ છે. આ સંબંધ વિસ્તૃતચક્તિ જેવો છે. એ પ્રજાને મારી નાખે

૧. એમના ' હિંદુ પોલીટી ગ્રા (સ. અંકલાલ લા. મહેતાએ કરેલા) ગુજ. વર્ના. સોસાયટીએ ૧૯૩૩માં પ્રકાશિત શાષાંતરના વપસંદારમાંથી.

અથવા સજીવન કરે. પણ સર્વદષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરતાં હિંદુ પ્રજા સ્વાભાવિક રીતે આઠા રાખે તેમ તેને સજીવન થવાના સંભવો ધણા છે.

રાજ્યખંધારણમાં કે સંસારસુધારામાં પ્રગતિ કરવી એ કેં એક જ પ્રજાનો વ્યવસાય નથી. કેટલાક લોકો રાજકીય પ્રકરણ-માં નૈસર્ગિક મહત્તા ધરાવે છે એવી માન્યતા હું સ્વીકારતો નથી. રાજ્યખંધારણની અને રાજ્યદારી પ્રગતિ સંજોગો ઉપર અને માણસ માટે જોઈતી સર્જનશક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે અને આ માટે જોઈતું સધળું બળ શક્તિ અને માનસ હિંદુમાં છે એની કોઈ ના પાડી શકશે નહિ.

વિજયનગરની જાહોજલાલી

[જ. નેહરુ: એ. બૂચ: 'તવારીખની તેજહાયા: ' પુ. ૧, પૃ. ૪૫-૪૭]

વિજયનગર ૧૩૩૬માં સ્થપાયું હતું. દક્ષિણ હિંદના દુર્લભ નામના પ્રદેશમાં તે આવેલું હતું [એક રાજવંશી લખ-પ્રસંગે] જ માધ્યમ સુધી આજે રસ્તે સોનેરી ઠાપડ અને મખમલ અને એવાં ખીખં કીમતી ઠાપડ પાયર્ચાં હતાં ... વિજયનગર જતાં તેણે [મધ્ય એશિયન મુસાફર અબ્દુલ રઝીકે] પિતાળના ઢાળાતું બનાવેલું એક અદ્ભુત મંદિર જોયું. એ મંદિર પંદર ફૂટ ઊંચું હતું અને તેનાં સમયોરસ ભોંયતળિયાંની દરેક બાજુ ત્રીસ ત્રીસ પુટની હતી. ...તેણે છે કે " ...ખૂબ લાંબી અને પહોળી બાજુએ છે. એ સદેશમાં હરદેશ તાજાં સુગંધીદાર ફૂલો મળ્યાં શકે છે. ફૂલોને તેઓ જીવનની જશ્નરિવાજ માને છે કારણ કે ફૂલો વમરનું જીવન અસકલ ગણાય છે. ... જવેરીઓ હીરા માણિક મોતી વગેરે જવેરાત બજારમાં તદ્દન ખુદ્દાં રાખીને વેચે છે. " ... [ઇટાલિયન મુસાફર પાએઝ લખે છે કે] " રોમ જેવું મોટું અને નજરે જોતાં બારે મનોહર શહેર છે ... આખી દુનિયામાં પુષ્કળતાથી

બરેલું આના જેવું એક પણ શહેર નથી, કારણ કે આ શહેરમાં દરેક વસ્તુ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોઈને ખીખર શહેરોમાં ખોરાકની [કે] ખીણ જરૂરિયાતની વસ્તુની કોઈ વાર તાણ પડી જાય છે એવી તાણ આ શહેરમાં કદી પડતી નથી. રાજમહેલમાં એક ઓરડો આખો હાથીદાંતનો બનેલો હતો. આખા ઓરડામાં તેમ જ નીચેથી ઉપર સુધી દીવાલો ઉપર અને ચાંબલાઓ તથા છત ઉપરનાં આડાં અને ઊંચાં લાકડાંઓમાં એકલા હાથીદાંતમાંથી બનાવેલાં શુભાખનાં, કમળનાં અને એવાં ખીખર ફૂલો હતાં. એ બધું એટલી બધી સુંદર રીતે બનાવવામાં આવ્યું હતું કે એથી વધારે સારું બની શકે જ નહિ; એ હાથીદાંતનું કામ એટલું તો સુંદર અને કીમતી છે કે તેમને એને જોડે ખીજે કંઈયે મળવો મુશ્કેલ છે.

વિવેચનપત્રનો ધર્મ

• [ન્યોજ્ઞ દુદમેલ: 'ઈન ડીફેન્સ ઓફ લેટસ' ૧]

હવે બાકી રહે છે તે વિવેચનપત્રના (Reviewના) ધર્મની^૨ વ્યાખ્યા બાંધવાનું કામ. વિવેચનપત્ર (અથવા સમાલોચક) એ અન્ય અને વર્તમાનપત્રની અધવચ આપતી વસ્તુ ગણાય. વિવેચનપત્રની ફરજ, તેનું નામ સૂચવે છે તેમ, એ છે કે જગતના ઇતિહાસના એક નાના સમયવિભાગનું વિવેચન કે પુનરવલોકન કરી જવું, તેને વિશે નિર્ણય બાંધી અભિપ્રાય આપવો.

એવા પ્રકાશનનું જીવન અન્યોના જીવનને મળતું આવે છે. તે એકદમ મરી જતું નથી અને તેને આપણા અન્યાયમાં

૧. એમાંથી જુલાઈ ૧૯૩૮ના 'લંડન મકથુરી'માં વંત્રી-નોંધમાં કસમલા દત્તારા પરથી.

૨. મૂળમાં 'ફકરાન' છે. ગુજરાતી રાખ્દ એનાથી વિવક્ષિત અર્થ ઉપરાંત 'કર્તવ્ય'નો અર્થ પણ પોતામાં સમાવે છે.

સ્થાન મળે છે. ત્યાંથી લઇને આપણે આપણી સગવડે તેની સાથે ગોઠી કરી શકીએ છીએ. તે આપણા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે અને યાદ આપે છે કે અમુક વર્ષમાં કે અમુક સમયે શું ચાલતું હતું અને તે કેમ ચાલતું હતું.

જે દેશો આજે આપણી સંસ્કૃતિની રક્ષા કરે છે તેમની માનસિક સમતુલા સાચવવા માટે વિવેચનપત્રો અપરિહાર્ય છે. એ દિવસો તો ગયા, જ્યારે દર છ છ મહિને એકેક લેખક જૂજ નવું સાહિત્યવિષયક વિવેચનપત્ર રધાપતા હતા. હજી પણ કેટલાક જીવાન કવિઓ નાના પાયા પર અને બારે ખર્ચમાં બિતરી જઈને એવું જ કરતા કેટલીક વાર જોવામાં આવે છે. એમને ખોટા જવાનાં કારણો એવાં છે કે કામળ અને છપાઈ હવે મોંઘાં થયાં છે અને લોકોનું ધ્યાન ખીંચી અનેકાનેક રીતે રોકાઈ રહેતું છે. આવા કાળમાં વિવેચનપત્રને જીવતું રાખવામાં માત્ર પૈસા અને દીર્ઘોદ્યોગની નહિ પણ સાહિત્યમાં શક્તિની પ્રેમની અને નિઃસ્વાર્થ બક્તિની જરૂર છે.

જગતની હાલની દશાના કેટલાક નિરીક્ષકો એવા અનુમાન પર આવી ગયા છે કે જગતમાં હવે તો પરિવર્તન થતું આવે છે અને તેથી વિવેચનપત્રોએ કરમાઈ જવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું રહેતું નથી. હું માનું છું કે એમ બને એ એક મોડું દુર્ભાગ્ય છે. વિવેચનપત્રો એ બુદ્ધિવિષયક પ્રવૃત્તિનું એવું રૂપ છે કે જે હાલના અગ્નિવરધાવાળા સમયમાં ધ્રુવ છે અને એથી પણ વધુ છે. જે વિવેચનપત્રો જીવતાં રહ્યાં છે તેમની જ મદદથી અત્યારે વિચારોનું સાતત્ય, સર્જનાત્મક ચિન્તન અને સક્રિય અભ્યાસ ચાલુ રાખી શકાય છે. ગ્રન્થો જોડંગ અને ધીરું વાચન પૂરું પાડે છે: વર્તમાનપત્રો અતિ ટૂંકાં અને અતિ ચપળ બની ગયાં છે. મનુષ્યો અને જનાવોને પારખવા તથા તેમનું વિવેચન કરવાની કાર્ષ પદ્ધતિ હોવી જોઈએ અને એ ઉદ્દેશ બર આશુવા

માટે આપણને વિવેચનપત્રની જરૂર પડે છે, કેમ કે એ સાવધતાભરી અને સામ્રદ્ય વિચારણા માટેનું કુદરતી વાહન છે.

હાલના જમાનામાં જ્યારે શુદ્ધિશક્તિને એનો ધર્મ બળ-વતી અટકાવવા અંકુશો મુકાયા છે ત્યારે એકાદ વિવેચનપત્રનું અદશ્ય થવું પણ દુર્ભાગ્ય લેખાય. આ પ્રશ્ન અમુક એક કે બીજો વિચારસંપ્રદાય વિવેચનપત્ર દ્વારા વ્યક્ત થવાનો નથી; અત્યારે જે ધ્યેય કે સિદ્ધાંત છે તે એક જ છે કે વિચારસ્વાતંત્ર્યનાં ધ્યેય-સિદ્ધાંત પર ચોપાસથી ચતા હુમલાથી તેની રક્ષા કરવી, વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના માનવ અધિકારને સુરક્ષિત રાખવો.

સામયિકોમાંથી

ગિલ્ડસાઇને માલમ થાય જે—

[ડૉ. મરાયા મોન્ટેસોરી:૨ ' હિન્દુ ' (તા. ૨૮ : ૮ : ૩૮)]

જો નિયમન ઢીલું કરીએ અને બાળકને સ્વાતંત્ર્ય આપીએ તો બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થઈ શકે, પણ, સાથે સાથે બને છે એવું કે નિયમનની ઢીલપ જે પરિણામો લાંબે છે તે અણગમતાં હોય છે.

જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય આપીએ છીએ ત્યારે સંસ્કારિતાને ધસારો પહોંચે છે અને અવ્યાસનું પ્રમાણ જેટલું હોય તેટલું રહેતું નથી. આ એક ગંભીર મહાપ્રશ્ન છે; કારણ, જે વિકાસશૂનિકા-એ આપણી સંસ્કૃતિ આવી પહોંચી છે તેને વધારે સંસ્કારિતાની જ નહિ પણ વધારે નિયમનની તથા વધારે પ્રબળ વ્યક્તિત્વયુક્ત મનુષ્યોની જરૂર છે. આપણે નિયમન વિના છૂલી

૧. તેમણે ગયા ઓગસ્ટના પૂર્વાર્ધમાં એડિનબરો ખાતે મોન્ટેસોરી કોમેસ વખતે કરેલા લાખણના મજકર વર્તમાનપત્રમાં આવેલા અહેવાલમાંથી.

ચકીએ નદિ. નિયમન સચવાય માટે આપણે સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે અને સ્વાતંત્ર્ય સચવાય માટે આપણે નિયમન જોઈએ છે; પરંતુ એ બંનેની પ્રાપ્તિને માટે શિક્ષક તેમ જ બાળક પોતાને વધારે ઊંચી ભૂમિતિએ લેવા જોઈએ. જીવનના મહાનિયમોનો ભંગ કરવાથી બાળક ને સુખ પામે છે-પોતે પોતાને ને સુખ કરે છે-તે તો એક કંગાળ વસ્તુ છે, તેને શિક્ષક ને સુખ કરે તેની સરખામણીમાં તો.

પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદની ઉત્પત્તિ

[' ૫ દિન્દુ ' (તા. ૨૨-૫-૩૮)માંના એક અવકાશનમાંથી]

ઇ.સ. ૧૮૭૩ની સાલમાં, પેરિયને વિશે, પ્રાચ્યવિદ્યાવિચારદોની પદેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળી હતી. તેનું બીજું ઉપવેચન લંડનમાં થયું ત્યારે તેમાં દિન્દના પ્રતિનિધિઓ મળ્યા હતા. પછી કોપનહેગન-વાળા ઉપવેચન વખતે સ્વ. પ્રો. મેકડોનલ્ડે સૂચના કરેલી કે એ પરિષદે એક વાર દિન્દમાં મળવું, જેનો અગ્રણ્ય કરવામાં મુશ્કેલીઓ હતી. વચ્ચે ૧૯૦૨ની સાલમાં ફ્રેન્ચોના તાબાના નૃપતર શાસનમાં (ફ્રેન્ચ-આર્જન્ટામાં આવેલા દેનોપમાં) પ્રાચ્યવિદ્યાના પંડિતોની પરિષદ થઈ ગયા બાદ જુલાઈ ૧૯૧૧માં સર 'દોર્ડોઈ' જટલરે સ્થિમલાખાતે દિન્દમાંના એવા પંડિતો પ્રતનતત્ત્વવિદો અને સંમંદરણન પિતારીઓની સભા મેલાવી હતી. ત્યાં પદેલવદેલી સૂચના થએલી કે દિન્દ પેતાની પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ જુદી જ ભરતી. પરિણામે, પુતાના વાંઝાગકર ઑરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યુટે આ પ્રતિષ્ઠામાં આવેલાની ૧૯૧૮ના ડીસેંબરમાં લેવાથી, વગતા વર્ષે (૧૯૧૯) નવેંબરમાં પદેલી અખિલભારત પ્રા. વિ. પરિષદ ભરાઈ. ત્યારથી એ દર બે વર્ષે દિન્દમાં જુદે જુદે સ્થળે ભરાય છે. એવાં ત્રણ ઉપવેચન અત્યાર સુધીમાં ભરાયાં છે, જેમાંનું છેલ્લું ૧૯૩૭ના ડીસેંબરમાં ત્રિવેન્દ્રગને વિશે ભરાયું હતું. [ત્યાર પદેયાંનાં બે તોડાસ (૧૯૩૩) અને

મહીસુરમાં (૧૯૩૫); એમાંના બીજા ત્રિશીની નોંધ ગયા અંકમાં આવી ગઈ છે.—સં. 'મા.']

સ્વામલદંડકમ્

[ડૉ. એમ. કૃષ્ણમાચારી: 'હિન્દુ' વા. ૨૧-૮-૩૮]

દંડક એ અસંખ્યારણુ કાવ્યરચના છે. એ ગલની જેમ વંચાય છે પણ તેમાં શબ્દોની ગોઠવણી એવી પદ્ધતિથી અને સપ્રમાણતાથી થઈ હોય છે કે એને એમાંથી શ્રુતિમનોહર પદવિન્યાસ મળી રહે છે. 'વૃત્તરત્નાકરં'માં દંડકોના પ્રકારનાં સંસ્કૃત આલંકારિકોની લાક્ષણિક રીતે આપેલાં નામ આ પ્રમાણે છે: સિંહવિક્ષન્ત, મત્તમાતંગલીલા, અનંગશેખર, અશોકમંજરી, કુસુમરતબક, મેધમાલા, કુસુમરતરણુ, કામવન.

દંડક-કાવ્યવર્ગમાં 'સ્વામલદંડકમ્' સર્વોપરિ છે. સ્વામલા (માતંગી) તરીકે સરસ્વતીના અવતારની એ પ્રશસ્તિ છે. એ સામાન્ય રીતે કાલિદાસની કૃતિ મનાય છે; પણ તેના ખરે કતો તો, મહાકાલમંદિરના અંચાંક માધવનો પુત્ર પુરાન્તક હતો. ધારાનરેણ જોજરાજે જ્યારે દ્વારકામઠના લૂંટારાઓને જેર કપો ત્યારે ત્યાંના શંકરમઠમાં તેમને આ દંડક મળી આવ્યો હતો. સ્વરમાધુર્ય અને લક્ષિતી પૂર્ણ આ સુંદર રચના વાંચીને જોજને એટલો આનંદ થયો કે તેણે પુરાન્તકને શાકે હરકમાં (૪, સ. ૧૧૦૧) સોમોદમવા નામ નર્મદાને તટે એકસો આગ્રહારામોની નવાજેણ કરી. કેટલાંક વરસ પર તાંજોર-માં મજેલી એ રચનાની હાયપ્રતમાંથી આ મહિતી મળી છે. —લક્ષ્મી, કમલા તોરે વિશે પણ આ પ્રકારના દંડકો રચાયા છે. સ્વામલા એટલે એક દેવી મોહિની (જાદુગરણી) હતી; આ પ્રશસ્તિ રચનારે તેના એ ગુણનું પાન ક્યું હોય તેમ એ મવાય છે ત્યારે આપણે પણ આનંદપ્રમત બનીએ છીએ.

—તો કેવું સારું ? પણ

[હિલેર બેલોક: ' હિન્દુ ' (તા. ૨૪-૭-૩૮) માં યએલુ' અવતરણ.]

Would that I had 300,000 pounds
Invested in some strong security:
A midland Country House with formal grounds,
A Town House, a House beside the sea,
And one in Spain & one in Normandy,
And Friends innumerable at my call
And youth serene & underneath it all
One steadfast & passionate flame to nurture me.
Then would I chuck for good this stinking trade
Of writing tosh at 1 sh. 6 d. a quire !
And soar like young Bellerophon arrayed
High to the filmy Heavens of my desire
But that's all over. Here's the world again.
Bring me the Blotter. Fill the fountain pen.

નવા ભારતીય ગ્રન્થો

‘ શિવા-સાધના ’ અને ‘ પ્રતિશોક ’

અનુક્રમે ૩. ૧૧ અને ૧ની કિંમતે લાહોરના ભારતીય પ્રેસે પ્રકાશિત આ બે ઐતિહાસિક નાટક રા. દરિદ્રધ્ય ' પ્રેમી ' એ હિંદીમાં રચેલાં છે. પહેલાના નાયક શિવાજી અને બીજાના બુન્દેલા વીર રામજી હવરાલ છે. જાને નાટકોમાં નવમયુગ દિંદુ જાતિની વીરતાનું ચિત્ર દોર્યું હોવ યી, એ આજના વાચકને ઘણી રીતે પ્રેરક નીવડે તેમ છે. જાનેમાં, પણ ખાસ કરી બીજા નાટકમાં, કર્તાના કામલ પણ મહાન સ્વપ્ન જોનારા હૃદયની ઉચ્ચાકાંક્ષા અને પોતાની દેશદાઝનો નિર્ચોડ એવા અસરકારકપણાથી ભર્યો છે કે વાંચનારમાં પણ એવી મહત્વાકાંક્ષા અને હાજી દિપજ ધાય છે. આ સ્વરૂપ અને સ્વાસ્થ્યદાયક નાટકો

ચાટે પ્રેમીજીને ધન્યવાદ ઘટે છે. —વિશાલ ભારત (નવે. '૩૭).

ગિદ્દા

પંજાબની પ્રામગ્ધનાં નૃત્યગીતોનો આ સંગ્રહ ભારત-વર્ષના જુદે જુદા પ્રાંતોનાં લોકગીતોના સુવિખ્યાત સંગ્રાહક દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીએ (જેમના એ પ્રયાસોની પ્રથંસા રવિગાંધુ ને ગાંધીજીએ કરી છે, તેમણે) કર્યો છે, અને અમૃતસરના સુદર્શન પ્રેસે સુંદર રૂપરંગમાં નૃત્યવિષયક ચિત્રો સાથે પાંચ રૂપિયાની કિંમતે બહાર પાડ્યો છે. ગુજરાતીઓને જે આનંદહિંસાસ ગરબાથી થાય છે તે જ ગિધ્ધા એટલે ગામડાનાં નૃત્યગીતોથી પંજાબીઓને થાય છે. તેવાં માતૃપ્રેમ અને પુત્રીવિશેષનાં, બાલિકા-જીવનનાં, દુઃખી ખેડૂતનાં, દુઃખી કુલવધૂનાં, વીરપુરોનાં ગીતો સાત વિભાગમાં વહેંચીને અહીં સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે. એ ગીતો વિશે સંગ્રાહક કહે છે [અને ગરબા વિશે આપણે પણ અનુભવ છે—સં. 'મા.'] તેમ, નૃત્ય કરનારાં મોજાંઝીપુરોને નૃત્ય સહિત એ ગીતો ગાતાં સાંભળવાથી જ તેનો પૂરો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. વિશાલ ભારત (નવે. '૩૭).

લોકચર્ચા ઓન ૫ ગીતા

પ્રા. ડી. એમ. ચમૌકૃત આ ગ્રંથ સવા રૂપિયાની કિંમતે રામદામુન્દ્રીની ' દિંદુ સમાજ ' નામે સંસ્થાએ પ્રગટ કર્યો છે. સમાજ સમક્ષ અપાયલાં એ ૭ વ્યાખ્યાનો પ્રથંસાત્મક આદિત્યન સર સ. રાધાકૃષ્ણનની કલમે પાઘ્યાં છે એ નોંધવા જેવું છે. અર્વાચીન ભારતની બદલાતી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ આપણુ દરેક સામાન્ય જનને ગીતા વ્યવહારુ અને અસરકારક માર્ગદર્શન કરાવી શકે તેમ છે એ વાત પર વ્યાખ્યાતાએ પોતાના વિદ્યાર્થીશ્રોતાઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એક પણ દિંદુ મૂક ગીતાની પ્રત વિનાનું હોવું જોઈએ નહિ, દેશના દરેક

સંપ્રદાય અને વર્ગમાં તે લોકપ્રિય ગનાવવી જોઈએ: આવો પં. મદનમોહન માલવીયનો ઉચ્ચગ્રાદ્ય સિદ્ધ કરવામાં આ ગીતા-નિરૂપણ ઉપયોગી થાય તેવું છે. નિરૂપણ ઉપરાંત, કૃતીએ અગાઉ કરેલું ગીતાભાષાંતર પણ પરિશિષ્ટમાં આપેલું છે. ત્રિવેણી: (ઓક્ટો. '૩૭)

પર્સનલ મેન્વાર્સ ઓફ એચ. પી. બ્લેવેટરફી

અઘાર-ગ્રંથાલયમાંનાં સાધનસામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને સાત વર્ષના ઉદ્યોગને પરિણામે ગિસ નેફી (Neff) ઉપલો દળદાર ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મેડમ બ્લેવેટરફીની પત્રધારા છે, તેમનાં ખીન્ન લખાણ છે અને તેમના કેટલાક નિકટના મિત્રોનાં લખાણોમાંથી કરેલાં અવતરણો પણ છે. એ સર્વ સામગ્રી એમના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનાં જુદેજુદાં સ્વરૂપ પર ઘણા પ્રકાશ નાંખે છે. તેમની તિબેટની ગિરાદમરત મુલાકાત સંબંધી પણ સપ્રમાણ માહિતી આ ગ્રંથમાંથી મળે છે. એ શિ. ૧૮ની કિંમતે વિલાયતની રાઇડર કંપનીએ પ્રગટ કર્યો છે. ('સંડન મઠર્ચરી: સપ્ટે.' ૩૭)

જૂનું સોનું

ગો. મા. ત્રિ.ની વિચારકુંજે

[ગોવર્ધનરામનાં કેટલાંક સારાં છૂટક લખાણ અત્યારે વીસરાયા છે. તેવાં લખાણોમાંથી નાનામોટા પરિવ્રેદ કોઈ કોઈ વાર ઉપલા મથાળા દેકળ ઉપારો. જોડણી રાખી છે મૂળ પ્રમાણે, પણ એ બધી જ આળે દબે અનુકરણીય નથી.]

૧. હારયરસ વિશે

['સમાયોચક' (૧૯૦૪): પુ. ૬, અ. ૧; પ. ૨૩]

આ ગ્રંથ ['હટનું જોવાળું'] હારયરસપ્રધાન છે અથવા

પ્રથમથી તે છેવટ સુધી તેમાં અવિચ્છિન્ન દારયરસનો જ પ્રવાહ છે. દારયરસ એ રસસમૂહનું ઉત્તરમાંગ નથી; જેમ મોટો કવિ તેમ તેનાં કાવ્યોમાં દારયરસની પ્રધાનતા જોઈ; એટલું જ નહીં પણ ઉત્તમ કવિઓના ઉત્તમ ગ્રંથોમાં દારયરસ વિરલ જ હોય છે. શાકુન્તલના ઉત્તમ ભાગમાં દારયરસ નહીં જોવો છે; ઉત્તરરામચરિતમાં તો નથી જ; શેકસ્પિયરનાં સર્વ નાટકમાં તેનાં કરુણરસપ્રધાન પંચ નાટક જ ઉત્તમ ગણાય છે. ઉચ્ચ રસિકતા દારયરસ સમજતી નથી એમ નથી; પણ એ જે દારયરસ સેવે છે તે અન્ય રસને નિમિત્તે જ. દૃષ્ટલેક રથે તો દારયરસ કરુણરસની સીમા ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન થાય છે; જેમકે રાજા હિયર ગાંડો બને છે તે પ્રસંગે તેની ઘેઝઘા અને એના વિદૂષકની મરકરીઓ વાંચનારનાં કાળજાં ધારવાને જ રચાયેલી છે. આવું છતાં એકલો દારયરસ પ્રાસંગિક હોય છે ત્યારે તે ઉચ્ચ રસિકને પણ ભોગ્ય થાય છે; સપ્રયોજન હોય છે ત્યારે બુદ્ધિ-શાસ્ત્રીની પણ પ્રતિભાને ખીલાવે છે; અને સ્વાભાવિક હોય છે ત્યારે જનસ્વભાવના પાંડિતને મૂલ્યવાન યથા પડે છે. ઉચ્ચ જાંતનો દારયરસ આલેખવો એમાં બુદ્ધિ, અનુભવ, રસિકતા, અને ચતુરતા, સર્વનો ઉપયોગ છે. હસે છે તો સર્વ, પણ ચતુરતા હસવાહસાવવા સાથે કાંઈક અપૂર્વતા હોય છે. વળી દારયરસના મદારીની ખરી ચતુરતા, પોતાનાં વાંદરાંને ખેલાવવા કરતાં તેને અંકુશમાં રાખવામાં, વધારે જોઈએ છીએ. દુઃકમાં, પ્રસંગ, પ્રયોજન, સ્વાભાવિકતા, બુદ્ધિ, રસિકતા, ચતુરતા, અનુભવ, અપૂર્વતા અને અંકુશ : એ સર્વ વિનાનો દારયરસ એકલાં મરચાંનાં ભોજન જેવો છે.

૨. રંગીલું સૂરત

[હિપલા જ અંકમાંથી; પૃ. ૨૪]

હાસ્યાવાહ, અમદાવાદ અને સુરત, એ ત્રણ ગુજરાતનાં આંગ છે. પરંતુ સુરત જ્યાં રંગીલો છે. તેવા ખીન્ન જ્યાં

ભારત ટાઇલ્સ

એન્ડ

એપોલો સ્ટ્રીટ,

મારબલ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓનો સૌથી મોટો કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જવી જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફિસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર બે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ વાપરવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલે કાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

નથી. જેમ મનુષ્યમાત્રને અન્ન વિના ચાલતું નથી તેમ જ્ઞાનગી અથવા બહારના સંસારમાં સુરતી પ્રજાને ધણુંખરું મશ્કરી અને ટોળ વિના ચાલતું નથી ભટના બોપાળામાં તેમ સુરતમાં પણ મનસા લાચા અને કર્મણા મશ્કરી કરવા કરાવવાનો પ્રચાર સત્વિશેષ છે અને તેમાં પ્રાકૃત મશ્કરી કરવી અને તેની દહેજત ભોગવવી એ ત્યાંના જ વતનીઓ સમજે છે. પારસી પ્રજા નવી વાત શીખી જવામાં ચતુર છે. તેની પ્રસિદ્ધ મશ્કરીખોર પ્રકૃતિ પણ સુરતના જ સહવાસે શીખવી હશે, કારણ મૂળ ધરાનના પારસીયો તો ગંબીર છે. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રથમ હાસ્યરસપ્રધાન ગ્રંથ ‘ભટતું’ બોપાળું^{૧૨} છે તેનું અને તેના કર્તાનું સ્થળ સુરત અને ઉત્તર ગુજરાતનો વતની તેમાં આટલો અને આવો હાસ્યરસ બરવાની શક્તિ લાગ્યે ટકાવી શકત.

૩. સાહિત્ય ને શાસ્ત્રના સદુપયોગ

[‘લીલાવતી-જીવનકલા’ માંથી]

‘સાહિત્યખોધતું’ મહાકળ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારોથી સહૃદયનું હૃદય ભરાઈ જાય અને શુદ્ધ વાસનાઓને ધણેલી પાડી ઉચ્ચ રસિકતા જીવનમાં સામ્રાજ્ય પામે. ... સાહિત્યનો ઉચ્ચ ઉપયોગ જીવનની ઉત્કૃષ્ટ વાસનાઓને અને ઉદાત્ત રસને સંસ્કારવામાં છે, તો બુદ્ધિરૂપ વેલીને ચઢવાને અને ટકવાને માટે શાસ્ત્રરૂપ મહાવૃક્ષોની આવશ્યકતા છે.

‘રણપિંગલ’ નો નવો અર્થ

[‘નવો’ આપણે માટે; જાણી તો એ ડપ-વર્ધત્તનો છે કેમ કે નીચેની જે કંડિકામાંથી આપણને એ લાગે છે, તે ૧૯૦૪ના એક ‘સમાલોચક’ અંકમાંથી છે.—સં. ‘મા.’]

૧. એ જ લેખની પહેલી કંડિકાને અંતે કહ્યું છે : “સન ૧૮૬૭ માં આ જ અન્યદ્વારા શ. નવલરામે અન્યકર્તાવર્ગમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો, અને મોલિયર જેવી બારે મઢોલો વેલો આખરે જે લોકપ્રિયતા મેળવવા અશ્વિમાન થયો તે સુપ્રસિદ્ધ છે.”

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

*The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.*

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

‘રણવિંગલ’ એ સજ્જનો અક્ષરાર્થે તો રા. રા. રણ-
છોડ્યાપછે રણેણું વિંગલ એમ થાય છે. પરંતુ અમારી કલ્પના
પ્રમાણે કર્તાએ આ પુસ્તકમાં કયા કયા વિષયોનું વર્ણન છે
એનું અંધના નામથી વાંચનારને સૂચન થાય, એટલા માટે
“રણવિંગલ” એવું સૂત્રાત્મક નામ એને આપ્યું હોય એમ
સમજાય છે. ર એટલે રગણાદિ વર્ણગણ, જ એટલે જગણાદિ
માત્રિકગણ, વિ એટલે લઘુગુરુનાં સ્થાનાન્તરથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણ
અને માત્રાજનિત પ્રસ્તારાત્મક પિંડ, મ એટલે ગુરુવર્ણ અને
લ એટલે લઘુવર્ણ; અર્થાત્ રગણાદિ વર્ણગણ, જગણાદિ માત્રિક-
ગણ અને મ એટલે ગુરુ અને લ એટલે લઘુના સંયોગથી બનતા
છન્દો અને તેમની પ્રસ્તારાદિ અષ્ટવિધ પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન કરાવનાર
અંધને રણવિંગલ એવું ત્રિપદસૂચક નામ આપ્યું છે તે યોગ્ય જ
છે. (‘સમાલોચક’ : પૃ. ૯, અ. ૧ : પૃ. ૩૩).

‘નવજીવન’

[જૈન હિતેચ્છુ : ૧૯૧૯, ઓક્ટોબર : પૃષ્ઠ ૧૪૧]

‘નવજીવન’ ગુજરાતના દરેક ઘરમાં જવું જોઈએ.
ચાલંદિયરોએ કોઈની પાસેથી બે ચાર પ્રતના પૈસા મેળવીને
પણ ઇચ્છા વગરનાં કુટુંબોમાં તે વિના મૂલ્યે પહોંચાડી રસ
ઉપજાવવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. દરેક સ્ત્રીએ તહેનો પતિ જો
પત્ર ખરીદવા જેટલી ઉદારતા કરવા ના કહે તો રેંટીયો કાંતીને
પણ આ પત્ર ખરીદવું જોઈએ અને તહેને પોતાના પતિ અને
પુત્ર-પુત્રીઓના હાથમાં મૂકવું જોઈએ; કારણ કે ‘નવજીવન’ એ
ભારતી હિંદનો દૂત છે, આજના હિંદનો ધર્મગુરુ છે અને જૂત-
કાળના હિંદનો કવિ છે. એ યુવાનોનો મિત્ર છે, સ્ત્રીઓની
સખી છે, પૃથ્વીનું પૌષ્ટિક ઔષધ (ટોનિક) છે, કારીગરોનો
જયાવનાર છે અને નાણાંવાળાનો રાદખર છે.”

૧. આ બે કંડિડા રા. ત્રિ. વી. હેમાણીએ એકઠી ર. (જોડણી મૂકવી).

શાપુરજી પાલણજીની

કંપની

તમારે બીજી વખત જ્યારે કોઈ પણ બાંધકામ-
પછી તે રહેણાક માટે બંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફિસ વખાર કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબંધે-
નું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને સી-ઈન્ફ્રારેડ કોંક્રીટથી બાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
બાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા બીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગેરે-
ની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

મેડાજ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

તારનું સરનામું—‘ ‘ જનકેશ ’ ’

૨

[જૈન દિવેચ્છુ : ૧૯૨૧, જુન : ૫૯ ૧૪૩-૧૪૪]

“ નવજીવન ” પત્ર સુદ, સરળ અને અસરકારક ગુજરાતી ભાષા શિખવનાર શ્રેષ્ઠ શિક્ષકની પણ ગરજ સારી રહ્યું છે. બુદ્ધિનો નહિ પણ આત્માનો એ કુદરતી હોષ એમાં અલૌકિક તાકાદ છે.

*

*

*

‘ નવજીવન ’ પત્રમાં ગોંધીજીની સહીથી આવતા લેખો કોઈ ‘ મનુષ્ય ’ ના નથી, નથી કોઈ ‘ પંડિત ’ ના; કોઈ દૈવી શક્તિનો ‘ ઉભરો ’ છે તે, સ્પષ્ટતાદ બહેની પ્રકૃતિમાં અમ્બજીપણે બધું ‘ પડ્યું ’ છે તેવા કોઈ મહાવીર (Superman) નો સ્વાભાવિક (Instinctive) ‘ વિશ્વાસ ’ છે તે. હેમના એક એક વાક્યમાં શક્તિનો નાચ છે, સાથે જ વળી બુદ્ધિના ચમત્કાર લખ્યો મમ્મા છે, ‘ લાગણી ’ ને તો તે નચાની જ રહ્યા છે. ખૂબી લાં છે કે આ બધું અમ્બજીતાં (Unconsciously-without an effort) યાદ છે. બુદ્ધિના રાજ્યમાં વસનારથી આમાંનું કોઈ બની શકે જ નહિ, આ તો જાણીની ‘ લીલા ’ છે ! કોઈ દહી રહમતે અપ્યાત્મચાત્ર !

વાડીલાલ માતીલાલ શાહ

એ મંગલ ગીતોમાંથી

[ગયે વર્ષે આ ગ્રંથશ્રેણીમાં છપાયલા ‘ પદાર્થોના રત્ન ’ ના સું-લેખક અને ‘ માનસી ’ ના એક યુવાન મિત્ર શ્રી. ભાઈ રજુવિતરાય મહાસુખરાય વૈદ્યનાં શુભ લગ્ન તા. ૭-૫-૧૯૩૬ને રોજ ભાવનગરના સુવિખ્યાત રાજપુરુષ સ્વ. ગૌરીશંકર ડ. ઓશાના પ્રેરણા રા. માતી-લાલશાહેબનાં સુપુત્રી બહેન બબ્બલતા સાથે થયાં. એ પ્રસંગે રચાયેલાં મંગલગીતોમાંના કેટલાક સુન્દર પ્રયોગો અહીં, નવદંપતીને અભારા

અંતઃકરણનાં અભિનંદન તથા શુભેચ્છાઓ સહિત, ઉતારતાં અમને ઘણે
આનંદ થાય છે. પહેલાં જે પ્રોફેસર રા. હંદુપ્રસાદ શિ. મહેતારગિત
મંગલાષ્ટકમાંથી અને પછીના ત્રણ પ્રો. મંગલુલાલ ર. મળ/મુદારગિત
મંગલસપ્તકમાંથી લીધા છે.—સ. માનસી.]

૧

ધૂમી ઉત્તત યુગ ગાનવ કુલે સંસારીના દલાવને
સાધારે સદકાર મંડપ વિશે ટંકાર પુષ્પાયુધે
જેળી સૂચન લગ્નનાં થઇ જતાં સ્નેહાગિં પ્રેમાં રતિ
અંજે લવ્યલતા વિંટાઇ ઉરથી રણજીતને સાધતી
જિગે આજ પ્રગાત આ યુગલનું ગાજે યુવા દુંદુભિ
સંગંધી જન મિત્રમંડળ સહુ આશિષ દેતાં ભલી
" રંજે તેજ અખંડ, સિદ્ધિ જગમાં જામે, સુકીર્તિ વરી "
વાંચી વ્યોમથી શ્રેષ્ઠ દેવી વદતી " જીવે ધણ દમ્પતી "

૨

સંસ્કારો હૃદયે હવે દીપી રજા, આશા રહી ઉજળી,
ઉત્સાહે ભરપૂર જીવનતણી આ જીવડે છે કળી;
જે સંસ્કાર પ્રસારી, સારલ પ્રદી, સૌશાગ્યવન્તી થજે,
સ્વામીની મુખ-સ્નેહ-ભાગી જાતીને દામ્પત્ય દીપાવજે !
આજે કે રથૂલસૂક્ષ્મના અણુ રટે આનન્દ કલ્યાણ ને
ન્યાયો સર્વ મુખે જિંડી હરખની જ્યોતિ મધુરી દીપે;
વડીઆઇ ધન નેન આશિષ દીપે આકાશથી ઉરની,
" સંસારે ચિરજીવડી સુદવજે ! યાજે મુખી દમ્પતી ! "
આ અગ્નિ, વડીતો અને કુલગુરુ, બન્ધુજનો કોડીસાં,
માડો છો પગલાં સમક્ષ સહુની પુણ્યપ્રભે વિશ્વના;
" સોડું જાડું " ભાવથી હૃદયનું અદ્વિત સાધો સદા,
પાગો માર્ગ સુદામણા જીવનના, કલ્યાણ ને શ્રેયના.

ના જી ક સ વારી

‘વિનોદકાન્ત’નો નિબંધિકાસંગ્રહ

તેના વાંચનાર
એટલે
તેના વખાણનાર

આ નાનકડો ગ્રંથ વાંચીને ભૂલવા
જેવો નથી, વખાણીને ફરીફરી
વાંચવા જેવો છે

રૂપિયો

દોઢ

ત્રેલિંગ એજન્ટ

ગુજરાત ગ્રંથચરણ કાર્યાલય

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ

માન રી

સર્જન અને ચિન્તાનની અંધશ્રેણી

વર્ષ ૪ અથાક ૪

ડિસેમ્બર ૧૯૩૯

પૂર્ણિમા

સોળમી

પ્રકાશન સ્થાન

આનંદ પ્રેસ - રટેશન રોડ : ભાવનગર

લાંબું આંધુધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુરું કેસરી જીવન

ચાપરો

જેમાં

કેસરી, કસ્તુરી
રમસિદ્ધર, અબક
તથા બીજા પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી. ।

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ્રં. આંબાચોક

સહકારી વીમા પદ્ધતિની એક વધારે ફેર છે

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' બાંહેડ કર્યું છે.

આખી જિલ્લાની પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં વધુ વધુ રકમની તબીબગીરી મૂકેલી છે.
૨. તાણુરોગાણુની પ્રવૃત્તિ પર આંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને

ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે

વિગત માટે લખો

છ એલ. દેસાઈ, બી. એ.

મેનેજર

ધી કો-ઓ પેરે ઈન્શ્યોરન્સ
કંપની લિમિટેડ

સર ફિરોઝશા મદેતા રોડ, કોટ, મુંબાઈ

રહેવા જમવાની શ્રેષ્ઠ સગવડ માટે
મુંબઈમાં અુવિખ્યાત સ્થળ

ભારતીય નિવાસ
ક હિન્દુ લોજ ક

૨૧૫, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ નં. ૨.
ટે નં. ૨૧૧૧૦. તાર : ૪૪૬૮.

ટેલીફોન: ૪૧૨૭૫—૪૧૮૦૮—૪૧૭૨૫.

ધી તાંદુર એન્ડ શાહાબાદ સ્ટોન કું.

સેન્ડલેસ્ટ શેડ, ગોળ દેવળ સામે મુખ્ય નં. ૪.

સેલિંગ એજન્ટસ:-ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કું. લીમીટેડ

લાહોર, ટાઇપ્સ, ભારત અને મકાન બાંધકામને લગતી

સીમેન્ટ માટે અમારા પચાસ વર્ષના અનુભવનો લાભ લો.

શુદ્ધ સ્વદેશી B. P. T. બનાવવાની સર્વે પ્રકારની સેનિટરી

અને પોર્સેલેઇન વસ્તુઓ માટે અમારી પેટી સૌથી

વધુ વિશ્વાસલાયક રમળ છે.

પાણી નેટલું 'અ-મૂલ્ય' છતાં પાણીને

મૂલ્યે વેચાય છે.

શું ?

મનન અને મનતંયો

લેખક

રતનલાલ વિક્રમદાસ ખાંડવાલા

કોણ કહે છે ?

બરોડા કોલેજના પ્રોફેસર કેશવલાલ દિગ્ભટ્ટરામ કામદાર
પુસ્તક માટે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:-

“ચર્ચામાં લીધેલા વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્વના છે તેથી તેમના
ઉકેલના માર્ગો આપે જે દર્શાવ્યા છે તે વાંચતાં ખરેખર આનંદ
થાય છે. તે ઉપાયો મૂજબ મદાગૂજરાતની જનતાને ચોક્કસ માર્ગ-
દર્શક બને. પુસ્તકનાં રૂપરંગ સુંદર છે અને વસ્તુના પ્રમાણમાં
તેની આદ આના કિંમત તો પાણીના નેટલું 'અ-મૂલ્ય' કહેવાય.”

ઇન્ડિયન ગ્લોબ

પોતાનું અગ્રસ્થાન નોંધાવે છે

છઠ્ઠી વાર્ષિક જનરલ સભાએ પ્રકાશમાં મૂકેલ નીચેના આંકડાઓ જ આપોઆપ તેનું મહત્ત્વ સમજાવે છે:—

વસુલ થયેલ થાપણ	રૂ. ૩૧૬૭૮૫-૦-૦
શેર હોલ્ડરોની જીએદારીની રકમ	રૂ. ૬૦૦૦૦૦-૦-૦
પ્રીમીયમની આવક (૧૯૩૬)	રૂ. ૭૨૨૬૭૭-૧૪-૪
અનામત ફંડ	રૂ. ૩૧૦૩૧૬-૭-૨
૧૯૩૬ સુધી લરાયેલ ઠસેઇમ	રૂ. ૭૮૫૨૩૫-૮-૮
૩૧મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬	
સુધીમાં સ્વતંત્ર મિલકત	રૂ. ૬૪૬૩૪૩-૩-૦

આરા આખરૂદાર, લાગવગ ધરાવનાર અને દરેક સ્થળના સંબંધવાળા ગૃહસ્થોની ચોરગેનાઇઝર, ચીફ એજન્ટ અને એજન્ટની પગાર અગર કમીશનથી કામ કરનારની જરૂર છે.

હેડ ઓફિસ—ધી ઇન્ડિયન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લિ.

૩૧૫-૩૨૧ હોર્નબી રોડ, કેન્ટ-સુબ. ઇ.

શાખાઓ—કલકત્તા, લાહોર, અમદાવાદ, રંજૂન,

હેદ્રાનાદ (દક્ષિણ), મોગાસા (આફ્રિકા).

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની હું.

સેલિંગ એજન્ટસ

ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ.

લીમીટેડ

લોખંડ, હાડવેર, ખાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી

૨૦-૨૨, સી. પી. ટેન્ક રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પ્રકાશનો ખબરો હીરા

હીરાની સળીઓ-ઈ. રૂ. ૨૦ તથા વધારે.
કુડા લેડીઓ-ઈ. રૂ. ૧૫૦ તથા વધારે.

તહેવારોના અગે ખાસ મોટા રટોક તૈયાર કર્યો છે.

હીરાની સળી અને કુડા બેડી વસાવવી એ ખર્ચ નથી પરંતુ તમારી ખાસે હરદમેશ રહેતી મૂલ્ય છે. ઘસાય નહીં, પીસાય નહીં, કુટે નહીં, તુટે નહીં, હંમેશા પ્રકાશતા હીરાના દાગીના તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓને શોભાવનાર, તેમજ તમારા કુટુંબની મહત્તા વધારનાર છે.

બહારગામના ઓર્ડરનો માલ વી. પી. યી મોકલવામાં આવશે. કાઠપણ કારણસર પસંદ ન થડે તો એક અઠવાડિયા સુધી પૂરાં નાણાં આપી માલ પાછો રાખીશું.

ચોખ્ખી ચાંદીની દરેક ચીજ કીફાયત ભાવે મળશે.

સૂરજમલ લલ્લુભાઈની હું.

સ્થાપના ૧૮૯૫.

હીરાના વેપારી તથા ઝવેરી, ગપદ, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request:

ROY & COMPANY,
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

શાપુરજી પાલણજીની

કંપની

તમારે બીજી વખત જ્યારે કોઈ પણ ખાંધકામ-
પછી તે રહેણાંક માટે જાંગલો, વેપાર-ધંધા માટે
ઓફિસ વખતે કે સિનેમા માટે થીએટર વગેરે-સંબંધિ-
તું કામ હોય ત્યારે અમારી સલાહ લેશો તો તમને
ફાયદો થશે. અમે તમને રી-ઈન્ફોર્સડ કાંક્રીટથી ખાંધ-
કામ કરવામાં પણ સલાહ આપશું. વળી અગત્યનાં
ખાંધકામોના ખર્ચમાં અને તેને લગતા ખીજા ખર્ચમાં
કેવી રીતે અને કેટલો ઘટાડો કરાવી આપીએ વગેરે-
ની સંપૂર્ણ વિગતો માટે આજે જ નીચેને
ઠેકાણે લખો.

શાપુરજી પાલણજીની કું.

બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રેક્ટરો

મોડાજ રસ્તો, કોટ, મુંબઈ

તારતું સરનામું—“ જીનક્રેમ ”

વિષયદર્શન

વર્ષ ૪, ગ્રંથાંક ૪^૧

દીસેગ્રખર ૧૯૩૬

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાભરણ ('ઈશાનાસ્થ' નો સમુચ્ચયકાંડ)	૧૩૭
સર દી. સી. હોપના કેટલાક પત્રો સંપાદક: દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ભો, ઝવેરી...	૧૪૦
રક્ષામીમાંસા (સાશ્વત લેખ) ડૉ. ભગવાનદાસ: નેહાલાલ નેપી, વિચારદ	૧૪૮
અર્વાચીન મરાઠી વાક્ય (પરિચયાત્મક રૂપરેખા) પ્રા. મનોહર રા. પાળદે	૧૬૬
વિવેચકની સર્જકતા (ચિંતનાત્મક નિબંધ) વિશ્વદાસ મ. ભટ્ટ	૧૮૩
કાળો દેવ (એકાંકી નાટક) ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૨૦૭
ગ્રંથના નામનો અર્થ (ભાષા-અંગ-અર્થ) પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૨૨૪
આન્દ્રે મોરવા (જીવન-સાહિત્ય-પરિચય) અનંતરાય ર. ધાયા	૨૨૬
તિલા (નવલિકા) દામોદર કે. ભટ્ટ... ..	૨૪૫
વેદાન્તી કવિ અખો (કાવ્ય ચર્ચા) ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી... ..	૨૬૭
કુરોપના સંગ્રામનો પૂર્વદંશ (ઇતિહાસ) પ્રા. મનુભાઈ ચં. મુનશી	૨૮૩

૧. ગ્રંથાંક બીજો તથા ત્રીજો એટલે ' નવું ' અને કેટલી '

એ જ ગણતરીએ, આ અંકની પૂર્વ સંખ્યા પણ સોળમી થાય છે.

ગાંધી-ગ્રંથ-સૂચી

પ્રા. હીરાલાલ ગોદીવાળા ... ૨૮૮

નિકષ

સ્વરથ વિવેચન... (' અર્વા. કાવ્ય સા.નાં વહેણો ')

પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ... ૨૯૨

માતવજીવનની એક કથા (' લાસ્ટ ઍન્ડ ફર્સ્ટ મેન ')

ડૉ. ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય ... ૩૦૨

કિતખાખી અને રત્નજ્ઞાતિ (' સાહિત્યસમીક્ષા ' ' વિવેચના ')

વિ. ક. વૈ. ... ૩૧૮

ખસો-ખાંચસો રાષ્ટ્રદોષાં (ખાંચ દૂધા અપસોદન)

વિ. ... ૩૨૩

કમળ વિશે એક ભાગ (' કીર્તિદાને કમળના પત્રો ')

યશવંત પ્રા. શુક્લ ... ૩૩૩

સ્વીકારપૂર્તિ

... ૩૩૮

પરિચાલિકા (૧૪ ગ્રંથપરિચય)

વિ. ... ૩૩૯

સ્વીકારનોંધ

... ૩૪૪

દેવનિ

પાસવિકા (વિ.) ... ૩૪૭

ઉપદેવનિ ... ૩૪૯

મદિરનો પટનાદ ... ૩૫૦

મંજુલા ... ૩૫૧

માનસી ગ્રંથમેલી સંચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય, દરજી મહોદયો; નાનપરા: સુરત. લવાજમ: ૩, ૫); દેશાવર, ૩. ૮); ક્રટક ૩. ૧૧. સાખાઓ: (૧) મુખ્યાધ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, લોકવાલી મુદ્રણમદિર, ચાંચા પુલ; (૩) વડોદરા, પ્રા. ગોવિંદલાલ લ. ભટ્ટ, સાંચાપુરા; (૪) અમદાવાદ, ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય; ગાંધી રોડ; (૫) કરાચી, ભારતી સાહિત્યસંઘ, ટેન્સો હોલ;

માનસી 'નું' નવું વર્ષ

તમારું સવાજમ કેમ ભરશે—

મનીઓર્ડર કે વી. પી. ?

આ અંક સાથે સર્વ ગ્રાહકોનાં ૧૯૩૬ના સવાજમ પૂરાં થાય છે. તેઓ વી. પી ની જાણીતી તકલીફોમાંથી બચવા-બચાવવા પોતપોતાના રા. પોતે મ. ઓ આ અંક મળ્યેથી, વ્યવસ્થાપક માનમીઃ આનંદ પ્રેસ, રેશન રોડ-ભાવનગર એ સરતામે કરી દે એવી વિનંતિ કરીએ છીએ મુજબ ને પરાંના ગ્રાહકો રિવાજ મુજબ ત્રિપાઠી કંપનીમાં સવાજમ ભરી, વ્યવસ્થાપકને તેમ ક્યોતી ખર્ચ આપવા કૃપા કરે.

જેમનાં સવાજમ એ રીતે નહિ પહોંચ્યાં હોય તેમને માર્ચના અંક એ માસમાં વી. પી ધરો. તેની પછીના ત્રણ અંકો પણ નિયમસર જુન, સપ્ટે. તથા ડીસે.માં પ્રગટશે.

સર્વ્યું વિદ્યાયકી બિન્ન-અવિદ્યાથીય વિન્ન એ,
એવું અમે સુશ્યું, સાચ્યા અમને અહીં વિજ્ઞ એ.

Other, verily, it is said, is that which comes by the knowledge, other that which comes by the ignorance; this is the lore we have received from the wise who revealed that to our understanding.

૧૧

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભવં સદ્ ।
અવિદ્યા યા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યાયામૃતમશ્રુતે ॥
જે વિદ્યા ને અવિદ્યાનું એનું જોડે સ્વરૂપ, તે
તરી મૃત્યુ અવિદ્યાથી પામે વિદ્યાથી અમૃતે,

He who knows that as both in one, the knowledge and the ignorance, by the ignorance crosses beyond death and by knowledge enjoys immortality.

૧૨

અન્ધં સમઃ પ્રવિશન્તિ ચેડધંભૂતિમુપાસતે ।
તતો મૃય દવ તે સમો ય ઇ સંભૂત્યાં રતાઃ ॥
અસંભૂતિ^૩ ઉપાસે, તે આદેશ તિમિરે ખૂડે;
સંભૂતિમસ^૪ વળે, તે તિમિરે વધુ આપડે.

Into a blind darkness they enter who follow after the Non-Birth, they as if into a greater darkness who devote themselves to the Birth alone.

૧૩

અન્યદેવાદુઃ સંભવાદન્યદાદુઃસંભવાત ।
इति श्रुत्वा चीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥

૩. અસંભૂતિ : જડવાદ (' અદિરિશેલિષ્ઠમ ')

૪. સંભૂતિ : આત્મવાદ (' આર્ષદિયેલિષ્ઠમ ')

ભણ્યું સંભૂતિથી મિત્ર-અસંભૂતિથી મિત્ર એ,
એવું અમે સુણ્યું; ભાષ્યા અમને અહીં વિણ એ.

Other, verily, it is said, is that which comes by the Birth, other that which comes by the Non-Birth; this is the lore we have received from the wise who revealed that to our understanding.

૧૪

સંભૂતિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સદ્દ ।
વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા સંભૂત્યામૃતગમ્યુતે ॥

તે અસંભૂતિ સંભૂતિ બેનું બંધે સ્વરૂપ, તે
એકથી મૃત્યુ તરીને પામે અન્યથી અમૃતે.

He who knows that as both in one, the Birth and the dissolution of Birth, by the dissolution crosses beyond death and by the Birth enjoys Immortality.

સારસર્વસ્વ

હિંદુ ધર્મનો સારસર્વસ્વ કહીએ તો તે ઉપનિષદોમાં સમાયેલો છે. એકેશ્વરવાદની દૃષ્ટિથી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી ઉપનિષદ-સાહિત્યે ભારતવર્ષની અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા વિશ્વના સાહિત્યમાં મેળવી છે. ('ઉપનિષદ-વિચારણા' ની પ્રસ્તાવના).

સ્વ. નર્મદાશંકર મહેતા

દિ. ૫.

કૃષ્ણકાલ મોહનકાલ ઝવેરી—

એ સંપાદિત

સર ટી. સી. હોપ—

ના કેટલાક પત્રો^૧

મારા ભરચના ધરમાં મારા પિતાના સમયમાં સંગ્રહેલાં તે વખતનાં કેટલાંક પુસ્તકો છે. ગુજરાતના તે વખતના સાહિત્યનો નિયમપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની રા. વિજયરાયની પચ્છા યતાં પોતે ૪-૫ દહાડા કાઢી તે સંગ્રહ કાળજીપૂર્વક ભરચમાં રહી તપાસી આવ્યા. એ સંગ્રહ એમને ધણો કીમતી અને ઉપયોગી લાગ્યો અને પોતાની સાહિત્ય અંગેની પ્રવૃત્તિઓમાં તેનો ઉપયોગ પોતે કરે એમ જણાવ્યું.

સંગ્રહની તપાસ દરમ્યાન મારા પિતાનો કેટલોક પત્રવ્યવહાર પણ તેમના જોવામાં આવતા તે પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક લાગતાં પ્રસિદ્ધ કરવા દેવાની મારી પાસે મંજૂરી માગી, જે મેં ધણી ખુશીથી આપી છે. વળી સાથે સાથે એમના કહેવાથી ખુલાસાદે પોડી નોંધ પણ તૈયાર કરી આપી છે. આ દિશામાં રા. વિજયરાયનો પ્રયાસ દરેક રીતે સ્તુત્ય છે એટલે તેમને માર્ગ સરળ કરી આપવો એ એક મારી ફરજ સમજીું છું.

સુખધ
તા. ૨૨-૬-૩૬

}

કૃષ્ણકાલ મોહનકાલ ઝવેરી

૧. આ અંકથી સર યતા પ્રસ્તુત વિષય પરની નોંધ 'ધ્વનિ'માં મૂકી છે. પત્રોમાંના સંખ્યાંકને લગતી સંપાદકની દીપ ગુજરાતી ભાષાંતરમાં દરેક દીપના સંખ્યાંકવાર છાપી છે. પત્રનું ભાષાંતર તેની સામે જ છાપ્યું છે.— સં. માનસી

સર થીઓડોર હોપ

સર થીઓડોર હોપ અને ડા. બ્યુહલર જાનેને તેમની નોકરીને અંગે ગુજરાતના કેળવણીખાતા જોડે ગાઠ સંજ્ઞા હતો. સર થીઓડોર હોપ સિવિલીઅન હતા. ડા. બ્યુહલર સંશોધન કાર્યમાં મશગૂલ હતા અને મુજબ ઇલાકામાં નોકરી કરતા હતા તે વખતે પણ એ વિષયમાં એઓ ગાઠે રસ લઈ રહ્યા હતા. યુરોપ ગયા પછી પણ એઓ વિએનાની યુનિવર્સિટીમાં એ જ વિષય ખેડી રહ્યા હતા. મારા પિતા રા. બ. મોહનલાલ રણછોડાસે પણ ઘણો લાંબો વખત ગુજરાતના કેળવણીખાતામાં ખાસ કરીને સુરત જિલ્લામાં ડેપુટી ઇન્સપેક્ટર તરીકે કામ કરેલું હોવાથી એ જાને અમલદારોના ગાઠ સંસર્ગમાં આવેલા અને તે જાને વિદેશી અમલદારો એમના પ્રત્યે કેટલું હેતુ તે મમતા ધરાવતા તે સાથેના પત્રવ્યવહાર પરથી સમજાશે. માત્ર મારા પિતા સાથે તેમને આવો મીઠો સંજ્ઞા હતો એમ નથી, પરંતુ પોતાના ખાતાના યા ખાતા બદારના જે જે માણસોના સમાગમમાં તેઓ આવેલા તેમની જોડે પણ એવો જ સ્નેહ-ભરેલો સંજ્ઞા કેળવેલો અને જાળવેલો એ પણ એ પત્રવ્યવહાર પરથી તરી આવે છે.

સર થીઓડોર હોપ મૂળ કેળવણીખાતામાં નીમાએલા. પછીથી રેવન્યુખાતામાં જતાં સુરતમાં કલેક્ટર તરીકે લાંબો વખત રહેલા. એમને સુરતને માટે લાગણી ઘણી હતી, અને હજુ પણ તાપી નદી પરના પુલના હોપ બ્રિજ એ નામથી એમની યાદદારત એ શહેરમાં જળવાઈ રહી છે. એ વખતના સઘળા અમલદારો તથા સોડામાં એમનું નામ ધરગથ્યુ શબ્દ થઈ પડ્યું હતું. તેમ જ ગુજરાતના ખીજા જિલ્લાઓમાં તેમણે નોકરી કરેલ હોવાથી જરૂર, અમદાવાદ, ખેડા વગેરે જિલ્લાઓમાં પણ જાણીતા થયા હતા. ગુજરાતને માટે ઘણી તીવ્ર લાગણી તેઓએ પોતાના રીટાયર થયા બાદ પણ વિલાયતમાં જાળવી રાખેલી.

ડા. બ્યુહલર.

ડા. બ્યુહલરે પણ ઠંઠ સુધી પોતાની જોડે કામ કરી

ગએલા અમલદારો પ્રત્યે હેત અને મમતા જ્વરી રાખેલાં.

મુંબઈની હાઇકોર્ટના માજી પ્રતિષ્ઠિત જજ વેસ્ટ (West)
 જોડે મળાને એમણે હિંદુ લો (Law)નું પુસ્તક લખ્યું છે તે
 અન્નેડ છે અને હજુ પણ કાયદાનો અભ્યાસ કરનારને તેમ જ
 કોર્ટમાં કામ કરનારને તે માર્ગ દર્શાવે છે. વિજ્ઞેનાથી
 બલામણુપત્ર લખેને ડા. હુલ્ક-Dr. Hultzh નામનો એક
 યુરોપીઅન પંડિત સૂરતમાં હમારે ઘેર મારા પિતાને મળવા
 આવેલો તે વખતે મારી કબર ધણી નાની હોવા છતાં એ
 દક્ષીકત મને જરાખર યાદ રહી છે. એ ડા. હુલ્કને ડા. ખ્યૂહલર
 જેવો જ હિંદુસ્તાનનાં જૂનાં તામ્રપત્રો વગેરે મેળવી ઇતિહાસનું
 સંશોધન કરવાનો શોખ હતો. તે વખતે તે તાજે જ હિંદુસ્તાન
 આવેલો. મારા પિતાએ તેને જોઈતી મદદ કરેલી, પાછળથી તે
 મદ્રાસમાં સંશોધનખાતામાં રહેલો અને ધણું ઉપયોગી કામ
 કર્યા બાદ આશરે ૧૫-૨૦ વરસ પર રીટાયર થઈને યુરોપ
 ચાલ્યો ગયેલો. ડા. હુલ્કના લેખો વગેરેથી સંશોધનનાં કાર્યમાં
 રસ લેતા આપણા ગુજરાતી અભ્યાસીઓ પરિચિત હશે એમ
 ધારું છું.

પાઠ્યપુસ્તક કમિટી

જમીએતરામ સાસ્ત્રીની કમિટીએ ગુજરાતી પ્રાથમિક
 શાળા માટે પાઠ્યપુસ્તકોની નવી માળા તૈયાર કરી તે પહેલાં
 હોપસાહેબની કમિટીએ તૈયાર કરેલ હોપ-વાચનમાળાનાં પુસ્તકો
 સંખ્યવામાં આવતાં. એ કમિટીના પ્રમુખ તથા સભ્યોએ કેટલો
 શ્રમ લઈ એ માળા તૈયાર કરી તથા તૈયાર કરવાનું ધોરણ કેવું
 અને શું હવે તે સંબંધે ઘણાં વરસ પર મુંબઈના અઠવાડિક "ગુજ-
 રાતી"માં એના એક દીવાળીના અંકમાં એ કાંઈક વિસ્તારથી
 વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સાથીઓની છબીઓનું એક કુંડાળું
 કરી વચમાં પોતાની છબી મુકાવી, એ સમગ્ર કમિટીનો એક
 ફોટો તૈયાર કરાવી પોતાના અભ્યાસના ઓરડામાં હોપસાહેબ

રાખતા તેમ પોતે એક કાગળમાં જણાવ્યું છે. એ આખા યુવના ફોટાની અંકેક નકલ પોતે તેમના સાથીઓ પર અને જ્યાં તે સાથી મરણ પામ્યા હતા ત્યાં તેમના કુટુંબ પર મોકલેલી. એ નકલ હજુ અમારી પાસે છે અને તેનો જ એક ખ્લોક કઢાવી "ગુજરાતી"ના હીવાળા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો.

સર ડી. હોપની શુદ્ધ ભાવના

એ વખતના ગુજરાતીઓને એ સમયના દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં કેળવણી આપી આગળ વધારવા માટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવેલા તે પ્રયત્નોને અંગે સક્રિય ભાગ લેનાર તરીકે ગુજરાતીઓ હોપસાહેબના ઝણી છે એમ સ્વીકારવા આનાકાની કરવી જોઈએ નહિ. વળી આ એમના પત્રો પરથી એમ પણ સાબિત થાય છે કે પોતે જે ભાગ લીધેલો તે માત્ર પોતાના ઓદ્ધાની ફરજ અદા કરવાની ભાવનાથી નહિ; કારણ, તેમ હોય તો એ હકીકત ઠેક સુધી, ભાગ્યે તેમની સ્મૃતિમાં રહે-પરંતુ ખરી લાગણીથી; કારણ, એમના દરેક કાગળમાં એ સંજન-ધે કાંઈ ને કાંઈ ઉલ્લેખ છે. વળી પોતે રેવન્યુ ખાતામાં ઘણો વખત ગાળેલો છતાં પોતાની નજર સમક્ષ છળી તો ગુજરાતના કેળવણીકારોની જ રાખી બેસતા. એટલે ગુજરાતીઓને કેળવણી આપી તેમને બહાર પાડવાની એમની ભાવના એમના અંતઃકરણની *strong fiit*-અને નહિ માત્ર ભાકુંતી ફરજ અદા કરવા પૂરતી જ-નોકરીના અંગની જ. રા. સા. મહીપતરામ ગુજરાતી જતાં તેમના સ્મારક માટે ફંડ કરવામાં આવતાં પોતે રીટાયરમેન્ટમાંથી પણ રૂ. ૧૫૦) મોકલ્યા. એ એમની એમના સહકારીઓ પ્રત્યે સમજાવ તથા હેતની લાગણીની સાબિતી ગાટે બસ છે.

આ પત્રવ્યવહારને લગભગ પચાસ વરસ થયાં છે એટલે એમાં જેમનો ઉલ્લેખ છે તે વ્યક્તિઓ તથા હકીકતો સંજન-ધે થોડી માહિતી આપવાનું દુરસ્ત ધાયું છે.

પત્ર પહેલો

*The Atheneum Club, Pall Mall,
London, S. W.*

3 July 1891

My dear Mr. Mohunlal

Now that I have lost in Jugjivandas¹ my Hindu correspondent in Surat, I hope that you will not mind my occasionally writing to you for any little help or information I may need. Now, the immediate cause of my writing is, that I have heard that Mahipatram Rupram² died recently*, but I have no definite confirmation of it. No letter has come to me from his family, & Dr. Dosabhai³, in a letter received only a few days ago, says nothing about it. I know he had two sons⁴ as he often wrote to me about them, but I have not got the address, or even the correct designation of either.

If the report should be true, would you oblige me by writing to whoever may be the most proper representative of the family & say how deeply grieved I am at the event and how I sympathise with them in their loss, which I look upon as my own. It would be difficult (to) describe the services Mahipatram rendered to the cause of education & to Gujarat,

* ત્રીસમી મેને દિવસે.—સં. 'માનસી'

પહેલા પત્રનું ભાષાન્તર

મારા પ્રિય શ્રી મોહનલાલ

લંડન તા. ૩ જુલાઈ ૧૮૯૧

જગજીવનદાસનાં જવાબી મારો સૂરતનો હિંદુ પત્રો મેં
ગુમાવ્યો છે. તેથી મને કોઈ થોડી મદદ યા હકીકતનાં જરૂર પડ્યા
હું પ્રસંગોપાત્ત તમને લખું તો તેમાં તમને હરકત નહિ હોય
એવી મને આશા છે. આ લખવાનું તાત્કાલિક કારણ એ છે જે
મહીપતરામ રૂપરામરે તાજેતરમાં ગુજરી ગયા છે એવું મેં સાંભળ્યું
છે, પરંતુ તે વાતને ચોક્કસ પુષ્ટિ હજી મળી નથી. તેમના કુટુંબ
તરફથી મારા પર પત્ર નથી; વળી થોડા જ દિવસ પર કાગળ
આવ્યો તેમાં ડૉ. ડોસાબાઈ એ વિષે કંઈ લખતા નથી. એમને
બે દીકરા હતા, તે હું જાણું છું, કારણ કે તેમને વિષે એ મને

૧. જગજીવનદાસ: આ જગજીવનદાસ તે રા. બ. જગજીવનદાસ
મુશાલદાસ. એઓ જ્ઞાતે કાયસ્થ હતા અને ગોપીપરામાં રહેતા. ધણે
વખત સૂરતમાં હજારે ડેપુટી કલેક્ટર તરીકે કામ કરી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી.
મારા પિતા ભેડે ધણી વખત હું યે તેમને ત્યાં જતો.

૨. મહીપતરામ: રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ C. I. E. ૨૫:
સર રમણલાઈના પિતા. અમદાવાદની ટૂર્નિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ
તરીકે એમણે લાંબો વખત સુધી કામ કરેલું.

૩. ડૉ. ડોસાબાઈ: ડૉ. ડોસાબાઈ કૃપર. સૂરતના તે વખતના
સુપ્રસિદ્ધ નાગરિક. મુલ્તા ખડકીને ઓતારે આવેલો એમનો બંગ્લો એ
અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીની અસલ કુક્ટરી. એ ભેવા સેંકડો અંગ્રેજો,
મુસાફરો તેમ મોટા સરકારી અમલારો જેવા કે ગવર્નરો, ગવર્નર-
જનરલો આવતા. તેમનું સ્વાગત કરી એ મકાન તેઓ ખતાવતા એટલે
એમનું નામ 'ધ હાઉસ ઓફ ગવર્નર' થઈ ગયેલું.

૪. હોપસાહેબના વખતમાં માત્ર તેમના બે મોટા પુત્રોની
અનુભાઈ ને ગુલાલાલભાઈની-તેમને ખજાર દરો. ત્રીજા પુત્ર સર
રમણભાઈની નહિ હોય અને તેથી બે પુત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

and I hope that the native press will duly recognise them.

I have got here that glossary of Gujarati orthography which we prepared for the purpose of revising the proofs of the first edition of the school books. I think it was begun at Ahmedabad in 1854, but if you could tell me more about the details of it & who were those who chiefly worked at it, I should be much obliged. If I could thus write a clear account I would present it & the book to the Gujarat Vernacular Society, which I suppose is the best place to deposit it with.

I hope that you are keeping in good health, & that your family are flourishing. 'Lady Hope has not forgotten old days at Surat, and (you) will be glad to hear she is very well, but I have this spring had influenza and broncho-pneumonia rather severely from which, however, I am recovering.

With our best regards, I am always

Your sincere friend

T. C. Hope

ધણી વાર લખતા, પરંતુ બેમાંથી એકનું સરનામું અગર તેમને ખરો હોલો પણ હું જાણતો નથી.

જો આ વાત સાચી હોય તો એ કુટુંબનો જે કાંઈ સુયોગ્ય પ્રતિનિધિ હોય તેને મારા તરફથી લખીને મારા પર ઉપકાર કરશો? આ બનાવથી મને કેવું બિંકું દુઃખ થયું છે, એમને ખોટ ગઈ તે મને પોતાને ગઈ છે એમ હું ગણું છું ને તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવું છું એ હકીકત એમને જણાવશો. કેળવણીના કાર્યમાં તથા ગુજરાતને ચરણે મહીપતરામે અર્પેલી સેવાઓનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. મને આશા છે કે દેશનાં છાપાં એ સેવાઓનો યોગ્ય સમાદર કરશે.

શાળોપયોગી પુસ્તકોની પ્રથમ આવૃત્તિનાં પ્રૂફના સંશોધન વખતે કામ આવે, તે વારતે આપણે ગુજરાતી નિયમબદ્ધ નોંડણીનો શબ્દાર્થસંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો તે અહીં મારી પાસે છે. હું ધારું છું કે તે ૧૮૫૮માં આપણે અમદાવાદમાં રાફ કર્યો હતો. પણ જો તમે તેની વિગતો વિશે મને વધારે લખી શકો અને તેમાં કામ કરવાવાળા મુખ્ય કોણ હતા તે વિશે લખો તો મારા પર બહુ અહેસાન થશે. આ રીતે જો હું ૨૫૯ અહેવાલ લખી શકું તો તે અહેવાલ તથા પુસ્તક ગુજરાત વનોકપુલર સોસાયટીને બેટ કરવા મારી ઇચ્છા છે, કારણ કે હું ધારું છું કે તેને અનામત સાચવવા માટે એ સૌથી સારું સ્થાન છે.

મને આશા છે કે તમે સારી પેઠે છો ને તમારાં કુટુંબીઓ સારી ચઢતી રિયતિમાં છે. સ્વસ્તના જૂના દિવસો લેડી હોપ વીસમાં નથી. તમે સાંભળીને ખુશ થશો કે એમની તગિયત બહુ સારી છે; પરંતુ ગઈ વસંતમાં મને ઇન્ફલ્યુએન્સા ને બ્રાંકાન્થુમોનીઆ જરા સખત રૂપમાં થયેલા તેમાંથી દબે સાંજે થતો જઈું છું.

તમારો સાચદિલ મિત્ર

ટી. સી. હોપ

૫૨ બીજો

*Atheneum Club,**Pall Mall, S. W.*

4th Sept. '91

My dear Mohanlal,

I am much obliged to you for your two full interesting letters, & glad to hear that your family of sons is coming forward so successfully & honorably. I shall much value the photograph which you kindly promise me; it has not come yet, but no doubt will turn up shortly. In the meantime I put into the vacant place I wrote to Juggivandas about, the photo which I found as frontispiece of that 'little account of your life' which was sent to me. In the picture frame I have got seven photos ^o_o^o of my old friends—Durgaram,⁶ Bhogilal,⁷ ^o_o^o yourself, Dalpatram,⁸ Mahipatram,⁹ Pranlal¹⁰ & Mayaram.¹¹ It hangs in my Library over the fireplace, with a corresponding frame next to it containing seven photos of English men who were my early friends in India.

I shall send the glossary to the Gujarat V. Society, as you advise, when I get a reply to a reference I have made to the Secty through Mr. Giles.¹² I have also sent to that gen-

બીજા પત્રનું સાપાંતર

લંડન તા. ૪ સપ્ટેમ્બર '૯૧

મારા પ્રિય મોહનલાલ

તમારા જે પૂરા રસમર પત્રો માટે તમારો હું ઘણો આભારી થયો છું, ને એ જાણીને ખુશ થયો છું કે તમારા પુત્રો ખૂબ સફળતાથી ને માનભરે આગળ આવતા જાય છે, જે છપ્પી તમે મને મોકલવાનું વચન આપવા કૃપા કરી છે તેને હું જલ્દી મૂલ્યવાન સમજીશ. એ હજી આવી નથી, પણ નિઃશંક તે થોડા સમયમાં આવશે. દરમિયાન જે ખાલી જગ્યા વિષે મેં જગજીવનદાસને લખેલું તેમાં, તમારું નાનકડું જીવનચરિત્ર મને મોકલવામાં આવેલું તેના મુખપૃષ્ઠ તરીકે જે છપ્પી મેં જોઈ છે, તે હાલ મેં મૂકી છે. દુર્ગારામ,^૬ લોગીલાલ,^૭ તમે, દલપતરામ,^૮ મહીપતરામ,^૯ પ્રાણુલાલ^{૧૦} ને મયારામ^{૧૧} એ મારા જૂના મિત્રોની સાથે છપ્પીઓ એક ચોટામાં મેં જડાવી છે. મારા અભ્યાસખંડમાં

૫. મારા પિતાના હાથ નાચે ગુનીલાલ બાપુજી નામે એક જલ્દી ખાહોરા શિક્ષક હતા. તેમણે તેમનું ટૂંકું જીવનચરિત્ર લખેલું. તે જીવનચરિત્રમાં એમનો ફેટો આપવામાં આવેલો તેનો અંગ્રેજી ભાગ છે.

૬. દુર્ગારામ: દુર્ગારામ મંછારામ મહેતાજી.

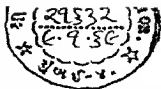
૭. લોગીલાલ: સૂરતના જાણીતા શિક્ષક લોગીલાલ પ્રાણુવસ્તલ

૮. દલપતરામ: કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

૯. મહીપતરામ: રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ.

૧૦. પ્રાણુલાલ: પ્રાણુલાલ મયુરાદાસ એએ. પાછળથી રેવેન્યુ ખાતામાં ગએલા અને સરકારી કલેક્ટર થઈને આવેલા તે વખતે અમારા ફૂટબોલ વખતોવખત એમને ત્યાં જતા હતા.

૧૧. મયારામ: મયારામ રાજુનાથ. મોતાના રહેવાસી. મોતાના ખાણજી.

tleman Rs 150 for the Mahipatram M. Fund.

I am now having bound up in suitable volumes copies of all our Gujarati Reading Books & other works, but I am stopped with the mathematical volume by not being able to find a copy of the Algebra¹³ which you compiled in 1859 when we were at Bombay. If you could get hold of a copy & send it to me by post, I should be greatly obliged. I have got the Arithmetic¹³ you did at the same time. I hear that both of them have been superseded by newer books. Why is this?—Thsy seemed to me very good.

I am sorry that the Broachis are in trouble about their Khal Kooas,¹⁴ but fear they must make up their minds to improve their sanitary arrangements. You probably know that I was opposed to all the absurd & costly underground drains which Dr. Hewlett used to advocate, as being too elaborate & expensive for the present condition of the people of India. But still much may be done without that. Effective "surface removal" i. e. open privies & daily cleansing is the best for India & the Broachis had better make up their minds to adopt this, with suitable modifications to suit their town.

જીંતમાંની સઘડીને માથે એ લટકે છે ને સાથે તેના જ ચોક્કામાં હિંદના મારા શરૂઆતના અંગ્રેજ મિત્રોની સાત છપીઓ મુકાવી છે તે છે.

મિ. જાઇલ્સ^{૧૨} મારફત મેં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મંત્રીને પુછાવ્યું છે તેનો ઉત્તર આવીશે. એટલે નિયમગદ્દ જોડણીવાળો શબ્દાર્થસંગ્રહ હું સોસાયટીને મોકલીશ. એ ગૃહસ્થ પર મહીષતરામ સ્મારક વારતે રૂ. ૧૫૦ પણ મેં મોકલ્યા છે.

આપણી આખી ગુજરાતી વાચનમાળા અને આપણાં ખીન્ન પુસ્તકોની નકલો પણ મેં હવે ઘટતા સમગ્ર ગ્રન્થરૂપે બંધાવવા માંડી છે; પરંતુ ગણિતવિષયક ગ્રંથસમૂહે આવી હું અટક્યો છું, કારણ કે આપણે મુંબઈ હતા ત્યારે ૧૮૫૬માં તમે જે અક્ષર-ગણિત^{૧૩} જનારું હતું તેની નકલ મને જાડી નથી. જે એક નકલ તમે મેળવી શકો ને મને ટપાલથી મોકલો તો હું જાડું ઉપકૃત થઈશ. તે જ વેળા તમે જે અંગ્રેજી રચેલું તે મારી પાસે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે હવે એ જાનેને બદલે નવાં પુસ્તકો હાખત શ્યાં છે. એમ શા માટે? મને તો એ જાને ખૂબ સારાં જણાએલાં.

પોતાના ખાળકુવા^{૧૪} જાગતમાં ભર્યીઓ વિદ્યમણમાં છે

૧૨. Giles : તે Mr. D. Giles એમણે ધણા લાંબા વખત સુધી Educational Inspector N. D.નો આદો બોગવેલો અને એમનો મારા પિતા માટે ધણું જાણે અભિપ્રાય હતો.

૧૩. મારા પિતાએ એલ્ફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુશનમાં મુંબઈમાં અભ્યાસ કરેલો અને ડા. દાદાભાઈ નવરોજી એમના શિક્ષક હતા. તેમનો એમના પર ધણું ભાવ હતો અને વખતોવખત સંભારી એમને કાગળ લખતા. તે વખતે ગણિતનું શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રમાણનું અપાતું અને મારા પિતા ગણિત તથા સાયન્સમાં નિષ્ણાત હતા. એટલે એમણે ઔસજિખા અને એરિથમેટિક એ જાને વિષય પર પાછળથી પુસ્તકો લખેલાં. વિજ્ઞાની વગેરે સાયન્સના વિષયો પર બુદ્ધિવર્ધક સભા તરફથી મુંબઈમાં આપેલાં આપતાં.

૧૪. સરકારમાં જૂના વખતમાં બજર-સસમ બજારના રૂપમાં

I am sorry to hear of the extra-ordinary rain, which is more than even the great fall in Surat in my time-10 inches in 4 hours.

I did have an attack of influenza, followed by broncho-pneumonia, but have now pretty well recovered from it. Thanks. Lady Hope is very well.

With our united kind remembrances, believe me always,

Yours very sincerely,
T. C. Hope

એથી હું દિલગીર થયો છું. પરંતુ ચોતાની આરોગ્યવિવેચક વ્યવસ્થા સુધારવા એમણે નિશ્ચય કરી નાખવો જોઈએ. ડૉ. લેટા જોની હિમાયત કર્યો કરતા, તે બેદુદી અને ખર્ચાળ જમીન-અંદરની નીકાને હિંદુસ્તાનના લોકની હાલની સ્થિતિ જોતાં અતિ-શય અમસાધ્ય અને ખર્ચાળ સમજીને હું તો તેનો વિરોધ કરતો, તે ધણું કરીને તમે જાણો છો. તો પણ તે સિવાય હજી બહુ થઈ શકે એમ છે. ખુલ્લાં જાજર ને તેની દરરોજની સાફસુદી હિંદની સ્થિતિ માટે શ્રેષ્ઠ છે. ને ચોતાના શહેરને ઘટતા યોગ્ય ફેરફાર કરીને એ ચોજના ઉપાડી લેવા બચ્ચીઓ નિર્ણય કરે તો સાચું.

મારા વખતમાં સૂરતમાં ચાર કલાકમાં દશ ઇંચ જેટલો બારે વરસાદ પડેલો તેથી પ્રજા ભારે એવો અસાધારણ વરસાદ થયાતું જાણીને હું દિલગીર થયો છું.

મને ઇન્ડિયન એન્ડ ને તેમાંથી ઊંડાન્યુમેનીઆ થએલો તો ખરો, પણ હવે હું તેમાંથી ઠીકઠીક સાન્ને થયો છું. કુશળ સમાચાર પ્રજાવવા માટે આભાર. લેડી હોપ સારી રહે છે. અમારાં સંયુક્ત સ્નેહભર્યાં સ્મરણોપવૃત્ત.

ધણા નિખાલસ બાવે તમારો

ટી. સી. હોપ

બનાવવામાં આવતાં એટલે કે જમીનમાં જોડો ખાટો ખોદી તેનો થોડો ઉપરનો ભાગ ચણી લેવામાં આવતો. મતલબ ઝાડોપિસાળે સંવંજું જમીનમાં પચતું. એ ખાટો ઘણો જોડો હોવા છતાં વખતો-વખત સંગીઓ પાસે ખોદાવી સાફ કરાવતો પડતો. એ જ પ્રમાણે વંપરાએલું-મેલું-ચાણી એવા જ પ્રકારના જમીન નીચે બનાવેલા ખાજફવામાં જતું. ભરત્ય મ્યુનિસિપાલિટીએ ભસમ જાજરનો રિવાજ બંધ કરી ખુલ્લાં, લેવાનાં જાજર બનાવવાની ફરજ પાડતાં મકાનના માલિકો બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા અને એ ટેકેસ ગેરકાયદે છે એમ એમ ગણી લોકોએ ભર્યા ન હતા તેથી તેમની પર દાવા થએલા. એ દખીક્તનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉલટ લોકોને ખુલ્લાં જાજર કરવાં પડ્યાં પરંતુ ગટર ન હોવાથી ખાજફવા તો હજી ચાલુ જ છે.

પત્ર ત્રીજો

21, Elvaston Place,
Queens Gate. S. W.

16 October, 1891.

My dear Mohanlal

I am much pleased with the receipt of your photograph & greatly obliged to you for it. It is very nice & like you, but I do not know that is more so than the smaller one in the frontispiece of the Biography which I have taken out & put in my frame with the others as it is more of the same size. The Arithmetic also is welcome & enables me to bind up my volume. I am not sorry to hear that Algebra is now excluded from the standards, & you will remember that I did not favour it much in my day. Still, it might be useful to some students who had to (do) up the subject late in life & had not a very thorough knowledge of English. I am sorry to hear also, from another quarter, that the Kavita Sangraha is out of print. It was very useful both as a Poetry Book & for prizes.

The Exhibition¹⁵ at Surat of which you tell me promises to be very interesting, but I have doubts whether it is likely to be of any great benefit to trade. Even in Europe these Exhibitions do not do as much good as some people imagine.

ત્રીજા પત્રનું ભાષાંતર

લંડન ૧૬ ઓક્ટોબર ૧૮૬૧

મારા પ્રિય મોહનલાલ

તમારી છબી મળવાથી હું ઘણો ખુશ થયો છું, ને તે માટે ઘણો જ ઋણી છું. એ ખૂબ સરસ છે ને બરાબર જણે તમે જ છો એવી છે. પણ તમારા જીવનચરિતના મુખપૃષ્ઠ પરથી લઈને જે નાની છબી લગભગ સરખા કદની હોવાથી બીજી છબીઓ સાથે મેં ચોક્કામાં મુકાવી તે કરતાં એ વધારે મજાતી આવતી હોય તો કહેવાય નહિ. ગણિત પણ વખતસર આવી પહોંચ્યું અને હવે હું મારો સમગ્ર ગ્રંથ બંધાવી શકીશ. તમે કહો છો એ ધોરણોમાંથી અક્ષરગણિત હવે ખાતલ થયું છે તે જાણી મને દિલગીરી નથી થતી. અને તમને યાદ હશે કે તે સમયે મને એ વાત બહુ ગમેલી નહિ, છતાં પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને જીવનમાં મોડેથી એ વિષય તૈયાર કરવાની જરૂર પડે અને તેમનું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન બહુ પાકું ન હોય તો તેમને તે પુસ્તક ઉપયોગી થાય. કવિતાસંગ્રહની છાપેલી નકલ ખપી જવાથી એ મળવું નથી તે વાત બીજા દ્વારા જાણીને પણ મને દિલગીરી ઊપજી છે. કવિતાના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે તથા ઇનામ માટે એમ બેઉ રીતે એ બહુ ઉપયોગી હતું.

સૂરતમાં બરાબર પ્રદર્શન^{૧૫} વિષે તમે મને લખો છો તે બહુ રસપ્રદ નીવડે એવી આશા આપે છે; પરંતુ હુલસદંધાને એ કાંઈ બહુ ફાયદો કરે કે કેમ એ વિષયમાં મને શંકા છે. યુરોપમાં પણ આ પ્રદર્શનો કેટલાક લોકો ધારે છે તેટલું બહુ મળું કરતાં નથી.

૧૫ સૂરતમાં એ વખતે પ્રદર્શન બરાબરો વિચાર ચાલતો હતો તે સંબંધી કહેવું છે. એ પણ ક્ષેત્રમંદ થયું હતું.

I have posted to you to-day a copy of my photograph—the only one of late years, & taken about two years ago—which my friends consider to be good. I hope it will reach you safely & in good time.

I am sorry I have got no news which will interest you. England is just now trying a great experiment, having from the 1st Sept. abolished school fees for all primary scholars. As education here is compulsory it was thought better not to have to punish by nominal fines parents who were too poor to pay a fee. But the really poor could get practical exemption before, & many people think that there is no better reason for giving free schooling than free dinners. Really, the measure is a relief of taxation of the lower classes, but whether the attendance will be higher average & more regular is doubtful.

We have been having a very wet summer & autumn, which is trying to the health. However, I have been keeping well so far, & have nearly got over the effect of the influenza I had in May & June.

Trusting that you will long enjoy well-earned retirement & with our best remembrances.

I am always

your sincere friend,

T. C. Hope

હમણાંની એટલે કે આશરે બે વરસ પર લેવાયેલી મારી એક જ છબી- છે જેને મારા મિત્રો સારી ગણે છે. તેની નકલ મેં આજે ટપાલમાં તમને મોકલી છે. હું આશા રાખું છું કે એ તમને સહીસહાગત ને વખતસર પહોંચશે. મને દિલ્લગીરી થાય છે કે તમને રસ પડે એવા કાંઈ સમાચાર મારે લખવાના નથી. હમણાં ઇંગ્લંડ એક મહાન અખતરો અજમાવે છે. સપ્ટેમ્બરની પહેલીથી પ્રાયમિક શાળાના સૌ વિદ્યાર્થીઓની શ્રી લેવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ફેબ્રુઆરી ફરજિયાત છે, એટલે એમ ધારવામાં આવ્યું કે જે માતૃપિતા શ્રી બરી ન શકે તેટલાં ગરીબ હોય તેમની પાસેથી નામનો દંડ લઈ તેમને શિક્ષા ન કરવી પડે એ બહેતર છે, પરંતુ ખરેખર ગરીબોને તો પહેલાં પણ ખર્ચે જેતાં મુક્તિ મળતી હતી. ધણી લોક એમ ધારે છે કે મહત્ત્વ ભોગવે આપવા કરતાં મહત્ત્વ શિક્ષણ આપવા માટે વધારે સાઈ કારણ નથી. વરવૃત્તઃ આ પગલું નીચલા વર્ગોનો કર- બોજો બેટાડનાઈ પગલું છે, પરંતુ દાબરીની સરાસરી કે નિયમિતતા વધશે એ શંકાસ્પદ છે.

અમારા માટે ક્રીમ ને પાનખર હોય તો ખૂબ વર્ષોની હોવાથી તળિયતને કટકારી છે, પરંતુ અત્યાર લગી તો હું હોમકુશળ છું ને ગેન્જુના ઇન્ફ્યુએન્ઝાની અસરમાંથી લગભગ મુક્ત થયો છું.

તમારી સક્રિયતાની નિવૃત્તિ તમે લાંબા સમય સુધી બોગ- વશે એમ વિશ્વાસ રાખું છું. ગ્રેટ સંરમરણો સાચવતો,

તમારો સાચવિલ મિત્ર

ડી. સી. હોપ

રસમીમાંસા

રસો. વૈ. સઃ. ।

‘સાહિત્ય’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતમાં આવી જ આકૃતિનો એક બીજો શબ્દ છે, પણ તે સાહિત્ય જેટલો પ્રસિદ્ધ નથી. તે ‘સૌહિત્ય.’ બંનેનું પ્રધાન લક્ષ્ય ‘રસ’ છે. ‘દધાતિ ઇતિ દિતમ્’; ‘ધાતા’ ‘વિધાતા’માં જે ધા ધાતુ છે તે જ દિતમાં છે જગધતા, જગધાત્રી એટલે જગત સર્જનાર દેવદેવી. જે વિશેષ પ્રકારની વિધિઓથી નિયમોથી સર્જે તે વિ-ધાતા જે સર્જ્યા તે દિત. દિતેન સદ્ સહિતમ્, તસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ । સુ-શોભનં દિતં સુદિતમ્ તસ્ય ભાવઃ સૌહિત્યમ્ । સ એવ સહિતમ્ તસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ ॥ હવે સાહિત્ય શબ્દનો ૩૮ અર્થ આ છેઃ એવો વાક્યસમુદાય, એવો ગ્રંથ, જેને મનુષ્ય બીજાઓ સાથે ગોઠીમાં અથવા એકલો જ સાંભળે, વાંચે તો તેને ‘રસ’ પડે, રવાદ આવે, આનંદ થાય અને તૃપ્તિ પણ થાય.

પછે બાગે સાહિત્યનો અર્થ ઠાવ્યાત્મક સાહિત્ય સમજાય છે. પણ ધીરે ધીરે ઉપલા અર્થમાં તેનો વિસ્તાર થાય છે. બધી જાતના ગ્રંથસમૂહને સાહિત્ય કહેવા લાગ્યા છે. અંગ્રેજી ભાષામાં

૧. દ્વિવેદી-અભિનંદન મન્યમાંના નિગ્રંધનું આ લાપાન્તર ૨, જેઠાણસ બેપા(વિચારદ)એ ક્યું છે.—સં. માનસી

‘લિટરેચર’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ આ જ અર્થમાં થવા લાગ્યો છે. જે કે પહેલાં ઘણું કરીને કાવ્યાત્મક સાહિત્યના અર્થમાં તેનો પ્રયોગ થતો હતો, પણ જ્યારે વિશેષચુરહિત ‘સાહિત્ય’ શબ્દ વપરાય છે ત્યારે તેનો અર્થ કાવ્યાત્મક સાહિત્ય જ સમજાય છે. અને આ નિર્વિવાદ છે કે વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ રસાત્મક વાક્યને જ કાવ્ય કહે છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે. સૌહાર્ય શબ્દનો અર્થ છે, ઉત્તમ રસમય ભોજન અને તેથી થતી તૃપ્તિ. મનુનો આદેશ છે કે નાતિસૌહાર્યમાચોત્-ઉત્તમ ભોજન પણ અતિમાત્રામાં ન કરવું; ભોજન પરિમિત જ સારું. મનુએ આ પણ આદેશ કર્યો હોત કે “નાતિસૌહાર્યમાચોત્ રસભરી કવિતાનું અતિસેવન ન કરાય” તો કંઈ અયોગ્ય ન થાત.

જેમ અતિસૌહાર્યથી શરીરમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ અતિસાહિત્યથી અતિમાત્ર રસો અને અલંકારોની જ ચર્ચાથી ચિત્તમાં આધિ, વિકાર, શૈથિલ્ય, દૌર્બલ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્’ પ્રકૃત હેતુ એ છે કે જેમ જીવનો રસ સૌહાર્યમાં પ્રધાન છે તેમ જ મનનો રસ સાહિત્યમાં.

નિગમવસ્તવતરો ગલિતં ફલં શુદ્ધમુદ્ધાદમૃતદ્રવચંયુતમ્ ।

પિચત માગવતં રસમાલયં મુદુરહો રસિકા મુવિ માવકાઃ ॥ (માગવત)

વયં તુ ન પિતૃષ્ણાય વત્તમશ્ચેકવિક્રમે ।

ચત્તૃષ્વર્તા રસજ્ઞાનાં સ્વાદુ સ્વાદુ પદે પદે ॥ (માગવત)

એવા ગણમાર્ગાંકયા મહાભાગ ગ્રંથો છે, કે જેમાં રસ પણ બર્યો હોય અને સ્વાસ્થ્યવર્ધક આધિનાશક સતોષ અને પોષણ આપનાર જ્ઞાન પણ.

નૈવાતિદુઃસદ્દા છુન્માં, ત્યક્તોચમપિ ચાષતે ।

પિચન્તં ત્વન્મુર્ખાંભોજાચ્યુતં, હરિકયામૃતમ્ ॥ (માગવત)

અનશનવ્રતધારી પરીક્ષિત શુકદેવજીને કહે છે કે-અસહ્ય

ભૂખથી શરીર ઝૂરે છે તે મને જણાતું જ નથી. જ્યાં સુધી તમારા મુખકમળમાંથી હરિકથાનો રસ ઝરે છે, ત્યાં સુધી મારું અતિસોણુપ મન અમૃતનું પણ પાન નહિ કરે. રચૂલ-દેહની સૂઝ વિસારી સૂદમ પ્રાણો પણ શાન્ત થઈ ગયા છે.

રસ શું છે ? 'અસ્મિતા'નો અનુભવ, આસ્વાદન રસન જે 'રસ' છે.

સાહિત્યનો સાધારણ અર્થ ઉપર કહી તે; વિશેષ અર્થ આ મનાઈ રહી છે કે જેમ ગણતરીઓનું શાસ્ત્ર ગણિત, મહા-નક્ષત્રાદિની ગતિઓનું શાસ્ત્ર જ્યોતિષ, રોગોની ચિકિત્સાના ઉપાયોનું શાસ્ત્ર આયુર્વેદ તેમ જ બધી જાતની કવિતાનું શાસ્ત્ર એ સાહિત્યશાસ્ત્ર છે. જે પદાર્થોને ઢગલાઓમાં, જાતોમાં સંગૃહીત અને મિશ્રિત કરી તેના કાર્યકારણસંબંધને અનુનામ અને નિયમોના રૂપમાં ખતાવે, શિખવાડે, વ્યવસ્થિત કરે અને જેના જ્ઞાનથી મનુષ્યના ઐહિક અથવા પારલૌકિક અથવા ઉભય પ્રકારના વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તે 'શાસ્ત્ર.' જે શાસ્ત્રથી કાવ્યનાં તત્ત્વો, રહસ્ય, મર્મ, મૂળરૂપ તથા તેનાં અવાંતર અંગો બધાં પરસ્પર વ્યવસ્થિત રૂપથી સમગ્રપણે અને જેનાથી કવિતાના ગુણ દોષના વિવેકની શક્તિ જાગૃત થાય તથા સારી કવિતા કરવામાં સહાયતા મળે તે 'સાહિત્યશાસ્ત્ર.'

સંસ્કૃતમાં ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર આ વિષયનો આકર-ગ્રંથ અને આદિગ્રંથ પણ મનાય છે. આજકાલ બહુવાબણા-વવામાં દંડીનું 'કાવ્યાદર્શ' આનંદવર્દનનું 'ધ્વન્યાલોક' મમ્મટ-નું 'કાવ્યપ્રકાશ' વિશ્વનાથનું 'સાહિત્યદર્પણ' વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. આના આધારે હિન્દીમાં સારા સારા ગ્રંથો રચાયા છે અને રચાય છે.

આ બધાને માન્ય છે કે કવિતાનો પ્રાણ 'રસ' છે. શબ્દ અને અર્થ તેનાં શરીર છે. રાખાલકાર અને અર્થાલકાર તેના

વિશેષ અલંકારો છે. રસં વા સૌન્દર્યં વા અલં પૂર્ણં કુર્વન્તિ इति
અલંકારાઃ પણ ચાદ રાખવું જોઈએ કે-

अस्ति चेद् रससम्पत्तिः, अलङ्कारा वृथा इव ।

नास्ति चेद् रससम्पत्तिः, अलङ्कारा वृथैव हि ॥

જો રસસમ્પત્તિ છે તો અલંકારો વૃથા છે. અથવા

રસસમ્પત્તિ નથી તો તો અલંકારો વૃથા જ છે.

સૌહૃદ્યમાં જીમના મુખ્ય રસ છ છે. મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ,
તિક્ત અને કષાય. પણ બધા રસોમાં અનેક બેદો-ઉપબેદો હોઈ
શકે. જુદાં જુદાં ફોનોની મીઠાશ સરખી નથી પણ બધામાં
મીઠાશની સમાનતા છે. આ આત્મામાં એકતાની ઝાંખી છે. પૃથક્ત્વ,
ભિન્નત્વ એ આત્માની પ્રકૃતિ છે. આ જ પ્રમાણે સાહિત્યમાં
નવ રસ છે.

शृंगार-हास्य-करुण-वीर-रौद्रमयानकाः ।

मीमांसोऽद्भूत, इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥

આના બેદો તથા ઉપબેદો ધણુ યદ્ય શકે. બધાએએ નવ રસ
માન્યા છે. કોઈએ એકાદા 'વાત્સલ્ય' કે 'ભક્તિરસ'ને અલગ રચાન
આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ આખરે નવ રસો પ્રધાન રહ્યા. આ
વિષે કોઈએ વિશેષ જાડા જિતરી વિચાર નથી કર્યો કે આ બધા
રસોનું મૂળ એક હોઈ શકે, અથવા અમુક અમુક રસો અમુક
અમુક રસોની સાથે સંજ્ઞા ધરાવે છે. અને એક ખીખમાંથી જ
ઉપજ્યા છે. પણ જ્યારે પૃથક્તાને એકતામાં રિચત અને એકતા-
ને પૃથક્તામાં વિરત્ત પુરુષ જાણી લે છે, ત્યારે જ તેનું જ્ઞાન
સમ્પૂર્ણ થાય છે. અને પુરુષ આત્મસ્વરૂપ લક્ષ્યમાં લીન થાય છે.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थगनुपशति ।

तत एव च विस्तारं, ब्रह्म सम्ययते तदा ॥ (गीता)

માટે એ વિષે વિચાર કરવો જોઈએ.

રસનું સ્વરૂપ

નવે રસનું 'સામાન્ય' સ્પષ્ટ છે જ, રસના સ્વરૂપની મીઠાંસા કરવાથી સમજાય છે કે આ નવે રસો એકઠાંથી ઉત્પન્ન થયા. એકથી બે, બેથી ત્રણ, ત્રણથી ચાર, ચારથી છ અને આ પ્રમાણે નવ-

રસનો મુખ્ય અર્થ 'જળ' 'દ્રવ' છે.

सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविः । (રણવંશ)

અમરકોષમાં જળના પર્વાઓમાં ધન રસ છે. ફેરીનો રસ, શેરડીનો રસ, નારંગીનો રસ, દ્રાક્ષનો રસ-આ બધા તેના વિશેષ અર્થ છે. રસના આસ્વાદન અને અનુભવને પણ 'રસ' કહે છે.

બે બાળક બૂખું હોય અને જલદી જલદી ફેરી ચૂસી જાય, તો તેને જરૂર સ્વાદ આવશે. પણ બૂખની માત્રા અધિક અને રસની માત્રા ઓછી હોવાથી રસ નહિ આવે. બાધા પછી મુખ પર દારૂ અને આંખમાં તેજ જણાય તથા તે કહે કે 'બહુ મીઠી હતી' ત્યારે સમજવું કે તેને રસ આવ્યો.

આ પ્રમાણે બે માણસો કોથભાયાં, એક બીજા ઉપર તલ-વારના ધા કરતા હોય, ત્યારે રોદ જરૂર છે, પણ રોદનો રસ તેમાં નથી આવતો; પણ બે એક મનુષ્ય બીજાને ઊંડો ધા કરી તેને નકામો કરી નાખી બિભો રહે અને કહે-કેમ હજુ લડશો-ફરી આવું કરશો, હવે તો જરાગર સમજ પડીને? તો તેને રોદ રસ આવ્યો સમજવો જોઈએ. કોઇ દુઃખીને જોઇ કોઇના મનમાં ઠરણા ઉત્પન્ન થાય, તેને દ્રવ્ય આપે અથવા બીજી રીતે મદદ આપે તો આપનારને કરણનો, દયાનો, અનુકંપાનો 'ભાવ' થયો, પણ રસ નહિ. પણ મદદ કર્યા પછી તેના મનમાં એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય કે કેવો દુઃખી હતો, કેવો દરિદ્ર હતો, કેવો કૃપાયાત્ર હતો, તો સમજવું કે તેનામાં 'ઠરણ રસ' આવ્યો. મહાપુરુષની કથા

ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી તેના પ્રત્યે ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી પણ રસ નથી પણ જો મનમાં આ વૃત્તિ ઉદ્ભવે કે-વાહ કેવું અલૌકિક ઉદાર મહાનુભાવ ચરિત્ર છે, સાંભળવાથી હૃદયમાં તત્કાળ કેવી ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિનો સંચાર થાય છે, કેવાં સાર્વિક ભાવો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેા ગાનવું કે 'રસ' પડે છે.

જ્યારે જાળક તીખી વસ્તુ ખાય છે ત્યારે મોંએથી સીસકારો કરે છે. પણ તેમાં તેને અમુક આનંદ આવે છે. સહેજ દુઃખમાં પણ સુખ માને છે. આ રીતે સાહિત્યના રસોમાં પણ ભય, ખીભત્સ વગેરે રસ દુઃખદ હોય છે. પણ તેમની રમૃતિમાં સુખમય 'રસ' ઉત્પન્ન થાય છે.

અર્થાત્ અબુદ્ધિપૂર્વક-અનિચ્છાપૂર્વક-સ્વાદની નહિ પણ બુદ્ધિપૂર્વક ઇચ્છાપૂર્વક 'આસ્વાદન'ની અનુશયી ચિત્તવૃત્તિનું નામ 'રસ' છે. ભાવનો અનુભવ રસ નથી પણ તે અનુભવનું રમરસ, પ્રતિસંવેદન, 'આસ્વાદન' 'રસન' રસ છે. 'માત્સ્મરણં રસઃ' અને 'આસ્વાદનનું' રૂપ આ છે. હું ક્રોધાશ્રમાન છું, હું ક્રુશ્ણાશ્રમાન છું, હું અતુશોકવાન છું, હું ભક્તિમાન છું, હું જળવાન છું, હું સુરૂપ છું, અર્થાત્ 'હું છું' આ જ રસનું સારતત્ત્વ છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે. 'પુણ્યે સ્વેચ્ચાવિસ્તરામાત્મા ષ દિ પ્રજ્ઞાનેન સમ્પન્નતમઃ વદતિ વિજ્ઞાતં પશ્યતિ (પશવઃ) ન તે વિજ્ઞાતં વદન્તિ તે વિજ્ઞાનં પશ્યન્તિ. પશુઓ જાણે છે, જુઓ છે, બોલે છે; છતાં તે એમ નથી જાણત્યાં કે અમે જાણીએ છીએ, દેખીએ અને બોલીએ છીએ. મનુષ્ય આ બધું સગળે છે કે હું જાણું છું, દેખું છું અને બોલું છું. માટે પુરુષમાં આત્માનો આવિર્ભાવ બધાં પ્રાણીઓ કરતાં વિશેષ છે. તેમાં પ્રજ્ઞાન પણ છે. આત્મજ્ઞાનનો આરંભ મનુષ્યોનીમાં પહેલેઆથી થાય છે. માટે જ મોઢાનું માનવે દેહે। ઐતરેય બ્રાહ્મણનું કથન સાપેક્ષ છે, કારણ કે પશુઓ આ પ્રકારના પ્રજ્ઞાનથી રહિત છે, એમ સર્વથા નથી કહી શકાતું, કારણ

કે તેઓ રમે છે. અને 'રમવું' 'ક્રીડા કરવી' તથા 'લીલાનો મર્મ' આ 'આત્માનુભવ' રસ છે. પશુઓ વાણીથી કહી શકતાં તથા પશુ તે કહેવાનાં ખીજ તેમનામાં જરૂર છે અને હોવા યોગ્ય છે; કારણ કે તેઓ પશુ પરમાત્મા ચૈતન્યની જ કળા છે.

જાણવું, ધમ્મજવું, કરવું અને એને ઝોળખવું, અનુભવવું, પ્રત્યક્ષિગ્નાન કરવું, પ્રગ્નાન કરવું કે અમારામાં જ્ઞાન, ધમ્મજા અને ક્રિયા થઈ રહી છે-આવી બુદ્ધિવૃત્તિને વિવિધ દર્શનોમાં વિવિધ નામે આપ્યાં છે: જેમ કે અનુભવવસાય, પ્રતિ-સંવેદન, પ્રત્યક્ષિગ્નાન, પ્રત્યયાનુપચ્ચતા, નિજ ઘોષ, પ્રત્યક્ષ ચૈતના, આસપ્ત વિજ્ઞાન વગેરે, પણ મુખ્ય હેતુ એક જ છે, અર્થાત્ બુદ્ધિ-મુખી વૃત્તિઓની સાથે સાથે તેમાં રહેલી 'અહમ્ અસ્મિ' હું છું એ આકૃતિની અખંડ એકરસ નિર્વિશેષ અંતર્મુખી વૃત્તિ.

જાણ પદાર્થોના અનુભવની સાથે સાથે આ આત્માનુભવ-રૂપિણી વૃત્તિ સતતવિદ્યમાન છે, ચિત્તચૈતન છે, આનંદમુખગા છે. આ 'હું છું' માં જે આનંદનો અંશ છે, તે રસબુદ્ધિ છે, તેનો જ પર્ણીય રસ છે, માટે જ ઉપનિષદોમાં આત્મા વિશે કહ્યું છે:

‘રસો વૈ સઃ’ ‘રસં લેવાડયં લગ્નવાડનન્દી મવતિ, કૃત્તનો રસધન એવ સદ્ધનનોડર્મચિદ્ધન જાનંદધનઃ આત્મનન્તુ કામાય સર્વં વૈ પ્રિયં મવતિ, સો જગમાત્મા શેષ્ઠથ પ્રેષ્ઠથ લ્લાટીરસો અજ્ઞાનો દિ રસઃ, પ્રાણો દિ વા અજ્ઞાનો રસઃ એવઃ દિ વા અજ્ઞાનો રસઃ સ એવાયં મુધ્ધપ્રાણઃ સ એવ રચાનો રસત્તમઃ લાપયિતા દૃ વૈ કામાનો મવતિ. ય એતદેવં વિદ્વાનશરમુપાસતે કો લેવાન્યાન્ કઃ પ્રાણ્યાદ્ યદેવઃ જ્ઞાનંદો ન સ્વાત્ સંપા જ્ઞાનન્દરવ મીમાંષા મવતિ અહમ્ અસ્મિ આ જ સત્મય, ચિન્મય અને આનંદમય રસમય છે. આત્માનો ક્રોધ અનાત્માના બદાને આરનાદન એ જ રસ, લીલા, ક્રીડા તાલ્ય છે; આ જ કવિતામાં શ્રેષ્ઠ નાટક છે. ‘કાવ્યેષુ નાટકમ્ શ્રેષ્ઠમ્’ નોટકમાં પાત્ર બને છે. પોતાને પોતા કરતાં જુદા બતાવે છે.

બુદ્ધિપૂર્વક લીલાવડે માયાવડે (મા-મા-) જે નથી તે બને છે અને તેમાં બહુ રસ પડે છે, આનંદ આવે છે. 'ચૈતન્ય'નું 'પરોક્ષ' નામ 'આત્મા' છે. 'અપરોક્ષ' નામ 'અહમ્' છે. જો તો તેનું નામ છે પણ જરા 'અવ્યક્ત' જેવું છે. 'અહમ્' તે પ્રતિદિનના વ્યવહારથી, કંઈક વધારે વ્યક્ત જણાય છે. સંસ્કૃત વર્ણમાળાનો પહેલો અક્ષર અ અને છેલ્લો હ છે. આ બન્નેની વચ્ચે બધા અક્ષરો છે. અક્ષરોના સંયોગમાં બધાં વાક્યો છે, જે બધાં જ્ઞાન, ઇચ્છા, ક્રિયાનાં વાચક અને બોધક છે. તંત્રશાસ્ત્રમાં એક : એક અક્ષરથી એક એક તરવ એક એક પદાર્થની સૂચના મળે છે, જેનું વર્ણન સાંખ્ય વગેરે દર્શનોમાં થયું છે. અહમ્ આત્માની ગૂઢ સર્વજ્ઞતા આ પહેલા અને છેલ્લા અક્ષરોના સંયોગમાં સૂચિત થાય છે. તથા આ પણ ખરું કે અહમ્ એવ સર્વઃ મયિ સ્થિતમિદં જગત્ સકલમેવ, બધાં પચીસ છવીસ છત્રીસ વગેરે તરવો એક અહમ્ની હુંની અન્દર રહેલાં છે. હું કોઈની અન્દર નથી. આ 'વિશ્વમત્તા—વિશ્વોદરતા'ની મૂમાના આરવાદનથી વધીને ક્યો આનંદ રસ-આરવાદન હોઈ શકે? જે કંઈ રસ છે, આનંદ છે તે બધી આની જ છાયા છે.

‘અહમ્’ના બે અર્થ

આ ‘અહમ્’માં અસ્મિમાં આનંદાંશ ‘રસ’ છે. પણ અહીં બૂલ થવાનો ભય છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ થવું જોઈએ. ‘અહમ્’ નામ પરમાત્મા (અથવા પ્રત્યગાત્મા)નું પણ છે; અને જીવાત્માનું પણ. બન્નેમાં એકતા હોવા છતાં જે ભેદ છે તે ઘણો પ્રસિદ્ધ છે. દેશ-કાળ-દ્રવ્ય વગેરેથી પરિછિન્ન એવા છિન્ન પરિમિત વિશેષિત આધિભૌતિક શરીરની ઉપાધિથી ઉપહિત ચૈતન્યને જીવાત્મા કહે છે. આ બધાથી અતીત ચૈતન્યને પરમાત્મા કહે છે. આ જ પ્રમાણે એક ‘અસ્મિતા’ પરમાત્માની અને એક જીવાત્માની હોય છે. પુરાણોમાં દર્શનસૂત્રોમાં બતાવ્યું છે કે પરમાત્મામાં વિદ્યા,

અવિદ્યા બન્ને જણાય છે. અનંત આત્મા પોતાને સાંત હાડ-
માંસના બનેલા શરીરરૂપ માની લે, તો આને અવિદ્યા અર્થાત
મૂર્ખતા કહેવી જોઈએ. પણ પોતાની માયાવડે પરમાત્મા આ
મૂર્ખતામાં પડેલો બાસે છે. ખરેખર પશ્ચો નથી એથી જ અવિદ્યા
બનાવટી છે, નાટક છે; લીલા અને રમત છે. જેમ દૂર્વામાંથી
દલ નીકળે છે તેમ અવિદ્યામાંથી પર્વ નીકળે છે. ૧૬૦ પર્વ
'અવિદ્યા' રજુ 'અસ્મિતા' ૩૭૫ 'રાગ' ૪૫૦ દ્વેષ ૫૫૦
અધિનિવેશ (લઠ, આગ્રહ, શરીરમાં પ્રવેશવું) માટે જ અવિદ્યા
પંચપર્વા છે. 'વિદ્યા' સાથે રહેનાર અસ્મિતા સાંસારિક,
વ્યાવહારિક, જૈવાત્મિક. હું સાન્ત પદાર્થ નથી. હું હું જ છું.
હું સિવાય બીજું કંઈ નથી અદ્વૈતે ન મત્તોડ્વૈત (ભાગવત)
આ 'વિદ્યા'; 'હું આ શરીર છું' આ 'અવિદ્યા'.

જેમ પારમાર્થિક અસ્મિતા અનુભવરૂપી 'રસ'
પાર-માર્થિક 'આનંદ' અજ્ઞાનંદનો પયોય છે, તેમ જ વ્યાવ-
હારિક અસ્મિતારૂપી 'રસ' લૌકિક કાવ્યસાહિત્ય જેડે
સંબંધ રાખનાર 'આનંદ'નો પયોય છે, આ આનંદ-રસ તે
આનંદ-રસની જાયા છે-નકલ છે.

સત્ત્વોદ્વેકાદષ્ટાન્દ્રપ્રકાશાનન્દ ચિન્મયઃ ।

વેદાન્તરણર્શયુનો મદ્યાસ્વાદગદોદરઃ ॥

લોકોત્તરચમત્કારપ્રાણઃ કૈશિપ્રગાતૃભિઃ ।

સ્વાક્ષરવદમિષ્ણત્વે નાયમાત્વાદયતે રસઃ ॥ (સાહિત્યદર્પણ)

આ શ્લોકે જે આમ હોત તો દર્શનને વધારે અનુકૂળ
થાત—

સત્ત્વોદ્વેકાદષ્ટાન્દ્રપ્રકાશાનન્દરૂપકઃ ।

વેદાન્તરસ્પર્શયુનો મદ્યાસ્વાદવિરતર્કઃ ॥

અમામાન્યવમતદારપ્રાણઃ સદ્દર્શૈરિદ્ધ ।

સ્વાક્ષરવદમિષ્ણત્વે નાયમાત્વાદયતે રસઃ ॥

અહારવાદનો સહોદર કાવ્યારવાદ નથી પણ તેનું પ્રતિ-
ગિંબ, વિવર્તરૂપક નકલ, છાયા માત્ર છે. તથા એમાં 'વેદાન્તર'
તો છે. અર્થાત્ ભાવનાને વિષય 'વિભાવ' છે કે જેના વિના
'રસ' નથી. અહારવાદમાં વેદાન્તરનો નિષેધ છે.

નેહ નાનાસ્તિ કિંચન । કાવ્યારવાદમાં વિભાવરૂપી વેદાન્તર
વિના કામ નથી ચાલતું. આને લોકોત્તર પણ કેમ કહેવાય ? લોકમાં
લૌકિક વિશેષ અનુભવો લઈને જ કાવ્યસાહિત્યની ચર્ચા
થાય છે. કેશિચત્પ્રમાતૃમિઃ પણ ગરાગરા નથી. હાં, કોઈને વધારે
તો કોઈને ઓછો, પણ કંઈ ને કંઈ 'રસ' મનુષ્યમાત્રમાં હોય છે.

ઉપર કહ્યું કે પણ સુદ્ધાં રમે છે; અને રમતું તથા હસતું
અને દુસકાં પાછા આંખમાંથી આંસુ ઢાળી રડતું રસ વિના
નથી થઈ શકતું. હસતું, રડતું, આ બંને અનુભાવ પ્રશુઓમાં
નથી જણાતા, પણ માનવ જાળોકોમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં જણાય
છે. જરૂર ધ્યાનથી રસિકતા તથા સાહિત્યજ્ઞાતાનું અભિમાન
છોડી દઈ, જે ઉપરના શ્લોકોના રચનાર જેતા તો તેમને રપટ વિદિત
થતું કે તોફાની છોકરા હારય, રૌદ્ર, બમાનક, વીર, અદ્યુત
રસોને તેમના કરતાં વિશેષ જાણે છે. જુદોના આળા પાડવા,
તેમને ચીઢવી નારી જતું, એક બીજાને ડરાવતું, બહાદુરની
નકલ કરવી આ બધું જાત્યાવસ્થામાં સ્વાભાવિક છે, અને રસ-
પ્રજુત્વનાં પ્રમાણ છે. પણ આ તો નિરસદેહ છે કે ઉપરના શ્લોકો-
નો અભિપાય વાસ્તવિક છે. જાણે પછી સૂક્ષ્મ રીતે અર્થપરિષ્કાર
સખ્દપરિષ્કાર કરવા બેસીએ તો કંઈ પરિવર્તન કરવું પડે.

કાવ્યનાં કેટલાંએ પ્રયોજન છે:

કાવ્યં યશસેર્ધ્યજ્ઞેતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સચઃ પરનિવૃત્તયે ક્ષાન્તામુષ્મિતતયોપદેશયુજે ॥

પણ મુખ્ય પ્રયોજન તો 'નિવૃત્તયે' જ રસનો આનંદ છે.

વ્યવહારગ્રાન જરૂર ઉપયોગી છે, પણ તે કાવ્યના ઐતિહાસિક અંગનું ફલ છે; જેમ 'નિર્વૃત્તિ' ઇતિહાસપુરાણના કાવ્યાંગનું ફલ છે. જે કાવ્યનો અર્થ કોઈ પણ સંદર્ભ અથવા નિબંધ કરવામાં આવે તો જરૂર ઉપયુક્ત શ્લોક સાર્થ છે. પ્રસ્તુત ચર્ચામાં આનંદપ્રદ કાવ્ય જ સાહિત્યમાં ગણવાનું કાવ્ય છે. આ સાંસારિક રસ તે તો પારમાર્થિક રસનો આજ્ઞાસ છે, પ્રતિગિજ્ઞ છે. પ્રતિગિજ્ઞ મૂલના જેવું હોવા છતાં પણ તેનો ઊલટો વિવર્ત થાય છે. આરસા આગળ માણસ ઊભો રહે તો પ્રતિગિજ્ઞમાં પુરુષનું કાણું અંગ જમણું જણાશે અને જમણું કાણું જણાશે. જળકિનારે ઊભા રહીએ તો પ્રતિગિજ્ઞમાં માથું નીચે અને પગ ઉપર જણાશે. આ કારણે જ આ કૃત્રિમ રસના અધિક સેવનમાં બહુ દોષો રહેલા છે. ખરેખર બહુ રમવાથી છોકરા બગડી જાય છે. અને પ્રમાણમાં રમવાથી હૃદયપુષ્ટ થાય છે. અતિમાત્રામાં રસસેવન કરવાથી મનુષ્ય પોતાને ભોગી-વિભાસી કેવલ રસાન્વેષી રસિક અને દરરોજના વ્યવહારકાર્યના નિર્વાહ માટે અકર્મણ્ય-અશક્ત બનાવી મૂકે છે; તેઓ જેમ રાજમહારાજઓ, નવાબ જાદઘાહો-આવા રસિકો પોતાના ધર્મકર્મ અને કર્તવ્યને જૂલી જાય છે તેઓ કરુણા-રસનો સ્વાદ લે છે, પણ કરુણા-દયા પ્રમાણે દીનોને મદદ નથી આપતા.

કરુણાદપિરસાજ્ઞાયતે ચત્પરં સુલભમ્ ॥

સચેત્તસામનુભવઃ પ્રમાણં તત્ર કેવલમ્ ॥

કરુણ રસની વાર્તા કોઈ કોઈ વાર તો જાણીકો સુદાં શોખથી સાંભળે છે. મામગીતોનો અધિકાર અત્યંત કરુણાજનક હોય છે. તેને સ્ત્રીઓ પ્રેમથી ગાય છે. જે આ ગીતોથી કુળ જ થતું હોય તો આ માટે સંભળાય, ગવાય અને વંચાય? પણ આનો આધાર તો પદ્ધતિ ઉપર છે. કોઈ અતિ કોમલ મૃદુ જાળક, સ્ત્રી, પુરુષ આવી કરુણ દયા સાંભળી શક્તાં નથી.

—અપૂર્ણ

મરાઠી વાઙ્મયનો

અદ્ય પરિચય

[અનુસંધાન ગતાંકના પૃ. ૩૬માથી]

ઇતિહાસ

ઇતિહાસક્ષેત્રમાં મહારાષ્ટ્રની અંદર ફટલાક પહેલી પંક્તિના વિદ્વાન અને સંશોધક થયા છે. તેમાં સુરત કોલેજના માજી પ્રિન્સિપલ રાજવાડેના નાના ભાઈ વિશ્વનાથ કા. રાજવાડેને અમરયાન આપવું જોઈએ. અતિશય તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમતા, ઇતિહાસના 'અભ્યાસનો ખરો શોખ અને તમજા, નિઃસીમ ત્યાગવૃત્તિ, સ્વભાવનું 'વિલક્ષણ લહેરીપણ' અને હાથમાં લીધેલા કામમાં તન્મયતા, ધૂની ચઢતે રચ્યાપચ્યા રહેવાની નૈસર્ગિક વૃત્તિ ઇત્યાદિ ગુણો રાજવાડેમાં એકત્ર થયા હતા. મરાઠી ઇતિહાસનાં સાધનો જોઈ કરવા ખાતર તેમણે મહારાષ્ટ્રના ગામડે ગામડે પગપાળા પ્રવાસ કર્યો હતો. અને અનેક તરેહનાં કૃષ્ટ અને અપમાન વેડીને એટલી પ્રયત્ન સાધનસામગ્રી જોગી કરી હતી, કે તે વીસ અંધોમાં પ્રસિદ્ધ કરવી પડી. આ પ્રયત્નો માત્ર પ્રસ્તાવનાઓ જો અંધોમાં જુદી પ્રગટ થઈ છે અને તેને મરાઠી ઇતિહાસમાં જ નહિ પણ મરાઠી વાઙ્મયમાં પણ મહત્વનું સ્થાન છે. રાજવાડેની

ભાષા અતિશય સુસંસ્કૃત અને અસરકારક હોઈ તેની રચનામાં, શબ્દયોજનામાં અને વિવરણપદ્ધતિમાં એક પ્રકારની તરલતા, એક પ્રકારની પ્રભાવશાલી ઊર્મિ દેખાય છે. સમાજશાસ્ત્રવિષયક, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર વિશેના અને ગુનેશ્વરી સંબંધી પણ રાજવાડેના ભેખ પ્રસિદ્ધ છે.

મિરજના વાસુદેવ શાસ્ત્રીની ઇતિહાસકાર તરીકે મોટી કીર્તિ છે. દત્તોપંત આપટે કશી ધમાલ વિના ઇતિહાસસંશોધનનું અત્યંત વિદ્વાતપૂર્ણ કાર્ય કર્યું જાય છે અને તેમના ઐતિહાસિક ભેખો, પ્રસ્તાવના અને ત્રણચાર પુસ્તકો તેમની ઉદ્યોગપ્રિયતાની અને સમતોલપણાની સાક્ષી પૂરે છે. ભારતાચાર્ય ચિં. વિ. વૈદ્ય જેવો બહુશ્રુત પાંડિત મહારાષ્ટ્રમાં હમણાં કેટલાક વખતથી થયો નથી. મહાભારત, રામાયણ અને હિન્દુસ્તાનનો મધ્યયુગીન ઇતિહાસઃ એ વિષયો પર તેમણે પરિશ્રમપૂર્વક પ્રમાણભૂત ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ગ્રંથોમાંનાં ધણાખરા મરાઠી તેમ જ અંગ્રેજીમાં પણ તેમણે અવતાર્યા છે. જોવિદરાવ સરદેસાઈ મહારાષ્ટ્રમાં રિયાસતકાર એ નામે જ ઓળખાય છે. આજે ૪૦-૪૦ વર્ષ થયાં તેમનો મરાઠી ઇતિહાસનો સતત વ્યાસંગ ચાલુ છે અને મરાઠી, બ્રિટિશ અને મુસલમાન રિયાસતોનો અનેક ખંડો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે; સિવાય, પેશવા દફતરનું સંશોધન કરીને તેમાંથી વીણી કાઢેલા અનેક ભાગ તેમના નેતૃત્વ હેઠળ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. સંશોધકોએ ઉપલબ્ધ કરેલી સામગ્રીનું સંકલન કરીને ઐતિહાસિક ઘટનાનું વ્યવસ્થિત વર્ણન કરવાનું કામ સરદેસાઈએ કર્યું.

ન. ચિં. કેળકરનો 'ગરાઠે વ ઇત્રજ' એ ગ્રંથ મરાઠી ઇતિહાસમાં ઘણો મૂલ્યવાન ગણાય છે. તેમાંનું વિવેચનનું સ્વરૂપ સંશોધનાત્મક અથવા વર્ણનાત્મક નથી પણ તાત્વિક છે. તેમાં ઐતિહાસિક પ્રસંગની કાર્યકારણમીમાંસા કરેલી હોઈને કેળકરની

બુદ્ધિના સર્વ વિશેષો સ્પષ્ટ જોડી આવે છે. સહૃદયતા, સંગમ ચિકિત્સકપણું, શત્રુ વિશે પણ હિંદારબુદ્ધિ, કોષ પણ યાગ્યતનીઃ બધી બાબુ ધ્યાનમાં લેવાની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ, જીવંત અને પ્રગતિશીલ મન, અને આ બધાની સાથે અપ્રતિમ ભાષાપ્રભુત્વઃ. આવા આવા ગુણો કેળવવાનું નામ લેતાં જ નગર સામે આવે છે. અને તેમના લખાણમાં એ સર્વેનું ઉત્કૃષ્ટ ચિત્ર નજરે પડે છે. પાવણીનું 'ભારતીય, સામ્રાજ્ય' ડૉ. કેતકરનું 'પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર' માધવરાવ લેલેનું 'એક નૃસિંહ મુર્તિ સામ્રાજ્ય' અને 'આધુનિક અકબરી' યાદવરાવ કાળેનો 'વદાડ્યા પ્રતિદાસ,' કેપ્ટન મોડકનું 'પ્રતાપગદચે' બુદ્ધ, 'પારસનીસનું' 'જાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ,' વગેરેનું 'શિષ્ય-શાસ્ત્ર' વગેરે અંથો ધણા કામતી છે.

ચરિત્રવાઙ્મય

મરાઠીમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચરિત્ર-વાઙ્મય ઘણું છે એમ જાણે છે. હિંદુસ્તાન અને યુરપઅમેરિકાની સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓના જીવિતકાર્યનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન અનેક લેખકોએ કરેલો છે. વિખ્યાસાચી ચિપળૂણકરનું 'જોન્સનનું' ચરિત્ર અને સંસ્કૃત 'કવિપંચક,' વિનાયક કીડદેવ ઓકે લખેલા નાનાં મોટાં લગભગ ચારસો ચરિત્રવિષયક પુસ્તકો, કેળવવાનું ગેરિ-બેદડી, મુંડલેનું કેન્હર, સાવરકરનું 'મેઝિની' ભાવેનું 'નેપો-લિયન,' બિસેનું 'બિરમાર્ક' અને ટોલ્સ્ટોય, જુરકુટેનું 'કાર્લ માર્ક્સ' પેટેનું 'દેવ્રી ફોર્ડ' અને, એડિસન 'પ્રા. ફક્કેનું 'ડી વેલેઝ,' 'મેક્સ્વિની' 'દાદાભાઈ નવરોજી' વિભાવરકરની અંધમાળામાં પ્રસિદ્ધ થએલાં ચરિત્રો, રમાબાઈ રાનડે (જસ્ટિસ રાનડેનાં પત્ની)નું 'આમચ્યા આયુષ્યાંતીલ કાંઠો આઠવણી' લક્ષ્મીબાઈ ટિળક (રેવ. ટિળકનાં પત્ની)નું 'સ્મૃતિચિત્ર' પાંગારકરનું 'સંતચરિત્ર' આળતેવકરનું 'કવિચરિત્ર' વેળુઆઈ પાન્ડેનું 'હરિલાલ આપટ' આળતેવકરનું 'આગરકર'

કાટકતું 'રાનડે' ના. કે. બેહેરેતું 'પહિલા બાજરાવ' અને '૧૮૫૭ સાલચી ક્રાન્તિ', અવંતિકાબાઈ ગોખલેતું 'મહાત્મા ગાંધી', કથુટકીતું 'તેલંગ', 'બાંડારકર', 'ચંદાવરકર', નાટકકાર અણ્ણાસાહેબ દિસૌરકર વિશેના ચરિત્રગ્રંથ, સમર્થ વિદ્વાન અને શિક્ષક માધવરાવ કુટે વિશેનો સ્મૃતિગ્રંથઃ ઇત્યાદિ અનેક ઉલ્લેખનીય પુસ્તકો આ વિભાગમાં આવે છે. ઠવે મુનિ-વર્સિદીવાળા પ્રા. ઠવેતું આત્મવૃત્તાંત, સાવરકરતું, 'માઝી જન્મ-ઠેપ', ટાગોરની 'જીવનસ્મૃતિ' થોડા વખત પર પ્રસિધ્ધ થયેલું પાંગારકરતું આત્મચરિત્ર, ધર્માનંદ કોસંખીતું 'આત્મનિવેદન', [ગુજરાતીમાં છેઃ 'આપવીતી'] ઇત્યાદિ પુસ્તકોમાં લેખકોએ પોતાના આધ્યત્મિકમનું વર્ણન કર્યું છે.

મરાઠી ઇતિહાસમાંના શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં ચરિત્રો લખવાની સ્ફૂર્તિ પુષ્કળ લેખકોને થાય એમાં નવાઈ નથી. કેલુરકર, ચિં. વિ. વૈદ્ય, વગેરેએ સિવાજીના જીવનકાર્યનું ચિત્ર દોર્યું છે. પહેલા બાજરાવ, મોટા માધવરાવ, નાનાસાહેબ પેશવા, મહાદ-જી શિંદે, અહલ્યાબાઈ હોસકર, જીવણાદાદા કેરકર, નાના હન-વીસ ઇત્યાદિ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને ચરિત્રકારો મળ્યા છે. આ જ કથન શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, શંકરાચાર્ય, જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, ટુકારામ, રામદાસ, મુક્તેશ્વર, મોરોપંત, દયાનંદ, શ્રદ્ધાનંદ, ગૌતમબુદ્ધ, ગહમ્મદ પયગંબર, કાષ્ટક, મહાવીર, નાનક, અકબર, અશોક, ઇત્યાદિને મારે પણ ખરું છે. નરસોપંત કેળકરકૃત દિળકચરિત્ર, જે ત્રણ ખંડમાં છે, તેનાં પાનાં એ હજાર જેટલાં થયા છે, આટલો વિસ્તૃત અને માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથ મરાઠી ભાષાના ચરિત્રવાક્યમયમાં બીજો નથી. તથાપિ ધારણા પ્રમાણે, જોયી પંક્તિનું અને દિળકના જીવનકાર્યની તાદાત્મ્યથી ગુરુત્રેમથી પણ પરીક્ષકશુદ્ધિથી હકીકત આપીને તેનું મૂલ્યાંકન કરનાર આ ગ્રંથ થયો નથી એટલું કબૂલ કરવું પડશે.

૧. પ્રસ્થાન કાર્યસિદ્ધિ આ ગ્રંથ ગુજરાતીમાં કરાવ્યો છે.—સં. 'મા.'

વિવિધ શાસ્ત્રીય વાઙ્મય

મરાઠી સાહિત્યનાં કેટલાંક અંગોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરનાર, બાળશાસ્ત્રની માહિતી આપનાર અને કોશ જેવા સંગ્રહક સ્વરૂપના ગ્રંથો મરાઠીમાં રચાયા છે. દીકાત્મક વાઙ્મયનો પણ આ વિભાગમાં સમાવેશ કરી શકાય. હાલના પાંડુરંગ, કૃષ્ણ-શાસ્ત્રી ગોડખોલે, મેરો કેશવ દામલે, (કવિ 'કેશવસુત' ના બાપ) રા. બી. જેવી, ઇત્યાદિએ મરાઠીની વ્યાકરણરચના કરી. એલિફન્ટા કોલેજના મરાઠીના પ્રાધ્યાપક કૃ. પાં. કુળકર્ણીનું 'બાળશાસ્ત્ર આશ્રિ મરાઠી ભાષા' એ પુસ્તક ધણું વિદ્વાતપૂર્ણ છે.

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર સંબંધી અધિક સૂક્ષ્મ ગ્રંથ લખવા સાર, ન્યાયશ્રુતિ એમ. આર. જયકરે મરાઠી સાહિત્યપરિષદને થોડા સમય પહેલાં મોટી રકમની ભેટ આપી છે અને એ કામ પ્રા. કુળકર્ણીને સોંપવામાં આવ્યું છે. ગણેશશાસ્ત્રી લેલેનું સાહિત્ય-શાસ્ત્ર, બિડેની 'સાહિત્યકોમ્પી', કુ. બાલુતાઇ ખરેનું 'અલંકારમંજુષા', દ. કે. કુળકર્ણી 'કાવ્યલોચન' સાંગલી કોલેજના પ્રાધ્યાપક આર. એસ. જોગનું 'અભિનવ કાવ્યપ્રકાશ', માડખોલકર્ણી 'આધુનિક કવિપંચક' 'વાઙ્મયવિલાસ' 'વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્પૂલકર' અને 'વિલાપિકા', પ્રા. બનદદી, અને પાંગારકરના મેરોપત વિશેના ગ્રંથો, પ્રા. પટવર્ધનનું 'હૃદયરચના', કુ. ગોદાવરી કેળકર્ણી 'ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર', દેશમુખનું 'જ્ઞાનેશ્વરીદર્શન', દાંડેકર્ણી 'કુળકર્ણીના નાટક', ભાવેનું 'ગડકરના વિનોદ', પ્રા. હડકેનું 'પ્રતિભા-સામન', 'વાઙ્મયવિહાર' અને 'ટાકી એ ધાવ', વાસુદેવરાવ આપટેનું 'લેખનકલા' વાઙ્મય દેશપાંડેનું 'હરિલાલિ આપટનાચર્યા દાંડેજીયાં' ઇત્યાદિ ગ્રંથો ધણા મનોરંજક, વિવેકશાલી, અને વાઙ્મયના અભ્યાસને યોગ્ય થયા છે. ભાવેનું 'મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત' પાંગારકર્ણી 'મરાઠી વાઙ્મયના ઇતિહાસ,

ઉપર ગીતારહસ્યનો નિર્દેશ આવ્યો જ છે. તેમાંના સિદ્ધાંતના ખંડન તેમ જ સમર્થન માટે ત્રણચાર મોટા અંશે લખાયા. બાપટ શાસ્ત્રીનું 'ગીતાબાપાર્થ', 'કોલ્હટકરનું 'રહસ્યખંડન,' બીડેશાસ્ત્રીનું 'રહસ્યદીપિકા,' ચિંત્યાળકરનું 'રહસ્યનિરીક્ષણ' ઇત્યાદિ કૃતિઓ ઉલ્લેખનીય છે. જૂનાગઢના પ્રાધ્યાપક મહાદેવ મલ્હાર જોષીનું 'આધુનિક સુચિક્ષિતાંચા વેદાંત,' ગોવિંદસુતનું 'પરમાર્થવિચાર' કિંજવડેકર શાસ્ત્રીનું 'મીમાંસાપરિભાષા' પાં. વા. કાણેનું 'પૂર્વમીમાંસાપદ્ધતિયા ઇતિહાસ' અને 'ધર્મ-શાસ્ત્રવિચાર,' નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકરનું 'ભારતીય તત્ત્વગાન,' કવેં યુનિવર્સિટીના પ્રાધ્યાપક વામન મ. જોષીનું 'નીતિશાસ્ત્ર-પ્રવેશ,' 'સોક્રેટિસાચે' સંવાદ' અને 'વિચારવિલાસ,' આ પુસ્તકો તાત્ત્વિક સ્વરૂપનાં છે.

જી. એન. અન્નેનું 'ગાંધગાડા,' ફર્ગ્યુસન કોલેજના પ્રાધ્યાપક વા. ગો. કાણે અને દ. ગો. કવેંનું અર્થશાસ્ત્રાચી ભૂતતરવેં અને 'ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર,' વિલસરાવ શિંદે અને શ્રી. મ. માટેના અરપુ. સ્વતાવિષયક અંશે, જવડેકર અને નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકરનાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર પરનાં પુસ્તકો, સુરત કોલેજના ભૂતપૂર્વ પ્રિન્સિપલ ધ. રા. ગાડગીલનું 'હિંદુસ્તાનચા આર્થિક ઇતિહાસ' ના. ગો. આપેકરનું 'આમચા ગાંધ' 'પૈસા' અને 'પેશવાઈચા સાવલીત' આ સમાજવિષયક અંશે લખાણુવા જેવા છે.

પ્રકીર્ણ

વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રો ઉપર પણ હમણાં હમણાં અંધરચના થવા લાગી છે અને બંધબેસતી શાસ્ત્રીય પરિભાષા યોજવાનું કાર્ય ઝડપથી ચાલુ છે. મોડકનું 'સૃષ્ટિશાસ્ત્ર' અને 'પદાર્થવર્ણન' દુદલીકરનું 'ભૂસ્તરશાસ્ત્ર' પુનાના આપટેનું 'વાહતી વીજ' વડોદરાના પ્રા. 'આપટેનું 'વિદ્યુત' મટંગેનું 'અપેક્ષાવાદ'

મોડકનું 'નિરિન્દ્રિય વ રોન્દ્રિય રસાયનશાસ્ત્ર', 'દાતારનું' 'સજીવ સૃષ્ટિ ચી ઉત્ક્રાંતિ' કોલ્લેટકરનું 'પ્રાણીશાસ્ત્રાચી મૂળતત્ત્વે' શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિતનું 'જ્યોતિર્વિલાસ' અને 'ભારતીય જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર' આ જ વિષય પરનાં દફતરીનાં પુસ્તકો, આરોગ્ય અને શરીરશાસ્ત્ર પરનાં અનેક પુસ્તકો, કૃષિશાસ્ત્ર પરનાં પુસ્તકો વગેરેનો અહીં જીડતો કલ્સેજ કરવા સિવાય વધુ કે ઘણું શકે તેમ નથી. મરાઠીમાં આલવાક્રમય પુષ્કળ પ્રગટ થાય છે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન અહીં કરવાની આવશ્યકતા નથી. આ વિભાગના ગદ્ય પેઢીના આલ પ્રવર્તક 'આનંદ' બાળમાસિકના તંત્રી વાસુદેવ ગો. આપટે હતા.

ગયે વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયેલા 'કેળકર' ગ્રંથ પર પણ અહીં થોડું લક્ષ આપવું જોઈએ. કેળકરે આત્યાર સુધીમાં પ્રગટ કરેલું બધું વાક્રમય આ બાર ખંડોમાં સમાવિષ્ટ થયું છે. તેની વ્યાપકતા લગભગ આદ-દસ હજાર પાનાં જેટલી ધણ હશે, એમ લાગે છે. નિબંધ, ચર્ચા, ચરિત્ર, નાટક, રાજકારણ, સાહિત્ય, તત્ત્વ-જ્ઞાન, વર્તમાનપત્રી ઢગના મહત્ત્વના લેખો, સમીક્ષણ, સમાજ-શાસ્ત્રવિષયક સિદ્ધાંતોની સહૃદય અને સમતોલ ચિકિત્સા દત્ત્યાદિ સર્વ વાક્રમયપ્રકારો આ બંડારમાં ભર્યા છે. કેળકરને સાહિત્યસમ્રાટ તરીકે સંબોધવામાં કેટલું ઔચિત્ય છે એનો પુરાવો જોઈતો હોય તો આ હજાર ગ્રંથનું અવલોકન કરવું. આ પ્રકારનો એક જ ગ્રંથકારનો સંગ્રહ હિંદની દેશી ભાષા-ઓના વાક્રમયમાં વિરલ છે.

નિયતકાલિકો

મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાંક સમર્થ નિયતકાલિકો અને ધુરંધર પત્ર-કારો અને તંત્રીઓ ઉત્પન્ન થયા છે. ચિપળૂણકર અને તેમની

૧. આ પુસ્તકનું ગુજરાતી થયું છે. અને એ ગુજરાતી પ્રેસ બદાર પાડ્યું છે.—સં. મા.

‘નિબંધમાલા’ અને આગરકર અને તેમનું ‘સુધારક’ ઉપર નિર્દિષ્ટ થયાં છે. આખા હિંદને પરિચિત થએલા ‘કેસરી’ પત્રદ્વારા લોકમાન્ય દિળકે મહારાષ્ટ્રીય જનતાને જાગૃત કરી અને દેશની ઉત્થાપના માટે નવી વિચારપરંપરા તથા કાર્યપ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ‘કેસરી’ના સભ્યસાચી સંપાદક તરીકે નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકરની કીર્તિ ધણી ઉજ્જવળ છે. ખાદિલકર પણ ‘કેસરી’માં જ કામ કરતા હતા. દિળકના મૃત્યુ પછી તેમણે મુંબઈના ‘લોકમાન્ય’ દૈનિકના તંત્રીની જગ્યા સ્વીકારી અને પછી ‘નવા કાળ’ નામનું પોતાની માસિકાનું દૈનિક કાઢ્યું. હજી સુધી તે સારી રીતે ચાલે છે.

‘કાળ’કતો શિ. મ. પરાંજપનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો છે. ૧૯૦૭-૦૮ વખતની ચળવળને સમયે સી. કે. દામલેનું ‘રાષ્ટ્રમત’ સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શક્યું હતું.

‘જ્ઞાનપ્રકાશ’ મરાઠીમાં એક જૂનામાં જૂનું વર્તમાનપત્ર છે. અનેક સ્થિત્યંતરો થયા પછી આ પત્રની માલિકી સર્વેટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી પાસે આવી. આજે પણ એ સોસાયટી અને મહારાષ્ટ્રીય રાજકારણના નેમસ્ત (વિનીત) પક્ષના મુખપત્ર તરીકે ‘જ્ઞાનપ્રકાશ’ ઝોળખાય છે. ‘સંદેશ’કાર અચ્યુત બળવંત કોલ્હટકર મહાપ્રતિભાવાન અને વાચકોની ભાવના ઊર્મિઓ બહુ તીવ્રતાથી ઉત્તેજિત કરી શકનાર લેખક તથા વક્તા હતા. ‘સંદેશ’માંના તેમના લેખો ત્રણ ચાર ખંડોમાં પુસ્તક રૂપે પ્રકટ થયા છે અને એ મૂલ્યવાન વાર્તામય ગણાય છે. ‘સકાળ’, ‘ત્રિકાળ’, ‘લોકશક્તિ’, ‘પ્રભાત’, ‘મહારાષ્ટ્ર’, ‘ઉદય’, ‘વિવિધવૃત્ત’, ‘ચિત્રા’, ‘વસુંધરા’ ‘ધનુર્ધરી’ ઇત્યાદિ નવાં પત્રો હાલ મરાઠીમાં જુદા જુદા રાજકીય અને સમાજવાદી પક્ષોનું પ્રચારકાર્ય કર્યે જાય છે.

મરાઠી ભાષામાં ધણાં માસિકા નીકળી ગયાં અને હજી પણ નીકળ્યા કરે છે. તથાપિ વણવૂટ લાંબી નિઃશ્વસી જાળવાતું

સદ્ભાગ્ય થોડાને જ મળ્યું છે. વિવિધજ્ઞાનવિસ્તાર, મનોરંજન, ચિત્રમય જગત, ઉદ્યાન, વિહાર, શોકશિક્ષણ, રત્નાકર, વાગી-શ્વરી, પ્રતિભા, જ્યોત્સ્ના, સહ્યાદ્રિ, યશવંત, કિર્તોરકર, સ્ત્રી, મનોહર, શૃંગલક્ષ્મી, પ્રાવીણ્ય, જ્ઞાનમંદિર ઇત્યાદિ નામો મરાઠી વાચકોને પરિચિત છે. એમાંનાં કેટલાંક બંધ થઇ ગયાં, કેટલાંક કટપટી ટકી રહ્યાં છે અને બીજાં ઠીક ઠીક ચાલે છે. પણ આ બાળતનું વધારે વર્ણન અહીં કરવાની જરૂર નથી. એકંદરે લોકોની સ્વાભાવિક અભિરુચિ શૃંગારપ્રધાન વાર્તાઓ અને નવલકથાઓ તરફ હોય છે. આ અનુભવ દરેક દેશને થયો છે અને સમાજની આ પ્રવૃત્તિનો કામદો પોતાના આર્થિક સ્વાર્થ ખાતર લેવાના હીન પ્રયાસ માસિકોના સંચાલકો દ્વંદ્વેષ કરે છે. મરાઠી ભાષા આ પ્રધાનો અપવાદ નથી.

વૃત્તપત્ર સંબંધી એક મુદ્દા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. Times of India, New statesman & Nation, Political Quarterly, Modern Review જેવાં વિચારપ્રવર્તક અને વિવિધ માહિતીઓ ભરેલાં ઉચ્ચ પંક્તિનાં નિયતકાલિકો મરાઠીમાં અત્યારે નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ અભાવનાં કારણો અનેક છે, પણ મહારાષ્ટ્રની સાંપત્તિક દુરિયતિ એ તેમાંનું એક અતિમહત્વનું ગણાય.

ઉપર વર્ણન કરેલી મરાઠી ભાષાની સ્થિતિ ઉપરથી આટલું સ્પષ્ટ થશે કે ગયાં સાઠ-સિત્તેર વર્ષમાં તેની પ્રગતિ પુષ્કળ થઇ છે. એટલું જ નહિ પણ આ વિધાન હિન્દુસ્તાનની સર્વ પ્રાંતિક ભાષાઓ માટે કરી શકાય; કારણ, ભાષાની પ્રગતિ ધણે અંશે રાષ્ટ્રના લોકોની જાગૃતિ, પ્રયાતન અને માનસિક વિકાસ પર અવલંબે છે. આ કાલખંડમાં હિન્દુસ્તાનની સર્વ બાળુથી-કદાચ આર્થિક બાળુ બાદ કરીને-ઓછાવધુ પ્રમાણમાં પ્રગતિ થઇ છે અને તેનું પરિણામ દેશી ભાષાઓ

ઉપર પશુ યમું, છે. તેમ યમું ધણું સ્વાભાવિક અને હિતાવદ્ છે. પચાસસાઠ વર્ષ પહેલાં લખાયેલું મરાઠી ગદ્ય અગર પદ્ય વાંચ્યે અને આજે લખાતા લેખો, કવિતાઓ, નવલિકાઓ, નવલકથાઓ, વર્તમાનપત્રો અને ગંભીર ગ્રંથો છતાંદિનું અવ-લોકન કરીએ એટલે આ બંનેની ભાષાસરણી વચ્ચેનો ફરક તુર્ત જ માલુમ પડે છે. હમણાં મરાઠીમાં ધણા અન્વર્થક શબ્દો સહજ-પણે ચોજવામાં આવે છે, વાકચરચના ઔઠ દેખાય છે, અને એકંદરે ભાષાપ્રવાહ બરપૂર લાગે છે. નવા નવા વિષયો રપટ કરવાના હોય, નવાં નવાં શાસ્ત્રોનો પરિદ્રેષ્ટ કરવો હોય, નવી નવી કલ્પનાનો, સિદ્ધાંતોનો અને સુદ્ધભાવી રસિકતાનું સંવેદન કરવાની શક્તિનો પ્રસાર કરવો હોય તો જૂની શબ્દસામગ્રી અને ભાષાશૈલી અપૂરતી થાય છે. પણ જ્યાં સુધી ભાષા જીવંત છે અને તે વાપરનાર લોકો જીવંત છે ત્યાં સુધી નવા શબ્દપ્રયોગો, નવી વાકચરચના, નવું વ્યાકરણ એ સર્વ પણ આપોઆપ અસ્તિ-ત્વમાં આવીને ભાષાને પ્રુષ્ટ બનાવે છે. અઢાર-ઓગણીશ-વીશમા શતકની અંગ્રેજી ભાષાસરણીની એક બીજા સાથે તુલના કરીએ તો પણ આ સત્ય સિદ્ધ થશે. એ દષ્ટિએ મરાઠી ભાષા અને હિંદની સર્વ દેશી ભાષાઓનો બવિષ્યકાલ ઉજ્જવલ છે.

તથાપિ આ આશાવાદ અગ્રે તેટલો વાજબી અને ન્યાયી હોય તો પણ માત્ર કાળના પ્રવાહ સાથે ભાષાને સૌષ્ઠવ પ્રાપ્ત થશે અને કાર્યક્ષમતા વધશે એવો વિશ્વાસ રાખીને નિર્મિત થઈ બેસવું બરાબર નથી. તેની જીણુપો અને અપૂર્ણતા સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ. આવા પ્રકારનું આત્મનિરીક્ષણ કરતી વખતે ગુણમાપનનું ધોરણ ઉચ્ચ અને જગતનાં પ્રગતિમાન રાષ્ટ્રોની સાથે આવવું જોઈએ. તેમ કરીએ તો હાલની સ્થિતિ-માંની સ્વભાષાની અને તેના વાઙ્મયની સંપન્નતા માટે વિના કારણ જોઈએ તેના કરતાં વધારે અનુકૂળ કલ્પના રહેશે નહિ.

આટલું જ નહિ પણ તુલનાત્મક દષ્ટિએ જોઈએ એટલે જેને આપણે સમૃદ્ધ કહીએ છીએ તે જરા છુદ્દ જ છે એવી ખાતરી થશે, અને અનુચિત આત્મસંતોષ નહિ જેવો ખતીને સુધાર-લુના પ્રયત્નોને જોર મળશે.

ઈંગ્લંડ જેવા દેશના વાઙ્મયની તુલના આપણા વાઙ્મયની સાથે કરીએ તો શું જોઈએ છીએ ? કાવ્ય, નાટક, ઇતિહાસ, ચરિત્રો, નવલકથાઓ, સમાજશાસ્ત્રો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો, કે પણ લ્યો-મરાઠીમાંના સર્વમાં મોટા આધુનિક કવિ એટલે 'કેશવ-સુત' અને ગડકરી. તેમની સમગ્ર કવિતા આશરે બસો-અઢીસો પાનાંના પુસ્તકમાં સમાય છે. એ જ કથન ખીજા બધા કવિઓને પણ લાગુ પડે છે. તેમના કવિતાસંગ્રહોનો વિસ્તાર બહુધા સો-બસો પાનાંથી આગળ જતો નથી અને કેટલીક વખત તો એમાંના અર્ધો જેટલા ભાગને રૂપરંગની કલાને ખાતર જેવો ને તેવો દારો જ રાખવામાં આવે છે. હવે, સંખ્યા અને ગુણ એક જ નથી એ ખરું. પણ શેલી, કીટ્સ, બાયરન, બાઈનિંગ, ટનિસન (રોકસ્પીઅર, મિલ્ટન વગેરેને તો છોડી જ દઈએ છીએ) ઇત્યાદિ કવિઓનાં કાવ્યોમાં ગુણ નથી, કલ્પનાવિહાર નથી, અલં-કાર નથી, એવું તો કોઈથી કહી શકાશે નહિ જ ને ? આ પ્રત્યેક કવિના કાવ્યના અંધો કેટલા દળદાર છે ? હરિભાઈ આપટેને છોડી દઈએ તો વિલ્હાન મરાઠી નવલકથાકારોમાં કેટલા જથ્થા વિકટર હ્યુઓ, એચ. જી. વેલ્સ, ગાલ્સ્વર્થી, ટોમસ હાર્ડી, વગેરેની તોલે આવી શકશે ? પ્રા. વામન મ. જોષી, પ્રા. કુડકે, વિ. સ. ખાડેકર, નારાયણ હરિ આપટે ઇત્યાદિ નામો. તુર્ત જ ધ્યાનમાં આવે છે. આ લેખકોની કૃતિઓમાં ગુણ નથી એમ નહિ— પુષ્કળ છે, તથાપિ તેના કરતાં પણ અધિક ગુણ હોઈને, જંથ્યામાં અનેકમણી મોટી એવી વાઙ્મયનિર્મિતિ એકેક અંધકારને હાથે પાશ્વર્ય દેશોમાં સતતપણે થતી નથી શું ?

ગિજન જેવો અથવા ઓછામાં ઓછું ગિજનની નજીક આવે તેવો ઇતિહાસકાર હજી સુધી મરાઠી ભાષામાં યથો છે કે ? રાજવાડે, ખરે, આપડે, સરદેસાહ, આ વિદ્વાનો ઘણી હિમ્મત પાંક્તિના છે એમાં સંશય નથી. તેઓએ પોતપોતાની રીતે ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કર્યું છે, તથાપિ હિંદુસ્તાનનો અતિથય વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખનારા લેખકો મિલ, થોર્નટન, એલ્ફિન્સ્ટન, એવા અંગ્રેજો નીકળ્યા. ગ્રોટે ગ્રીસનો ઇતિહાસ અનેક ખંડોમાં લખ્યો. મરાઠીમાં મહારાષ્ટ્રનો અથવા હિંદુસ્તાનનો અથવા બીજા કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ આવી રીતે લખેલો જણાતો જ નથી. જગતના ઇતિહાસ અને માનવી સંસ્કૃતિ પર કેટલા મોટા મોટા ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં છે તે જુઓ. એચ. જી. વેલ્સના 'આઉટલાઇન ઓફ હિસ્ટરી' જેવો એક પણ ગ્રંથ મરાઠીમાં છે ? બે ત્રણ વર્ષ પહેલાં આર્નોલ્ડ ટોમ્પ્સનીએ ઇતિહાસના કેવળ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ પર ત્રણ વિચારપ્રધાન અને ઘણા શાંત અભ્યાસને પાત્ર એવા ખંડો પ્રગટ કર્યા; અને એવા કુલ બાર ખંડો તેઓ લખનાર છે એવું નિવેદન પણ બહાર પડ્યું છે. આ પુસ્તકમાં માનવ ઇતિહાસનું મંથન કરીને કેટલા ય ગહન વિચારો અને પ્રમેયો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. એ વાંચવા અને તેનો અભ્યાસ કરવાનું કામ મહેલું નથી. પીયુકેન્સ, રેમ્પ, કોલ, ન્ટ્રીબડ રસેલ, હેરોલ્ડ લાસ્કી, હરમાન કામનર, અર્નેસ્ટ બાર્કર વગેરે અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યનીતિ પર અધિકારયુક્ત વિવેચન કરનાર પ્રખ્યાત લેખકો જેવો એક પણ લેખક મરાઠીમાં યથો છે એમ કહેવાય નહિ. મોર્લેનું ગ્રેડરનચરિત્ર, રોનાલ્ડશેનું ઈર્જનચરિત્ર, અને કેળકરનું ટિજકચરિત્ર એની સરખામણી કરીએ તો ચરિત્રનાયકની મદત્તા અને અગત્ય સરખી હોવા છતાં અને લેખકોની શક્તિ પણ સમાન ક્ષાની હોવા છતાં, ટિજકચરિત્ર ફિક્શન લાગે છે. જવાહરલાલ નહેરુના અંગ્રેજી આત્મચરિત્ર જેવું આત્મચરિત્ર મરાઠીમાં નથી, તો પછી લોહડ જ્યોર્જનાં 'મેમોયર્સ' જેવા ગ્રંથની વાત તો દૂર જ રહી. શાસ્ત્રીય વાહ્મયને માટે તો બોલવાની જરૂર જ નથી.

આ સધળું લખવાનો હિદ્દેશ કેવળ દોષ કાઢવાનો નથી, પોતાને હીન લખીને ખીજની અવાસ્તવ સ્તુતિ કરવાનો, અથવા નિરાશાવાદ સ્વીકારવાનો, એવો કેં પણ હેતુ નથી. આત્મસંશોધન કરીને જગતના બખરમાં આજની ઘડીએ આપણી પોતાની કિંમત કોના જેવી છે તેનો વિચાર કરવો એ હમેશા હિતાવહ હોય છે. આશાવાદને, હિંસાહને અને કર્તૃત્વને ઉચ્ચતર ધ્યેય શુદ્ધિની અને ગુણોત્કર્ષની જોડ નહિ હોય તો મનુષ્યની જન્મજાત શક્તિનો અપવ્યય થાય છે, અથવા તે શક્તિએ કરમાઇને નાશ પામે છે. હિંદની બાષાઓના વાક્યમયસેવકોએ પોતાની આગળ રાખવાનો આદર્શ જગતની સુધરેલી પ્રજાઓની કાર્યક્ષમતા કરતાં ઓછી હોય એ કામનું નહિ—તેના કરતાં અધિક ઉદાત્ત અને વિશાલ જોઇએ. આપણે આદર્શ જ્યાં સુધી આ પ્રકારનો નહિ રાખીએ ત્યાં સુધી આપણા વાક્યમયની, સંસ્કૃતિની અને એકંદર જીવનની પ્રગતિ ખીજ પ્રગતિશીલ દેશો જેટલી જાતી પ્રતિષ્ઠા અને પ્રેરકતા પામશે નહિ.

અંતમાં એક નિવેદન કરવું અવશ્ય છે. આ લેખનો લેખક ગુજરાતી સારી રીતે લખી શકતો નથી. તેથી લેખ પહેલાં મરાઠીમાં લખાયો અને પછી આ ત્રૈમાસિકના વિદ્વાન તંત્રીની અમૂલ્ય સાહાય્યથી તેને ગુજરાતી સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. શ્રી વિજય-રાયે આ કામમાં અંગત અને આગ્રહજયો રસ નહિ લીધો હોત અને પોતાનો કીમતી વખત અને શ્રમ તેને માટે નહિ આપ્યા હોત તો લેખકે મૂળ લેખ જ લખ્યો હોત નહિ; માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાનું કર્તવ્ય આનંદથી કરું છું.^૧

૧. અને અમારે એટલું જ ઈચ્છવાનું રહે છે કે પ્રા. પાળંદે સરખા અમારા વિદ્વાન મિત્ર અને ‘માનસી’નાં શુભચિંતક આ દિશાના વિશેષ પ્રયાસોથી બંને પ્રતિભા આવા ગદ્યવપૂર્ણ સંસ્કાર-વિનિમય દ્વારા ગુજરાતમદાસધૂને નિકટતર લાવવામાં નિરંતર સહાયરૂપ થતા રહે.—સ. ‘માનસી’

વિવેચકની સર્જકતા

જગતમાં કેટલાક પુરુષો એટલા બધા આત્મનિમગ્ન હોય છે કે પોતાની આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તેનું એમને જાન જ હોતું નથી. એમની સ્થિતિ કેટલીક વાર કુંભકર્ણ કે રિપ વાન વિંકલના જેવી થઈ પડે છે. જગત દસકાઓ કે સદકાઓની કાળો ભરી ગયું હોય છે છતાં એ સમાધિલીન મહાત્માઓ તો ઈસવી સન પૂર્વેનાં મંત્રોમાં જ અટવાયા કરતા હોય છે! દુનિયાની બાળપોથી સુધી પહોંચી ગએલા સિદ્ધાંતો પણ એવા વિદ્વાનોને અવનવી શોધના જેવા લાગે છે. જગતમાં સૌએ સ્વીકારેલી વાત એમને દાખલાદલીલો આપીને સમજાવે તોપણ કેમે કરતાં ગળે ઊતરતી નથી. આપણા ગુજરાતમાં પણ હમણાં થોડા વખત પહેલાં એવો જ પ્રસંગ બન્યો છે. આજથી બરાબર ચાર વરસ પર વિવેચન વિશે બોલવાનું પ્રાપ્ત થતાં એ વખતે વિવેચક પણ એની રીતે સર્જક છે, એના લખાણમાં પણ ઓછીવત્તી માત્રામાં કલા રહેલી હોય છે તેમ હોવી જોઈએ, અને તેથી વિવેચકને પણ કવિ ઠીકી ચકાસે એવો મત વીમતવાર ચર્ચા કરીને દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.^૧ એ મત અંગ્રેજી સાહિત્યમાં તો એટલો બધો પ્રચલિત છે કે ગુજરાતીમાં એ દર્શાવતી વખતે એમાં કંઈ અપૂર્વતા રહેલી છે એવો વહેમ

૧. શુઓ' સાહિત્યસમીક્ષા'માંનો પહેલો લેખ: 'વિવેચનનો આદર'.

સરખો આવેલો નહિ. ક્રમકે ધૂરેપીય સાહિત્યમાં તો એ સિદ્ધાંત કેવળ શાસ્ત્રીય વિવેચનગ્રંથોમાં જ નહિ પણ એ વિષયની નાની નાની પ્રવેશપોથીઓમાં પણ જરા પણ શંકાને અવકાશ ન રહે એવી

૨. એવી એક બે પ્રવેશપોથીઓનાં ઉદાહરણો આપીએ;—

(ક) આજથી ત્રણ દસકા પહેલાં પ્રકટ થયેલ અને સાહિત્યાભ્યાસની પ્રવેશપોથી તરીકે વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસક્રમમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન ધરાવતી હંડસનનું Introduction to the Study of Literature જુઓ. એમાં પૃ. ૩૪૮-૬ પર આપણે સામાન્ય અર્થમાં જેને સર્જન કહીએ છીએ તેની અને વિવેચનની વચ્ચે દેટલી તાર્ત્વિક એકતા રહેલી છે તેની સંક્ષિપ્ત ચર્ચા કરીને અંતે લેખકે પોતાનો નિર્ણય આ શબ્દોમાં જણાવ્યો છે:—

“ So far as the current prejudice against criticism is based upon its supposed difference in kind from that creative literature which draws matter and inspiration directly from life, it has thus to be laid aside. True criticism also draws its matter and inspiration from life, and in its own way it likewise is creative. ”

(ખ) હંડસનની Introduction to the Study of Literatureને કાંઈ જૂની પ્રવેશપોથી ગણે—એકે આપણા વિદ્યાપીઠોમાં તો હજી તે ચલાવાય છે—તો એ જ પ્રકારની એક નવી—અદ્યતન-પ્રવેશપોથી તે સ્કોટ લેઈમસની The Making of Literature જો. એમાં પૃ. ૨૫૬-૬૨ પર આ જ પ્રશ્ન ચર્ચાને લેખક કહે છે:—

“ Are we then to say that the critic is himself an artist? Surely, the answer is Yes. I am meaning by critic not the man whose sole work is the collection of facts about literature, not the expert in literary origins, the compiler of texts, the archaologist in the world of letters—but the man whose

પૂર્ણ વિચક્તાથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ યુરોપીય સાહિત્યનું જે દષ્ટિએ વર્ગીકરણ અને વિવેચન થાય છે એ દષ્ટિથી પરિચિત કોઈ સુગ્ર મુરુષ અન્ય કોઈ પણ

talent lies in the interpretation of [works of art. Such a man must have qualities of a literary artist in a high degree, otherwise he will neither understand the works of art which he studies, nor be able to communicate to others his own impressions and conclusions about them.

But, it will [be objected, artist and [critic are clearly distinct. The latter is not the originator. At best he is the follower along a path which the other has cut. I agree. The critic's job cannot, of course, be identified with that of the very artist whom he criticizes. It appears to be different in two ways.

Firstly, there is, as Saint Beuve, recognizes a scientific side to the critic's work. He is concerned with definite historic facts which he must not alter. His subject is a man whose real deeds and character he must not, from any artistic consideration, change or in the least degree modify. He is bound, not by the laws of the beautiful or the ideally true, but of the actual, however brutal, however distorting to his picture. He is required to pursue, not the universal truth of life, but historic fact, the actual successes and errors in the artist's thought, observation, expression, and execution. His task, to this extent, is scientific, and circumscribed.

But the critic is also an artist. He must be able to reconstruct an author's thought. He must

ગ્રંથનો આધાર લીધા વિના કેવળ સ્વયંપ્રણાલી વિચાર કરે તોપણ એને આ નિર્ણય પર આવ્યા વિના ચાલે એમ નથી. છતાં એનો બેધડક વિરોધ કરનારા આપણે ત્યાં નીકળી આવ્યા

have the insight to see, not only what he achieved, but what he did not achieve-what he wished to do, but did not-or what he might perhaps have done if promise had been fulfilled, or his life had been rounded off to its harmonious completion. Such re-creative work is creative, just as the artist is said to create when he recreates life. How then does this artistic work of the critic differ from the artistic work of the poet, the novelist, the dramatist?

Surely the answer is, that the difference lies not in the art, but in the subject matter chosen. Every good writer is to some extent a specialist, and chooses his theme in accordance with his 'special' interests. One fills his mind with the tragic emotions of princes; another, with the moods of the sea and the experiences of men who live in the ships; another with the simple feelings of men and women born to plough and sow and reap. Novelist, poet or rhymster will take us according to his special fancy to the life of a Court, of an English provincial town, or a Middle-Western American city; he may show us the beasts of an Indian Jungle, or the terrors of the Canadian Wild; we may be led by him through the Jungle of the *Bab Bellads* or the eccentricities of Wonderland. Each artist has his own province, and thither he takes us. That province, may be the land of books.

છે. ૪ પણ એ વિરોધથી એક અણધારે લાભ પણ થયો છે. એણે આ વિષયની સાર્વજનિક ચર્ચા આપણે ત્યાં જગાડી છે, અને જુદા જુદા પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકોને આ સંબંધમાં પોતપોતના મંતવ્ય વ્યક્ત કરવા પ્રેર્યો છે. એટલે આ વિરોધનું એક શુભ પરિણામ એ આવ્યું છે કે ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકો વચ્ચે આ બાબતમાં કેટલું એકમત્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે તેનું એથી અનાયાસે દર્શન થયું છે. સાધારણ રીતે આવી ચર્ચા બ્યારે

When this last is the subject he chooses, and he submits also to the scientific conditions which I have named, the artist is a critic. His theme is literature. He is an artist whose subject is art. ...Books and authors, and their relation to life, are the critic's subject-matter, just as men and women, and their relation to life are the usual subject-matter of other artists. And just as great understanding of men and women, and their living background, is needed in a novelist, so great understanding of books and authors, and their living background, is needed in a critic. The subject chosen is different; the demand on artistic capacity is the same.

૨. રામનારાયણ પાઠકે લેખ કરેલા મુદ્દાની આમાં પૂરેપૂરી જણાવટ કરેલી છે, વિવેચકને સર્જક ન કહી શકાય એને માટે એમણે આપેલી દલીલનું આમાં પૂરેપૂરું નિરસન કરેલું છે, તેથી જરા લાંબું લેખ હતાં આ અગતરજ આંહી આપ્યું આપ્યું છે.

૩. જુઓ 'પ્રશ્ન' સં. ૧૯૬૪ ના પૃથાક અંકમાં રા. રામનારાયણ પાઠકનો પૃ. ૧-૪ પરનો પહેલો જ લેખ 'વિચાર્યક્રમણ.' એ પછીની ચર્ચા 'પ્રત્યક્ષ', 'દીર્ઘ', 'માનસી', 'વગેરે' પત્રોમાં આવેલી તે સાહિત્યસિદ્ધિ વાચકના ખ્યાલમાં જ દરો, એટલે આંહી એ બધાનો સ્વળનિર્દેશ કર્યો નથી.

સાવજનિક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે મૂળ પક્ષકારોએ જાણૂ પર ખસી જઈ ચર્ચાને પોતાનો સ્વતંત્ર રાહ લેવા દેવો એ જ ઇષ્ટ છે, કે નેથી સર્વસામાન્ય પ્રજામત કંઈ તરફ છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે. વળી ચર્ચા 'જ્યારે પૂર ઊર'માં મચી રહેલી હોય છે ત્યારે શુદ્ધ સત્યાન્વેષણ કરતાં પક્ષવાદ અને મમતનું જોર વિશેષ હોય છે. તેથી એ વખતે ચર્ચા કરનારો ખંડનમંડનમાં વિશેષ ગૂંથાઈ રહે છે, અને તત્ત્વગણણ પર એવું પૂરતું લક્ષ રહેતું નથી. એટલે એ કારણે પણ એ વખતે તટસ્થ રહી મૌન જાળવવું એ જ ચોખ્ખું છે. પણ હવે એ ચર્ચા શમી ગઈ છે, એમાંનું મમત અને પક્ષાપક્ષીનું વિષ ચાલ્યું ગયું છે, અને વાદવાદીનાં ડહોળાં પાણી પણ આછરી ગયાં છે, એટલે શુદ્ધ તત્ત્વદષ્ટિએ આ વિષયનો આંહોં ચોડો વિચાર કરીએ તો હવે હરકત જેવું નથી.

૨૧. પાઠકના વિચારદોષ

વિવેચક સર્જક નથી એ મતના સમર્થનમાં એક જ દલીલ કરવામાં આવી છે અને તે એ કે 'કાવ્ય સ્વસંપૂર્ણ, સ્વાયત્ત છે, વિવેચન હમેશાં પરાયત્ત છે. કવિને જે વારતવિક અનુભવ થયા હોય તેને છાડીને ગમે ત્યાં જવાની ઇચ્છા છે. વિવેચકને તો, જે મહિનાયનું શ્રી વિશ્વનાથ અવતરણુ આપે છે તેના પ્રમાણે ગામૂલ લિખ્યતે કિંચિત્. મૂળમાં ન હોય એવું કશું ન સખવું એ મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા છે.' આ દલીલના મૂળમાં એક ખીલ સાથે સંકળાએલા એવા ત્રણ વિચારદોષો રહેલા છે: પહેલો વિચારદોષ એ કે આમાં એમ માની લેવામાં આવ્યું છે કે માનવહૃદયને જે

૪. આ વિધાન બરાબર છે? આવું કોઈ અવતરણુ મહિનાય-માંથી 'વિવેચનનો આદર્શ' એ લેખમાં ક્યાં ચે આપ્યું છે? 'સાહિત્યસમીક્ષા'નાં પાનાં ઉપલબ્ધતાં તો એ કોઈ પણ સ્થાને નજરે પડતું નથી. પુસ્તકમાં જે ચર્ચાકમળી આપી છે તેમાં પણ એનો નિર્દેશ નથી. ૨૧. પાઠકની આમા કંઈ સમરણ્યૂક તો નથી થતી ને?

અનુભવો થાય છે તેના જાણે કુદરતે જ બે ભાગ પાડી નાખ્યા છે, તેમાંનો એક ભાગ તે સાહિત્યજગતના અનુભવનો અને બીજો ભાગ તે સાહિત્યેતર જગતના અનુભવનો; અર્થાત્ સાહિત્યેતર જગતના અનુભવો કળા, કાવ્ય, કે સર્જનના વિષયરૂપ બની શકે છે, પણ સાહિત્યજગતના અનુભવો તો કદી પણ કળા, કાવ્ય, કે સર્જનના વિષયરૂપ બની શકતા જ નથી. બીજો વિચાર-દોષ એ કે વિવેચનમાં તો ભેખકને વિવેચનના વિષયરૂપ બનેલા વ્યક્તિ કે કૃતિના યથાર્થ સ્વરૂપનું સંશોધન અને નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી, અન્ય વિષયોમાં કવિને કલ્પનાવિહાર, ઊર્મિ-વ્યાપાર, કે અભિનવસર્જનને માટે અવકાશ હોય છે તેવો આ વિવેચનમાં એવો હોતો નથી અને હોય શકે જ નહિ; કેમકે સત્ય અને કલ્પના, યથાર્થતા અને ઊર્મિલીલા, વારતવિક્તાનું યથાર્થ નિરૂપણ અને અપૂર્વ સર્જન એ પરસ્પર વિસંવાદી કે વિધાતક વસ્તુઓ છે, એટલે વિવેચક જો કલ્પના કે ઊર્મિની રમત કરવા જાય તે એની સત્યપરાયણતા અને તરવનિષ્ઠા જોખમમાં આવી પડે. અને ત્રીજો વિચારદોષ એ કે જોમાં અન્યમાંથી કંઈક નવું પેદા કરવામાં આવ્યું હોય, પૂર્વે ન હોય એવી અવનવી રચના કરવામાં આવેલી હોય એવી જ કૃતિને સર્જન, કલા, કે કાવ્યનું નામ આપી શકાય, બીજી એકેને નહિ. જગતના સાહિત્યનું આપણે જો જરાક ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરીશું તો આ ત્રણે માન્યતાઓની અંદરનો ભ્રમ આપોઆપ ખુલ્લો થઈ જશે.

આપણે હવે ટાંકી એ દલીલમાં એમ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે કે સાહિત્યેતર જગતનો અનુભવ જ કાવ્યનો વિષય બની શકે છે, ને સાહિત્યજગતનો અનુભવ તો કદી પણ કાવ્યનો વિષય બની શકતો જ નથી. આ વાત સાચી છે? માનવહૃદયને યતા અનુભવના આવા કોઈ કુદરતી ભેદ શક્ય છે? કેવળ સાહિત્યેતર જગત જ માનવહૃદયમાં ભાવસંચલન કરી શકે અને એ રીતે કાવ્યવિષય બની શકે, ને સાહિત્યજગત તો કદી

પણ ભાવસંચયન કરી જ ન શકે અને કાવ્યવિષય કદી પણ
જની જ ન શકે એવો કોઈ નિયમ કુદરતમાં જોવામાં આવે છે
ખરો ? કુદરતે શું માનવહૃદયની રચના એવી જાતની કરેલી છે
કે એને જોઈ થતી હોય તો કેવળ કોકિલનું કૂજન સાંભળવા-
થી જ થાય અને કોઈ કવિકોકિલનું કાવ્યકૂજન સાંભળવાથી
એને કદી જોઈ થાય જ નહિ અને થાય તો એમાંથી કદી
કાવ્ય સ્ફુરે જ નહિ ? નહિ જ. કુદરતમાં-વાસ્તવ જગતમાં-આવા
કોઈ ભેદ છે જ નહિ. ત્યાં તો કોકિલના કૂજનથી જોવી જોઈ.
જાગે છે તેવી જ જોઈ કવિકોકિલના કાવ્યકૂજનથી પણ જાગી
શકે છે, અને તેથી કોકિલકૂજનને વિષયરૂપે સ્વીકારીને કરેલી
રચનાની પેઠે કવિકોકિલના સાહિત્યકૂજનને વિષયરૂપે સ્વીકારીને
કરેલી રચના પણ કાવ્યનું રૂપ ધારણ કરી શકે છે. જગતના
સાહિત્યમાંથી એના જોઈએ તેટલા દાખલા મળી આવશે. આંહી
તો એમાંથી એક બેનું જ સ્મરણ કરીશું. પહેલાં જાણીતા
અંગ્રેજ વિવેચક મેથ્યુ આર્નોલ્ડનું આ સોનેટ લેયો :

Others abide our question. Thou art free.
We ask and ask: Thou smilest and art still,
Out-topping knowledge. For the loftiest hill,
That to the stars uncrowns his majesty,
Planting his steadfast footsteps in the sea,
Making the Heaven of Heavens his dwelling-place,
Spares but the cloudy border of his base
To the foil'd searching of mortality:
And thou, who didst the stars and sunbeams know,
Self-schooled, self-scanned, self-honoured, self-secure,
Didst walk on Earth unguessed at. Better so !
All pains the immortal spirit must endure,
All weakness that impairs, all griefs that bow,
Find their sole voice in that victorious brow.

આનો વિષય શેક્સપિયર એટલે કે એક સાહિત્યકાર છે. એ સાહિત્યકારની કૃતિઓના પરિશીલનથી મેંચુ આનો હેતુ હૃદય પર જે સંસ્કારો પડેલા અને એમાં જે ભાવસંચયન થએલું તે આમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ આ વિવેચન છે—સોનેટની ચૌદ લીટીમાં સમાવવાનું હતું તેથી અનિવાર્ય રીતે જ તે મિતાક્ષર બન્યું છે, છતાં તાત્ત્વિકરૂપે તો એ વિવેચન જ છે—એ નિર્વિવાદ હકીકત છે, અને છતાં એ કાવ્ય છે એ પણ એટલી જ નિર્વિવાદ હકીકત છે. એટલે સાહિત્યને વિષયરૂપે સ્વીકારીને કરેલી રચના—અર્થાત્ વિવેચન—કદી પણ કાવ્ય ન બની શકે કે ન ગણી શકાય એવી જે ઉપર દલીલ કરવામાં આવી છે તે કેટલી ખોટી છે એ આ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

એવું જ એક બીજું સોનેટ કીટ્સનું છે—On First Looking into Chapman's Homer:—

Much have I travell'd in the realms of Gold,
And many goodly states and kingdoms seen:
Round many western islands have I been,
Which bards in fealty to Apollo hold.
Oft of one wide expanse had I been told,
That deep-brow'd Homer ruled as his demesne:
Yet did I never breathe its pure serene,
Till I heard Chapman speak out loud and bold.
Then felt I like some watcher of the skies,
When a new planet swims into his ken;
Or like stont Cortez, when with eagle eyes,
He stared at the Pacific—and all his men
Looked at each other with a wild surmise—
Silent, upon a peak in Darien.

આમાં પણ વિષય સાહિત્યનો જ છે. હોમરની કૃતિઓ પહેલી જ વાર એપમેનના અંગ્રેજી અનુવાદ દ્વારા વાંચવાનો

પ્રસંગ મળતાં શ્રેષ્ઠકર્તા જે અસાધારણ આનંદ, આશ્ચર્ય, આદિ ઊર્મિઓનો અનુભવ થએલો તે આંહી વર્ણવ્યો છે. આમ આમાં વર્ણવાયેલો અનુભવ સાહિત્યજગતનો જ હોવા છતાં એને આધારે થએલી રચના કાવ્ય જ છે એ દીવા જેવું રપષ્ટ છે.

બૂલબરેલો પ્રયત્ન

અને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પણ આવાં ઉદાહરણો જોઈએ તેટલા મળે એમ છે. એમાંથી થોડાંનું જ સ્મરણ કરીએ તો કાન્તકૃત 'કલાપીને સંબોધન', રા. ખખરદારકૃત 'કવિ નર્મદનું મંદિર', રવ. કેશવલાલ કૃત 'કલમ કરનાર વનગ્રાણીના ઉદ્ગાર', સુન્દરમુકુત 'કાલિદાસને' અને 'એક-ઠવિતાપ્રવાસ', ('સીખોધ' ૧૯૩૬ના નવેમ્બર અંકમાં પ્રકટ થયેલ) તેમ રા. પૂજલાલકૃત 'ખળવંતકવનો' આદિ રચનાઓનો વિષય સાહિત્ય જ છે, અને છતાં એ સઘળી રચનાઓ કાવ્યો જ છે. એટલે માનવહૃદયને યતા અનુભવો સાહિત્ય અને સાહિત્યેતર એવા કૃત્રિમ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવાનો રા. પાઠકનો પ્રયત્ન પાયામાંથી જ બૂલબરેલો છે, અને તેથી સાહિત્યેતર વિષય પર યોગ્યએલી કૃતિ તે જ કાવ્ય અને સાહિત્યના વિષય પર યોગ્યએલી કૃતિ-એટલે કે વિવેચન-તે સર્વદા અને સર્વથા સંપૂર્ણ રીતે અકાવ્ય જ એ એમનું વિધાન પણ પળવાર પણ ટકી શકે એમ નથી. વસ્તુતઃ અનુભવ અનુભવ તરીકે તો સર્વત્ર સમાન જ હોય છે. એ અનુભવ કાવ્ય બને કે અકાવ્ય તેનો આધાર એના વિષય પર નહિ પણ એ વિષયના નિરૂપણપ્રકાર પર રહે છે. કાલિદાસ, પુષ્પ, કે ચંદ્રિકા જેવા સાહિત્યેતર જગતના વિષયનું નિરૂપણ પણ જો તર્કપ્રધાન, સંશોધનાત્મક, કે વિજ્ઞાનલક્ષી હોય તો તે પણ જેમ શાસ્ત્ર બને છે તેમ જ સાગી બાળુએથી કવિ, પુસ્તક, કે શૈલી જેવા સાહિત્યજગત

ના વિષયનું નિરૂપણ પણ જો જિર્મિસક્રમીન, કલ્પનાત્મક, કે રસલક્ષી હોય તો તે પણ કળા કે કાવ્ય બને છે. ઉપર જણાવેલ કૃતિઓ એનાં પ્રત્યક્ષ દર્શાંત છે. એ કૃતિઓ પદ્યાત્મક છે એ ઉપરથી કોઈએ એવા શ્રમમાં પડવાનું નથી કે પદ હોય ત્યાં જ કળા સંભવે. કળા કે કાવ્યમાં મુદ્દાની વંરણ પદ કે ગદ્ય નહિ પણ ભાવસંચલન કે જિર્મિસક્રમણની શક્તિ જ છે. કોઈ રચના પદમાં હોય-જેમકે દલપતસંપ્રદાયના ધણા લેખકોની રચનાઓ-છતાં જો એ ભાવસંચલન કે જિર્મિસક્રમણ ન કરી શકે તો એ જેમ કાવ્ય નથી જ, તેમ જ કોઈ રચના ગદ્યમાં હોય-જેમકે સંસ્કૃતમાં 'કાદંબરી'-છતાં જો એ ભાવસંચલન કે જિર્મિસક્રમણ કરી શકતું હોય તો તે કાવ્ય જ છે. અને એવી

૫. આ સંબંધમાં મિડલ્ટન મરીના Aspects of Literatureમાંનો Poetry and Criticism નામનો લેખ વાંચવા જેવો છે. આંદો તો એમાંથી એક દુકું જ અવતરણ આપી શકાય એમ છે:—'The difference of verse is a trivial accident: what is essential in poetry, or literature if you will, is an act of intuitive comprehension. Where you have the evidence of that act, the sovereign aesthetic process, there you have poetry. What remains for you, whether you are a critic or a poet or both together, is to settle for yourself a system of values by which those various acts of intuitive comprehension may be judged.' p. 179. જે જ લેખકનો એવો જ બીજો અભિપ્રાય પણ આંદો ઠાંકવા જેવો છે:—'True criticism is itself an organic part of the whole activity of art; it is the exercise of sovereignty by art upon itself, and not the imposition of an alien. To use our previous metaphor, as art is the consciousness of life, criticism is the

રચનાઓ વિવેચનસાહિત્યમાં પણ વિરલ નથી. થોડાં ગણતર
જ ઉદાહરણો. સ્થો. યૂરોપીય સાહિત્યમાં આનાતોલ ક્રાન્સનાં
કેટલાંક વિવેચનો, ભારતીય સાહિત્યમાં ડૉ. ટાગોરનાં 'પ્રાચીન
સાહિત્ય'માંનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ સૌન્દર્યદર્શી રસાળ વિવેચનો,
અને આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલેથી માંડીને ગણાવીએ
તો, નર્મદની રામાયણ, મહાભારત, ને ઇલિયડનાં પાત્રોની
સમાલોચનાઓ, નવલરામના 'ત્રિમાનંદ', 'મામેરું' અને
'નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના' વગેરે સેખો, સ્વ. નરસિંહરાવના
'મંગળ ભાષણ'માંથી નરસિંહથી ગોવર્ધનરામ પર્યંતના
ગુર્જરસાહિત્યકારોનું કલ્પનાત્મક ચિત્રદર્શન ('મનોમુકુર', ૮,
૧૯૬-૨૦૪,) 'એક અમૂલ્ય ગ્રંથની શોધ', 'લોમહર્ષિણી',
અને 'ગજનન પંડિતનો મંજરીને ઉપદેશ' વગેરે સેખો,
સ્વ. રમણભાઈનો 'સ્વ. ગોવર્ધનરામનો હિમ્મતવાદપ્રભાવ'
('વસંત'ના ગોવર્ધનસ્મારક અંકમાં-આવે. સુંદર વિવેચન-
લેખ 'કવિતા અને સાહિત્ય'ની નવી આવૃત્તિમાં લેવાનું કોષ્ટક
કેમ નહિ સૂઝ્યું હોય એ નવાઈ જેવું છે), રા. ન્હાના-
લાલના 'જગતકાંબરોઓમાં સરસ્વતીચંદ્રનું સ્થાન', તેમ
'સાહિત્યમંથન' અને 'ગુર્જર સાક્ષરત્વો'માંના કેટલાંક
વિવેચનખંડો, રા. મુનશીનાં ત્રિમાનંદ અને દયારામ આદિનાં
સૂક્ષ્મદર્શનો, રા. વિજયરાયના 'પ્રભાતના રંગ'માંના 'કાલિ-
દાસ અને હાવમૂર્તિ' 'રાગ લોગ અને સાંતા પંડિત',
'ત્રિમાનંદ ને નાયાચંકર' વગેરે સંવાદો તેમ 'સાહિત્યદર્શન'-
માંના 'સાક્ષરોનાં શબ્દચિત્રો' જેવા સેખો, રા. બ્રહ્માર્ષ
ઉમરવાડિયાના 'કમળના પત્રો'—એ બધું વિવેચન છે, ગદ્યમાં

consciousness of art. The essential activity of true criticism is the harmonious control of art by art'-p. 110.

લખાએલું છે, છતાં એ સઘળામાં કલ્પનાનો, ભિન્નનો, રસા-
ળતાનો પ્રવાહ, કાષ્ઠમાં આછો તો કાષ્ઠમાં ઘેરો, કાષ્ઠમાં
મંદ તો કાષ્ઠમાં વેગીલો, છતાં ઓછીવત્તી માત્રામાં અવસ્થ
વહી રહેશે છે જ એ કાષ્ઠ પણ તટસ્થ સહૃદય તરત જ જોષ
શકશે, અને એમાંનાં સવળાં નદિ તો કેટલાંક લખાણો તો
ભાવસંચલનની દૃષ્ટિએ ઉપર ગણાવેલી ગદ્યકૃતિઓનાં જોડલાં જ
પ્રખળ માલુમ પડશે એ પણ ચોક્કસ છે. એ ગદ્યકૃતિઓ અને
આ ગદ્યકૃતિઓ વચ્ચે ભેદ હોય તો તે મુખ્યત્વે તો એમના
વાદનને અંગેનો જ છે—પદમાં બધું સંક્ષિપ્ત, મચોટ, કેન્દ્રિત,
ધનીશ્વર, ને અર્કશ્વર દોળ, આરે ગદ્યમાં બધું વિસ્તીર્ણ,
વિખરાએલું, નાના નાના રસકણરૂપે સચરાચર વ્યાપી રહેલું હોય
એ પ્રકારનો છે. આ જ વિચાર એક ઉપમાથી દર્શાવીએ તો
એમ કહી શકાય કે પેલી ગદ્યકૃતિઓ ગુલાબના અતર જેવી છે,
ત્યારે આ ગદ્યકૃતિઓ ગુલાબના ફૂલ જેવી છે. અતરમાં સૌરભ
ઉકટ હેમ્મ એટલે એની અસર તત્કાળ અને વળી પ્રખળ રૂપમાં
મતી લાગે, ત્યારે ફૂલમાં એનું એ જ સૌરભ છૂટા છૂટા
રસકણરૂપે એની પાંખડીએ પાંખડીમાં, એની શિરાએ શિરામાં
સચરાચર વ્યાપી રહેલું હોય, એટલે એની તાત્કાલિક અસર
એટલી પ્રખળ ન લાગે તોપણ રસારવાદની દૃષ્ટિએ એની તાજગી,
એની પ્રકુલતા, એની સુંદરતા, અને એના અણુએ અણુમાં
વ્યાપી રહેલું સુદૃઢ સૌરભ આ સર્વનો સમુદાય એકંદર અસર
તો પેલા અતરના જેવી જ લગભગ કરે છે. એટલે રસનિષ્પત્તિનું
એકંદર સામર્થ્ય જુઓ, સગરત કૃતિની એકંદર ભાવસંચલન
શક્તિ તપાસે, તો તો આંહી ગણાવેલી ગદ્યકૃતિઓ અને
ગદ્યકૃતિઓમાંના ઉત્તમ લેખોમાં તો એ શક્તિ હિમય વર્ગમાં
લગભગ સમાન જ જણાશે. એટલે કે ચોદ પંક્તિનું ઉપર
ગણાવેલું કાષ્ઠ પદ સોનેટ તો અથવા તો ચોદ પાનાંનું ઉપર

ગણાવેલું કોઈ રસાળ ગદ્યવિવેચન હતો, પણ એ પૂરું કરીને તમે આધું મૂકા. એ વખતે તમારા અંતરમાં જે ભાવસંચલન થયું હશે તે સગમગ સરખું જ થયું હશે. ત્યારે, દૃષ્ટાંતો આપીને કરેલી આટલી સવિસ્તર ચર્ચા ઉપરથી કોઈ પણ સાહિત્યરસિક એટલું તો સમજી શકશે કે માનવહૃદયને યતા અનુભવમાં આ સાહિત્યજગતનો અનુભવ અને આ સાહિત્યેતર જગતનો અનુભવ એવો કૃત્રિમ ભેદ થઈ શકતો નથી, અને તેથી સાહિત્યેતર જગતનો જ અનુભવ કાવ્ય, કળા, કે સર્જનનો વિષય બની શકે તે સાહિત્યજગતનો અનુભવ તો એનો વિષય કદી નજ બની શકે એવો રા. પાઠકનો મત કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. વસ્તુતઃ જીવન એક સળંગ પદાર્થ છે, તેમાં સાહિત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે, અને તેથી જેમ જીવનનો અન્ય કોઈ પણ અંશ, કાવ્ય, કળા, કે સર્જનનો વિષય બની શકે છે તેમ જ સાહિત્ય પોતે પણ એનો વિષય બની શકે છે. અર્થાત્ જીવનના અન્ય કોઈપણ વિષયને આધારે રચાએલી કૃતિ જેમ અધિકારી પુરુષના હાથમાં સર્જનનું સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે તેમ જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાંના એક ક્ષેત્રરૂપ સાહિત્યને આધારે રચાએલી વિવેચનરૂપી કૃતિ પણ અધિકારી પુરુષના હાથમાં કળા કે સર્જનનું રૂપ અવશ્ય ધારણ કરી શકે છે. એટલે વિવેચન એના સ્વરૂપથી જ કળા, સર્જન, કે કાવ્યના પ્રદેશમાંથી સર્વથા ખાતલ છે એ રા. પાઠકનો વાદ મિથ્યા જ હશે છે.

વિવેચનમાં કલ્પનાનું સ્થાન

હવે રા. પાઠકની દલીલ પાછગનો ખીજે વિચારદોષ લઈએ. તેઓ માને છે કે વિવેચન એટલે તો મૂળ કૃતિના સત્ય સ્વરૂપના સંશોધનની પ્રવૃત્તિ, એટલે એમાં તો વિવેચક મૂળ કૃતિને જ વધાદાર રીતે વળગી રહેવું જોઈએ, ને તેથી એમાં

કાવ્ય, કળા, કે સર્જનને માટે આવશ્યક એવા કલ્પનાવ્યાપાર કે કે ભિન્નિપ્રવૃત્તિને અવકાશ ન રહે, અને એ કારણે એ કદી કાવ્ય, કળા, કે સર્જન ન બની શકે. એટલે રા. પાઠકને મતે એકલું વિવેચન જ નહિ પણ જેમાં જેમાં સત્ય હકીકતનું સંશોધન નિરૂપણ કરવાનું હોય એવા સઘળા સાહિત્યપ્રકારો, - ઇતિહાસ, ચરિત્ર વગેરે સઘળા સાહિત્યપ્રકારો-કલા નહિ

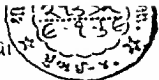
૧. ઇતિહાસ અને ચરિત્ર કદી કલા કે સર્જન ન ગણી શકાય એ મતમાં પણ રા. પાઠકનું યુરોપીય વિચાર-પ્રવાહનું તથા અદ્યતન વિવેચનશાસ્ત્રનું અજ્ઞાન જ પ્રદર્શિત થાય છે. કોઈ વિદ્વાન એવા લક્ષ્યનુકે મગમટના પ્રયોનો ગમે તેટલો સારો અભ્યાસ કરીને ભેદો હોય છતાં એ અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય વિવેચન-પ્રભુલિકાથી અપરિચિત હોય તો કેવું મોઢું ખાઈ નય તેનું જ એ સુંદર ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. રા. પાઠકના એ મતની સવિસ્તાર પરીક્ષા આંહી શક્ય નથી, એટલે દૂકમાં એટલું જ તેંધીશું કે આ બંને સાહિત્યપ્રકારોના ભેદ એ તેટલા નુમૂના કલા કે સર્જનના ઉત્તમ વર્ગમાં મૂકી શકાય એવા યુરોપમાં રચાયા છે. ત્યાંના સુવિખ્યાત ચરિત્રલેખક એમિલ હુલ્વિગ અને સિટન રૂઝ્વી જેવાની Napoleon, Bismark, Queen Victoria, Eminent Victorians, Portraits in Miniature આદિ ચરિત્રકૃતિઓ શુદ્ધ ચરિત્ર હોવા છતાં ઉત્તમ કલાકૃતિ તરીકે અત્યારે સર્વત્ર પૂન્ય છે અને આન્દ્રે મોર્વા (Andre Maurois) જેવાં ચરિત્ર એ કલાકૃતિ છે એ સિદ્ધાન્ત એના પુસ્તકમાં પ્રકાશનોનાં પ્રકરણો બરીને સ્થાપિત કર્યો છે. સિટન રૂઝ્વીએ તો આ બાબતમાં બહુ રમટ રાખેલોમાં નિર્ણય આપી દીધો છે. એ કહે છે: That the question has ever been, not only asked, but seriously Debated, whether History was an art is certainly one of the curiosities of human inaptitude. What else can it possibly be? It is obvious that History is not a science; it is obvious that History is not an accumulation of facts, but the relation of them...facts relating to the past, if

પણુ શાસ્ત્રના જ વર્ગમાં મૂકી શકાય એવા છે. પણ આંહી તેઓ એક અત્યંત અગત્યની વાત બૂલી જાય કે આ ત્રણે સાહિત્યપ્રકારોમાં શાસ્ત્ર તેમ કલા બન્ને જાતની પ્રવૃત્તિ આવશ્યક છે. એમાં જે સત્યનું સંશોધન કરવાનું છે, ખરેખર હકીકત શી છે એ જે સમજી શકવાનું છે, તેટલા પૂરતા એમાં શાસ્ત્રીય વ્યાપાર ચાલી રહેલો હોય છે. પણ એક વાર સત્યનું સંશોધન કરી લીધું, પોતે નિરૂપવાની વસ્તુનું અરું સ્વરૂપ શું છે તેનો નિર્ણય એક વાર મધ ઝાલ્યો, એટલે પછી એના નિરૂપણપ્રસંગે કલાપ્રવૃત્તિને માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચરિત્ર, ઇતિહાસ, અને વિવેચન જેવા સાહિત્યપ્રકારોની રિયલિટી સર્વાંશે નહિ તો કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક નવલકથા જેવી છે. ઐતિહાસિક નવલકથાને તો સૌ સર્જનના જ વર્ગમાં મૂકે છે એ જાણીતી વાત છે. અને છતાં એની રચના પાછળ પણ પ્રારંભમાં તો આ

they are collected without art, are compilations, and compilations no doubt may be useful, but they are no more History than butter, eggs, salt and herbs are omelette. અને આ મત કંઈ આજકાલનો નથી, એક રોલી જેટલો તો જૂનો છે જ. એના Defence of Poetry (એ આખો નિર્ગંધ આ ચર્ચાને અંગે વાંચી જવા જેવો છે-ખાસ કરીને એનાં પ્રારંભનાં દસ પાનાં વાંચ્યા પછી વિવેચનને સર્જનના ક્ષેત્રમાંથી સદંતર દેરાવટો આપવાનો દિવ્ય મત કોઈ ભાંગેજ કરી શકશે.) માંથી એક જ વાક્ય ઉતારીશું:-

And thus all the great Herodotus, Plutarch, Livy were Historians and although the plan of these writer especially that of Livy, restrained them from developing this faculty in its highest degree, they made copious and ample amens for their subjection, by filling all the interstices of their subjects with living images.

ઇતિહાસ, ચરિત્ર અને વિવેચનાદિ સાહિત્યપ્રકારોના જોવા જ શાસ્ત્રીય માનસ વ્યાપાર ચાલી રહેલો જોવામાં નથી આવતો ? સેખકને જે યુગ કે જે પાત્રોની આસપાસ વાર્તાની ગૂંથણી કરવાની હોય છે તે યુગ કે તે પાત્રોના સંબંધમાં ઐતિહાસિક તથ્ય શું છે તે એને જાણી લેવાનું હોય જ છે ને ? અને એ જાણતા પહેલાં એને ઐતિહાસિક સાધનોનો અભ્યાસ કરવાનો 'કાર્ય' છે, તેમ શોધખોળ કરવાની હોય છે, ને એને અંતે અમુક નિર્ણય પર આવવાનું હોય છે. અને એ બધી પ્રવૃત્તિ કલા નહિ પણ શાસ્ત્રવ્યાપારના વર્ગમાં જ મૂકી શકાય એવી હોય છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ આવા પ્રાથમિક શાસ્ત્રવ્યાપારને અંતે સેખક એક વાર જ્યારે પોતાને નિરૂપવાના યુગ તેમ પાત્રો વિશે અમુક નિર્ણય પર આવે છે ત્યારે પછી એ નિર્ણયને સર્વથા અનુકૂળ અને પોષક હોય એવા કલ્પનાના રંગો તેમાં પૂરીને તથા એવો ઊર્મિવ્યાપાર તેના પર ચલાવીને એમાંથી ઐતિહાસિક નવલકથારૂપી એક સુંદર જીવંત કલાકૃતિ નીપજાવે છે વિવેચક પણ એમ કરી શકે એમ છે, અને એમ કરે ત્યારે જ ઘણી વાર તો એનું કાર્ય પરિપૂર્ણ થયું જણાય એમ છે. એ પણ પ્રથમ સાહિત્યકૃતિનું પૃથક્કરણ કરે છે, એનો બધી બાબતો વીગતવાર અભ્યાસ કરે છે, એના મથાર્થ સ્વરૂપની પિંજાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એટલે સુધી એ શાસ્ત્રકાર જ છે. પણ એક વાર આ બધું સત્યસંશોધન પૂરું થયું અને એ દ્વારા એ કૃતિનું મથાર્થ હાર્દ એણે અવગત કરી લીધું. કે પછી એ હાર્દને કેવા રૂપમાં કેવી શૈલીમાં નિરૂપવું એ એની મુનમુશીની અને શક્તિની વાત છે. એ જો કેવળ શુષ્ક ધૂળધોમો જ હશે. તો પોતાના સંશોધનને એ લૂખી રંઝલીન કલ્પનાશય રીતે રજૂ કરશે અને તથા કેવળ શાસ્ત્રકારની પદવી આગળ જ અટકી જશે. પણ એ જો રસિક પુરુષ હશે તો પોતાને અવગત થએલા હાર્દને એ પોતાના

પટમાં ઘૂંટશે, એને પોતાની ઊર્મિપ્રવૃત્તિનો પટ આપશે, અને એના પર પોતાની કલ્પનાના રંગો ચડાવીને-સાથને રજમાન પણ વિદૂત ન કરે પણ ઊલટું એના વારતવ સ્વરૂપને પૂર બદા-રમાં ખીલવે એના અનુકૂળ કલ્પનાના રંગો ચડાવીને-એને રજૂ કરશે. આ રીતે ઐતિહાસિક નવલકથા જેમ પોતાના સર્જન-આપારદ્વારા મૂળ યુગ અને પાત્રો વિશે આપણા અંતરમાં ભાવસંચલન કરીને તેમાંથી સુંદર સર્જનકૃતિ નીપજાવે છે તેમ આપું રસાત્મક વિવેચન પણ પોતાના ઊર્મિઆપાર-દ્વારા મૂળ સાહિત્યકૃતિ વિશે આપણા અંતરમાં ભાવસંચલન કરીને સુંદર કલાકૃતિ નીપજાવી શકે છે. એટલે જ્યાં સુધી આપણે ઐતિહાસિક નવલકથાને સર્જન ને ઠેલાના હોતમાંથી ખાતલ ન કરીએ ત્યાં સુધી વિવેચનને પણ એ હોતમાંથી સદંતર ખાતલ કરવાનો આપણને કરો અધિકાર નથી.

૨૧. પાઠકની દલીલ પાછળના ત્રીજો વિચારદોષ એ છે કે સર્જન શબ્દનો એ અત્યંત સંકુચિત જ નહિ પણ કેવળ સ્થૂલ અને પ્રાકૃત જ અર્થ કરે છે. સર્જન એટલે જાણે શબ્દમાંથી કંઈક અપૂર્વ વસ્તુ ઊભી કરવામાં આવે તે. એવું એ માનતા લાગે છે. એ કહે છે: 'શાસ્ત્ર અને કથા બેનો તફાવત એવો ગણાય છે કે શાસ્ત્ર જે છે તે શોધીને જતાવે છે, કથા નવું નિર્માણ કરે છે. એ કસોટી-થી કસી જોતાં વિવેચન જે છે તેને કથવાનું કાગ કરે છે, વિવેચન જતાવે છે કે કાવ્યમાં શું શું છે અને કેવી રીતે છે: કાવ્યકથા તો એક નવું નિર્માણ નવી સૃષ્ટિ આપણા અનુભવ માટે રજૂ કરે છે.' ૨૧. પાઠકના આ શબ્દો એ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે: (૧) કવિને આપણે અસાધારણ ગાન આપીએ છીએ તે શું એ આપું નવનિર્માણ કરે છે એટલા માટે? અને (૨) આપણે જેને જેને કાવ્ય કે સર્જન એવું નામ અત્યારે આપીએ છીએ એ સખગા રચનાઓમાં શું આપું નવનિર્માણ ખરેખર

કરેલ છે ? આ બન્ને પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીશું તો સર્જન શબ્દના સાચા અર્થનું આપણને જ્ઞાન થશે અને એ અર્થ પ્રમાણે વિવેચનનો તેમાં સમાવેશ થઈ શકે કે કેમ તેનો પણ આપણે નિર્ણય કરી શકીશું.

નવનિર્માણ એટલે શું ?

સાહિત્યમાં આપણે કવિ કે સર્જકનું સન્માન કરીએ છીએ તે રા. પાઠક કહે છે એવા પ્રાકૃત અર્થમાં એ નવનિર્માણ કરે છે એટલા માટે શું કરીએ છીએ ? ના, એટલા માટે નહિ જ, કેમકે એવા પ્રાકૃત અર્થમાં નવનિર્માણ કવિ તો કરતો કરશે, પણ એના સિવાય બીજા અનેક કરે છે, અને છતાં એ સૌનો આપણે કદી બાવ પણ પૂછતા નથી. ઉદાહરણ તરીકે સર્જન એટલે શ્રુતિમાંથી નવું સરજવું એવો રચૂલ અર્થ જ લેવાનો હોય તો તો જગતને સંતાનની ભેટ આપનાર એકે-એક મનુષ્ય-અથવા મનુષ્ય જ શું કામ ? એકે એક પ્રાણી-સર્જક જ છે, એ અર્થમાં તો આપણે બ્રહ્માવાચક પ્રભુપતિ શબ્દથી ઘણી વાર ઓળખાવીએ છીએ એવો કુંભાર પણ સર્જક છે. અરે ! એકલો કુંભાર જ શું કામ ? સુધાર, લુહાર, દરજી, એ બધા કારીગરો એ અર્થમાં તો સર્જક બની બેસે એમ છે, એટલું જ નહિ, પણ જે ધંત્રને આપણે સદા ચે કળા અને કાવ્યનું વિરોધી ગણીને નિંદીએ છીએ તેના ચોજક પણ સર્જક સંજ્ઞાને પાત્ર બની જાય છે. ૭ પણ આ બધામાંથી કોઈને આપણે

૭. જુઓ અણીલા કાવ્યશીમાંસક વિવિધ નાદતા શબ્દો:—

'It is not mere insight into the secrets of Nature or of Humanity that constitutes a man a poet—although all true poets are seers—for the end and aim of science is also to explore these secrets, and to register the results of the exploration. Nor is it sufficient to fall back on the etymology of the word 'Poet'

કવિ કહેતા નથી કે કવિના જોડણું માન પણ આપતા નથી. એ ઉપ-
રથી શું સિદ્ધ થાય છે ? એ જ કે સાહિત્યમાં આપણે સર્જન
શબ્દ વાપરીએ છીએ તેનો શબ્દમાંથી સરજવું, નવનિર્માણ કરવું
એવો રથૂસ પ્રાકૃત જ અર્થ થતો નથી. ત્યારે સાહિત્યમાં એનો

which signifies 'maker' or 'creative artist.' The constructor of a steam engine is also a maker, though what he produces is usually (it may be erroneously) regarded as most prosaic. The mind which originates a philosophy, or consolidates a nationality, is as truly a maker, as the writer of a tragedy, or the composer of a song. The poet is thus manifestly a creator of a particular order. His sphere is not a limited one: for he deals with the whole area of nature, and the entire keyboard of Humanity. But he surveys his area in a special mood of mind. He records and reproduces the notes he hears, in a manner peculiar to himself. The world which presents itself to his eye is the same as that in which the truth-seeker and the moralist move, but he sees it under a different guise. The characteristic to which he primarily looks and the apprehension of which moves him to utterance, is that of Beauty, in one or other of its manifold forms.'—Studies in Philosophy and Literature, p. 267. અર્થાત્ આ વિચારકના મત પ્રમાણે કવિનું કવિત્વ અને વિશિષ્ટત્વ એના નવનિર્માણમાં રહેલું નથી, પણ એના સૌંદર્યદર્શન અને આવિષ્કરણમાં રહેલું છે, અને સૌંદર્યનું દર્શન ને આવિષ્કરણ કરવું એ તો વિવેચકની પણ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે, તો પછી વિવેચકને કવિ રાા માટે ન કહેવો ?

ખરો અર્થ શો ? સાહિત્યમાં એનો ખરો અર્થ એ કે જેને આપણે સર્જક, કલાકાર, કે કવિ કહીએ છીએ તે ભાવકના ચિત્તમાં પોતે ધારે એવી ઊર્મિસૃષ્ટિ સરજી શકે છે, એને શન્ય કે સામાન્ય મનોદશામાંથી ઉપાડીને પોતે ધ્રુવે એવી મનોદશામાં સંક્રાન્ત કરી શકે છે. સર્જક સર્જન કરે છે, પણ તે કોઈ સ્થૂલ પદાર્થનું કે વસ્તુ, પાત્ર, કે પદ્યનું જ નહિ, પણ એમાંના ગમે તે અથવા તે એ સિવાયના ગમે તે સાધનદ્વારા પોતાને ઈષ્ટ હોય એવી વિશિષ્ટ મનોદશા, ઊર્મિ, ભાવ કે રસનું સર્જન કરે છે, અને માટે જ તેને આપણે સર્જક કહીએ છીએ. અર્થાત્ સર્જનમાં મુખ્ય મુદ્દાની વાત વસ્તુ, પાત્ર, કે પદ્ય નથી, એ બધાં તો કેવળ સાધનો જ છે, પણ ઊર્મિ, મનોદશા, કે રસ જ મુખ્ય મુદ્દાની વાત છે. સાહિત્યમાં આપણે જેને સર્જનનું અભિધાન આપીએ છીએ એવી કૃતિઓનું લક્ષણ જો ઝરાઝર તપાસશો તો આ જ માલુમ પડશે. બહેને ગમે તેટલા માણસો વસ્તુરચના, પાત્રરચના, કે પદ્યરચના કરે, છતાં આપણે એને કવિ, કલાકાર, કે સર્જક કહારે કહીશું ? જ્યારે એની એ રચના ભાવકના હૃદયમાં એણે ધારેલી ઊર્મિનું, એને ધ્રુવે હોય એવા રસનું સંક્રમણ કે ઉદ્દાગ્રાધન કરી શકશે ત્યારે જ. એ ઊર્મિસંક્રમણ કે રસોદાગ્રાધનની શક્તિ એનામાં નહિ હોય તો એની પદ્યરચના જોડકણું જ ગણાશે અને એની પાત્ર તેમ વસ્તુરચના ઢંગધડા વગરનો તરંગખેલ જ લેખાશે. એટલે સાહિત્યમાં સર્જનનું જીવાતુજૂત લક્ષણ રા. પાઠક કહે છે તેમ શન્યમાંથી નવું નિર્માણ કરવું એ નથી, પણ ધારેલા રસની નિષ્પત્તિ કરવી અથવા તે ધારેલી ઊર્મિનું ઉદ્દાગ્રાધન કરવું એ છે. અને એ લક્ષણ તમે વિવેચનને લાગુ પાડી જુઓ. સાચું સમર્થ વિવેચન પણ કોઈ કલાકૃતિના સંસ્પર્શથી વિવેચકના ચિત્તમાં ઉદ્દભવેલી ઊર્મિઓનું વાચકના ચિત્તમાં ઉદ્દાગ્રાધન કરે છે, એને યએલા ભાવોનું વાચ-

કના હૃદયમાં સંક્રમણ કરે છે, અને કાવ્યાદિ કલાકૃતિની પેઠે એને શન્ય કે સામાન્ય મનોદશામાંથી ઉપાડી લઇને વિશિષ્ટ મનોદશામાં મૂકી દે છે. તો પછી એવા વિવેચનને સર્જન કહેતાં. સંક્રાંત્યાવું શા માટે ?

વિવેચકો : સર્જક અને ધૂળધોયા

હવે બીજો પ્રશ્ન લઇએ. આપણે જોયું કે રા. પાઠક સર્જનનો નવનિર્માણ એવો રચૂલ પ્રાકૃત જ અર્થ લે છે. પણ આપણે જે જે રચનાઓને અત્યારે સર્જનનું નામ આપીએ છીએ તે સધળામાં આવા અર્થનું નવનિર્માણ જોવામાં આવે છે ખરું ? શુદ્ધ પરલક્ષી રચનાઓને અલગ રાખો, તો પછી બીજી કલાકૃતિઓને તમે આ અર્થમાં સર્જન કરી શકશો ખરા ? ઉદાહરણ તરીકે આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય જ લ્યો. તો રા. પાઠક કહે છે એવા અર્થમાં નવનિર્માણ જેવું શું એમાં જોવામાં આવે છે ? વડાંજીવર્થનું Daffodils, રવ. નરસિંહરાવનું 'કરેણા,' કે બોટાદકરનું 'આવળના ફૂલને' એ કાવ્ય જુઓ. એમાં એમણે શું નવું સર્જન કર્યું ? કવિએ એમાં ફૂલ જોયાં, એ ફૂલ જોયાથી એના હૃદયમાં ભાવસંચલન થયું, અને એ ભાવસંચલનને એણે શબ્દાકારે મૂર્ત કર્યું. આમાં રા. પાઠક કહે છે તેવું નવનિર્માણ ક્યાં આવ્યું ? એવું જ બીજું કાવ્ય ક્રાન્તનું 'આપણી રાત' લ્યો. આમાં પણ કવિને જે અનુભવ યએલો તે જ એણે ઉદ્ઘાસપૂર્વક વર્ણવ્યો છે, બાકી એમાં નિતાન્ન નવનિર્માણ કહી શકાય એવું કશું નથી. એવું જ એક વિશેષ દષ્ટાંત ફલાપીનું 'જીવનદાનિ' લ્યો. કવિને ચોવીસ વરસ થયાં એ પ્રસંગે જીવનનું સિંહાવલોકન કરતાં જે ઊર્મિઓ એના હૃદયમાં હિંમતી એવું આલેખન એ કાવ્યમાં એણે કર્યું છે. આમાં રા. પાઠકની દૃષ્ટિએ નવનિર્માણ કહેવાય એવું શું છે ? અને છતાં એ કાવ્ય સર્જન તો છે જ. પ્રાચીન કવિતામાંથી ઉદાહરણ જોઇતાં હોય તો નરસિંહ મહેતાનાં જ્ઞાનવૈરાગ્યવિષયક પદોમાં

પણ આ જ સ્થિતિ નજરે પડશે. એનું 'જગીને જોઉં' તો જગત
 દીસે નહિ.' અથવા 'જ્યાં સગી આત્મા તત્ત્વ ચીન્મે નહિ' એવું
 કોઈ પણ પદ લ્યો. આ પદોમાં એણે નવું શું નિર્મી નાખ્યું? એણે
 પોતાના અંતરમાં જે ઊર્મિ અનુભવી તેનું સીધું માફું આવિષ્કરણ
 એ પદોમાં કયું છે, અને એ આવિષ્કરણ સફળ છે, વાંચનારને
 પણ એવી ઊર્મિનો અનુભવ કરાવે એવું પ્રયત્ન છે, માટે આપણે
 તેને કાવ્ય કે સર્જન કહીએ છીએ. તો પછી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના
 રસમય વિવેચનને પણ એ નામ શા માટે ન આપવું? એમાં
 પણ આ ઊર્મિકાવ્યોના જેવી જ સ્થિતિ જોવામાં નથી આવતી?
 કોઈ સાહિત્યકૃતિના સ્તરવાદથી વિવેચકના હૃદયમાં અમુક ભાવો
 ઉત્પન્ન થયા, અને એ ભાવો જો એ વાંચનારના અંતરમાં પણ
 સામા એવા જ ભાવો ઊભા કરી શકે અને પોતાની જ ઊર્મિનો
 એને પણ જો એ જ સગાડી શકે એવા સમર્થ અને કલામય સ્વરૂપમાં
 મૂર્ત થયા હોય તો એને તમે કાવ્ય કહેવાની ના શી રીતે પાડી
 શકો? જ્યાં સુધી તમે આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્યને સર્જન ગણો છો
 ત્યાં સુધી તમે રસાર્દ, કલાન્વિત, અને ભાવસંકમણુસુખ વિવેચન
 ને સર્જનના ક્ષેત્રમાંથી બાતલ કયા હિસાબે કરી શકશો? કેમકે
 આવું ભાવસંકમણુસુખ રસાર્દ કલામય વિવેચન ખરી રીતે જોતાં
 એક પ્રકારનું આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય જ છે, પછી એનો વિષય
 બધે સામાન્યજગતને જદલે સાહિત્યજગત હોય અને એનું
 વાહન બધે પદને જદલે ગદ્ય હોય. એટલે જ્યાં સુધી આત્મલક્ષી
 ઊર્મિકાવ્યને સર્જનના વર્ગમાં રચાતું છે, ત્યાં સુધી એવા કાવ્યનો
 ઊર્મિવાદકતાનો પ્રધાનચુલ્લ ધારણ કરનાર કોઈપણ વિવેચનનો
 સર્જનના વર્ગમાંથી સદંતર બહિષ્કાર કરવાનો કોઈને પણ હક્ક
 નથી. આંહી આપણે વિવેચક માત્રની વાત કરતા નથી. જગતમાં
 ઘણા વિવેચકો કેવળ ધૂળધોયા જ થયા સર્જ્યા હોય છે.
 એમને એમની ઇચ્છા કે શક્તિ ઉપરવટ થઈને કળા કે
 સર્જનના ક્ષેત્રમાં ધસડી જવાનો આંહી કોઈનો વિચાર

નથી. તેમ જન્મતમાં ધણા વિવેચનપ્રકારો પશુ એવા છે કે જેમાં મહાન રસર્ષિ પશુ કળા કે રસતું તત્ત્વ બહુ દાખવી ન શકે. એટલે એવા વિવેચનપ્રકારોને પશુ ગમે તેમ કરીને યજ્ઞા-ત્કારે સર્જનના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાની પશુ આંહી કાઢતી ઇચ્છા નથી. પણ સાથે સાથે આ વાત પણ એટલી જ નિશ્ચિત છે કે કેટલાક વિવેચનપ્રકારોમાં વિવેચકમાં જો સામર્થ્ય હોય તો કાવ્યના જેટલી જ રસગુતા દાખવી શકાય એમ છે, સર્જનના જેટલા જ કલ્પનાવેશ્વર અને ઊર્મિવ્યાપારને ગાટે એમાં અવકાશ છે, તેથી વિવેચન માત્ર સ્વરૂપતઃ જ કળા, કાવ્ય, કે સર્જનના ક્ષેત્રમાંથી સદંતર બાતલ એ જૂનવાણી મત હવે ચાલી શકે એમ નથી. એટલે આ લાંબી ચર્ચાના ઉપસંહારરૂપે આપણે ફરીથી કહીશું કે વિવેચક પશુ એની રીતે સર્જક બની શકે છે. વિવેચનમાં પશુ કાવ્યના જેવી ઊર્મિપ્રવૃત્તિ અને કળા-વિધાનને માટે શક્યતા રહેલી છે, અને તેથી વિવેચક પણ આવી શક્યતાને જ્યાં જ્યાં જેટલા જેટલા અંશમાં સિદ્ધ કરી શકે તો હોય ત્યાં ત્યાં તેટલા તેટલા અંશમાં એ નિઃશંક કવિસંગ્રાને અધિકારી કરે છે.

કાળો દેવ^૧

[હજાર વેરાન જગ્યામાં એક ઘરમાંનો એક ખંડ.]

માલુ : એના મનમાં શું છે ?

જમાલ : હું કેં જાણુનો નથી.

માલુ : એ ક્યાં સુધી આપણને અહિંયાં રાખવા માગે છે ?

જમાલ : આપણને આવ્યાંને ત્રણ દહાડા તો થયા.

માલુ : તે દરમ્યાન એક માણસનું મોં સરખું જોયું નથી.

જમાલ : અને આ ઘર ભાડે રાખવામાં પૈસા પણ એણે
જોછા આધ્યા નથી.

માલુ : કેટલી મુદત માટે એણે ભાડે રાખ્યું છે ?

જમાલ : એની ક્યાં કશી સમજણ પડે તેમ છે !

માલુ : કેટલું બિનકડ લાગે છ ?

જમાલ : ખીમા રોક ! કેટલા વખત માટે આ ભાડે રાખ્યું છે ?

[ખીમા રોક આસાનીથી છાપું વાંચ્યા કરે છે. આ
વાતચીત પ્રત્યે એ તદ્દન બેદરકાર જ છે.]

માલુ : મોટો નવાજ જોવો છે તો.

૧. એમને વિશેની માહિતી 'મંત્રુષા'માં આપી છે. સં. 'મા'

જમાલ : પણ ભેળું છે હો—એમાં શક નહિ.

માલુ : અરે, એવા ભેળવાળાં જ છમરડા કરે છે ! એમની યુક્તિઓ સરસ હોય છે પણ એ કોણ જાણે સાચી ક્ષતેહમંદ થતી નથી. અને પછી હું કે તું કહીએ એનાથી મોટા ગાટાળો એઓ કરી બેસે છે.

જમાલ : એ પણ ખરું.

માલુ : મને આ જગ્યા ગિલકુલ ગમતી નથી.

જમાલ : કેમ ?

માલુ : કોણ જાણે સાચી, પણ એનો દેખાવ જ મને ગમતો નથી.

જમાલ : ખીમો શેઠ આપણને અહિંયા રાખે છે એનું કારણ એટલું જ કે પેલા ગદમાશ પૂજારાઓ આપણને શોધી નહિ શકે. પણ હવે તો એ હીરો જલદી વેચી દઈએ તો ઠીક થાય.

દાનો : તેટલા મોટા અહીં રાખવામાં કરો અર્થ નથી.

જમાલ : કેમ ?

દાનો : મુંબઈમાંથી મેં એને લટક આપેલી કે ની ?

જમાલ : તેં મુંબઈમાં એમને લટક આપેલી ?

દાનો : હારે, એ તણે જણાવે. એ હાયાનક કાળા માણસોને કપાળે પીગા મોટા ચાંદા કર્યા હતા—તે વખતે હીરો મારી પાસે હતો એટલે મેં તો પોતાર જ ગણ્યા.

જમાલ : પણ તેં કેવી રીતે એમને યાપ આપી ?

દાનો : મારી પાસે હીરો હતો અને એ લોકો મારી પૂઠે લાગેલા.

જમાલ : પણ એમને કાણે કહેલું કે હીરો તારી પાસે છે ?
તેં એમને બતાવેલો તો નહિ જ કેની ?

દાનો : હું બતાવું ? ... પણ એ તો જાણી જાય.

માહુ : એ એમને એમ જાણી જાય ? દાનો ! હું શું કહેછ ?

દાનો : હા હા, જો તમારી પાસે હીરો હોય તો તે જાણી જવાના જ. સુપચાપ એ ત્રણે મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. મેં પોલિસદાદાને કહ્યું ત્યારે એ તો હસી પડ્યો અને બોલ્યો કે એવા ત્રણ બીખારા બાવાજી છે- એ લોકો તને શું કરવાના છે ? હંહ ! કલકતામાં પેલા મોતજીને એ લોકોએ શું ક્યું હતું તેની એ પોલિસ-દાદાને ક્યાંથી ખબર હોય ?

જમાલ : અને આપણે નીકળ્યા તે પહેલાં પેલા જનમહમદનું મુંબઈમાં જ શું થયેલું તે યાદ છે ને ?

માહુ : હિં !

જમાલ : પણ તારે એમની સામે ફરિયાદ નોંધાવીને પોલિસને જ સોંપી દેવા'તાને !

દાનો : હંઅં, અને પેલા હીરાનું પછી શું ?

જમાલ : હાઆ, એ વાત પણ ખરી.

દાનો : મેં એના કરતાં સારો ઉપાય શોધ્યો : રસ્તામાં ધીમે ધીમે ચાલ્યા ક્યું, અને એક નાની ગલી આવી તેમાં વળીને હું એકદમ દોડ્યો. પછી જેમ જેમ ગલીઓ આવતી ગઈ તેમ તેમ હું તેમાં વળીને દોડતો ગયો. વળી કોઈ ગલી હું છોડી પણ દેતો. એમ સગમગ એ કલાક ક્યાં પહોં હું નિરાંત એક જગ્યાએ એકો. પેલા બાવાજી કે એમના બાવાજી કોઈ આવ્યા નહિ !

માલુ : શું કહે છે ?

દાનો : અરે હા રે, એમને ખાસસી લટકે આપી.

જમાલ : અરે શાખાશ રે શાખાશ.

માલુ : અત્યાર સુધી તેં અમને કહ્યું કેમ નહિ ?

દાનો : પેલો બોલવા કયાં દે છે ? એણે ફેંક બાજી રચી છે તે જ પ્રમાણે તે કરવાનો. આપણને તો તે મૂર્ખાં ધારે છે. તે ધારે તે જ પ્રમાણે થવું જોઈએ. અને સાચું પૂછો તો એ બાવાજીઓને મેં છેતર્યાં. હું નહિ હોત તો અત્યારે એના વાંસામાં છરી ભોંકામ્મ પણ ગમ્મ હોત.

જમાલ : તને રંગ છે.

માલુ : સાંભળ્યું, ખીમચંદ જોખાણી ?

ખીમચંદ : હા, મેં સાંભળ્યું.

માલુ : એ બાબત તમે શું કહે છે ?

ખીમચંદ : દાનાને શાખાશી ઘટે છે.

દાનો : અને તમે હવે શું કરવા ધારો છો ?

ખીમચંદ : બેસીને જોયા કરવું.

દાનો : બેસીને શું જોવું છે તે સમજાવું નથી.

માલુ : આ તે રહેવાની જગ્યા છે !

દાનો : આપણી પાસે પૈસા થઈ રહ્યા છે. હીરો વેચવો જ જોઈએ અને તે મારે આપણે કોઈ મોટા શહેરમાં જવું જોઈએ.

જમાલ : પણ આ ખીમચંદ આવવાની ના પાડે છે ને.

દાનો : તો આપણે એને છોડી દઈએ.

માલુ : આપણે મુંબઈથી દૂર રહીએ તો તો પછી શું થવાનું છે ?

દાનો : દિલ્હી જઈએ.

જમાલ : પણ એનો ભાગ તો આપવો જોઈએને ?

માલુ : તેની કયો કાકો ના પાડે છે ! (ખીમચંદને) સાંભળ્યું ?
અમે દિલ્હી જઈએ જ-પેલા હીરા આપો.

ખીમચંદ : (સ્વસ્થતાથી) ખુશીથી.

[ખીસામાંથી હીરા કાઢીને આપે છે. મરઘીના નાના ઈંડા
જેવડા હીરા છે. પોતે તો તખીયત્થી છાપુ વાંચ્યા કરે છે.]

દાનો : ચાલો, માલુ, જમાલ.

[દાનો અને માલુ જાય છે.]

જમાલ : અમે તમને તમારો ભાગ જરૂર આપશું. પણ આ
મૂંપડામાં, જંગમમાં કયાં સુધી પડ્યા રહીએ ! નહિ નાટક,
નહિ સિનેમા, નહિ પીવાનું મળે. અહીં રહીને કરીએ શું ?
અને હીરા વેચવો તો જોઈએ જ ને.

ખીમચંદ : હું મૂખોં નથી, જમાલ.

જમાલ : ના રે ના, એમ કોણ કહે છે ? પણ દેવે કયાં સુધી
આમ રહેવું ? ચાઆલો સલામમાલેકુમ.

ખીમચંદ : સાહેબજી.

[ખીમચંદ છાપુ વાંચ્યા કરે છે. જમાલ જાય છે. ખીમચંદ ખીસામાંથી
રીવાજ્જર કોઢીને ટેબલ ઉપર મૂકે છે અને છાપુ વાંચ્યા કરે છે.]

માલુ : (હાંફતો હાંફતો) અમે પાછા આવ્યા જ.

ખીમચંદ : હું જોઈ ચકું છું.

દાનો : પેલા-પેલા અહીં શી રીતે આવ્યા ?

ખીમચંદ : ચાલતા.

દાનો : આટલા માછલ ?

માધુ : તમે જાણતા હતા કે એ અહીં આવ્યા છે !

ખીમચંદ : એ આવી પહેંચવા જોઈએ એમ હું ધારતો હતો.

જમાલ : પણ-પણ હવે આપણે શું કરવું ?

ખીમચંદ : દાનાને પૂછાને-કહેશે.

જમાલ : પણ પેલા લોકો જે આમ કરી શકતા હોય તો તો તમારા વગર અમને કેાઈ જાણવી શકવાનું નથી-હું તો પહેલેથી જ કહું છું કે તમે અજબ હોશિયાર છો. હવે અમે મૂખાંઈ નહિ કરીએ. તમે કહેશો તેમ કરશું.

ખીમચંદ : તું બહાદુર છે તેમ જ જળવાન પણ છે. પેલી મૂર્તિની આંખમાંથી તે જાનક રાતે તારા સિવાય કાઈ હીરો ચોરવાની હિંમત કરે જ નહિ. જમાલ, તું ખરેખર બહાદુર છે પણ તમે ત્રણે એવઢૂક છો. મોનજીએ તેમ જ જાનમહમદે મારું કહ્યું નહિ માન્યું તેમના શા હાલ યથા તે તું જાણે છે ને.

માધુ : નહિ ખીમા શેઠ, એ વાત માદ જ ન દેવડાવતા.

ખીમચંદ : તો પછી માદ રાખો કે તમારું જોર આમાં કશું જ કામ લાગવાનું નથી. આમાં તો હોશિયારી જોઈએ છે, નહિ તો પછી મોનજી અને જાનમહમદના જેવી જ રિયતિ તમારી.

ત્રણે જણા : ઓ બાપ રે !

ખીમચંદ : પેલા ત્રણ જાવા તમારી પાછળ પાછળ આખી દુનિયામાં ફરશે, -જ્યાં સુધી તેમને આંખ પાછી નહિ મળે ત્યાં સુધી. તે દરમિયાન આપણે જે મરી ગયા તો આપણાં છોકરાંઓનો પીછો પકડશે અને તે પછી છોકરાંના છોકરાંનો. પેલો મૂરખો એમ ધારે છે કે મુંબઈમાં અમુક

ગલીમાં એ દોડ્યો એટલે પેલા ત્રણ પૂજારીના હાથમાંથી એ આખાદ છટકી ગયો ! ઉંઠું ઉં !

દાનો : એ લોકો તો અહીં આવી લાગ્યાછ એટલે તમારી વાત સાચી લાગે છે.

ખીમચંદ : લાગેછ શું ? છે જ.

દાનો : પણ તમે એમ અગાઉથી ધારતા હતા ?

ખીમચંદ : ત્યારે શું છાપામાં એમ છપાએલું ? એમને મળવાને તો મેં આ ઊજડ જગ્યા પસંદ કરી છે. જોદવાને માટે જોષ્ટએ તેટલી જગ્યા છે, પૂરતી શાંતિ છે અને બહારનો કાઈ માણસ નથી. પછી જોષ્ટએ શું ? આજે સાંજે હું એમને જ મળવા માગું છું.

જમાલ : ખરેખર તમે હોંશિયાર છો, હોં.

ખીમચંદ : અને એટલું યાદ રાખજો કે મોત અને જિંદગી વચ્ચે માત્ર મારી હોંશિયારી છે. મારા જેવા બલેષ્ટાની બાજુ ઉપલાવી મારવાની કે એની સામે યવાની વાત, કરી તો પરિણામ તમારે જ ભોગવવું પડશે.

દાનો : તમે બલેષ્ટા છો અને અમારા કરતાં આટલા હોંશિયાર છો તો પછી બલેષ્ટામાં જ તમે કેમ રહ્યા નહિ ? અમારા-માં કેમ બળ્યા ?

ખીમચંદ : જેમ તમારા કરતાં 'હું' ઘણો ચળરાક છું તેમ એ બધા કરતાં પણ હું વધારે ચળરાક નીવડ્યો એથી એમની સાથે નહિ રહી શક્યો.

દાનો : એમના કરતાં પણ ચળરાક ?

ખીમચંદ : હા, પાતાની રમતમાં હું કોઈ દિવસ હારેલો જ નહિ.

જમાલ : કોઈ દિવસ નહિ ?

ખીમચંદ : પૈસાથી રમતા હોંધએ તો કેાઇ દિવસ નહિ.

જમાલ : એ પણ ઠીક.

ખીમચંદ : પાનાં રમવા છે ? પૈસાથી ?

ત્રણે : ના. બાપજી.

ખીમચંદ : ત્યારે હું કહું તે પ્રમાણે કરો.

જમાલ : એ સિવાય છૂટકો ક્યાં છે ?

માલુ : મે કેક જોયું આ તરફ. આપણે પરદો નાખી દઇએ ?

ખીમચંદ : ના.

માલુ : શું ?

ખીમચંદ : પરદો નથી નાખવો.

માલુ : ઠીકઠીક.

જમાલ : પણ ખીમા શેઠ, તો તો એ લોકો આપણને જોશે.
દુશ્મનને એવી સગવડ શા માટે આપછ ? મને સમજાય
નથી પડતી.

ખીમચંદ : તને ક્યાંથી પડે !

જમાલ : વાઆર ત્યારે.

[જધા રીવોલ્વરો કાઢવા માંડે છે.]

ખીમચંદ : જાંદૂકો બાબુએ રાખી દ્યો.

દાનો : પણ કેમ ?

ખીમચંદ : કારણ કે મારે મારી પારટીમાં આવજ નહિ જોઇએ.
વગરબોલાવેલા માણસો આવવાના છે એટલે છરીઓ જ
સારી.

[જધા છરીઓ કાઢે છે. ખીમો શેઠ
ઈસારતથી કહે છે કે દલ એમ કરવાનો
સમય નથી આવ્યો, અને પેલા હીરા
પાછો લઈ લે છે.]

જમાલ : મને લાગેછ કે એ રોડો આવેછ.

ખીમચંદ : હજી વાર છે.

દાનો : ક્યારે આવશે ?

ખીમચંદ : એમને આવકાર આપવાને ત્યારે હું તૈયાર થઈશ ત્યારે. તે પહેલાં નહિ.

માલુ : આનો છેડો આવી જાય તો સારું.

ખીમચંદ : એમ ? ત્યારે આપણે એમને બોલાવીએ.

માલુ : હમણાં ?

ખીમચંદ : હા, હમણાં. જુઓ સાંભળો : હું કરી બતાવું તેમ તમે કરજો. તમે ત્રણે જઠાર જાઓ છો એવો ઢોંગ કરજો. કેમ કરવું એ હું તમને બતાવું છું. મારી પાસે હીરો છે. ત્યારે તેઓ જાણશે કે હું એકલો છું ત્યારે તેઓ એ લેવા આવશે.

જમાલ : કેાની પાસે હીરો છે તે એઓ કેમ કરીને જાણી શકેછ ?

ખીમચંદ : હું જાણતો નથી. પણ એઓ જાણી શકે છે તે ચોક્કસ છે.

માલુ : ત્યારે તેઓ આવશે ત્યારે તમે શું કરશો ?

ખીમચંદ : કશું જ નહિ કરું.

માલુ : એટલે ?

ખીમચંદ : તેઓ ધીમે ધીમે મારી પછવાડે જવાનું કરશે. તે વખતે માલુ, જમાલ અને દાનો પોતાનાથી બચવું કરશે.

જમાલ : એની ફિકર ન રાખતા; અમે બરાબર કરી નાખશું.

ખીમચંદ : સાવધાન રહેજો. જરા ઢીસ કરી તો મોનજીના હાલ જોયા તેવા મારા જોશો.

માણુ : નહિ નહિ, ખીમા રોક, એ વાત યાદ ન દેવડાવો. અમે
બરાબર હોંશિયાર રહીશું.

ખીમચંદ : ઠીક-ત્યારે હવે હું શું કરું છું તે જુઓ.

[ખારી પાસેથી તે અંદરના ખારણા તરફ જાય છે.
ખારણું હથાકે છે અને બધડેલાં ખારણાંનો લાલ
લકોને, ધૂંટણીએ પડી જઈને તે પાછો આવે છે.
બહારથી ભેતારને એમ જ લાગે કે માણસ
બહાર ગયો.]

ખીમચંદ : આજ પ્રમાણે તમે ત્રણે એક પછી એક બહાર
જવાનો ઢોંગ કરો. હું પીઠ ફેરવીને બેસું છું.

[જમાલ એ પ્રમાણે બહાર જવાનો ઢોંગ કરે છે.]

ખીમચંદ : પણ જો જો હોં. જંદક વાપરવાની નથી. અવાજ
કરશું તો બાણ બગડી જશે.

[માણુ અને દાનો પણ એ પ્રમાણે બહાર ચાલ્યા
જવાનો ઢોંગ કરે છે અને પછી સુપચાપ ખારણા પાસે
સંતાઈને બેસા રહે છે. ખીમા રોક હીરો ટેબલ ઉપર મૂકે
છે અને સીગરેટ સળગાવે છે.

આજરું ખારણું બહુ જ ધીમેથી બધડે છે. ખીમા રોક
છાપું વાંચવાનું શરૂ કરે છે.

એક કાનો મેરા, લયંકર દેખાવનો. પૂનરી બહુ જ
ધીમે પગલે ખીમા રોકની પાછળ જતો જાય છે. માણુ
અને દાનો આગળ આવવાની ઉતાવળ કરે છે પણ
જમાલ તેમને અટકાવે છે.

જમાલ ખીમા પૂનરીએ આવે છે કે નહિ તેની રાહ
જુએ છે પણ કોઈ આવતો નથી એટલે ફરીને પૂનરીની
પીઠમાં છરો લોંછી દે છે. પૂનરી બમ મારવાનો મત્તન કરે
છે પણ જમાલનો એક હાથ એના ગોંડપર છે. ખીમા
રોક છાપું વાંચ્યા કરે છે અને જરા પણ હાલતો નથી.]

જમાલ : (ધીમેથી) ખીમા શેક ! આ તો એક જ આગ્રહો.

ખીમચંદ : (મોં પણ ફેરવ્યા વગર) એક જ ?

જમાલ : હા.

ખીમચંદ : હા, જરા મને વિચાર કરવા દે. (હાથું વાંચતો હોય તે પ્રમાણે જ બેસી રહે છે) હં અં, બરાબર, તું તારી જગ્યાએ સંતાપ જા. આપણે ખીમા પરોણાને બોલાવવો જોઈએ. તું તૈયાર છે ?

જમાલ : હા.

ખીમચંદ : વાર ત્યારે જો, હવે હું મરી જાઉં છું. મારે જલ્દી મારા પરોણાને તું આવકાર આપજો. (બારોમાથી બહાર બરાબર દેખાય તે પ્રમાણે ખીમચંદ ફૂટે છે અને પછી બે હાથ જોડ્યા કરીને, ઝખમી થઈને પડતો હોય ને પ્રમાણે પડે છે.) જોજો, હવે તૈયાર થઈ રહેજો (ને આંખ બંધ કરી દે છે.)

[યોગી વાર કશું જનતું નથી. પણ બારણું પાછું ધીમે ધીમે જામડે છે. ખીમો એવો જ બચકેર પૂનરી દાખલ થાય છે. મરી ગયેલા પૂનરીના હાથ જુએ છે પણ હીરો મળતો નથી એટલે એ જ પ્રમાણે પડેલા ખીમચંદ આગળ જવા નય છે. જમાલ પાછો ફરીને એને છોડી મોંઝા દે છે.]

જમાલ : (ધીમેથી) હજી બે જ ચૂંચા.

ખીમચંદ : ત્રીજો આવવો જ જોઈએ.

જમાલ : હવે શું કરશું ?

ખીમચંદ : (બેઠો થઈને) હં અં.

જમાલ : આપણે આ પ્રમાણે જ કરીએ.

ખીમચંદ : હહું. એક ને એક ચાલ ખીજી વાર ન ચાલવી.

જમાલ : પણ કેમ ?

ખીમચંદ : એ ક્ષતેહમંદ યાય જ નહિ.

દાનો : ત્યારે હવે ?

ખીમચંદ : હંઅ, સુઝયું. તું આ બે મરેલા બેડે મારામારી કર.

દાનો : પણ એ તો મરેલા છે !

ખીમચંદ : તારી હોંશિયારી રહેવા દે. મરેલા છે તો હું અને જમાલ એને જીવતા કરશું. (જમાલ એક મુઠ્ઠાને જોતું કરે છે. ખીમો શેઠ એ જ પ્રમાણે બીજાને જોતું કરે છે.)
બરાબર. હવે માલુ, તું એમના હાથ હલાવ. દાનો, હવે હું જેમ મરી ગયો તેમ તું પણ કૂદીને મરી જા. જો, હાલતો નહિ જરા પણ.

[ત્રીણે પૂનરી અંદર દાખલ યાય છે પણ એ બે પૂનરીને મરેલા બેઠને વહેમાય છે એટલે બે હાથમાં બે છરી લઈને શીતને અટકીને બેસી રહે છે. ખીમો બચાવક બૂમ પાડે છે : ‘ જમાલ, ભેજે છટકે નહિ. ’ જમાલ અને માલુ કૂદે છે. પૂનરી બારણાની બહાર જવાતું કરે છે એટલામાં ખીમો બેસી ધઈને બેસી બેઠે છે.]

ખીમચંદ : કેમ, યારો ! આજના દિવસનું કામ બરાબર પતી ગયું ને ?

જમાલ : તમે પણ કોઈ અદ્વિત છો, હોં !

દાનો : કોઈ કમાલ આદમી, ખિરાદર.

માલુ : હવે તો કોઈ બાકી નથી રહ્યો, નહિ ખીમાશેઠ ?

ખીમચંદ : ફુનિયામાં કોઈ નથી.

જમાલ : હા રે હા, મંદિરમાં તથુ જ પૂનરી હતા અને ચોથી એ મૂર્તિ.

દાનો : ખીમાશેઠ ! હીરાની કિંમત કેટલી હશે ! પંદર-વીસ

હજાર રૂપિયા હશે ?

ખીમચંદ : હા હા હા ! પંદર-વીસ હજાર રૂપમડી ! એટલા સાખ કહેતો હોય તો તો બાણે સમજ્યા.

દાનો : ત્યારે તો આપણે સક્ષાધિપતિ થઈ ગયા.

ખીમચંદ : અને હવે બીજા કોઈ બાગિયા પણ ન રહ્યા.

જમાલ : હવે આપણે એને વેચવો જોઈએ.

દાનો : એની જ પંચાતી ચવાની છેને. નાના હોત અને કઝન હોત તો હીક થાત.

માલુ : આપણે આ ખીમાશેઠનો ઉપકાર માનવો જોઈએ.

જમાલ : હારતો વળો.

દાનો : ખીમાશેઠ હોય નહિ અને આ પ્રમાણે ધામ નહિ.

માલુ : ખીમાશેઠની જોડી મળે એમ નથી.

ખીમચંદ : વાત એમ છે કે બધાંનો હું આગળથી વિચાર કરી રાખું છું.

જમાલ : તમે જેનો આગળથી વિચાર નહિ કર્યો હોય-તમે ધામું પણ નહિ હોય એવું કોઈ વાર જાને ખરું ?

ખીમચંદ : નહિ જ જાને, ભાગ્યે જ જાને.

જમાલ : ખીમાશેઠને તો જિંદગી પણ પતાંતી રમત જેવી જ છે.

ખીમચંદ : આપણે એ લોકોને એમની સુક્રિતી જ હરાવ્યા.

માલુ : (બારી આગળ જઈને) અહીં હમણાં કોઈ આવી પહોંચે નહિ તો સારું.

ખીમચંદ : અહીં કાણ આવવાનું હતું ! એથી તો મેં આ બિનક જગ્યા શોધેલી.

જમાલ : પણ હવે આમને નાખવા ક્યાં ?

ખીમચંદ : બોંયરામાં દાટી દબથું, પણ ઉતાવળ શી છે ?

જમાલ : પછી ?

ખીમચંદ : પછી શું વળી ! ખુંબા જઈને દીરાની બજારમાં
હોહાકાર. આપણે આ કામ સરસ રીતે પાર પાડ્યું હોં !

જમાલ : એમાં હાથથી ના પડાય તેમ નથી.

દાનો : પણ હવે આપણી ફતેહ ઊજવવી જોઈએ.

[કબાટમાંથી દારૂના બાટલા કાઢે છે.]

જમાલ : (હાથમાં ગ્લાસ લઈને) ખીમાશેહની તંદોરસ્તી,
ધારો ! એમને એકેએક બાગત આગળથી સમજાય છે
અને એનો તેઓ પૂરતો વિચાર પણ કરી રાખે છે.

દાનો-માલુ : ખીમાશેહની જો !

ખીમચંદ : મારે જમાલની તંદોરસ્તી ખાવી જોઈએ. એણે
આજે મને જો વખત બચાવ્યો.

જમાલ : તમારી દોંચિયારી ન હોત તો હું શું કરી શક-
તોનો હતો ?

દાનો : ચાળાચ, જમાલ.

માલુ : ખીમાશેહ તો બધાંની તૈયારી કરી રાખે છે.

ખીમચંદ : અત્યા માલુ, દારૂ મને જરા સખત પડે છે. જરા
હંકું પાણી લઈ આવ તો.

[માલુ પાણી લેવા બહાર જાય છે. તે દરમિયાન જમાલ
અને દાનો ખીમાશેહનાં વખાણુ કરતા કરતા દારૂ ઠાંસે છે.
એટલામાં માલુ ફીરતો, ફિક્કોફ્ય પાછો આવે છે.]

માલુ : ખીમાશેહ ! પેલા-પેલા દીરામાં મારે ભાગ નથી જોઈતા.

ખીમચંદ : સું-કદેહ શું ? માલુ ?

માલુ : નહિ બાપજી, મારે નથી જોઈતા. ખીમાશેહ, તમે

મેંએથી માત્ર એટલું કહો કે હીરામાં મારો ભાગ નથી.

ખીમચંદ : કેમ ? પોલિસ આગળ જઇને તારે ચાડી ખાવી છે ?

માલુ : ના બાપજી ના ! પણ તમે-તમે એટલું કહો કે હીરામાં મારો ભાગ નથી.

ખીમચંદ : તારી ત્રીનપાંચ જગા દે. મારે નથી સંભળવી. હવે આપણે છૂટા પડવું હોય તો પણ પડાય નહિ. એક ફાંસીએ ચઢે તો બધાએ ચઢવાનું. પણ એમ મને એ લોકો પકડી શકવાના નથી. અને જોને, આમાં ફાંસીએ ચઢવા જેવું છે જ નહિ. એમના હાથમાં પણ છરા હતા.

માલુ : ખીમાશેઠ, હું હમેશાં તમારી તારીફ કરતો. મેં તમારું બૂંડું કાઢ દિ' તાકડું નથી. મારો ભાગ તમે લઇ લ્યો.

ખીમચંદ : પણ તને ચું છે શું ? કે સમજણ પડતી નથી.

માલુ : મારો ભાગ તમે લઇ લેજો-મારે નથી જોઇતો.

ખીમચંદ : એવી લગાડી નહિ ચાલે, સીધો જવાબ આપ.

માલુ : બાપજી ! મારો ભાગ મારે નથી જોઇતો.

જમાલ : પોલિસનાં માથુસને તેં જોયાં ?

[દાનો છરો કાઢે છે.]

ખીમચંદ : દાના, છરો-બરો નહિ જોઇએ.

દાના : પણ ત્યારે કરવું શું ?

ખીમચંદ : હીરાની વાત જરા પણ ખોલવી નહિ 'બાપી કોર્ટ-માં સાફ કહી દેવું કે એ લોકો અમને લૂંટવા આવ્યા હતા અને બચાવમાં અમે. છરીનો ઉપયોગ કર્યો.

માલુ : પણ અહિંયા પોલિસની વાત જ ક્યાં છે ?

ખીમચંદ : તો પછી છે શું ?

જમાલ : હવે સીધી વાત કહી દેવી છે ?

માધુ : હું સોગન ખાઉં છું

દાનો : એમ ?

ખીમચંદ : એને બોલવા દે.

માધુ : હું સોગન ઉપર કહું છું કે મેં કેં કેં એવું જોયું કે...

ખીમચંદ : શું જોયું ?

માધુ : (આંખમાં આંસુ સાથે, ધ્રુજતો) બાપજી, મારે મારો ભાગ નથી જોઈતો, પાછો લઇ લ્યો.

ખીમચંદ : આતું કરવું શું ? આણે શું-જોયું શું ?

[ભયાનક શાંતિ. માત્ર માધુનાં ભયથી કાંપતાં ફૂસકાં સંભળાય છે. પથ્થર ઉપર પથ્થર ઘસાતો દોમતેનાં પગલાં સંભળાય છે. એક ભયાનક મૂર્તિ અંદર દાખલ થાય છે. તે અંધ છે અને અંધની પેઠે દાંધે ફફોસની ફફોસની આગળ વધે છે. ખીમે ખીમે આગળ વધતાં, ટેબલ ઉપર પડેલ હીરાને ઠગ્ગીને તે પોતાના કપાળ ઉપરના ખાલી ખાડામાં ઘાટી દે છે.

માધુ દયામણે અવાળે રડવા ફરે છે. બીજા ભયમસ્ત બની જોઈ રહે છે. મૂર્તિ યાજી ફરે છે પણ અંધની પેઠે નહિ. નિયમિત પગલાં ભરતી તે બદાર નય છે. થોડે આંધે જઈને પગલાં અટકે છે.]

ખીમચંદ : દાવ દાવ !

દાનો : ખીમચંદ, એ એ શું દવું ?

જમાલ : એ જ પેલી મૂર્તિ, જેના કપાળ ઉપરની આંખમાંથી આપણે આ હીરા કાઢી લીધો હતો તે.

દાનો : એ તો મહ ભાગે છે

જમાલ : પોતાની આંખ પાછી લેતી ગંધ.

માધુ : આપણે જતી ગયા.

અવાજ : (ભયંકર પણ સત્તાશીલ) જમાલખાન મહમદખાન !

[ખીમચંદ ભયમસ્ત વદને, એક શબ્દ હચ્ચાર્યા વગર, આ ભેઈ રહે છે.]

જમાલ : દાના, દાના ! આ શું ?

[લયડતે પગે બહાર જાય છે. ઝીણી ચીચીયારી સંભળાય છે. માલુ બારીગાંથી જુએ છે અને ચીસ નાંખીને ભોંમ ઉપર પહોંચાય છે.]

દાનો : માલુ ! માલુ ! છે શું ?

માલુ : મેં જોયું, મેં જોયું, બરાબર જોયું.

ખીમચંદ : (માલુના ખભા ઉપર હાથ મૂકીને, સમજાવતાં પટાવતાં) માલુ, માલુ, શું જોયું ?

માલુ : મેં જોયું.

દાનો : પણ શું ?

માલુ : ઓહ બાપ રે !

અવાજ : (ભયાનક) દાના વહાન !

દાનો : (ભયથી કંપતો) ખીમારોઠ, ખીમારોઠ, શું મારે જવું જ પડશે ?

માલુ : ખુદાને ખાતર ન જા. અહીંથી ખસતો નહિ.

દાનો : ખીમારોઠ...ખી...મા.....(બહાર જાય છે.)

અવાજ : (એ જ ભયાનક) મહદેવ બજાવંત.

માલુ : (ધ્યામણો કડળતો) ખીમારોઠ, હું નહિ જાઉં, મારે નથી જવું. હું નહિ.....(જાય છે)

અવાજ : (એ જ ભયાનક) રોઠ ખીમચંદ ખેપાણી.

ખીમચંદ : (દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકીને) આ બાબતનો મેં અમાહથી વિચાર નહિ કરેલો. (જાય છે.)

નામનો પ્રયોગ

અ દુનિયામાં અનેક પ્રકારનો વ્યવહાર જોવાય છે. એ વ્યવહારમાં 'નામ' યાને 'સંગ્રા' અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ નામનો જોવો તેવો શ્રાવ્ય નથી. જે કૃતિઓથી સાહિત્યના દેહનું સર્જન અને વર્ધન થાય છે એ પ્રત્યેક કૃતિનું નામ તેના ઉત્પત્તિસમયે કે કાલાન્તરે યોગ્ય છે. એ નામનો પ્રયોગ એ કૃતિનો ઉલ્લેખ કરનારને દાણે તેમ જ ભાષાન્તરકાર અને દીકાકારને દાણે પણ થાય છે.

ગ્રન્થના મુખપૃષ્ઠાદિમાં એ ગ્રન્થના નામનો જે નિર્દેશ જોવાય છે તે શું મંચનું કેવળ નામ છે કે એ નામનું, વિભક્તિ ધર્યાદિનો વિચાર કરી રજૂ કરાએલું સ્વરૂપ છે એ પ્રશ્ન પ્રશ્નનામાં હું વિચારવા છું છું. મારો પ્રશ્ન ઝટખ્યાલમાં આવે તે માટે હું એકાદ સંસ્કૃત ગ્રન્થનો ઉલ્લેખ કરું છું. દાખલા તરીકે રામાયણમ્. આ શબ્દ મુખપૃષ્ઠમાં જોતાં એ વિચાર ઉદ્ભવે છે કે મંચનું નામ રામાયણ છે કે રામાયણમ્ ? મારું નમ્ર મનતઃપ આત્મારે તો એ છે કે વારતવિક નામ તો રામાયણ જ

૧. સંસ્કૃત ગ્રન્થને જદવે શુજ્ઞતાથી ગ્રન્થ.વિચારતાં એક મુશ્કેલી ઉભી પાડે છે, કેમ કે શુજ્ઞતાથી માલુમજરું મૂળ શબ્દમાં અને તેના પ્રથમના એકવચનના રૂપમાં એક ફેરો નથી.

છે, અને રામાયણમ્ એવો જે નિર્દેશ જોવાય છે તે તો આ કૃતિનું 'શુ' નામ છે તેના ઉત્તર તરીકે પ્રથમાન્તમાં, એકવચનમાં રજૂ કરાયેલું અને મૂળ નામને અનુલક્ષીને વ્યાકરણના નિયમ અનુસાર નિષ્પન્ન કરાયેલું રૂપ છે. આના સમર્થનારે હું આ અન્યનો ગુજરાતી વગેરેમાં જે ઉલ્લેખ કરાય છે તે હકીકત રજૂ કરીશ. સ્પષ્ટ ચબ્દોમાં કહું તો વાલ્મીકિએ રચેલા રામાયણમાં અમુક વાત આવે છે એમ આપણે ગુજરાતીમાં કહીએ છીએ, પરંતુ 'રામાયણમ્'માં એમ આપણે બોલતા નથી. સંસ્કૃતમાં પણ રામાયણે એવો પ્રયોગ કરાય છે; નહિ કે 'રામાયણમ્': મૂળ મણી તેને સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડી પ્રયોગ કરાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ લખતી કે બોલતી વેળા એ જ સ્થિતિ પ્રાયઃ જોવાય છે, જો કે કાંઈ કાંઈ વિદેશીય વિદ્વાનો અને એતદેશીય વિદ્વાનો પણ અંગ્રેજીમાં 'રામાયણમાં' એમ સૂચવતી વેળા in the Rāmāyaṇam એવો પ્રયોગ કરે છે એમ મને સ્ફુરે છે. કેટલકે પ્રાકૃત અન્યોનાં નામનો નિર્દેશ કરતી વેળા તો જરૂર તેના પ્રથમાન્તના રૂપનો પ્રયોગ કર્યો છે: જેમ કે ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય. એમણે હવાસગદસાની પ્રસ્તાવના(introduction)માં " This new edition of the Uvāsagadāsāo," " The Uvāsagadāsāo is the seventh anga, " " The Uvāsagadāsāo or the religious duties of an Uvāsaga expounded in ten chapters, is intended to explain. " ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ કરેલ છે. અત્ર એ વાત નોંધી લખએ કે એમણે પાસિકહાણ્ય જે સંપાદિત કરેલ છે તેના મુખપૃષ્ઠ ઉપર 'પાસિકહાણ્ય' એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે એની પ્રસ્તાવનામાં " This edition of the Paesikahāṇya " એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે એક વેળા તેઓ વિભક્તિ વગેરેના બોધક રૂપનો પ્રયોગ કરે છે તો બીજી વેળા શુદ્ધ મૂળનો જ પ્રયોગ

કરે છે. આવી પરિસ્થિતિ 'પ્રો. વિન્ટર્નિસેના " A History of Indian Literature ' નામક ગ્રંથના પૃ. ૪૨૮-૪૨૯ માં તેમ જ અન્યત્ર પણ જોવાય છે. ઉદારદરણાએ ૪૨૮મા પૃષ્ઠમાં તેઓ બાર અંગોનાં નામો ગણાવવા માંડે છે. તેમાં પહેલાં પાંચ અંગનાં નામ તેમણે *Āṣṭvāṅga-sūtra* ઇત્યાદિ આપ્યાં છે, એટલે કે વિગતિભૂયક પ્રત્યય વિનાનાં રજૂ કર્યાં છે, ત્યારે છઠ્ઠી દશમા સુધીનાં નામ પ્રથમાન્તમાં તેનાં જે રૂપો થાય છે તે રૂપો રજૂ કર્યાં છે. જેમ કે *Nāṭyādhammakabāo* (*Jātadhar-makādhāh*^૧), *Uvāsagadasāo* (*Upāsakadasāh*^૨), *Antagadadasāo* (*Antakrddasāh*^૩), *Anuttarova-rāiyadasāo* (*Anuttaraupapātikadasāh*^૪), *Pan-havūḍḍāraṇāṇa* (*Prasna-Vyākaraṇāṇi*).^૫ આ ઉપરથી જોઈ સમજો કે આ વિકાસો ગ્રંથના મૂળ નામનો નિર્દેશ બે રીતે કરે છે. કેટલાકનો જે રીતે હું યોગ્ય ગણું છું તેમ અને કેટલાકનો જે રીતે હું અયોગ્ય ગણું છું તેમ.

અત્રે એ વાત ઉમેરીશ કે જે રીતે હું યોગ્ય ગણું છું તે સંબંધમાં કોઈ એમ વાધો ઉઠાવે કે એ પ્રમાણે શુદ્ધ નામ રજૂ કરતાં તો એ નામની જાતિ અને એના વચનનો બોધ થતો નથી તેવું શું ? આ સંબંધમાં હું બે વાતો તેમની સામે રજૂ કરું.

મેં સ્થાવેલ રીત પ્રમાણે વ્યવહાર કરવામાં કેાઈ એવી વિષમ પરિસ્થિતિ નથી.

(૨) ખીજવાત એ છે કે ખીજ રીત પ્રમાણે નિર્દેશ કરવામાં સામાન્ય જનતાને ખટું નામ શું છે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી તેનું શું ? હાખલા તરીકે સ્વાસગદસાઓ, પળ્હવાગરણાઈ એ રીતે તે તે અન્યનાં નામનો ગમે તે વિભક્તિમાં પ્રયોગ કરતાં એનાં મૂળ નામ સ્વાસગદસા અને પળ્હવાગરણ છે એવો ખ્યાલ આવી શકશે ખરો ?

આ ઉપરથી હું એ સૂચવવા માગું છું કે શાસ્ત્રીય રીતે આપણે જ્યારે અન્યનું મૂળ નામ શું છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી શકીએ તેમ હોઈએ ત્યારે પણ તેને અમુક કારણસર વ્યાકરણના જેવા વાધા સજવાયેલા હોય તેવા જ દેહારમાં તેનું નામ રજૂ કરવું તે શું ઉચિત છે ?

સાંધે સાંધે અન્યના નામના પ્રયોગ પરત્વે એક ખીજ હકીકત પણ નોંધી લાઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કરણુધેસેા, ગુજરાતનો નાથ ઇત્યાદિ નામક કૃતિઓ છે. ધારો કે આપણે આ બંને કૃતિમાં કેટલાં કેટલાં પાનાં છે તેનો ઉદ્દેશ કરવો હોય તો એ બે સમયે આપણે 'કરણુધેસેા'માં અમુક પાનાં છે એમ કહેવું જોઈએ કે 'કરણુધેસેામાં' અમુક પાનાં છે એમ કહેવું જોઈએ ? એવી રીતે 'ગુજરાતનો નાથમાં' અમુક પાનાં છે એમ કહેવું જોઈએ કે 'ગુજરાતના નાથમાં' આ જ પ્રશ્નને થોડોક વ્યાપક જનાવતાં અન્યનાં જ નામ નહિ, પણ વ્યક્તિનાં નામને અંગે પણ આવી ચર્ચા ઉઠાવી શકાય. હાખલા તરીકે ઓથેલો એ એક વ્યક્તિનું નામ છે. એણે અમુક કાર્ય કર્યું એમ કહેવું હોય ત્યારે 'ઓથેલોએ' અમુક કાર્ય કર્યું એમ કહેવું જોઈએ કે 'ઓથેલાએ' અમુક કાર્ય કર્યું એમ કહેવું

જોઈએ. દૂંઠમાં કદું તો વિશેષનામ-મૂળભૂત વિશેષનામનો પ્રયોગ પણ જોના જોવા સમાનાન્તક સામાન્ય નામ પ્રમાણે જ કરવો જોઈએ કે કેમ? અત્ર એ વાત પણ કહી દઉં કે વિશેષનામને અવતરણચિહ્નથી અંકિત કરવાનું કેટલાક સૂચવે, પણ તેથી કંઈ ઉપયુક્ત પ્રશ્નનો નિકાલ આવતો નથી.

અંતમાં આ પ્રમાણે મેં અહીં જે મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે તેનો અને તેમાંથી જો કેાઈ અન્ય મુદ્દાઓ મરાડી, સિન્ધી વગેરે ભાષાઓનો વિચાર કરતાં સ્ફુરે તેમ હોય તો તેનો પણ વિચાર કરવા અને આ સંબંધમાં પ્રમાણપુરસ્સર ચોતાનો અંતિમ અભિપ્રાય જાહેર કરવા વિશેષજોને વિનવતો હું વિરમું છું.

૧. આવો પ્રશ્ન ફોટો (photo), રેડિયો (radio) ઈત્યાદિ જે અંગેજી શબ્દો ગુજરાતી શાષામાં દેહ થતા જાય છે તેને અંગે પણ વિચારી શકાય.

પીતાંબરનું ચોત

ત્રોતપત્તનામન ચેલી મુષક અને ગયા જમાનાના અમદાવાદી પીતાંબર જેવી ચેતહાર છે.

—અક્ષાત

અનન્તરાય રવિરા'કર છાયા

આન્દ્રે મોરવો

[અગ્રેષ્ઠ પદ્ય અમુક સખી બહુનાર એ ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર ગયા
જુલાઈમાં ફ્રેન્ચ એકેડેમીના સભ્ય વરાયાનું વિરલ માન પામ્યા. એ
પ્રસંગને એક યોગ્ય નિમિત્ત ગણી, અમે અમારા મિત્ર, સૂરત કોલેજના
ફ્રેન્ચના બ્યાખ્યાતા રા. સાહ અનંતરાય છાયાને કરેલી વિનંતિના
પરિણામે ફ્રેન્ચ-ગ્રંથિય અનેમાંની સામગ્રીને આધારે પ્રસ્તુત વિષય
પરનો આ પહેલો જ ગ્રંથ સતી સુરસિક લેખ લખાવો છે.—સ. માનસી]

આન્દ્રે મોરવો એટલે આધુનિક ફ્રાંસમાં જે ચારપાંચ
અગ્રગણ્ય નવલકથાકારો છે તેમાંના એક. તેઓએ
એકલી નવલકથાઓ લખી સંતોષ ન માનતાં, ફ્રાંસની જનતાને
ચરણે જીવનચરિત્રો તેમ જ ઐતિહાસિક પુસ્તકો પણ ધરેલાં છે.
દિનપ્રતિદિન તેમની ખ્યાતિ સ્વાભાવિક રીતે સાહિત્યઆલસમાં
વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. તેમની વિશિષ્ટતા એ છે કે ફ્રાંસમાં જ
નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાંથી પણ એક સુપ્રસિદ્ધ
લેખક તરીકેની પ્રશંસા મેળવી શક્યા છે. તેમની હળવી
વિનોદી લખાણશૈલીએ અને સુંદર, કરેલ વિચારસરણીએ
તેમની કૃતિઓને ઘણી લોકપ્રિય બનાવી છે અને તેથી જ તેમની
સારી કૃતિઓ બહાર પડતાં જ, તેનું દુરત જ અંગ્રેજી ભાષાંતર

૧. '૨'નો ઉચ્ચાર દ્રુત કરવાથી, રાખના ફ્રેન્ચ ઉચ્ચારની
સૌથી નજીક આવી શકાય છે.

થઈ, એ ભાષાંતરની હજારો નકલો છઠ્ઠાંડ અને અમેરિકામાં ખપી જાય છે અને વંચાય છે.

આંદ્રે મોરવાનો જન્મ સને ૧૮૮૫માં ક્રાંસમાં આવેલા નોર્મંડી પ્રાંતના એલ્બર્ટ (Elbert) મુકામે થયો હતો. તેઓ મૂળ વતની આલ્સાસ (Alsace)ના પરંતુ ક્રાંકો-પ્રચિપન વિમુક્તને અતિ આલ્સાસ જર્મનીને સોંપાતાં, પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા અર્થે તેમના પિતામહ પોતાના બધા કારીગરો અને મજૂરો સાથે, સ્ટ્રાસબુર્ગ (Strasbourg) છોડી ત્યાંથી નોર્મંડીમાંના એલ્બર્ટ મુકામે આવી વસ્યા અને લાં પોતાનું કારખાનું જમાવ્યું. તેમના આ કૃત્ય માટે ફ્રેંચ સરકારે તેમને "La legion d'honneur"નો માનભયો ખિતાબ અર્પણ કરેલો. એલ્બર્ટની પાસે જ આવેલા રુએન (Rouen) શહેરની રાજામાં મોરવાએ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. 'રુએન' એ નામના નિબંધમાં પોતાનાં સંસ્મરણોની ઝાંખી કરાવતાં તેઓ સખે છે કે હમેશાં પ્રાતઃકાળે, મિલમજૂરોના થોંપાટ વચ્ચેથી અને મિલનાં પત્રોના ગડગડાટ વચ્ચેથી પસાર થઈ, સ્ટેશને આવી ટ્રેનમાં તેઓને રુએન જવું પડતું. અને ટ્રેનમાં મળતો સમય પોતાની બાળકપુદ્ધિ પ્રમાણે વિકટર હ્યુગો (Victor Hugo), આંદ્રે ચેનીયે (Andre Chenier), કોર્નેઈલ (Cornaille), મુસે (Musset) વગેરેનાં લખેલાં કાવ્યોનો મુખપાઠ કરવા આપેલો હોવાથી, તેમને ગોખવામાં તેઓ પસાર કરતા. નિયાળનું કંપાઉન્ડ એટલે એક નાની સરખી, ચિત્રવિચિત્ર પ્રસંગોથી હિમરાલી ફુનિયા કે જ્યાં સમસ્ત વાતાવરણમાં એક જ પ્રકારના પ્રસોની પરંપરાનો ધ્વનિ ગુંજી રહેતો હતો. "વર્જિલ (Virgil) વાંચેલો છે ? ટ્રિગોના કાવ્યો જરા જર કરેલા છે ? હોમ-વર્ક કરેલું છે ? નહિ ? તો તો..." વગેરે વગેરે. આમજ ચાલતાં પોતાના શિક્ષકોનું રમૂજ ખ્યાન આપતાં

તેઓ જાણાવે છે કે તેમનો 'ફીઝિક્સ' (Physics)નો શિક્ષક ટૂંકી 'નોટ્સ' લખાવવામાં ખરેખર એકો હતો, પરંતુ તેનું સમસ્ત જીવન Physicsના 'કલાસરૂમ'માં જ સમાયેલું હોય તેમ તેમને હરહમેશ લાગ્યા કરતું હતું અને ઘણાં વર્ષો પછી તેઓ જાણી શકેલા કે એ શિક્ષક નિવૃત્તિ ઉપર જતાં, Physicsના કલાસ વિના તેને ચેન ન પડતાં, તેણે એક સેક્રેટરી રાખેલો અને સવારથી સાંજ સુધી તેની પાસે ડાઇક્ટોરેટીફ્સ અને Electricity ઉપર Lectures આપી Notes લખાવવાની પોતાની પ્રવૃત્તિ તેણે જારી રાખી હતી ! ફિલસૂફીના તેમના પ્રાધ્યાપક Charlier શાલીયે પ્રત્યે પોતાનું ઋણ દર્શાવતાં મોરવા લખે છે કે જીવનની જાંખી જો કોઈ પ્રાધ્યાપક કરાવતા તો તે શાલીયે એક જ હતા. તેઓ કેટલીક વાર હસતાં હસતાં અને કેટલીક વાર આંખો યોજતાં યોજતાં અને બગાસાં ખાતાં ખાતાં વર્ગમાં પ્રવેશી, ધડી બે ધડીમાં, અમારી વિદ્યાર્થીઆલમને વિચારો ને બ્રમણાગ્નોના ચગડોળે ચડાવી દેતા હતા. સૉક્રેટીસની માફક કાંઈક દલીલો કરી અમુક પદ્ધતિઓ અમારી પાસે જોભી કરી, અમારો વિશ્વાસ એ પદ્ધતિઓ માટે દૃઢ કરી, પાછી ધુરત જ સગળ દલીલોથી એ જ પદ્ધતિઓ તોડી પાડતા અને તેવી રીતે ફિલસૂફીના બ્રમણમાં રાચતા અમને કરી મૂકેલા હતા. પરિણામે ફિલસૂફીના વર્ગમાંથી બહાર નીકળતાં મિત્રો વચ્ચે એ દલીલો ઉપર અમારી ચર્ચા ચલી. "ખરે જ, શાલીયે જે કહે છે તે સત્ય છે. સમગ્ર દુનિયાનું અસ્તિત્વ મારા અસ્તિત્વ સાથે જ સંકળાયેલું છે. મારા મોત સાથે, દોસ્ત, તારું પણ મોત જ થાય છે. ... અને સમગ્ર વિશ્વનો પણ એ જ કાણું વિનાશ થાય છે કારણ કે તેનું અસ્તિત્વ મારી વિચારણા અને મારા જીવન ઉપર જ રચાયેલું છે.—કેવળ મૂર્ખતા ! તારી સાથેનાં કાંઈક માણસો મરી ગયાં છે. તેમનું મોત થવા છતાંયે તે તો તારું જીવન

ટકાવી રાખ્યું છે!—તારી વાત ખરી છે. પરંતુ જરા લોકો
 ઘાતરીએ તો તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા જ નહોતા કારણ કે દુનિયામાં
 ફક્ત હું જ છું. —તો તો આજ સાંજથી કાલે સવાર
 સુધી, રૂએન છોડી તું એટલે જમ્યા, એટલે રાત્રિપૂરતું રૂએન
 શહેરનું અસ્તિત્વ વિનાશ પામશે અને પાછું કાલે સવારે, તારા
 આપમન સાથે, તે સજીવન યશે?—અસંભવ!—કેવળ હડહડતું
 જુઠ્ઠાણું—હરગીઝ નહિ બલકે મારી દક્ષીણમાં સોએ સો ટકા
 મૃત્યુ છે!" આ ચર્ચા ઉપર સમગ્ર ટીકા કરતાં, મોરવા કહે
 છે કે દરેક માનવીએ આવી જાતની ભગણા અને વિચારણાની
 તાલીમ લેવી જોઈએ પરંતુ જેમ અને તેમ ઝડપથી તે તાલીમ
 પૂરી કરી તેમાંથી પસાર થવું જોઈએ, જે પૂરેપૂરો માનસિક
 વિશ્વાસ સાધવો હોય તો! સને ૧૯૦૨માં તેઓએ "L'Incon-
 ce es lettres" (લગભગ આપણી M. A.)ની પરીક્ષા
 ફર્ટ' દલાસમાં પસાર કરી. સને ૧૯૦૩માં ફ્રાંસની બધી કોલેજ-
 માંથી ફિલસૂફીમાં પ્રથમ આવવા માટેનું ધનામ મેળવવામાં
 પણ તેઓ સફળ થયેલા. 'લિતાસ એ લેત્ર'ની પદવી મેળવ્યા
 પછીથી તેમના વિચાર, મૂળથી જ તેમને સાહિત્યનો શોખ
 હોવાથી, સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવાનો દત્તો પરંતુ તેમના
 પિતાને પોતાના પુત્રની કારખાનાના કાર્યમાં ધણી જરૂર હોવાથી,
 મોરવાને પોતાની સાહિત્યની અભિલાષાઓને આઠ વર્ષ સુધીના
 ગાળાપૂરતી નિલાંબલી આપી, દુનિયા ઉલોગના કાર્યમાં જોડાવું
 પડ્યું. તે દરમિયાન તેમનાં માદૃગ્વાત્રેલ્ સીઆંકેવીઝ
 (Sienkiewicz)ની સાથે સખ થયાં.

એટલામાં સને ૧૯૧૪માં વિશ્વવિખ્રોડ ફાટી
 નીકળતાં તેઓની નવમી રોડાટિય લશ્કરી ટુરટીમાં,
 interpreter [અર્થપ્રકાશક] તરીકે નિમણૂક થઈ.
 તેમની અઠાર વર્ષની ઉંમરથી તેઓએ ફરબિયાત લશ્કરી

તાલીમ લેવી શરૂ કરી દીધેલી જ હતી. તેમના અંગ્રેજીના જ્ઞાનને લઇને તેમને interpreter તરીકે નીમવામાં આવેલ હતા. તે વખતની તેમની કફોડી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતા તેમના નિબંધ "Roupen"માં તેઓ જણાવે છે કે જ્યારે તેમને લશ્કરી હુકમોનો અનુવાદ કરવાનું દરમાવવામાં આવ્યું અને જ્યારે તેઓએ "Bolster truck ! " "Special timbers for gun-carriages" વગેરે શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે તેઓ એકાએક વિચારમાં ડૂબી ગયા. તેમને પોતાના અંગ્રેજી ભાષાના અધૂરા જ્ઞાન માટે પરતાવો થયો, તેમને ધડીભર તે જ્ઞાન નિરર્થક લાગ્યું, તેમને જ્ઞાન થયું કે કીટસ, મેરેડિથ, શેલી વગેરેની કૃતિઓમાં એવા કેાઇ શબ્દો તેઓ શીખેલા નહોતા ! તેઓએ કિપ્લિંગની વાર્તા 007 સંભારવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ તે પણ અફળ ગયો કારણ કે તેઓ જણાવે છે તેમ લશ્કરી સિપાઇઓએ "Soldiers Three"ની ભાષા સમજવા તેમજ બોલવાની સાહ ના પાડી. યપ્રે અને લૂસ (Ypres, Loos)ની લડાઇઓમાં સારો ભાગ ભજવવા માટે તેમને D. C. M.નો ખિતાબ મળેલો. ત્યાર પછીથી તેઓને Lieutenant પણ બતાવવામાં આવેલા. આ લડાઇઓ દરમિયાન તેઓને જે અનુભવો થયા તે બધાની તેઓ નોંધ હમેશા લખતા. અને એ નોંધમાંથી જ તેમની પ્રથમ બે કૃતિઓ 'Les Silences du colonel Bramble' અને "Les Discours du Dr. 'O Grady'" પરિણમી છે. તેમની ચાલીશ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ઘણું વર્ષો પછીથી "રૂએન"માં પાછા આવે છે ત્યારે તેમને તેમનું જાળપણ, કારખાનું, નિશાળ, શિક્ષકો વગેરે યાદ આવે છે અને તેમાંથી દુરત જ તેઓ વિચારના ચગડોળે ચડી જાય છે. " ચાલીશ વર્ષ-આઠવા લાંબા માળામાં જીવનમાં હું શું મેળવી શક્યો છું ! મોતના અસ્તિત્વના જ્ઞાને પ્રેરેલી વિપાદની છાયા અને લાગણી; કલ્પનાને, ભગ્યત કરતા-

દયાભાવ, જીવનના સૌંદર્ય અને કૃતતાનાં ઘેરાં સંવેદનો, પદ્ધતિઓ માટેનો તિરસ્કાર; મૈત્રીની તીવ્ર ઈચ્છા; કવિતાઓ ગોખાતી એ બાળપણ કરતાં અત્યારે હું વધારે સુખી છું ? હા ખરે જ, અનેક મુશ્કેલીઓ હોય છતાં ય, હું અત્યારે ઘણો સુખી છું; એ બાળપણના સમયે મારામાં આજની આનંદમય આત્મશ્રદ્ધા નહોતી; પ્રશ્નાંત આનંદ શું છે તે હું જાણતો નહોતો । વસંતની બંશુર મધુરતાનો લદાવો હું લેતો નહોતો.”

મૌરવાની કૃતિઓ

સાહિત્યરસિકોએ આંદ્રે મૌરવાને તેમની પ્રથમ બે કૃતિઓ “ Les Silences du Colonel Bramble ” (૧૯૧૮) “ Les Discours du Dr O'Grady ” (૧૯૨૩) બહાર પડતાં જ સાહિત્યકાર તરીકે વધાવી લીધા. સને ૧૯૧૪ના વિશ્વ-વિગ્રહ દરમિયાન તેમને મળેલા અનુભવો અને નિહાળેલાં દશ્યોનાં સરમરણોમાંથી આ કૃતિઓ પરિણમી છે, તેમની કલ્પના-પ્રધાન હળવી વિનોદશૈલી સાહિત્યરસિક જનતાને ઘણી જ પસંદ પડી. પરંતુ આ હિપરાંત તેમનાં લખાણમાં કેટલીક ખાસ વિશિષ્ટતાઓ તરી આવતી હતી કે જેને લઇને, તેમની આ કૃતિઓ રસપ્રદ, આકર્ષક, અર્થવાહી અને વિચારશીલ જની છે. એક તો બિજા બિજા પ્રબલ્યોની અને મનુષ્યોની મુખ્ય ખાસિયતો અને ચિત્રવિચિત્ર વિશિષ્ટતાઓ કોઇ અસાધારણ ચોકસાઈથી ઓળખી લેવાની તેમની વેવક નિરીક્ષણશક્તિ અને બીજી તેમનાં નિરીક્ષણોને સંવાદી અને જીવંત સ્વરૂપ અર્પતી તેમની કલા. તેમની પ્રથમ કૃતિની પ્રસ્તાવનામાં પોતે જણાવે છે કે વિશ્વવિગ્રહમાં અંગ્રેજી અમલદારો તથા સિપાઈઓના ઘર્ષણમાં આવ્યા પહેલાં ઇંગ્લાંડને તેઓ કેટલાંક તેનાં પ્રશંસનીય લક્ષણો બાદ કરતાં, પોતાના “ અહ ” અજિત અને બચપ્રદ “ અહ ”— માં હરહમેશ રાયટ “Perfidious Albion” તરીકે જ ઓળ-

ખતા: પરંતુ વિશ્વવિગ્રહ દરમિયાન અંગ્રેજી પ્રજા સાથેના તેમના અંગત અનુભવો ઉપરથી તેમને તેમનો અભિપ્રાય કેટલેક અંશે ફેરવેલો પડ્યો અને પ્રિન્સ ટીચનોવ્સ્કી (Prince Tichonovsky) પ્રમાણે તેઓ પણ એમ માનતા થયા કે “ There is no Machiavelism in the English Character. ” અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ પ્રજાઓને પોતાના એકબીજાના માનસ તથા પ્રકૃતિને ઓળખી જૂનું વૈમનસ્ય જૂલી જઈ, કાંઈક મિત્રાચારી-ભયો સક્ષણ અને સંબંધ બાંધવામાં તેમની ઉપરની જે કૃતિઓ તેમ જ કેટલીક ખીજી કૃતિઓ ઘણી મદદરૂપ નીવડી છે.

તેમનાં આ ગુણસક્ષણોને લઈને જ તેમનાં મનોવૈજ્ઞાનિક જીવનચરિત્રો (Psychological Biographies) વિખ્યાતિ પામેલાં છે. જનતામાં પણ તેમની આ કૃતિઓ સુંદર અને સુ-ચોગ્ય સફળતા પામી છે. (Ariol અથવા તો શેલીનું જીવનચરિત્ર, ૧૯૨૩; ડિકરાયેલી; ૧૯૨૭; બાપરન ૧૯૨૯; તુર્ગેનીએવ, ૧૯૩૧ અને લીઓતે (Lyapotev) ૧૯૩૧) એટલું જ નહિ પરંતુ આ કૃતિઓનું અનુકરણ કરતી કેટલીએ કૃતિઓ બહાર પડી ચૂકી છે અને નવાઈ બરેલું તો એ છે કે જનતામાં તેનો ઉઠાવ ઘણા મોટા અને ખર્ચ પૂછે તો ગેરવાજબી પ્રમાણમાં થયેતો હતો. સારે નશીબે, ટૂંક સમયમાં જ તેવાં જીવનચરિત્રોથી લોકો ધરાઈ ગયા. આવાં જીવનચરિત્રોને “ Romance-Biographies ” એટલે કે “ કુતૂહલ-પ્રેરક જીવનચરિત્રો ” એ ઉપનામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવાં જીવનચરિત્રોમાં, આપણે ગમે તે મહાન વિશૂતિના જીવનને સ્પર્શતા ગમે તે પ્રસંગો આલેખી શકીએ છીએ પરંતુ આ આલેખાયેલા પ્રસંગો તદ્દન કુતૂહલ-પ્રેરક ન હોતાં, કાંઈક સત્ય અને વાસ્તવિકતાનો સચોટ ખ્યાલ આપતા હોવા જોઈએ. ઉપરાંત એ પ્રસંગો વાચકોને કૌતુકપ્રિય અને ચિત્રાત્મક રસમય ઘટનાઓની

સામગ્રી મોટા પ્રમાણમાં પીરસતા હોવા જોઈએ.

મોરવાનાં જીવનચરિત્રોમાં આ ઉપરાંત કેટલીએક વિશિષ્ટતાઓ નરી આવે છે જે એ સર્વને ઉત્તમ કેટિની કક્ષાએ મૂકી, બીજાં જીવન-ચરિત્રો કરતાં અજગાં તારવી કાઢે છે. તેઓ વિવિધ તરિક્કે સ્વીકારેલ મહાન વિભૂતિના જીવનને લમતી સર્વ દર્શકોનો તેમ જ સર્વ લખાણસામગ્રીનો પૂરેપૂરી ચોકસાઈથી ઊંડો અને પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરે છે. તે ઉપરાંત કેટલાંક બીજાં રચયોએથી પણ પોતાની કલાને પોષતાં તત્ત્વો તેઓ શોધી લાવે અને ત્યાર પછી જ એ વિભૂતિનું જીવન-ચરિત્ર લખવાનો તેઓ આગંબ કરે છે. વળી તેમનાં જીવનચરિત્રોમાંથી કેટલીક એવી વસ્તુઓ મળી આવે છે કે જે સાચા ઘટનાઓને આધારે સમજાવવી શકાતી નથી તેમ જ એ વિભૂતિઓને અંગેની લખાણ-નામગ્રીમાં પણ તેની સ્પષ્ટ પ્રમાણભૂતતા મળી શકતી નથી; અને છતાંએ આ વસ્તુઓ જ લખી એ વાર વિભૂતિઓના જીવનને ખરા સ્વરૂપમાં સમજાવવામાં સદાયભૂત યત્ન પડે છે. ખરું પૂછો તો આ જ લક્ષણ તેમની વિશિષ્ટતારૂપ છે અને તેમના વિષયના માનસ-ના અભ્યાસને જ આભારી છે. ઉપરાંત મોરવાએ લખેલાં જીવન-ચરિત્રોના અભ્યાસ ઉપરથી એમ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહા-વિભૂતિઓનાં જીવનનું સચોટ દિગ્દર્શન કરાવવા માટે તેને આ-ર્થિક અને સજીવ સ્વરૂપ આપવું જોઈએ અને તું તેમ કરવામાં

graphy which is a novel. Ariel gives the best, because the most human, summary of or selection from Shelley's qualities which is to be met with." બીજા વિવેચક માર્ટિન આર્મસ્ટ્રોંગ કહે છે:

His biographies have " the effect of a novel—admirably simple, sharply defined and of striking visual quality. He has a happy gift for the vivid delineation of personal appearance and personal character. "

સને ૧૯૩૫માં તેમની " *Les Anglais* " " અંગ્રેજો " એ નામની કૃતિ બહાર પડી. શીર્ષક ઉપરથી જ નેષ્ટ શકાય છે તેમ, એ કૃતિમાં, પોતાનાં વેધક નિરીક્ષણો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવો ઉપરથી અંગ્રેજ પ્રજા, તેની પ્રકૃતિ અને તેનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો વિશેના જુદા સચોટ ખ્યાલ મોરવાના મન ઉપર થયો છે તે ખ્યાલ તેઓ પોતાના લખાણ મારફત ફ્રેંચ પ્રજાની જાણ માટે, એ પ્રજા આગળ આ કૃતિ મારફત મૂકે છે. સ્વાભાવિક રીતે તેમની કૃતિઓનાં સહજ ગુણ-લક્ષણો આ કૃતિમાં પણ જોવામાં આવે છે. તેમાં પણ " *English character* " વિશેના પ્રકરણમાં અંગ્રેજ પ્રજાની પ્રકૃતિ અને મુખ્ય ખાસિયતો વિશેનાં તેમનાં સચોટ, માર્મિક અને સંક્ષિપ્ત નિરીક્ષણો મોરવાની સુંદર માનસ-પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપે છે, તેઓ આજના ઈંગ્લાંડનો ખ્યાલ આપતાં જણાવે છે કે " *Modern England represents nothing but an old skeleton remodelled with fresh blood and new organs.* " અંગ્રેજોના ધાર્મિક લક્ષણ વિશે તેમને એમ લાગે છે કે— " *In religion as in politics, the British inflexibility is oppose to Roman precision.* " અંગ્રેજોની

ફેળવણી ઉપર પોતાનું મંતવ્ય આપતાં તેઓ કહે છે: "Paradoxes of thought, solidity of instincts, that is, I believe, the definition of British intelligence." તેમની બીજી એક કૃતિ "Edward VII. et son temps," એડવર્ડ સાતમો અને તેનો યુગ (૧૯૩૭) એ છે. તેમાં તેમણે સાતમા એડવર્ડના સમયનું ઇંગ્લાંડ, તે યુગમાં અંગ્રેજ પ્રજાની ગિત ભિન્ન આંતરિક પ્રવૃત્તિઓ, સમગ્ર યુરોપની ધૂંધવાતા જ્વાલામુખી સગી પરિસ્થિતિ, કચડર અને જર્મની વગેરે વસ્તુઓ ઉપર, એ અંગેની સર્વ દકીકતો અને લખાણસામગ્રીનો જાડો અને જારીક અભ્યાસ કરીને, ધણી સુંદર અને રસમય પ્રકાશ પાડ્યો છે. કચડરની પ્રકૃતિ અને ચિત્રવિચિત્ર ખાસિયતો તેમ જ German Emperor તરીકે તેણે બજાવેલા ભાગનો ચિતાર આપતી વખતે, તેમનો એ પુરુષ માટેનો અંતર્ગત અભાવ સ્પષ્ટતરી આવે છે અને એટલે અંશે, એમનું દષ્ટિગિંદ્ર એકલક્ષી પણ કહી શકાય! અંગ્રેજોની પરદેશી રાજ્યનીતિ ઉપર પોતાના વિચારો જણાવતાં તેઓ કહે છે કે પોતાની પરદેશની રાજ્યનીતિમાં કાંઈ પણ જાતનો સિદ્ધાંત રાખવો નહિ તે અંગ્રેજ રાજ્યનીતિના સાબુપણનો એક સર્વોત્તમ સિદ્ધાંત છે. પરદેશી રાજ્યનીતિના ક્ષેત્રમાં અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ રમતવા બેસાડીઓ પ્રજાણે વર્તે છે. "They are men on the spot" સમય અને સંજોગો અનુસાર તેમની પરદેશી રાજ્યનીતિ ઘડવામાં આવે છે અને અંગ્રેજ રાજ્યતાંત્રની આ રિયતિરચાપદ્ધતને લઈને જ ઇંગ્લાંડ આટલાં વર્ષો સુધી પોતાનું સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખવામાં સફળ થયું છે.

ચિત-પ્રયક્ષરજામાંથી પરિચિતતા સચોટ અને માર્ગિક નિરીક્ષણથી બરપૂર એવી તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ તરીકે તેમની છેલ્લી કૃતિ "La machine à lire les pensées—વિચાર-

પરીક્ષક યંત્ર" [૧૯૩૭] ને લેખી શકાય. ગાંડાઈના ભોગ થઈ પડેલાં નિરાધાર મનુષ્યોના વિચારો જાણવા આપણા યુગમાં ડોક્ટર "Laryngographe" નામના યંત્રનો ઉપયોગ કરે છે તે યંત્ર ઉપરથી આન્દ્રે મોરવા પાતાની કલ્પના દોડાવી પોતાના મંથમાં "Psyechographe" નામનું યંત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આપણા માનસમાં ઘોળાઈ રહેલા અર્ધદગ્ધ વિચારોને ન અડકતાં, ફક્ત જે વિચારો ક્યારનાં એ ધડાઈ ચૂકેલા હોય છે અને જેનું આપણું અંતરપટ ઉપર લગભગ અર્ધ-પ્રતિબિંબ પડી ચૂકેલું છે તેવા વિચારોને જ આ યંત્ર પારખી આપણી સમક્ષ મૂકે છે. તેમના યંત્રના નિરીક્ષણ ઉપરથી તેઓ આપણને જણાવે છે કે કેટલાંક મનુષ્યોના વિચારવેગ ધણો જ મંદ હોય છે અને તેથી પરિસ્થિતિમાં તેમનું યંત્ર કાંઈક આછો ગણુગણાટ કરી શાંત રહેતું. પરંતુ જીવનના અનુભવો આપણને બોધપાઠ આપે છે કે સર્વ નમ્ર સત્યો તડધડ કહેવામાં આપણું શાશ્વપક્ષ નથી. જે કાંઈ વાણીરૂપે બોલીએ છીએ તે બધું કાર્યરૂપે આપણે કરતા નથી. વળી જે કાંઈ કાર્ય કરવાની આપણે શક્તિ ધરાવીએ છીએ તેને પણ વાણીમાં ઉચ્ચારણ આપતા નથી. મનુષ્યના અંતરના ઊંડાણમાં જે કાંઈ વિચારો ધડાયા હોય અથવા ઘોળાતા હોય તેને ઉઘાડી પાડતા આ "Psyechographe" "મનોવિચારપરીક્ષક યંત્ર"નાં જો ખરેખર શોધ થાય તો જીવન જીવવું આપણે માટે ખરે જ અશક્ય બને ! કાંઈક નાનાં નાનાં અસત્યો માનવ-સમાજના સંસ્કાર અને શિષ્ટતા સાચવવાના અંગરૂપ બની રહેલ છે. તેવાં કેટલાં અસત્યો મોરવા પોતાના યંત્ર મારફત આપણી પાસેં ઊઘાડાં કરે છે. દાખલા તરીકે તેમનું "પ્સીકોગ્રાફ" આપણને બતાવે છે કે સૌથી પતિવ્રતા પત્નીના અંતરના ઊંડાણમાં પણ કેટલીક વાર અશિષ્ટ અને હરકતરૂપ થાય એવી મનઃકામનાઓ ઘડીભર પેદા થઈ પસાર થઈ જાય છે અને લગભગ આપણામાંના દરેક મનુષ્યે, પોતાને તદ્દન અચાત

તેમજ સંબંધરૂપી છે, અને તે સત્યને ધડી રહેલાં કાંઈક જોડાં સત્યોની હૃદયના જોડાણમાં આત્મ-નિરીક્ષણ કરી, શોધ કરવામાં કાંઈ જ યોગ્યપણુ રહેલું નથી, કારણ તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં ફળો આપણને બહુ લાભપ્રદ થઈ પડતાં નથી. મોરવાને એક વખતે જીવન શું છે તે પૂછતાં તેમણે ઉત્તર આપ્યો. “જીવન ? જીવન એટલે ધડી ધડી બિમાર પડતી, ખાસ મનગમતી અને દેખાવડી નહિ અને જેને આપણી ધમ્મજા વિરુદ્ધ લક્ષ્યરૂપી આપણી સહચારિણી બનાવવામાં આવી છે તેવી એક દીન પત્ની ! તેની તરફ ધ્યાનની નજરે જોઈ, તેને વધારે દુઃખમાં ન ફાંપાડતાં, તેની સાથે જીવન-વ્યવહાર ચલાવવાની નૈતિક હિંમત આપણે કેળવવી જોઈએ.” અને તેથી જ માનવ-સમાજ જે કાંઈ કાંઈ અસત્યોનો બનેલો છે તેનો બહુ જોડો વિચાર ન કરતાં, જીવનમાં જે જે કાંઈક ત્રુટીઓ જોવામાં આવે છે તે તરફ દુર્લક્ષ કરી, તેમાં જે ભવ્ય, સુંદર, આકર્ષક અને નીરોગી તત્ત્વો છે તેનો પૂરેપૂરો લ્હાવો લઈ, તેનાં સ્વાદિષ્ટ રૂપોને આરોગી, કાંઈક આંટીધુંટીઓ અને આધિ બ્યાધિ ઉપાધિઓથી ભરેલાં માનવ જીવનને સુખમય અને રસપ્રદ બનાવવું એ પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે તેવી કાંઈક સમાધાન-ભરેલી, આશાનિરાશાનો સંચાર કરાવતી, દરેલ, વિચારવંત અને કંઈક અંશે વિષાદી ફિલસૂફી મોરવા આપણી સમક્ષ મૂકતા જણાવે છે. અને ખરે જ જીવન એ શું અનેક સત્ય-અસત્યોથી ભરેલું માયાવી સ્વપ્ન નથી ?

“અને તેથી જ, પોતાની ફિલસૂફીને જીવંત સ્વરૂપ આપવા, તેઓ માનવ-જીવનને આ નવા સ્વરૂપમાં તેમની કૃતિઓ મારફત આપણી સમક્ષ મૂકે છે અને જીવનના વેગ સાથે તેમનાં પાત્રો પણ ધડાટાં ભાગે છે. જે કુટુંબ-વર્તુલો પોતાનાં અંતર્ગત સત્યોની

નજીક યતાં છિન્નમિત્ર થઈ વેરાઈ ગયાં હોત, તે 'કુદરત-વર્ણનો'ને તેમની નવલકથાઓમાં આપણી સમક્ષ સંગઠિત સ્વરૂપમાં તેઓ મૂકે છે, મિત્ર મિત્ર ભૂતકાળોનાં જે જુદા જુદા રંગો નીપજેલાં તેનો બારીક અભ્યાસ કરી, એક મહાન પ્રજ્ઞના ઇતિહાસને આપણી સમક્ષ તેઓ નવા સ્વરૂપમાં મૂકે છે અને તે જ ઇતિહાસમાંથી તેમની કૃતિ "L'histoire d'Angleterre," "આંગ્લ દેશનો ઇતિહાસ" પરિણમી છે. કવિ તરીકે નિષ્ક્રિયાતા મગતાં જે નિરાશાજનક હળભરી ભ્રમણાઓ મગજમાં વ્યાપી રહી તેના અભ્યાસમાંથી ઇંગ્લેન્ડના એક મહાન પ્રધાનનું જીવન નવા સ્વરૂપમાં તેઓ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે; તે કૃતિ તે 'ડિક્સનેસી'નું જીવનચરિત્ર. ' માનવ-હૃદયમાં કેટલીક વાર જે નિરાશાજનક અંધેર વ્યાપી રહે છે તેને દૂર કરી, જીવનમાં સફળતા અર્પતી કાંઈક સુંદર માનવ-વ્યવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે તેવી જાડી ડાપ આદિ મોરવા પોતાના વાચકોના મન ઉપર પાડે છે. ફ્રાન્સિયની જે મહાન Bourgeois પ્રજામાંના ફ્રેન્ચવાયેલ (Intellectual) જનસમૂહમાં તેમની કૃતિઓ ધણે સારો આવકાર પામી છે તેનાં કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ તેમની આ આશા-પ્રેરક શિલ્પશૈલી છે. "

ઉપરના ચપ્પે એક ફ્રેન્ચ વિવેચક આંદ્રે રૂસો (Andre Rousseau), મોરવાની કૃતિઓનું વિવેચન કરતાં ઉચ્ચારે છે.

આંદ્રે મોરવાની કૃતિઓનો અભ્યાસ તેમના જે પ્રધાન ગુણધર્મો તરફ ધ્યાન આપણું ખેંચે છે. એક તો તેમની પ્રાણવંત અને સચેતન અવલોકનદષ્ટિ અને ખીચી, તેમની સવાદી (સુડાગ) કલા આપણી આસપાસની પરિસ્થિતિ, સંયોગો ને આપણી જાતિ આપણા માનસને ધડી રહેલાં તરવો છે. આ માનસ, વર્ષોથી ચાલી આવતી અમુક પ્રજ્ઞાસિક્ષા અને રેવોનાં અંધનોમાં હંમેશ જલકાઈ રહેલું માણસ પડે છે. તે

બંધનો તોડી નાંખી, તે સંકુચિત ક્ષેત્ર ઓળંગી, તેની આરપાર વિશાળ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આન્દ્રે મોરવાની વેધક અવલોકનશક્તિ સફળતા પામી છે અને તેનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પરંતુ તેમના માનસને ધડનારાં ત્રિવિધ તત્ત્વો છે. એક તો ક્રેંચ અને અંગ્રેજી સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિની તેમના મન ઉપર પડેલી જાંડી છાપ; બીજું, તેમનાં બહોળાં પર્યાટનો; અને ત્રીજું, તેમનું વિશાળ વાચન. તેમની કલાની વિશિષ્ટતા એ છે કે અસાધારણ કલ્પના-ચિત્રો તથા પ્રગલ્ભ શબ્દાણુતાથી તેઓ હમેશાં દૂર રહે છે અને છતાંએ શબ્દોની સરસ અને સુયોગ્ય પસંદગીથી, સમતોલ વાક્યરચનાથી અને રસમય કલ્પના-રમતથી, તાર્ત્વિક રેખાઓ દોરવામાં, તેજ-છાયાથી ધારી અસર ઉપજાવવામાં અને ગતિને તાલબદ્ધ બનાવવામાં સુંદર સફળતા પામે છે. આજ ગુણુ-લક્ષણો તેમની નવલકથાઓમાં અને તેમના નિબંધોમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. [*Meipe ou la delivrance* (૧૯૨૬), *Mes songes que virci* (1933), *L'instinct du bonheur*, (1934).] તેમની કૃતિઓમાં નથી જોતા આપણે વર્ણન-છટા, નથી જોતા આંજી નાખતું ચિત્ર કે નથી જોતા સૂક્ષ્મ અને સંકુલ માનસ-અભ્યાસ, પરંતુ તેને બદલે સુયોગ્ય તથા પ્રમાણુસર ચિત્ત-પૃથક્કરણ, સ્પષ્ટ વિચારસરણી અને વારતવને બેડોળ ન બનાવતાં, તેનો સંવાદી અને તાદ્દશ ચિત્તાર આપવાની ખાસ કાળજી-આ ત્રણ ગુણુલક્ષણો ઉપર તરી આવે છે; અને એક સારા લેખક હોવાનો અભિપ્રાય આપણી પાસેથી તેઓ જિતી લે છે.

અનુલેખ

થોડા વખત પર જી-પત્રકાર બેટી રોસે મોં. મોરવાની સુખી લક્ષ વિશેના તેમના વિચારો જાણવા લીધેલી મુલાકાત વખતે લક્ષ તો હમેશાં જુગારજ છે, જો કે એ જિતવામાં

કામ લાગે તેવા થોડા નિયમો પણ છે એવો મત આપ્યા પછી તેમણે એ સંબંધી ઉચ્ચારણી દર આઠાઓમાંની પાંચ-છ મુખ્યનો સાર એવો છે કે ઓછે માત્ર પૈસો જોઈને પૈસાદારને પરણવું નહિ કેમ કે સદૃશ બાવપ્રધાન જીવન જીવે અને ખરું સુખ આપે છે; તમારા કરતાં તદ્દન જુદી રુચિઓના માણસને પરણવું નહિ; શ્રી ઉચ્ચતર કેળવણી મેળવી શકે તો વધુ સારું અને તેમ નહિ તો સામાન્ય સારી કેળવણી અને ધર-રખપણું તેનામાં હોય એ સારું-પણ એ નાચ-ખાચ પાછળ ઘેલું હોય તેવું સામાજિક પતંગિયું બની પુરુષોને અસુખ ઉપજાવવામાં આનંદ માને એ તો મને નથી જ ગમતું; આજે શ્રી સ્વતંત્રપણે કમાઈ શકતી હોય તો તેણે બહુ સ્વતંત્રચિંતન થવું નહિ. કેમ કે જોકારી વગેરે દારણે શ્રીનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય જગતમાં બહુ લાંબો કાળ દરે એમ લાગતું નથી; તમારા પતિને જીવનસાથી મળે-માત્ર બની નહિ-તે જાણે જમણું મેળવવાની રમચિટ્ટી હોય તેવો નહિ-કારણ, પાત્રી જ્યારે પતિના ગુણો માટે (નહિ કે તેનાં નમદ નાણાંને જ માટે) માન ધરાવતી હોય છે ત્યારે જ ખરું સુખ પામી શકે છે; સહેજ વાતમાં, જરાતરા ચડબઠાટ થતાં જ, છૂટાછેડા કરી આપતી અદાલતે ધસી જવું કે એવી સગવડવાળા કામદાની ચગવણો કરવી એ ખોટું છે-એ કામદાઓનો સામ સેવાના માર્ગમાં એવાં મોટાં વિદ્યો દેવાં જોઈએ જેને સદૃશપણે પાર કરનારાં શ્રીપુરુષ જ તલાક મેળવી શકે.

સાં જની સોડમાં આકાશનાં ગુલાબી ઝરણાં બરાબરે સિન્ધુના જલરવમાં બેઈ રહેતાં હતાં. એ વખતે એક શહેરના નાના ચોકમાં એક બજનિક એકતારામાં લીન બની ગયો હતો. એને વીંટાઈને, લોક-ટાણું જીનવાણી લોક-ગીતોમાં લહે-રાવું હતું. ગોપીચંદ-ભરથરીના વેરાગ વણતો એ બજનિકનો એકતારો સૈકાઓ પછી પણ જીવનમાં દુખદૂ પિંગળા અને મેનાવતીના રુદનસૂર સમારતો હતો.

કાંઈએ પૈસો ફેંક્યો, કાંઈએ આતો ફેંક્યો. બજન-સરવાણીના રેલાઓ પૈસા બે પૈસાથી મૂલવાઈ જશે એમ ધારતા ધણા ય બજનના રસિયાઓ મૂલ ચૂકવીને ચાલતા યથા.

ઉપરવાસના ઢોળાવમાંથી પાણી રેલાઈને નીચલા ભોમવાસમાં બરાબ જાય તેમ ધીમે ધીમે, બજનની અસલી ચીજો સાંભળી લોકો ધરના ઢોળાવ તરફ રેલાઈ ગયા. પણ ચોકમાં માજણું ગોપીચંદનું બજન તો એની સતત સરવાણીએ વણા જ ક્યું.

એ વખતે થોડા ધણા જે સાંભળનારાઓ હતા તેમાં એક જીવાન શિષ્ટકાર ઊભો હતો. મેનાવતીએ ગોપીચંદને

અટારીમાં બેઠાં બેઠાં આંસુધારાએ નવડાવ્યો. એનું જીવંત દશ્ય
શબ્દોનાં રૂપ લઈ એની સામું બિંબું હતું.

નહિ રે, નાદળી,

નહિ રે વીજલડી,

‘આવડાં સરોવર ક્યાંથી હલ્યાં રે જરમરી !

આ લહેર એના આત્માનાં અટીક ખંડેરો ગળવતી હતી.

એણે ગૂંજમાં હાથ નાખ્યો અને પાવલી, આનો કે
અબેસો જે કાંઈ હાથમાં આવ્યું તે ફગવીને ચાલતો થયો.

‘એનાવતીનું દશ્ય કેવું હતું ? ગોડખંભાગની એ રાજ-
રાણીએ અધોરીના આપેલા પુત્ર ગાંધીયંદને વરાવેલા પ્રેમલ બેખ
પછી એ માતાના જીવંતમાં કયો કરુણ નાદ ગુંજતો હતો ? અને
ગોરી ગોરી કામાના હાટનો એ માનવ-લખેશરી માતની ચિન-
ગારીમાં ઘેરાશે એ વિચારે જનેતાનું કશેવર કેવી કલ્પનામાં કળેજનું
હશે ? પુત્ર નાહવા બેઠો હતો અને અટારીમાંથી બિતરતું આંસુ મીઠ
ગાલ પરથી હટીને એને માથે પડ્યું હતું, અને પછી માતા-
પુત્રની ચાર આંખો બેળા મળી હતો એ તાલ કેવો હતો ? એ
મુદ્રા પથ્થરમાં હિતારી દોષ તો એક કલા-મજન બિતરો શકે કે
નહિ ? આવા વિચારોમાં લહેરાતો એ ધરની ઝોસરીએ જઈ બેઠો.

તે જેવો ધરમાં ગયો કે નાનો પાંચ વર્ષનો નિરંજન એને
વળગી પડ્યો. ‘બાપુ ! મારે માટે જલેબી લાવ્યા ?’ એણે
વળગીને પરખારો એ જ સીધો સવાલ કયો.

‘તે હશે, એ તો હું હિતાવળમાં બૂલી ગયો. કાલે જરૂર
લાવીશ હો.’ સિંધપઝાર ચંદ્રમણિએ પુત્રને માથે હાથ મૂકતાં કહ્યું.

નિરંજન ઘરત રોયથી છૂટીને રસોડામાં એની બા પાસે
હોલી ગયો.

તે પછી ચંદ્રમણિ તૈયાર બોજન-ચાળી જમવા પાટલે

બેસી ગયો. તે દિવસ અપાઢી બીજનો હતો એટલે મધુરિકાએ કંસાર કર્યો હતો. મધુરિકાને આજે બરે લાણે પતિને પ્રેમથી જમાડવાની હોશ થઈ હતી.

અધુ' જમ્યા પછી મધુરિકાએ ચંદ્રમણિને કંસાર કેવો થયો છે એ વિશે પૂછ્યું ત્યારે ચંદ્રમણિએ બહુ મળતો ગયો છે એટલો જ ટૂંકો ઉત્તર આપ્યો. પણ પોતે કંસાર જમે છે તેનો ખ્યાલ તો એ પછી જ આવ્યો.

' તમે આજ કાંઈક મોટા વિચારમાં છો ? સરખા જમે તો ખરા, પછી વિચારતો વખત તો ધણો પડ્યો છે ! ' મધુરિકાએ પતિના માનસને માપતાં કહ્યું.

' મને વિચાર બીજો રેતો હોય ? મારી કળાનો. આજે એક બજનિકના બજનના પાત્રે મને વિચારતો કરી મેલ્યો છે. મારે એ પાત્રની લાગણીને આરસમાં પૂરવી છે. ' ચંદ્રમણિએ ઊંધિયું મોંમાં મૂક્યું.

' તમારે તો કો'કને પૂરવાની જ વાત છે ને ? જીવતા જીવોની લાગણીને પથ્થરમાં પૂરીને અતે તો કો'કને રડાવવાં એ જ તમારો ધંધો છે કે બીજું કાંઈ ? '

' તું એમાં ન સમજ. તને દાખલો વધાર સારો મૂકતાં આવડે, કંદાનાં ટાંકણાંની ખજાર તને ન પડે. ' ચંદ્રમણિએ મધુરિકાને ચીડવવા કહ્યું.

' મને તો એ ખજાર જલારાત પાડે છે, તમતમારે તમને ખજાર પાડેને એટલે જસ. ' મધુરિકાએ હજુકામાં ચરીરનો મરોડ વાળ્યો. ચિસ્પકારે એ મરોડમાં મીઠી, રોષમરી ને મૃદુ છટા જોઈ.

એ પછી ચંદ્રમણિ એના દિવાનખાનામાં ગયો. લીલી ચીમતીમાંથી ફેંકતો પ્રકાશ કોઈ મૌન રૂઢનમાંથી દડતો હોય તેમ સૌમ્ય પણ કરુણામય રૂપે તેને દેખાયો.

હજી એને પેસો જાળનનાદ છોડતો નહોતો. મેનાવતીનું આંસુબધુ મોં એ શબ્દગોષ્પમાંથી ડોઢાધને એને ગેરો રહ્યું હતું.

શિશ્પી એ શબ્દરવનાં આંસુમાંથી અનુરૂપ ચહેરાની છટા શોધતો હતો. મેનાવતી ગોપીયંદની જીવાની વખતે ઢેવડી હશે ? એનું શીતળ લાવણ્ય અને વદનજિંબ રાજન્મના કપા ભાવમાં નીતરનાં હશે ? આવી આવી કલ્પનામાં એની આંખો મળી ગઈ. મીઠી કામાનિંદરમાં ચે એ જીવંત ભજનની પ્રાચીન પ્રતિમા એની ઊર્મિની અટારીએ ઘેરી કારુણી વરસાવતી હતી.

એ આખી રાત્રિના શાંત ધોધમાં મેનાવતી અને ગોપીયંદ સિવાય કોઈ સ્વપ્ન-પાત્રો તેનો પાસે ન આવ્યાં.

સવારની મોદભરી તાઝગીમાં એ ઊઠ્યો ત્યારે નિદ્રાની સુષ્પ-મય સદૃશ્યમાંથી સ્વપ્નના પંખી-ટોળાં ઊડીને અસ્તાચળે જતાં લાગ્યાં. સ્વપ્નાંની પૂરપાટ ગતિમાંથી એને જીવનમય કલાને જીવંતો ઝંઝારાત જડી આવ્યો. મેનાવતીની અનુપમ કારુણી અમાપ કદમ-વેગે ચંદ્રમણિનાં જીવન, હૃદય અને બ્યવહારને સર કરવા લાગી.

એ પછીના બે દિવસો તેને માટે પોતાના શિશ્પના સર્જન-કર્તવ્ય માટે દત્તા. તેણે આરસની એક જળરી પાટ લીધી, અને જ્યારે ટાંકણના છેડા પર નાજુક હથોડીનો પ્રથમ ધાવ પડ્યો ત્યારે એ મૂંગા સંજેગરમરના ક્ષેત્રનો ધાટ શિલ્પકારના ઊર્મિ-મરોડથી ચમકી ઊઠ્યો, પણ એને મેનાવતીની માયાભરી જે કારુણી ઠંડારવી હતી તે પળનો વેગ તો એને ન મળ્યો.

ચંદ્રમણ મૂંગાપો. શું જગતમાં મેનાવતીના જીવનની કલમો બાંગી મધ દગો કે એનો એક પણ અક્ષર માનવ-હલક પર ન ઊતરી શક્યો ? અવિચળતાના અને નીરવ અલખના પાઠ ધૂંટતાં માનવ-ગોપીયંદો જમાનાની હડફેટમાં ચગદાઈ ગયા.

હરી કે માતૃ-કારુણ્યની સિન્નજતમરી છાયા ઝીલવાને તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા હોય ?

એમ કદી ન બની શકે. કલા અને કારુણ્ય એનાં અંતિમ મુકામ સુધી આગેકદમ જ કરવાનાં. સર્જનના અંતની પણ પેલે પાર એના મુકામની મર્યાદા મંડાએલી છે.

૧. અંતે એ ખૂબ કંટાળ્યો. એ પછી તેણે ઘણાં ય જીવતરનાં મુખો તપાસી નાંખ્યાં. વિવિધરૂપિણી ધણી ધણી રેખિત ભાવનાઓ એને અભ્યાસવાને મળી ગઈ, પણ જે સરળ કારુણ્યશોભા એને પોતાના સંતાન સમા સંજોમરમરને પહેરાવવી હતી તે તે કયાંય ન મળી શકી.

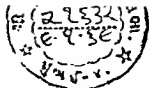
૨

એક દિવસ બપોરે એ જમીને પરસાળમાં બિભો હતો. આકાશની તેજોમય નીલિમામાંથી એકાદ પંખી ઊડીને કલ્લોલ-કાવ્ય વેરતું કોંઈ ડાળ પર જતું હતું.

એ વખતે એની ડેલીના ઉલાળિયા પર બહારથી કોઈનો હાથ પડ્યો હોય એમ લાગ્યું. એના કુતૂહલને આગળ વેગ મળે તે પહેલાં તો એતું બારણું ઊધડી પડ્યું, અને એક સ્ત્રી અને એક બાળા આવતાં દેખાયાં.

ચારેક વર્ષની એક બાળાને આંગળીએ વળગાડેલી એવી એક સ્ત્રી ધીમે પાથે અંદર આવી. ગુલાબી અને ભૂરા આકાશની રિથરતામાં ધુમાડાનાં ચલિત ચક્રો ઓગળે તેમ યુવતીના વદનના લાવણ્યમાં કોઈ અપૂર્વ ઝંખનાનો આવેશ દટાઈ ગયો હતો, પણ એ આવેશની તદ્દન અકળ છાયા માર્મિકતાથી જોનારને વાંચવામાં આવી જાય તેમ હતી.

ચંદ્રમણિની આંખોમાં કલાની સરલતા હતી. એણે એ સરલતાના પ્રકાશમાં અનંત વિલાપનું વિધાન ઉઠેલું.

તેણે એ બન્નેને આવકાર આપ્યો. સુવતીએ એના ઉત્તરમાં મુખની છટાનું નરમ માધુર્ય બિછાવ્યું. ચંદ્રમણિને એ બિછાનાની સુંવાળપ પરથી એકલતાનું આકંઠ સંભળાયું.

મધુરિકા અજાણ વાસણોને ચોકડી પર મૂકવા જતી હતી. તેણે એક અણુભણ બાઈને પોતાને આંગણે આવેલી જોઈ. એણે એ અજાણપણામાં થે કેળવાયલી કુટુંબરેખાઓ દીઠી, અને તેણે મધુર દહુકે આવકાર આપ્યો.

“બહેન ! આ હોકરીને એકાદ કલાક આશરો આપશો ? હું જરા ગામમાં કામ છે તે જઈ આવું. આ લાલ જેવા તડકામાં એ તવાઈ ગઈ છે એટલે નથી દાલી શકતી.” આવનાર બાઈએ મધુરિકાના આવકારનો આશરો લઈને વિનંતિના શબ્દો નાંખ્યા.

“જરૂર, બહેન ! ખુશીથી મૂકી જાઓ જ.” ચંદ્રમણિએ એની વિનંતિને વધાવી લીધી. મધુરિકાએ બિપ્પતા રિમતના વિનય વડે પતિની મંજૂરી મજબૂત કરી.

સુવતીએ પીક ફેરવી, અને ચંદ્રમણિની મુખ સામે એના વદનની સમૃદ્ધ મંગલતા પ્રકાશી બિડી. એ સિંધીને એમાં એકદંટ નિર્દય નિર્દોષતા જણાઈ. સંધ્યાના ગુલાલથી થોડા દૂર ઓરડામાં અંધારું પુરાઈ રહે એમ નિર્દોષતાથી થોડે દૂર સામય અર્પણનું દર્પણ પુરાઈ રહ્યું હતું, અને તેમાંથી જે જ્વનની ઝાંપ ફૂટતી હતી તે રંગોની ભોમકામાંથી ફૂટતી ઠસાની ટેડી જ હતી. સિંધીને એવી એ મુગ્ધતાનાં અલભ્ય દર્શન થયાં.

સુવતી ચાલી ગઈ. બાળા પાછળ રહી, અને માતાની વિદાયની અતલસ પર ચંદ્રમણિના ચિંતનની કિનારી છપાઈ મઘ.

ચંદ્રમણિની ઠસામાં, સિંધીના પાંચેલી વાણી મોકળા યજ્ઞ કિલકિલાટ બિછાવા લાગી. એને જે મીઠી સુદાનું તરંગિત

ચરખત જોઇતું હતું તે આગંતુક સુવતીમાંથી મળ્યા ગયું. એનું પુરાએલું કલાજીવન વહેતું થયું; અને એ વહેનમાં, એ ખુશનુમા કમજનયનો, નમણી માધુરીબરેલું મુખ, કુમળા પ્રભાવથી રકુરતા રસ બરેલા હોઠ અને એ જધાને સુકુમાર લાલિત્યની ક્રેમમાં મદતું સમગ્ર મુખદર્પણ, એનાં ટાંકણાના ચડકારથી, જીવન ધરીને ધટ થવાં લાગ્યાં.

જીવનની પીંછી ધરીને એને તો એમાં મેનાવતીના રુદન-રંગો ભારવા હતા. કર્કશ-પોલાદી આતમ-વળને આંસુની એક જ ચિનગારી આપીને છૂટો મૂકવો હતો.

એ દિવસે તે ગણું જાન બૂલીને પોતાનાં હથોડી-ટાંકણામાં પરોવાઈ ગયો.

નવી આવેલી જાળા એની માતાના કરુણ અક્ષરો સંભરીને ઝેરી હતી, એટલે શિષ્ટકારને જે કંઈ ચૂક આવે તે આ જાળાના વદન-શંખે વાંચીને ઉકેલવાની હતી.

મૂર્તિવિધાનનાં અત્યારસુધી કંડારેલાં જધાં શિષ્ટોમાં તેણે પહેલાં અમાયિવ વિજય મેળવ્યાનો આનંદ અનુભવ્યો હતો; હવે તેને એ જધામાં જીવતરનાં મુકદ્દાં સિવાય વધારે ન કળાયું. જિભિની આંગળાએ ચડીને ચતો હથોડી-ધાવ પ્રયત્નપૂર્વકનો નહોતો પણ વેદના અને આંસુના આરમાનમાંથી જિહ્વા ચમત્કાર-નો હતો.

કલાના વરવા મૂક રણકારો એની મેળે રવાના થતા એણે જોયા.

શિષ્ટ લગભગ પૂરું થવા આવ્યું. મધુરિકા પતિની આ અમૂલ્ય કામગીરીમાં રસ લેવા લાગી. એની પ્રત્યેક ગતિમાં ભવ-હારના જંધ જાંધીને નહિ, પણ મૂંગી પ્રશંસા અને રિમતનાં ફૂંસોથી એને આરવાદવા લાગી.

અને કલા એની પૂર્ણતાની ટોચે પહોંચવા આવી. એ જ મુંદરતાની કિસ્તી કે જેમાં મેનાવતીએ પોતાનો મર્મોળો જીવન-વૈરાગ્ય મોકલીને ગોપીચંદને ભેટ કર્યો હતો. આંમુનો એવો જ બીજો માતમર હિંમતરો કે જેમાં અમરકાયાની ચાપણુ અકબંધ રહીને ગોપીચંદને વરવા જતી હતી. એમાં આંમુની વર્ષા હતી પણ શાપની અણોતું એમાં નામ ન હતું. વિજેગની કડવી ધડીઓના એમાં પડછાયા હતા, છતાં ચિરમિલનની એમાં સહુતા હતી.

થોડા દિવસે એ જીવતા વૈરાગ્યનું સિદ્ધ પૂરું થયું. સિદ્ધ-કાર એને ધારીધારીને પોતાની મનોમૂર્તિ સામે લાવી સરખાવવા લાગ્યો. એ અત્યારે જીવતરને કહે આરે ઊભો હતો તેનું ભાન જૂલી ગયો હતો.

એને એ નખસિખ ગમી ગયું. મેનાવતીનું એ મોઢક આકંઠ ટપકીટપકીને અમરભોગમાં બેઠેલા ગોપીચંદને જાણે અત્યારે પણ એ જ બોધના સાદ આપી રહ્યું હોય તેમ લાગતું હતું.

સિદ્ધની ચારે બાજુ જમને રેખાએ, રેખાના ઇતિહાસનું એ પુનરવસોકન કરી રહ્યો. જ્યારે એ જમણા ગાંઠની ચાન્તિમય પ્રીત લાલીમાં પરોવાઈ રહ્યો ત્યારે એને તેમાં ટાંછક અધૂરાપણું લાગ્યું.

શરીરનાં વસ્ત્રોના સળેસળ એણે તપાસી વાળ્યા અને મુદ્રાની કોઈ ગતિ એમાં અસંગત તો નથી ને એ પણ જોઈ લીધું. આંખ, નાક, દોઢ, કપાળ વગેરે બધાનું સૌજવ જોઈ લીધું પણ કોઈએ પોતાની અધૂરપ ન ગાંધ: ત્યારે જીવનની કંઈ બખોલમાં રહીને આ અપૂર્ણતા એને સતાવતી હશે એનો હેડો એને ન મળ્યો.

મૂકી નિરાશા અને દરુણ આશયો એના મનનો કબજો લીધો. તે પછી થોડી વાર એ સુનમૂન ચિત્તે ઊભો રહ્યો, અને એની

મૃતપ્રાપ્ત શાન્તિ ત્યારે જ બાંગી કે બ્યારે મધુરિકાએ મોકલેલો દૂધનો કોટોરો પેલી બાઇની છોકરીના હાથમાંથી પડી ગયો. છોકરી ગભરાઇ ગઇ. રાવા જેવી થઇ ગઇ.

“શ્વેતા ! ગભરાઇશ નહિ, હોં !” શિલ્પકારે શ્વેતાના માથા પર હાથ ફેરવ્યો.

શ્વેતા વાતસલ્પના હળવા હાથની છાયા નીચે પ્રેમાળ પિતાની ઉભા જેવી મધુરપ ચાખી રહી.

ચંદ્રમણિને શ્વેતાનું આવવું મોક્ષાસરનું થઇ પડ્યું. શિલ્પની સરખામણીમાં એને એ મુખ જરૂરનું હતું. અત્યંત આદ્રંભાવે શ્વેતાને પંખાળાને એણે શિલ્પની મુદ્રાને શ્વેતા સાથે સરખાવી જોઇ, પણ મુદ્રાની મોહક ખોટ કયા ખૂણામાં સંતાઇ બેઠી છે એનો તાગ એને ન મળ્યો.

તે દિવસ પછી ચંદ્રમણિ ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. એની ધૂનની ટૂડીમાં ક્યો અંકોડો સધાયા વગરનો પડી રહ્યો હતો એની મધુરિકાને ચિંતા થવા લાગી. તે દરરોજ રસમરી અને મધુરી બનતી, પણ હવે તો પતિની કરુણા સાથે એ પણ જીવનમય કલ્પના બની રહેવા લાગી. એ જાનેના સાંસારિક જીવનમાં મધુરિકા પર અનેક કરુણ મનોભાવોનાં પંખેરુ બેસી બેસી ઊડી ગયાં પણ ચંદ્રમણિએ કરુણાના કોઈ ફડફડાટ પર નજર જ ન માંડી, કારણ કે મેનાવતીની મધુર કારુણી એમાં કયાંય ન હતી.

ચંદ્રમણિ હવે બહાર રખડવા લાગ્યો. એ એકેએક સ્થાન ધૂમી વળવા લાગ્યો. એ પાણીશેરડે ગયો કે જ્યાં અનેક હિલ્લોળવતીઓ ગૃહવેદનાના અને ગૃહકામનાના મુગ્ધ ભાવો ગાતી. પોતે એક ખૂણા પાસે બેસી રહેતો. ધણી પ્રીદાઓ પોતાનાં હૈયાના હિંગકારા પર હસતી હસતી રમણીય નવોદાનાં રિમત-ફૂલો સારવતી. ધણી પડખંદ કુવતીઓના હસ્તમરોડ, ભરેલ હેલનાં હૈયાને બધ બરતા, અને ગાસેની રક્તિમાને ખિલાવ આપતા.

પણાં ય કૂટડાં સૌન્દર્યોમાંથી અસંતોષની અમીધારા છલકાઇને લહેરાઇ ગઇતી, પણ એને જે મુદ્રાનો ધાટ લેઇતો હતો તે ક્યાંયથી ન મળ્યો. પછી તો વનેવનની મૂંગી પ્રકૃતિનો પણ એ પ્રવાસી બની ગયો.

૩

પેલી યુવતી-શ્વેતાની માતા તિલા, ચંદ્રમણિને શ્વેતા બળાવી અત્યાર સુધી ક્યાંક અલોપ થઇ ગઇ. તે અલોપ થઇ ન હતી પણ તેને પરાણે અલોપ થવું પડ્યું હતું. ઘણી ખીનાઓ જીવતરની નજરથી છુપાયા આપોઆપ હઠી ભય છે તેમ, ઘણી વ્યક્તિઓ પણ ખીજની અંતરખીનાઓ હોય છે અને તેણે પણ કો'કની નજર સુકાવવા ક્યાંક આદ્યાં જવું લેઇએ છે.

તિલાએ તે પછી જાતરની ગલીઓમાં એકલું બટકવા માંડ્યું હતું. એને બટકવાનું શું પ્રયોજન હતું તે પણ સમજાતું, નહોતું, પણ એને ક્યાંક આદ્યા જવું હતું તે તો ચોક્કસ.

ખીજે દિવસે એ એક પારેખની દુકાને પહોંચી. ડોકમાં જીવનભર જડાઇને પડેલા મંગળસૂત્રને એણે હાથમાં રમાડતાં પારેખને મૂલવવા આરંભ્યું, અને એનાં ખુડદા કરી ગંગાદિનારાના તીર્થની ટિકીટ લેવાને, તે પછી ઘૂર્જન તેણે રેશનની વાટ પકડી.

ગાડી ઉપડવાને રૂઝ થોડી જ વાર હતી, અને પગે ચાલીને રેશને પહોંચાય તેમ હતું નહિ. એણે એક ટાંગાવાળાને એક લીમડાના ઝાડ નીચે વિસામો ખાતો જોયો.

લીમડાના જાંખા-ધેરા હિમ્મતમાં, વેરાન સમૃદ્ધિના ભાંગેલા અવશેષ મૂખે એક બારી દેખાતી હતી. એ બારીના અંદરના ભાગમાં બસતો એજ લીમડાની લીલવણી પર અધાઇને વધુ તીવ્ર બનતો હતો.

તિલાએ ગાડીવાળાને સ્ટેશન સુધીનું બાકું બાંધવા કહ્યું. ગાડીવાળો કબૂલ થયો, પણ જેવો તેણે એકકે સેવા એક પગ જોયો ક્યો કે બારીમાંથી એક ઠરડાતો ઉઠકારો સંભળાયો. તિલાને એ પ્રથમ જ શ્વનિર્મા સંતાપની કાતિલ લઢલૂનાં દર્શન થયાં. તેણે પ્રથમ તો એ તરફ નહિ જોયું શ્યાન આશુ, પણ હજી ગાડીનો એકાદ આરો નીચે નહિ ગયો હોય ત્યાં તો એક અસહાય ચીસ-લવકારો તિલાની કામળ લાગણી વીંધતો બહાર સરી આવ્યો.

વાદળને ખંજર માયું હોય અને એની રૂપેરી ધટ છાતી-માંથી તેજસ નીકળતા ઢોળાઇ રહે તેમ ઉઠકારાના આ ચમકારાએ તિલાના બાગી જતાં જીવન પર ઘા ક્યો અને તેમાંથી દારુણ ઉકરોટો પેદા ક્યો.

એ પાછી ઉતરી, અને ઓટો ચઢી. એ ઓટો પર પડતું આડપડીઆણું બારણું ધકેલી તે અંદર ગઇ. ભેજવાળા ભોંપ પર રોગથી જખ્મી થએલાં બે માનવપંખીડાં તડકડતાં હતાં. એક આઘેડ હતો, બીજો શિશુ હતો. બન્નેનો અણસાર પિતા-પુત્રનો એકલોદિયાળ સંબંધ વંચાવતો હતો.

પિતા લાગતો પ્રોઢ જીર્ણતાની શોભા જેવો-રોગમાં તદ્દન ઘાસેલો લાગતો હતો. પુત્ર અવાચક રહી આંખોના મંદ દેવતાએ એ પુરુષના ઓચકારા ગણતો હતો.

તિલાને આ વ્યાધિથી જકડાએલાનું દૂરનું જીવન ઝંખાયું. ધનદ્વલક પર પંખીનું ગાન નીરવપણે આસેખાઇ જાય તેમ એના બાગેકુ જીવન પર આ દશ્યની વેધકતાએ, કળા શકાય એવો, ઘેરો રંગ પૂર્યો. તેણે એ પ્રોઢને માંદગીની મરુભોમમાં પણ એળખી કાઢ્યો. બે આત્માઓના મિત્ર દંટાયલા માગો ગમે તેટલા દૂર નીકળી જાય તો એ મિલનની સાંત પળોમાં

ધીમા સ્વરે ધ્રુવકતા હૃદયના પદરવ તો એકખીનથી સંભળાયા વગર રહે જ નહિ.

તિલા એ પ્રોડ પુરુષની પધારી પર બેઠી. પાસે પડેલા અર્ધ બરેલા લોટામાંથી થોડું વાસી પાણી એક પ્યાલામાં લીધું, અને એ પ્રોડને મુખે ધર્યું. સન્નોપાતજ્વરના તાપમાં એ પાણી ઘરડી પી ગયો.

પછી એ છોકરા પાસે ગઈ. એના માથા પર હાથ મૂક્યો. તેને તો તાવની ઢીક બોલતી હતી. અવાચકપણે તે કાંઈક અસ્પષ્ટ બોલી રહ્યો હતો.

તિલાને તે પછી તુરત લાન આવ્યું કે બહાર ગાડી તેની રાહ જુએ છે. તેણે બહાર આવી ગાડીવાળાને જવાની રજા આપી. બે બાગેલા પાટિયાની તરડમાંથી દૂરની ક્ષિતિજ પર કોઈ નગર નાંખે અને ક્ષિતિજનું જેવું અધકચરું સ્વરૂપ દેખાય તેમ તિલાએ આ બે આત્મરીઓની જૂંસાતી યાદમાંથી જોયું. અને તેણે દૂરદૂરના જીવનપુલ પર બે માનવી અને એક બચળું ચાલ્યાં જતાં દેખ્યાં.

મુંદર ફર્નિચર પર ચડેલી રજ જેમ કોઈ ઝટકી કાઢે તેમ તેણે વર્ગોના ઢગલા પરથી થોડીક વિરમરણની રજ ઝાટકી કાઢી.

આ પ્રોડ-દહોની રેખાઓમાંથી એક કૂંણો મોઢક અને મોઢક માનવી-કોટો ફૂટ્યો. એ કોંટાની સલુકાઈમરેલી માનવતા, અને એનું સ્નેહાગ જીવન, પ્રગટતી મુલાખ-કળાની નિર્દોષ સુ-રેખતા મરણ દત્તં.

એણે થોડીક વસ્તુઓમાં પણ જૂની પરિચિત રેખાઓ જોઈ. એક રંગેટાવાળા ટેબલ પર થોડાં પુસ્તકો અને લેખની બાધોલિયાં જેવાં ઓલિયાળા આંખે અંધારું ઉઠેલાં હતાં.

તિલા તે ટેબલ પાસે ગઈ. એ જૂનું પુસ્તક ઉપાડ્યું, અને

જરાક હિંચાડ્યું. અંદર એક કવર દેખાયું. તેના પરના અક્ષરો મુંસાયલા પણ વાદદારત જગવે એવા લાગ્યા. એ કવર એણે કાઢી લીધું, અને અંદરથી એક પત્ર ખેંચી કાઢ્યો.

તિલાને આ કાગળની અક્ષરાવલી બહુ જ ભયંકર ખાસી. જીવનને સોંતરી નાંખનાર આ કાગળ-શત્રુ હજી એ જ અક્ષર દશામાં મોજૂદ ! આ અક્ષરોમાંથી એક જાકારો દેતો. પંજો જાણે ઉપડતો હોય, અને તિલાને પાછી એ જ અણુજાણુ ભોમવાસિની બનાવવા મુચ્ચવતો હોય એમ લાગ્યું. પણ એ જ પહે એક પ્રેમલ મુખ, અનેક અપરાધોને ગળી જતું અને પાછી સજીવ માફી-દેખાઓ ધારતું, એની સામે આત્યું.

તિલાએ એ પત્ર પાઠો એ જ પુસ્તકમાં મૂકી દીધો- પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રી ઐતિહાસિક અવરોધોને સાચવે એમ.

પણ એને આ પત્ર વિચારવમળમાં તો હડસેલી મૂકી હતી, એ તો ચોક્કસ.

દસેક વર્ષ પહેલાંના વળ ઉખડીને સમા થવા લાગ્યા. દસ વર્ષ પહેલાંની તિલા અને એનો આ પ્રોદ થયેલો પતિ મુકુલરાય સમયપ્રવાહ પાસે નાચીઝ અને નમાલાં લાગ્યાં.

મુકુલરાયની પ્રથમ પરણેનર અને તેના ગયા પછી તુરત આવેલી તરુણી તિલા: એ જ મુકુલરાય કે જેનો હેત-ઝોળો પ્રથમની સ્ત્રી હિંપર સ્નિગ્ધ બાગે તોળાઈ રહ્યો હતો તેવો થીજો ને રનેહાળ તિલા પર પણ મૂકી રહ્યો હતો. જાવમાં અંતરાય નહિ, જીવનમાં અંતરાય નહિ, એક જ તુંબુરના ધેરા નાદ જેવાં તે બન્ને મળી રહી સરોદ સરજતાં.

પણ કોણ જાણે કેમ પણ તિલાનું અડધીઉં તરડવાળું રહી ગયું. તિલાને મુકુલરાય અર્ધોગથી પણ કંઈ વધારે મળતો હતો, ઠારણ કે મુકુલરાયને આગલા ઘરનો એક પુત્ર હતો કે

જેનું જીવન પણ તિલાની માથા પર તોળાયું હતું. અને એટલે જ તિલા અર્ધાંગ કરતાં પણ અદકી હતી.

તિલા એના ઓરમાન પુત્રને પૂરા વહાલથી પાળતી હતી. એના પ્રત્યે એને કાંઈ અંતરાય ન હતો—ન કાંઈ જાતનો દુષ્ટો ઓરમાયો જાવ હતો. પણ તિલાને એક ગનોભાવ ખૂંચતો હતો કે તે બીજવરની પરિણીતા હતી. અરધી રહેલી છપ્પાને અંતર આધે ખૂણે ઊભી આરાની નજરે જુએ છે. એ આશા પછી જે પૂરી ન થાય તો જીવનની ફૂટતી કુમાર પર કુંગ વળી જાય અને એમાંથી રસની જીનાર સુકાતી જાય.

તિલાને એના રસની જીનાર નહોતી ઊતરવા દેવી. એ મુકુલરાયને જીવનથી દૂંદડો રાખી, પારકી દોરતી પર દિલનો પડદો ખીસવતી હતી. મુકુલરાયને મળ તિલા હૃદયની ગણતરીમાં હતી, તિલાના ઊરને તે ગ્રેમની ઉછીઉધારાની વાનગી પર જીવવાનું હતું. સ્ત્રીમાં જેમ આંસુ અને દારૂ જીલવાની શક્તિ છે તેમ પરણેતર અને પ્રણયી જનને સુવાંગ ગનોભાવ આપવાની યે શક્તિ છે. તિલાએ આ શક્તિને રેળવી.

અને તિલા દિલાવરી પીવાને એક અણખેલા જેવા યુવાન જેને ચઢી મઈ. એ દૈયું એવું હતું કે જ્યાં દૂંપાતી ઊભી મોકળી થતી હતી, જ્યાં ખસાસ ચએલાં જ્યતરનાં ખવાજ પાછાં ફરી ભેરખડાં ચતાં હતાં. તિલાના યોગનતોર એ ગ્રેગિક પાસે પંપાળાતો અને એ પ્રમાણે એના જીવનના ઢોલક પર એ જખાના ગ્રેમની યાપી પડતી.

આમ છતાં એણે મુકુલરાયના તરફના જાય અને નાના પુત્ર તરફનાં વાતસલ્પ જરા પણ સુકાવા દીધાં ન હતાં.

એક વખત એના પ્રેમઅવધારનું જાર ઊપાડું રહી ગયું અને તે દારા મુકુલરાયની શક.એ પ્રવેશ કર્યો. વાત એમ જતી

કે એક દિવસ તિલાના પ્રેમિક તરફથી એક કવર તેને મળ્યું, અને તેમાં, પ્રેમિકને કાર્ડ સંબોધનથી શરૂ થઈને જવાનું હોતાં, એ દિવસની મુલાકાત બંધ રાખવાનું લખ્યું હતું. ઉતાવળથી તિલાએ એ કવર એક પુસ્તકમાં રાખી બીજું કાગળ ફાડી ધસ્યું. સાંજે તે પુસ્તક મુકુલરાયે લીધું અને આ પરાયો પત્ર તિલા સમક્ષ જ મનમાં વાંચ્યો.

પણ મુકુલરાયે, કશું પણ કહ્યા વગર ફક્ત એક માર્મિક અને વેધક નજર જ તિલા પર નાંખેલી. તિલા તે નજરના ખંજર તળે બેહોશીથી તાબે ચઢી ગઈ અને પછી તિલાની જીવાનીના ધૂંધ-ધેરા વચ્ચે રગતું બિમ્બ-કોવત કાંઈક ટાહું પડ્યું, કંઈક શરમાયું પણ ખરું!

મુકુલરાયે મૌન સેવ્યું, તિલાએ એ મૌનની પછીત પાછળ બિમ્બ, ચડતી ઉતરતી સંતલસો સેવી. મૌનના સંયમમાંથી શરતો ધુત્તર ગસોલીની ચોટ કરતાં પણ આપટ નીવડ્યો. તિલાને યશું કે એ મુકુલરાયના પગમાં પડી એની હાથ ધાએ; એને યશું કે મુકુલરાય જો જો આડખોય આપી દે તો એના જીવનની મેલી ખોળ થોડી થે, સંસારીની નજરે, ધોવાઈ જાય! પણ આ તો સંયમી વેર, અને માર! એ તો સંસારના સુખનું ધાવણ પણ કયળાવી નાખે! મુકુલરાયનું આ મૌન આગલાં જીવનનાં ઓછા-સારા ઉપલાવશે તો? તો એને બિનવાનો આરો કયાં રહેશે?

અને છતાંય મુકુલરાયે એ પાંતીનો એક સખૂન પણ ન ઉચ્ચાર્યો! રોજની નરગાય, રોજનું પ્રેમાળ હાર્ય, અને રોજનો અવિરત વ્યવહાર એ બધાં સાહજિક સ્વરૂપે શરતાં જ હતાં.

તિલા વિચારમાં પડી ગઈ. મસાણામાં થંભેલું હુંહું સૂકી બિમ્બની દોને 'મોત' એવું કંઈક લખે તેમ તિલાના બેવડા દેયાએ મુકુલરાયના જીવન-કેતવાસ પર એવું કંઈક લખ્યું કે જેની બાપા એનાથી પણ અચૂકાચૂક હતી. આ બાપા ડાંખની હતી, અને ડાંખ જ એ ઉઠેલી શકતો.

બસ, હવે તે આ ઘરમાં એક ઘડી પણ નહિ રહી શકે ! એનું દિલ ડંખતું હતું પણ એના એમની અતલસ અધૂરી ભરેલ હતી. એ કોર એને કોઈ પણ હિસાબે પૂરી કરવાની હતી !

૪

એક મધરાત ભાંગતી હતી, અને કાળને ગોખે તારાઓ એની તેજલ વાણીને ધીમે ધીમે બોતા હતા; આકાશગંગાના કિનારા પર કોઈ એકલકોટલ તારો ફૂંજા કિરણની આંગળીએ અનંતનો તંબુરો બજાવતો હતો, બધું શાંત હતું !

એ વખતે તિલા જાગી. મુકુલરાય પડખેના ખંડમાં સૂતા હતા, અને ચાર વર્ષનું ઓરમાન બાળક તિલાના હૃદયના પડખામાં સગી જનેતાનું હેત માણતું ચૂંતું હતું.

તિલાએ ઊઠીને ચારે બાજુ જોયું. બાળક અખૂટ નિર્મથતામાં ધોરતું હતું. તેણે ધીમે પગલે ચાલી શાંકળ ખેલી, અને પાછી વળી. એના જીવનમાં અત્યારે પ્રણયનું મહાભિનિષ્ક્રમણ જાગ્યું હતું. ફક્ત ફેર એટલો જ કે આ મહાભિનિષ્ક્રમણ પરિણીતા અને પતિવચ્ચેના જીવનસંઘાતમાંથી જાગ્યું હતું. પણ તેમાં જીવનત્યાગ તો હતો જ !

જતાં જતાં તેણે બાળકના મુખ પાસે પોતાના હોઠ લંબાવ્યા. અંધારામાં જે પરવાળાની શાંત ગ્રન્થાએ ઝગતા એ હોઠની કનાતમાંથી જે સુગંધગિન્દુ સરી પડ્યાં. એનો મીઠો ધીરો બચકારો અંધકારની ગરીબ કાથળાએ પોતાનામાં ભરી લીધો, - પ્રકાશતી કોમળ પ્રેમની વખત કહેવા માટે, કે ભારી છાયામાં માતૃવાત્સલ્યનાં

જતાં જતાં એ સુતેલાં બાળકના આર્દ્ર હોઠ-સ્પર્શ સિવાય એની પાસે બીજો કોઈ જયકો નહોતો; એના એ ગોરા મુદિત કપોલ પર એ નિદ્રાળુ શિશુની સ્પર્શપાંદડી એણે અંકન મૂકી ગયેલી કે જેની જીવંત જાંચ અને એ વચ્ચે પુરાએણું ઉઠાવદાર ખંજન પેસે શિદ્ધી-ચંદ્રમણિ અનંત મધામણે પછી પણ ન વાંચી શક્યો.

તિલાએ અને તેના પેલા લહેરીલાલા એમિકે જીવાનીની સ્વપ્નનગરીમાં સ્વચ્છંદ-સ્વરૂપે આયડવાતું શરૂ કર્યું. અજુમના બીબા પર ચઢેલી ચૌવાન-શાહીએ એક માનવ આર્ટ્સપેપર ઉપર મુંદર અને સુરેખ છાપી કાઢ્યું. તિલાને પુત્રી જન્મી, તે પેલી સ્વેના. એ તો દેખીતું છે કે જીવાનીની શાહી ઊતરી ગયા પછી જીવનના દરમા જાંબા છપાય છે, પણ જે છપાય છે તે તો, કલામય અને સુવાચ્ય જ હોય છે.

પેલા લહેરી લાલાએ એવી કોઈ મદમય શાહી ખપી ગયા પછી ખસી જવા વિચાર્યું, અને તે ખસી ગયો. એણે કોઈ બીજો આર્ટ્સ-પેપર બગાડવો શરૂ કર્યો હતો. પણ તિલાના છપાયલા જીવન-દરમે તો માનવસમાજની તોતિંગ ફાષફ સાથે જ બંધાયે છૂટકો.

તિલા નિરાધાર થઈ ગઈ. એની પાસે કોઈ પેટગુજરાતું સાધન ન હતું, કે એની પાસે કોઈ કલામય ફક્ત ન હતો. હવે માત્ર દેવે દીધેલું સ્વચ્છંદ ઉપયોગવાને સૌન્દર્ય. એણે માનવ-સમાજની બજાર જોઈ લીધી. આ બજારના કાઠ વચ્ચે કદાચ સૌન્દર્યનું આ હાટ કોઈ મોટી પેઢી પણ જમાવી દે.

પણ આ બાળકનું શું? એને પણ એ જ સ્વભાવ અને સંસ્કારમાં પસોટવાનું. અને એણે ધૂમવા માંડ્યું, પુરુષતા પડછાયા-થી પણ ડરીને! જોગતેમ એણે માગીબીબીને ગુજારો શરૂ કર્યો.

અને જ્યારે સાતેક વર્ષની સ્વેતાને લઇને આ જ ગામમાં પાછો પ્રવેશ કર્યો ત્યારે એણે આવતાંવેંત શિષ્યકાર-અંદ્રમણિનું નારણું ઠોકરું. સ્વેતાને શિષ્યકારને ત્યાં મૂકી દીધા પછી એ દળવીફૂલ ખેડેલી. હવે તે સ્વતંત્ર હતી, પણ એટલી જ નરમ અને નમ્ર.

અત્યારે એ કલાતું અજ્ઞાન નિર્મોણ ખની હતી. શિષ્યની નજરે પ્રતીક, અને એના આત્માની નજરે કરુણતા.

૫

પલવારના પલટા જેવું આ પ્રસંગપટ એની પાસેથી પસાર થઇ ગયું. અને પ્રસંગોના નિઃસીમ વહેણ પછી એ પૂતળાં તો એ ને એ જ ! ફક્ત રિયલિટેટ ! પડેલાંનો અદસર મુકુલરાય મઢીને માંદગીની ધરતી ચાટતો અસહાય મુકુલરાય, અને વિશાળ જંગલોને બદલે એક દુર્ગંધી કાટડી !

અને કાળની ચે કાંઈ અસહાયી ! અનંત કાંટે ફંટકાં હંધ્યા આ જ જીવનમાં આવા અણુધાયા અકરમાતો પછી ચે એની મેળે પાછાં ભટકાસ જાય ! ભલે નવતરરૂપે, પણ સંયોગ, વિયોગ અને મદયોગ આવી શાશ્વત ઘટમાળના ફેરા પર ફરતાં હશે ત્યારે એ મૂમજુ કેવું નિર્નાદગ્ય હશે !

એની પાસે હવે વધારે સમય વિચાર કરવાને ન હતો. હજી વેદનામાં વધુ ને વધુ દગાતો જતો હતો, અને પુત્ર નિઃશ્વેત થતો જતો હતો.

તેણે મુકુલરાયના કપાળ પર હાથ મૂક્યો. તાળવું એકદમ તપતું હતું. નિરાધારીપણામાં આવેલા મુલાયમ સ્પર્શ થતાં તેની લાગણીમાં જીવ આવી જાયું થયું અને તેણે આંખો ઊધાડી તો તરો પડેલાંની મરત નિસા આજીવભાવે અને રેતી મરતે બેઠી હતી.

મુકુલરાયને એ દરચ સ્વપ્નવત્ ભારથું. ધડીબર એને એ ન માની શક્યો. પણ એ દરચની ચકાસણી માટે એણે પાણી માગ્યું, અને જ્યારે તિલાએ એ આપ્યું ત્યારે એને ખાતરી થઈ કે વર્ષોની વિયોગણ્ય એની જીવનયોગિની તિલા એના દર્દના તાર પર અશ્વિઅંગુલીથી કોઈ કરુણ સૂર ગિલાવી રહી છે.

પણ હાં તો પુત્રના નાકડામાંથી એક બીંસાતો ધંધંરાટ આવ્યો. તિલા એની પાસે દોડી તો એના આત્મસૂરમાંથી જીવન-વિદાયનો સ્વર ગૂંજળાતો અને ઠરડાતો નીકળતો હતો. તિલા પુત્રની શાશ્વત વિદાયની ધડી સમારવાની તૈયારી કરવા લાગી.

અને પુત્રનો જીવનદીપ ઓલવાયો. તિલાએ શયનમુખની મુરેલી છાયા પર વર્ષો પહેલાંનું અણીશુદ્ધ સુળન-અંકન એવા જ સ્નેહલ ભાવે જ્યારે જોયું ત્યારે એના હેયાના ડૂસકાએ મુક્ત રુદનનું રૂપ લીધું. પણ એ રુદન સામે છેડે વાળનાર દર્દીના ચડતા શ્વાસ સિવાય કોઈ ત્યાં નહોતું.

મૃત્યુની અંધારીમાં ડૂસકાં અને આંસુને નીરવ ચેતના મળે છે: તિલાને આ કરુણ મોતમાં ડૂસકાં અને આંસુને શણગારવાનો મોકો મળ્યો.

નિઃસહાય દશામાં તિલાએ કેટલાકની દયાળુ મદદથી પુત્રને અવલમંજલ પહોંચાડ્યો. પણ તે મુક્ત રુદનથી રહી ન શકી, કારણ કે મુકુલરાયની ગાંઠગી એની છાતી પર મુકાઈ હતી.

પણ દિવસની અઝી સારવાર પછી મુકુલરાય બેદા થયા. તેમણે પોતાની આસપાસ તિલાનો મુલાપમ સહચાર જોયો, પણ પુત્રને ન જોઈ શક્યા. પણ જ્યારે પુત્રના મૃત્યુ વિશે એણે એની બાગેડ પત્નીના મુખેથી જાણ્યું ત્યારે એની ગમ ગીતી ગૂંચવાઈ ગઈ હતી. શોક ઘેરો રંગ ન પારી શક્યો, તેમ જ અંતર નરમ રંગ પકડી ન શક્યું. વાજની કિનાર પરથી વિદાય

લેતાં સંધ્યાતેજની વૃદ્ધ કલગી ખરી પડી, અંધારદોલા રાત્રિનાં ઝરણુમાં ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ જાય તેમ મુકુલરાયનો જર્જરિત શોક તિલાની હાજરીમાં ક્યાંક સંતાપ ગયો. પણ એના ઓછાઓલા સ્વભાવ પાછળ પુત્રસોકનું શલ્ય ધીમે ધીમે ચાકીને લપકારા તો આપતું જ હતું.

નાની કેટડીની અગાસી પર એ પછી તેઓ બન્ને બેઠાં હતાં. શહેરની વિખરાતી પ્રભા પર સંધ્યાહવનનું કિરણુ ખેરીને માનવહવનનું તટસ્થ અવલોકન કરતું હતું. વાતાવરણની રંગીન ચિત્રાવલીમાંથી ગેબી દુદુરવ બિહતો હતો.

“તમે જરા બેસો તો હું નદીકિનારે એક રોપ વાવવાનો છે તે વાવી આવું.” તિલાએ મુકુલરાયને એના પુત્રની ભરમ પર એક ફૂલછોડ રોપવાનું સંભારી આપ્યું.

“હમણાં તો હું ચે જહાર નથી નીકળ્યો તો તું કહે તો સાથે આવું.” મુકુલ રગ્ગ માગી.

“જરૂર, ચાલોને, પગ મોઢળો થસો.”

અને જન્ને જમણાં સપાંકારે વહેતી નદીની વેળુમાં આબ્યાં. નિમાણા રેતીના દગ પર કાષ કાષ પગલાં રોકાઈને રંગત લેતાં હતાં. વિશાળ પોતાણુ ઉદાર ઉદર રાખીને પોઢ્યુ હતું, અને વિશ્વની તવારીખની કેટલાંયે નોંધો લેતું હતું.

તિલા બરમના એક પાસેલા દગલા પાસે આવી. એના હાથમાં એક ચળકતા લીલા રંગનો રોપ હતો. પુત્ર-બરમની ભોમ પર જન્ને એકલા એકલાં, નીરવ આંસુની ઝારીએ એક રોપ રોપતાં હતા. હળુ થોડો વૃદ્ધ પ્રકાશ હતો એટલે એના તેજમાં જન્નેનાં મુખભાવો ઠળાતા હતા.

તિલાના મુખ પર દરજ્જા કાળાઈના મુઠાલ ખતી. તેના ગાલો પર રમતી પેલી અત્યંત આંધ અને હિંમતવારે ખંજન કરણના

અમિત રસાયણમાં મલકાટે ચમ્પા.

અને એ વખતે થોડાં કદમ દૂર એક કોષ ધેસા જેવો આદમી આ જ મનોલાવને સંધરીસંધરીને હૈયામાં ઉતારનો જાણે બિભો હોય તેમ લાગતું હતું. જીવનચર્ચાનું તપ જાણે તેને અમોલી પળોમાં ફળતું હોય અને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું હોય એમ તે એકીદશે આ બંનેને જોઈ રહ્યો હતો.

પછી તે એકદમ મૂઠીઓ વાળાને દોઢો, અને એક ઝાડી-માંથી કોષ બારે નિર્જીવ વસ્તુને ખેંચી બહાર લાવતો હોય તેમ લાગ્યું.

એણે હજવેકથી એ વસ્તુને રેતીના પટ પર ઢાળી. નરમ પ્રકાશમાં એની સ્નિગ્ધતા ફાલી બિડી. અધોર કાલની દિશાઓ વટાવીને કોષ જોગંદરની માતા અમોધ આશીર્વાદના અમૃતે આવી હોય એવી એ જડ વસ્તુની મુખપ્રભા હતી. કોષ અધૂરા શિષ્ય નૈવી એ લાગતી; કોષ સ્ત્રીનું હોય તેવું. એમાંથી મેનાવતીની મૂર્તિ કંડારાવાની હતી જેણે જગતને એ અમર સર્જન નજર ક્યું હોત તે તો હવે પાગલ હતો. તે જ એને ઝાડીમાંથી અહીં જાણે નિર્દયપણે ધસડી લાવનાર. તે જ ચન્દ્રમણિ.

ટાંકણા અને હથોડીનો રૂપેરી રણુકાર રેતીના ઢગ માથેથી બિડીને નિર્જન આરો બરવા લાગ્યો, અને ત્યાં જરમચમ્પા પર રોપનું રોપણ થતું હતું.

ઝાંખા રંગની સફેદ વાદળની ઠરચલીઓ પર એકાદ તારો દેખાવાની તૈયારીમાં હતો; એનું ઝાંખું તેજ, શિષ્યકારનો રણુકાર, અને તિલાના ગલ મેનાવતીના અખંડ રુદનની આરતીમાં કલામય દીવેલ પૂરી ચન્દ્રમણિનું અધૂરું કાર્ય પૂરું કરતાં હતાં.

શિષ્ય પર એ ગલની નમણી ઝરણી બેસી ગઈ, અને

ઝરખામાં ભેઠેલી મેનાવતીનાં ટપકતાં આંસુની કારુણી રણઝણી
 ઊઠી. બાલુડા ભેગીના ગોરા વાંસા પર જનેતાનાં જતન, આંસુના
 ઝંકારે કિસોળી ઊઠ્યા. અલખની અમર ધરતીને વરધાને રેનેહવતી
 જનેતાએ ધીજેલા ચાનેલામાંથી વેળાવિધા વહેતા કર્યા. તિલાના
 માલ પર, ગોપીચંદની એ મોહબરી માતાએ માતૃત્વનો ખરીતો
 ચાંપીને ગ્રેમ અને પરિત્યાગ બન્યો કાયમ કર્યા હોય એવી સંતાપ-
 ભરી શોકરેખા ધીજેલી હતી. શિશુની ચપલ હથેળીએ એને
 પકડી પાડી.

અને એ બંને ઊઠીને ધર તરફ ચાલ્યા. વેરાગીની ઝોળામાંથી
 ખરી ગએલા ગેર જેવી એ સાંજમાં જળના તરંગો ભળીને
 બધું બનતા હતા.

ઘાટ ઉપરથી એ વખતે બે છોકરાં, એક સેતા અને બીજો
 નિરંજન, આ બંને જણાંને આડે જિતયાં. છોકરાંનું ધ્યાન તરંગો
 તરફ હતું. તિલાએ સેતાને બોલ્યું. તે ધડકા ઊઠી, મુકુલે એ
 ગભરાટ, એની શાંત પણ પૂરછક દૃષ્ટિથી માપી લીધી.

એક જ રેખાના પડદા પાછળ બે સ્ત્રી-આત્મા ! એને શંકા
 થઈ-જાણે મા અને દીકરી !

મુકુલે એક ગંભીર-માર્મિક રિમત તિલા તરફ ફેંક્યું.
 કરજના અને રિમતની ચીપો વચ્ચે હૃદયને દબાવીને તિલા પુત્રી-
 વિયોગના રાજિયા ગાતી હોય તેમ થયું.

અને એઓ સંધ્યાના ૪૬ તેજસ્વી ગિંબ આડે ચહેરની
 પમદંડી પર પડી ગયાં.

તિલાએ ધીમેકથી સ્વેતાનો પાલવ, પાછળ વળી, બોલ્યું.

કુદરતે રક્ત કલાનો એક અંશ વેરવા જ આ ઘટના
 સમારી દશે !

પારબન્ધર

વેદાન્તી કવિ અખેા

[અનુસંધાન પૂરું, ક્રિસે. '૩૮ના અંકના પૃ. ૫૫૪માંથી]

અનુભવખિંદુ

અ જોગીતાની બ્રહ્મવિદ્યાના ગદ્યાસાગરના તરંગોમાં મરતપણે અવગાહન કર્યો પછી આપણે હવે મેધનાં ફેરાં જેવા અનુભવખિંદુના અનુભવમાં આવીએ છીએ. એ મંથનું એક જ લક્ષ્ય છે કે 'સત્ય સત્ય પરમાત્મા, હું નહિ' અર્થાત્ જીવત્વ એ આભાસ છે, શિવત્વ એ પરમ સત્ય છે. આ ધ્યેયને અનુલક્ષીતે આપણી આગળ તીચેના મુદ્દા ફરીથી રજૂ થાય છે માટે અહીં સંક્ષેપમાં મૂક્યા છે.

૧. ગુરુદેવનાં ચરણકમળ સેવતાં હરિ તુર્ત મળે છે.

૨. પરબ્રહ્મ આખા ય વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી (Immanent) છે.

૩. જે જીવનમુક્ત છે તે દરેક વસ્તુ સર્વાત્મભાવે જુએ છે.

તેને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવાનું નથી, કશું કહેવાનું નથી; તેને કશું આધે કે પાસે નથી; જાંચ કે ત્રીચ, અધિક કે ન્યૂત, જીવન કે મૃત્યુ, રચૂળ કે સુદૃઢ, મહાત્મા કે અસ્પાત્મા, વેત્તા કે વિજ્ઞાન, ગુરુ કે શિષ્ય આ સઘળાં હંદોથી તે પર છે. કારણ બ્રહ્મ આ સઘળાનું પ્રભવસ્થાન છે એમ તેણે પ્રીછ્યું છે.

૪. કમોની જાનજમાંથી છૂટવું જોઈએ કારણ કે આ માણસ એક પાત્રમાંથી બીજા પાત્રમાં અધાર હોય તો નાખતો હોય કે આકાશકુસુમ ઘેર ઘેર વહેંચતો હોય તેના જેવો એ મિથ્યાચાર છે. એ સર્વ કાયાક્રોધ છે. પરદર્શનનું જ્ઞાન, ગુરુ યદ્ય પૂજવાનો વ્યવસાય, કે રાજાઓ પણ પોતાને નમે એવી કવિત્વશક્તિ કે કૃષ્ણથી કે મોટી દાનવીરતા-ત્યાં સુધી વાસનામુક્તિ નથી ત્યાં સુધી એ સૌ જીવની યેનમય રિયલિટી છે.

૫. મોટા મંદિર બહાર, ચાર દિશા કાચો દાળ્યા,
નીચ પીઠ બહુ રંગ, દંડના બેઠો બાળ્યા;
ભગ્યો શરીર કાં સૂર, દુરથી અતિરો ઝળકે,
દેખાડે બહુ રંગ, મૂળ વિવિધ ધેર ચળકે.
અખા હપર અવડોકતાં, તદ્દાં તેમનું તેમ છે;
તેમ ત્રિલોકી નમ્મને, એક વસ્તુ વડે એમ છે.

આમ જીવ, ઈશ્વર અને બ્રહ્માના સ્વરૂપની આપણને ફરીથી અહીં જાણી થાય છે.

૬. બ્રહ્મા જુદાજુદા થાટ જોઈ તેનાથી જુદાવામાં પડવાનું નથી. પિંડ તે જ બ્રહ્માં છે. સૂચક છે તે જ સૂક્ષ્મ છે. જેમ નારી-કુંજર નારી દેહાકૃતિઓથી ભરપૂર હોવા છતાં પશ્ચાદ્ બાજે તો એ કુંજર જ છે તેમ બાહ્યસૃષ્ટિ સમષ્ટિરૂપે દેખાવા છતાં એ સૃષ્ટિનું જ સ્વરૂપ છે. (It is a many in one, one in many) નારીકુંજરના દષ્ટાન્તમાં પૂતળીઓ તે જીવો અને કુંજર તે સમુજ્જ બ્રહ્મ છે અને કેવલ્યતત્ત્વ-નારીકુંજર ચીરનું પોત, પોતે નિર્ગુજ્જ બ્રહ્મ છે.

૭. આ અનુભવ (Realisation) સિવે પાર્વતીને, વસિષ્ઠે રામને, જનક નિદેહીએ શુકદેવને, નારદે વ્યાસ મુનિને અને કૃષ્ણે અર્જુનને કર્યો છે. અમુર કે માનવી એ અનુભવ વિના નિર્ધન જેવા છે.

આટલા મુદ્દાઓમાં અનુભવચિંદુનું મારસત્વ સમાધાન્ય છે. 'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીય' એમ અખ્યાએ ભારપૂર્વક કહેવા છતાં પણ અખેગીતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે આપણે કવિતાના સદૃશ્યો જોઈ શકીએ છીએ. અનુભવચિંદુની બાબા જોતાં અખ્યાની બહુશ્રુતતાનો, એના કવિત્વનો અને એના પાંડિત્યનો આપણને સહજ ખ્યાલ આવે છે. અનુભવચિંદુ કાવ્યદષ્ટિએ એના આખા ય સંગ્રહમાં (હેક હેવટનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો સિવાય) સૌથી ઊંચું છે એમ લાગે છે.

પંચીકરણ

દ્વે આપણે અખ્યાના પંચીકરણ નામના વેદાન્તના બીજા એક અને મહત્વના ગ્રંથ ઉપર વિચાર કરીશું. પંચીકરણ એટલે The Science of Ontological Cosmos અથવા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની પ્રક્રિયા-વિષયક શાસ્ત્ર. શ્રીયુગ નર્મદાચંદ્રમાધ જે રીતે આ ગ્રંથ સમજાવે છે તેનો આ સ્તોર છે.

બ્રહ્માના જ્ઞાનનો પ્રતિપાદક વેદભાગ તે જ્ઞાનકાંડ અને તે જેમાં સમાયેલો છે તે વેદાન્ત નામથી ઓળખાય છે. આ જ્ઞાનકાંડનાં વેદાન્તવાક્યોને ઉપનિષદ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે, એ વાક્યોનું તાત્પર્ય સમજવા માટે જે ત્રણ ગ્રંથો લખાયા છે તેને પ્રથાનત્રયી એ રીતે ઓળખવામાં આવે છે. આ સૂત્રોની જેમાં એકવાક્યતા થયેલી છે તેને બ્રહ્મસૂત્ર કહેવામાં આવે છે. આવી એકવાક્યતા કરનાર આજ શંકરાચાર્યને વેદાન્ત-શાસ્ત્રના ઉદ્ધારક આચાર્ય માનવામાં આવે છે.

પંચીકરણ એ વેદાન્તશાસ્ત્રનું એક પ્રકરણ છે. પ્રકરણ શબ્દ અહીં એના વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયેલો છે. ટૂંકામાં પ્રકરણ એટલે અમુક વિષયને સિદ્ધ કરતો એક ગ્રંથ. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં જગતની પ્રક્રિયા પૃથ્વી, જગ, અને તેજ જે સદૃશ્યમાંથી પ્રકટ થયાં છે તેના ત્રિગુણીકરણ ઉપર રચવામાં આવી છે.

મુનિ ઉદાસક પોતાના પુત્રને સમજાવે છે કે આ જગતના પદાર્થો આ ત્રણ જૂતોમાંથી પ્રગટ થાય છે, તેમાં જ રિયતિ ધારે છે, અને તેમાં જ લય પામે છે; અને આ નિયમ જેવો પિંડમાં ચાલે છે તેવો જ બ્રહ્માંડમાં પણ ચાલે છે. આ સધળાં, આ ત્રણ જૂતનાં ગિય કાયો. જીવ-ચૈતન્યના ત્રેરક જાળ વડે અતેકાકાર થાય છે, અને જીવના અનેક પ્રકારના જોગોને સિદ્ધ કરે છે. આ જીવ ચૈતન્યનો આત્મા તે મૂળનું સદ્બ્રહ્મ છે અને તેથી એકાત્મભાવના અનુભવ વડે જો જીવાત્મા આ જગતના મૂલ કારણ સદ્-બ્રહ્મમાં એકરૂપ થાય છે તે આ બ્રહ્મવિદ્યાને જાણે છે, એમ કહી શ્વેતકેતુને ઉદાસક મુનિ 'તે' (તત્) એટલે જગત-કારણ સદ્બ્રહ્મ, તું (તમ્) 'હે' (અહિ) એ પ્રકારના મહા-વાક્યનો ઉપદેશ કરે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પણ પંચીકરણના પ્રકરણનું ખીજ છે.

પંચીકરણ એ એક પ્રક્રિયા છે જેનો ઉપયોગ સમ્વિદ્યાનંદ બ્રહ્મતત્ત્વ એ ત્રિકાસામાધિત મત્ત વસ્તુ છે, આ દરજ્જા જગત એ બ્રહ્મને એક પ્રકારે છે પરંતુ તે સ્વતંત્ર સત્તાવાળું નથી અને તેથી તે મિથ્યા છે અને એ જગતનો અનુભવ કરનાર દેહધારી જીવ ખરી રીતે બ્રહ્મરૂપ જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન યવામાં છે. પરંતુ એ જ્ઞાનમાત્રથી જ મોક્ષ મળી જતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

આ પંચીકરણ પ્રક્રિયા પ્રજાગૃહિતા સાથે સ્તંભનરૂપે જોડાયેલી છે. અર્થાત્ આ વસ્તુ 'પંચીકરણ'ની તેડુંથી બાંધેલી સુધીની ચોપાસમાં જળાયે છે:—

તે ઓંકાર અચિન્ત્ય અંકાર, તે ત્રિધા યામ અવાચ્યને ભેર.
આજ વસ્તુનો હિલ્લેખ શરૂઆતમાં પણ છે, જેમ કે,
વસ્તુ વિશે સ્વભાવે શૂન્ય જેમાં પ્રણુવની હાકે ધુન્ય,
એ ઓંકાર બહો ત્રિવર્ગ, તત્ત્વ બધાં તેનાં હપસર્ગ.

આ 'ઓંકાર' શું છે અને એને માયા સાથે કેવા સંબંધ છે તે જાણવું આવશ્યક છે.

'પિંડ-અક્ષાંડનો વિવેક કરવામાં લક્ષ્યોગીઓ પ્રણુવને આલંબન તરીકે લે છે. આપણી નૈસર્ગિક શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ક્રિયાથી પ્રગટ થતા ધ્વનિને સકાર અને હકારના યોગવાળો સોડહમ્ શબ્દ કહે છે. તેનો અર્થ 'તે ચૈતન્ય પરમેશ્વર હું છું' એવો યામ છે. એ વાક્યમાંથી વ્યંજનક્રમ બાદ જતાં માત્ર ઓં નામનો કેવળ મૂર્ધભેદી શબ્દ રહે છે જેને પ્રણુવ-શબ્દ કે પરબ્રહ્મનો વાચક શબ્દ કે નાદબ્રહ્મ કહે છે.

આખાના કહેવા પ્રમાણે માયા 'અણુહતી' એટલે બ્રહ્મમાં દૂષાયલી રહે છે. પછી બ્રહ્મનું તેજ માયામાં પડતાં માયા આ ઈંકાર દ્વારા સૃષ્ટિસર્જન આરંભે છે, એટલે કે ઈંકારનું કાર્મ માયાને વશવર્તી રહેવાનું છે. અખે કહે છે કે—

તે ઓંકાર બહો ત્રિવર્ગ તત્ત્વ બધાં તેનાં હપસર્ગ.

x x x x

તે ઓંકાર અચિન્ત્ય અંકાર ત્રિધા યામ અવાચ્યને ભેર.

એટલે ઈંની અ ઉ મ એ ત્રણ માત્રાઓની સહાયતાથી સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રિગુણ સ્વરૂપ કારણ કરી વિશ્વની ઉત્પત્તિ કરવાનું કાર્ય ઈંકારનું છે.

આ પ્રણુવમંત્રને આથી વધુ વિસ્તૃત રીતે શ્રી નર્મદા-શંકરે સમજાવ્યો છે જે જિહ્વાસુઓ એમના મનમાં વાંચી શકશે.

અખાના છપા

તિલક કાતો ચેપન વણાં, જપમાળાનાં તાકાં ગણાં;

તીરથ ફરી ફરી યાત્રા ચર્જું, તોય ન પહોંચ્યા હરિને સર્જું;

ક્યા સુખી સુખી ફૂટ્યા કાન, અખા તોય ન આવ્યું જ્ઞાન.

વગેરેથી અતિ સોઢરોગ્ય થયેલી અખાની બોધપ્રધાન કવિતા સગમગ સાડી સાતસો છપા જેટલો લાંબો વિસ્તાર રોકે છે. કવિએ એને જુદાં જુદાં ચુંવાણીસ અંગોમાં વહેંચી નાખી છે છતાં એક અંગમાં જરૂરિયાતે વિચારો બીજામાં ન જ આવે એવું નથી. એ છપામાં અખાએ એના સંતદિલની વરાળ કાઢી છે. જગનના કુલ્યવહારોથી એ સમસમી રહ્યો હોય છે ત્યારે છપાફૂંટી જ્ઞાન-ચાખખા એ જ એવું સદાયક અંગ બની રહે છે. એ છપામાં રૂઢ ધાર્મિક સંપ્રદાયોના હોયો, અને તેનું નિવારણ, ધર્મવિદ્યાપ્રતિપાદનનાં સાધનો, ધર્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન અને દૂકામાં ધર્મવિદ્યાસર્વજન-આટલી બાજતો સમાયેલી છે. એ જ્ઞાન-ચાખખા એવી રીતે અર્જો મારે છે કે તે વાગતા નથી અને છતાંય જેને માટે એ યોગ્ય છે તેને તેની ચોટ આજ્ઞાદ લાગે છે. જોત્ત વાગતના ચાખખા તમે કે હું એક વખત ખાધા પછી ફરીથી ખાવાનો બાગ્યે જ ઉત્સાહ જતાવીએ એવી એની નરી ગામડી અને હોલાડુ બાણ છે. અખાની બાણમાં એ બીજો હંચ નથી એ એની વિશિષ્ટતા છે. ખોટી વસ્તુનો એ માત્ર ઉપદ્રવ કરે છે અને એ સાધન એને આજ્ઞાદ કામ આપે છે.

સાચા સદ્ગુરુની શોધમાં જતાં એને કેવળ બ્રહ્મચારી ગુરુ ગળે છે. છેવટે એ ગોકુળ જાય છે અને મનના સમાધાન ખાતર ગુરુ કરે છે પણ તેનો વિચાર જે સ્વતંત્ર હતો તે 'નગુરો' એટલે ગુરુ સ્વભાવવાળો ન રહ્યો.

કહે અખે હું ધણુએ રટ્યો, હરિને કાજે વન આવટ્યો,
ધણું કૃત્ય કર્યાં એ જાણી, તો થે ન જાણી મનની દાઝ,
દર્શન વેશ ભેઈ જો રહ્યો, પછી ગુરુ કરવાને ગોકુળ ગયો,
ગુરુ કર્યાં એ ગોકુળનાથ, ગુરુએ મુજને ધાણી નાથ,
મનને મનાવી સગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો રહ્યો.

અંતરમાં અવિદ્યાના ધર બાઝ્યા હોય અને બીજાને જ્ઞાન આપે તેથી શું વળે ? જેમ દહીં વિનાનું એકલું પાણી વસોતવાથી કશું વળે નહિ તેમ અંતરમાં પ્રકાશ થયા વિના માત્ર 'બ્રહ્મ' 'બ્રહ્મ' કરે એથી કંઈ પત્તી ખાય નહિ. એ વિશે સાચો માર્ગ અતાવતાં કહે છે કે

કૃષ્ણ પારે રહે છે રામ, સદા સર્વદા ન્યાસ ધામ;
તે વડે ચાલે આ સંસાર, આગમપાઈ તે નિરધાર.
અખે રામ જોગખિયો તેહ, હદર અર્થાંતર નાવે જેહ.

+

+

શબ્દભજ કરમના ગ્રંથ, એમાં સાર ન લાધે અંત;
સાચું સાધન જે કો કરે, વાગવિલાસ સકળ પરહરો,
શબ્દાતીતને ભણે જેહ, અખા સાચું સાધન એહ.

+

+

શબ્દભજ માયાનું કુડ, ત્યાં નરપથ પડે મતિમૂઢ;
શણગારી વાણી સો ગાય, ત્યાં મોહા છવ સાંભળવા ભય;
અખા શું વાંચ્યું સમજ્યો કશું, જેમ આંખનું કાજળ ગાલે ધસ્યું.

અને ગુરુ કેવા હોવા જોઈએ ?

પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, બીજા ગુરુ તે લાગ્યાં વર,
ધન હરે પણ ઘેખો નહિ હરે, સંખંધ સંસારી સાચો કરે,
અખા શું સમજ્યો ગુરુ કરી, સચરાચર દીઠા નહિ હરિ.

કારણ

હું સમજ્યો ગુર શરણે લઈ, એ શ્રાંત્ય ઇત્ય પર વાંસે રહી,
અજ્ઞાન તો રમે નવ ગયું, વાંચ્યો ભર્મ એ અદકું થયું
અખા દલાળી કાલો હુલ્યો, એ સગુણી નગુણે બોલો.

બક્તિ વિશે તે કહે છે કે સગુણુ બક્તિ મોલી-ધુધરી
જેતી મનમોહક દીસે છે ખરી પણ તેનાથી અંતરતાપ સમતો
નથી, કારણ સાકાર પરમેશ્વરની બક્તિ જે નિર્ગુણુ તત્ત્વની
ઉપાસના માટે એક પગથિયા તરીકે માનેલી હોય તો જ તે
ઉપકારક છે; નહિ તો તે પણ અત્યારે મંદિરોમાં 'આ મંગળા
થઈ, આ રાજભોગ થયા, આ રામનભોગ થયા' વગેરે
આચારપૂર્ણ જડ બક્તિ જોવામાં આવે છે તેની સ્થિતિને પામે છે.
માટે જ અખો કહે છે કે—

પાત્રું કુવખું ને ખીનુ મન, તેનું ધાતું ધાતું નોમ જતન;
જે મર્મ ખાર અગ્નિને મળે, તો પામ મોહનું મન પાત્રું વળે;
મનની કીડી સર્વ ઉપાધી, મનાતીત અખા આરાધી.

જેમ દસકું સોનું માત્ર ધોવાથી શુદ્ધ થતું નથી પણ
તપાવવાથી થાય છે તેમ મનની ખરી શુદ્ધિ સગુણુ બક્તિરૂપ
હોવા સાધુથી કે જડ બક્તિરૂપ દસકા સાધુથી થતી નથી.
તે તો નિર્ગુણુ બક્તિરૂપ સંબગાગ્નિથી જ માય છે.

ત્યારે ભગવાન કઈ રીતે મળે ?

પ્રીતિને દરિબક્તિ આદરે, તો અતે પડે સદુ વરે,
તું તે કાખુ ર દરિ રી વરત ? જે નળી બદું જઈ દસી:
અમ નળીજયે મળે ભગવાન, નહિ તો અખા વરવોળી બન.

જ્ઞાનદગ્ધ પુરોની ટીકા કરતાં તે કહે છે કે યજ્ઞ-કર્મ ઉભય-
થી બ્રહ્મ એવા જ્ઞાનદગ્ધી અર્ધા વધિરેલા દૂકાની દસા ભોખવે
છે, કારણ તેમનામાં શુદ્ધ જ્ઞાન હોતું નથી છતાં મનમાં સાચા
જ્ઞાનીનું ગ્રામાન રાખે છે.

ભંચ-નીચનો બેદ સમજવામાં જ ધર્મ સમાયલો છે એવાઓ પ્રત્યે એ કહે છે કે—

આન સ્વપચ ગૌબ્રાહ્મણ ભેદ, રામ યજી નહિ અળગો કાય;
તત્ત્વ એક ને ચેતન એક, નામ રૂપ ગુણ કર્મ અનેક.
આપે આખા ચલાવે ખેલ, એમ સમજ પડે તો બહેલ;
ભંચ ખરા તે ભંચ ન બાણ, નીચ તે નોદે નીચ નિર્વાણ.
ભંચમાં રામ બમણો નથી ભયો, અને નીચ પિંડ કાલો નથી કર્યો,
કહે અખો સ્વપ્નામાં બકયો, જેમ છે તેમ ભેદ નવ શક્યો.

અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ચળવળનાં મૂળ ગાંધીજીમાં જ નથી. એ તો નરસિંહ મહેતા અને અખાના વખતથી નખાયલાં છે. ગાંધીજી તો એ સખળ મૂળિયાંના આધારે અત્યારે એ મહાવૃક્ષના જળરેહસ્ત યડરૂપે વિઝસી રહ્યા છે.

હવે સાચો પંડિત કેને કહેવો ? એ વિચારતાં અખો કહે છે કે પથ્થરની બે શિલા હોય તેમાં એકને સારી રીતે ટાંકીને ચિત્રામણ કાઢ્યાં હોય અને બીજીને મૂળ જ ધૂળવાળા રિયતિમાં રાખી 'બંને શિલાને પાણીમાં નાખવામાં આવે તો કદ તરશે ? ટાંકેલી પણ બીજી શિલા સાથે તળિયે જ બેસશે. તેમ પંડિત ભલે ગમે તેટલો કાણો, શાણો, ગુણુચ, શાસ્ત્રુ હોય પરંતુ બ્રહ્મદર્શનની આર્ષદૃષ્ટિ જેનામાં નથી એવા પંડિત અને સામાન્ય પ્રાકૃત જન વચ્ચે કરો જ ફરક નથી.

અગ્નિની જનોના દંભ પ્રત્યે અખાને બારે સૂગ છે. જ્ઞાનીના મુકાબલે તેઓ કેવા સાગે છે ?

અનુભવી આગળ વાદ જ વહે, હંદ આગળ જેમ પાલો ખદે,
હંદ તણાં આપાં મેલાણ, પાળાના તો છડે પ્રાણ.

અખા અનુભવી મુશ્કર રૂપ, સાગર આગળ શું ખોદે રૂપ ?

આપણામાં કહેવત છે કે 'લાંખા જોડે દૂંકા ગાય, મરે નહિ તો માંદો થાય' તેમ જ્ઞાનીઓની ચાલે જ્ઞાન વિના ચાલવાનો મિથ્યા

દંબકરવા જતાં જેમ જિંદગી ચાલ ચાલવા જતાં બિચારો પગે ચાલનારો માણસ કાં તો મદો પડે કે ગુજરી જાય તેવી અમાનીની દશા છે. અને આજ અમાનીઓનો સંઘ ભેગો થાય ત્યાં શું થાય ?

અધિ અધ અધારે મર્યા, જેમ તલમાં કોદરા ભગ્યા,
પેસ ન થાય ન થાય થાણી, કહે અખો એ વાતો બાણી;
આંખનો સસરો ને સખત વધુ, એમ ક્યા સુખવા ચાલ્યું સઠ,
કહું કાંઈ ને સમજ્યાં કશું. આંખનું કાળજી માલે ધસ્યું.

આમ સાચી દૃષ્ટિ ન હોય ત્યારે જેમ રામાયણની કથા ગદગદ કહે સાંભળ્યા પછી એક મુમુક્ષુએ છેવટે કથાકારને પ્રશ્ન કયો હતો કે 'મહારાજ, સીતાજીનું દરખૂ તો થયું પણ પછી પાછાં તે સીતાજી મયાં કે નહિ ?' એવી હારમારપદ રિયતિ જિભી થાય છે.

આ સંસાર એટલો બધો માયામાં લપટાયેલો છે કે તેને અખો જાંખરા સાથે સરખાવે છે.

અખસમજ્યો જીવ ને ખીનું જાંખરું જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખરું,
પ્રકૃતિ મને ત્યાં તે અડે, નહિ તો પાણું વાટે પડે,
એમ અખા સપજો સંસાર, જામરગોડે કરે નેપાર.

જેમ જાંખરું રસ્તે જનારને વળગે છે તેમ માયિક જીવને સંસારના વિવેચો વળગે છે. જેટલી સંભાળથી આપણે જાંખરું કાઢી દૂર ફેંકી દઈએ છીએ તેટલી સંભાળપૂર્વક રાગદ્વેષી જાંખરું દૂર કરીએ તો પરમપદનો માર્ગ આપણી સામે ખુલ્લો જ છે.

માયાનું સ્વરૂપ અખો નીચેની લીંટીઓમાં એટલી સુંદર રીતે રચ્યું કરે છે કે અતિ લગાણ થઈ જવાનો બધ હોવા છતાં પણ તે અહીં ઉતારી છે:

ઝીંઝી માયા તે ઊની છતી, મીઠી ધઈને મારે ખરી;
વજમી પાણી અઘડી નવ થાય, જાની પંડિત ને માંદીયી ખાય;
પણ જોણે મળે ઝીંઝી દણે, અખો સાચી પ્રીત તેની મળે.

નહાયા ધીયા ફરે કુટકા, ખાઈ ખીને ચયા છુટકા;
જગત પ્રમોદે નહો યઈ, પણ ઝીણી માયા તે માંછી રહી,
કાયા કરે તે ઝીણીની પણ, તે ઝીણી નહાને કરશે ભણ.

આમ અખાના ઘોનની વિચાર અતિ હિચ્ચ, ઠોક મારતા તથા ચિત્તવેધક છે. એની ભાષા એવી પ્રોઢ અને ગૂઢ છે કે તે સહજમાં સમજી શકાય નહિ. એનામાં પ્રીતમની રસિકતા નથી કે ધીરાની કલ્પનાશક્તિ નથી. પણ બોળની મર્મયુક્ત કોરતાયી એ સંપૂર્ણ યુક્ત છે. એક વાર સમજમાં આવ્યા પછી એ મહા-પુરુષ માટે આપણને ખરેખર માનપ્રુદ્ધિ અને ભક્તિભાવ યથા વિના રહેતાં નથી.

અખાના છપ્પા વિશેના આટલા નિવરણથી જ આપણે સંતોષ માનીશું.

ભાષા અને શૈલી

ગ્રાંધીજીએ જ્યારે ગુજરાતી ભાષા લખવા માંડી ત્યારે એમનો હેતુ એમની વિચારસરણી મોટા વિદ્વાનોથી માંડી એક સામાન્ય ખેડૂત પણ સમજી શકે એ હતો. ગુજરાતી ગદ્યની સ્થિતિ સુધારવાનો એમનો આશય કદાચ હોય તો પણ તે અતિગૌણ હતો. એમનો મૂળ આશય સંપૂર્ણ રીતે ફલીભૂત થયો છે, છતાં આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્ય સ્વામી-ઓમાં એમનું સ્થાન અનોખું છે. એ જ પ્રમાણે અખાનો મૂળ હેતુ રસાંતરક વાક્યચાળી કવિતા રચવાનો ન હતો પરંતુ પ્રજા-ગાન પામવાની એની વિચારસરણી પ્રયસિત રૂઢિ અનુસાર કવિતા દ્વારા સાદી ભાષામાં સમાજ આગળ મૂકવાનો હતો. એ પ્રધાન હેતુ સફળ રીતે ફલીભૂત થવા છતાં એની ભાષામાં નૈસર્ગિક રીતે આવતાં કવિતાતત્ત્વો આપણે જતાં કરી શકીએ તેમ નથી. કેટલેક ઠેકાણે તો તત્ત્વગાન અને કવિતા દ્વંધમાં સાકર ભળે તેમ એક ખીજમાં એકરસ યદ્ય રહ્યાં છે, કામચલા તરીકે-

જેમ વર્ષાઋતુ બચ, શરદ ઋતુ ફરી દીસે;
દામિની દોડી પલાય, વાધ મન મળવા દીસે.
ચંદ્રદિશ ચળકે ચંદ, હૃદય વધુ મનનો ભાગે;
તેમ ભાગે બવ જ્ઞાતિ, કાંતિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
વિમળ વધુ દોષ વારિ, ચતુર લિંગ દેખી લહે;
ચિદાકાશચિન્મય અખા, ધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે.

(અનુ૦ બિંદુ)

આ માત્ર ઋતુવર્ણન નથી. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિની આકૃગવ્યાકૃગ ચિત્તદશાને વર્ણનકૃતી અવ્યવરથા સાથે સરખાવી છે. એ ત્રિવિધ તાપને ઠેકાણે શરદઋતુની જેમ શાન્ત મનઃસ્થિતિ અનુભવાય છે. એવી અહરિથિતિમાં સર્વત્ર એક જ વિરાટ અભ્રનાં દર્શન થાય છે. અને એમાં ધ્યાતા અને ધ્યેય સમરસ બની રહે છે. કેટલી ભગ્ય કલ્પના ? કેવો મનોહારી ભાવ ? કેટલું સ્પષ્ટ તત્ત્વદર્શન ?

ભાવનાં લક્ષણો ગણ્યાવતાં એ સાદી, સરળ અને રોમક વાણીમાં કહે છે કે

કવેજ ન કરે કાઈનો, આત્મા વિલસી રહ્યો,
જેદને બાંધતવ ગાયે, ગીતા ઉપનિષદે ને રહ્યો.
બાધ બ્રજ તે ને એમ નહો, બહીને હૃદયે ધરે,
સ્વામી મારો રહ્યો સધને, અદર્શિય ચિંતન એમ કરે.

(અખેગીતા)

આમાં બસે ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પદસાલિત્ય, ઝડઝમક કે કવિતા-ચાતુર્ય ન દોષ પરંતુ સોહકલ્પને સ્પર્શવાની અને ભક્તિબીજું જનાવવાની અનૂદી કલા તો છે જ.

અખેગીતાનું જારમું કડતું પણ આટલી જ સુંદર કવિતા-વાણીથી ભરેલું છે. ઝોગણીસમા દડવામાંની કલ્પના ગમે તેવા સામાન્ય જગતને પણ અહરસ્વરૂપ સમજાવી શકે તેવી છે.

જેમ કાગળું મંદિર રચ્યું, નીલ પીત શુભ શ્યામનું,
તે હવે તથો સૂર ન્યારે, વિગિત રૂપ ધ્યું ધામનું.
કેવલ્ય-સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તે હવું, શાઈ જીવ યદ માન્યું સાચ.

:આ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનાં સુક્ષ્માં સૂત્રોને કલ્પનાના રંગે રંગી
અખાએ આપણી સામે તેમને મોહક રીતે ખડાં કર્યાં છે. કહ્યું
છે કે નિરતિશય ઉદ્ધાસની કે પછી દુઃખની ક્ષણોમાં જે કવિતા-
બાવો જન્મે છે તેને કોઈ પણ જાતના ગાહ્યાલંકારની જરૂર હોતી
નથી. કવિતા એ અમુક સંવેદનની કલાત્મક આગિષ્કાર છે.
ન્યારે એ સંવેદન નૈસર્ગિક હોય છે ત્યારે માત્ર એનો છંદ કે
રૂપમાં અવતાર નહિ જેવો પ્રયત્ન માગે છે, કારણ તેનું જ્ઞાનસ-
ચિત્ર અતિ સુરપષ્ટ અને સુરેખ હોય છે. એથી જિલદું ન્યારે
કવિતા રચવા ખાતર આપણે કૃત્રિમ રીતે એ સંવેદન આપણામાં
જગાડીએ છીએ ત્યારે એ ચિત્ર નૈસર્ગિક નથી હોતું એટલું જ
નહિ મંદુર તેને કવિતાદેહે મહવામાં કેવળ પ્રયત્ન હોય છે.
અખાની કવિતા વરણતઃ કલ્પનોત્થ ઉચ્ચ કવિતા તરીકે બહાર
મુકાર્થ નથી; એ તો એના વિચારોનું વાહનમાન છે એટલે
પ્રયત્ને રચેલી કવિતાના દોષોથી તે સદાય મુક્ત રહી છે. એનામાં
રહેલું જીર્મિતત્ત્વ અને કલાના જળ એના વિચારપ્રદર્શનમાં
રથળે રથળે ડાક્યાં કરે છે અને આમ એની બાણી અનિચ્છા
હોવા છતાં ય આપણે એને કવિ કહેવાનો એના પર બળાત્કાર
કરવો પડે છે.

‘અખાની અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી’ એ નામે ગ્રંથ ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ૧૯૩૩ માં બહાર પડ્યો છે.
એમાંની બધી વાણી માટે તો હું કહી શકું એવી મારી શક્તિ
નથી પરંતુ એ ગ્રંથમાંનાં ગુજરાતી ભજનો જેતાં એના કવૃત્ત્યની
સત્યતા વિશે થોડી શંકા જાહે તેમ છે. હજી રચવામાં, દોહરામાં,

કવિતામાં કે પદમાં અખાએ સંપ્રસાદપણે ઠેકી પણ શબ્દગોઠવણી, ભાષાયમલ્લકૃતિ, અલંકારકે ઝડઝમક વગેરે અંગો આણવાનો પ્રયત્ન હતો નથી. આ પરબુની પ્રતીતિ અર્થે આપ સૌને એનાં સને ૧૯૪૨ સુધીમાં અસિદ્ધ થયેલાં સદળા પ્રકારનાં કાવ્યો જોઈ જવા વિનંતિ કરું છું. અહીં તો માત્ર એક પદ હતાદરણ્યર્થ મૂકું છું જેથી એની પદ રચવાની ધારી કે રીતિનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

નરિને બૂટી મયો જડે જડનો ગુલામ અંધા દો,	ટક
પેટાની પેરે નાક ધમણીયો; ફરતો ફરે છે કામેકામ.	અંધા
તું જ બનાવડ તું રાણુમાર છે, તું જ કરે છે ધુમધામ.	૧
દરિજનથી અવળ મુખે બાખ છે, જે પ્રગ્ન બણ્યાતું ધામ.	૨
જુનરાને જુન છે બૂલ છે, સફરજ જન વિધામ.	૩
છને ધણીયે મંયા નીચાનીયો, જડ નહિ આવે કોઈ કામ.	૪
સચ્ચિદાનંદ જલ સમ બ્યાપક, વણ નહિ તારણદાર.	૫

(પદ ૫૪ મું.)

હવે આ નવા પ્રંપમાંથી એક લઈએ.

પ્રજ્ઞાત

ગાઓ ગાવિંદ ગુણ પાર વાણી પડે,	
ગાઓ ઈશ્વર સધ સાથે;	
ગાઓ અનુભવે અર્થ સાથે ખરો,	
કમળમૂળે હળું આદિનાથે.	ગાઓ.
લક્ષમાં વરૂ લાગી રશો લોકને ।	
ઈશ જોડ્યા દરો એમ આગે ।	
અલપિ અંબુજ નવન હૈમ ઉચ્ચરે,	
સર્વ થટ માત્ર સોદગ માતે.	ગાઓ.

x x x

જુવન કિરોરને નાનુવા વપ કરે,
વપ હપે ત્રિકો દાઘ નાથે;

તન તપાસી જુને જુદી તોત્રે કરી,
તો જ નંદલાલનો લક્ષ્ય આવે. ગાઓ.

આ પછી સામ્યદર્શન ખાતર એક જાણીતા આધુનિક
કવિને લખ્યો.

જગત માયા બધી, જગત હાયા બધી,
લૃષ્ટિક છે માનવીકેરી માયા.
મૂખ અજ્ઞાનમાં સતત મોહી રહ્યા,
જગત છોડી ગયા સર્વ કાલા—
સૂર્યકિરણો સુચે ધનુભવન ધ્રુમસે,
અમરતું કેટલી વાર રહેશે ?
હોય માયા કરી કર્યો માયાતણી ?
કેમ રહે માનવી નિત્ય કલેરો ?

(ખગરદાર)

આ ઉપરાંત અખાના નવા ગ્રંથમાં ખીજી પણ સંશય ઉપજો
એવી કૃતિઓ છે. દાખલા તરીકે

સમસ્યા સાન સમજે સહુ સુંદરી !
સમરના સુખને સૌ સદરાયે !
કુસુમના કુંજમાં કેલિ કરતો અખા !
નિરખીએ જોઈને નિગમ ગાયે !

આમાં એ પૂછી સમજાવ દોઢસો વરસ પછી થઈ ગયેલા
દ્યારામનાં દર્શન નથી ચતાં ?

લટકતા લાલની લટક ! તે શું કહું ?
(હલકા) વર્ણુનેતાં અલખ લક્ષ્ય નજે !
લલિત, ત્રિભંગી લગુલાધવી પ્રોહતાં,
અલખ લખતાં જઈને જ વાગે !

આ કડી અજ્ઞાસાક્ષાતકારણું નિરૂપણ કોઈ અદ્વિત્ય કલા-
પૂર્વક કરે છે અને અખાના કવિત્વ પ્રત્યે માન ઉપજાવે છે.
પરંતુ અખા જોવો શુદ્ધ વેદાન્તી કવિતાદેહ આટલો સુંદર
બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે ખરો ? માની લખ્યો કે આ સધળાં

અખાનાં જ કાવ્યો છે, તો પછી આ પૂર્વેનાં પ્રસિદ્ધ ચપેલાં કાવ્યો આ ભાતનો ચમકથી કેમ મુકત છે? આર્તું સમાધાન થતું નથી.

આ તે! માત્ર મારા જેવા અધૂરા માણસની શંકા જ છે. એને કેટલું વચૂદ આપી શકાય એ તો આપ સૌ એનાં સમજાં કાવ્યો વાંચીને કહી શકશો. પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશે સૌથી પ્રથમ એક નિર્દોષ શંકા જ થઈ હતી એ આપ સૌ જાણો છો.

પરંતુ આ ખરી કે ખોટી શંકાનું નિવારણ થવાની જરૂર છે એ ચોક્કસ. આપ સમજા દું એને આજે રમતી મુકું છું. કોઈને એમ લાગે છે કે આ શંકા ખરેખર આણુના જેવી છે તેને દું વિનાશ કરું છું કે સત્યસૌધાર્થે તેણે એમાં આમળ વધવું, જેથી સત્ય વાગુનો ઘટસ્ફોટ ધર્મ મારા જેવાની વામક માન્યતા દૂર થશે; અથવા તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીજું પ્રેમાનંદી પ્રકરણ શરૂ થશે.

બાચના કુરુત ઓવારાના ઊંડા જળમાં વિદ્યાર કરતો એક પ્રવીણ તારો મમે તેટલા ઊંડાણમાં ડૂબ્યા મારવા છતાં સમયસર સપાટી પર આવી શકે છે; પરંતુ જેને તરતાં આવડતું નથી એવો માનવી દિનારા પર જ યોગ જળમાં નાદી લઈ એટલાથી જ નર્મદા-રનાનનો સતોળ લે છે તેમ અખાણી સામરનાં મંબીર ઊંડાણ તો કોઈ નર્મદાચંકર જેવા ધ્રુવતારા જ માપી શકે મારા જેવાનો તેમાં જળાવહાર અભારની દયાએ તો કેવળ ડૂબતામાં જ પરિણમે એટલે એના સમર્થ તારાના તલરપથી અનુમરની કલ્પિકાઓ બેગી કરી આપવાનો આ પ્રયાસમાત્ર છે.

૧૯૩૬-૩૮ના પ્રથમ સ્વયંના વાચેણું આખ્યાન

યુરોપના સંગ્રામનો

પૂર્વ રંગ

[શ્રી. મુનશીને આ પૃષ્ઠોમાં આવકાર આપતાં આનંદ થાય છે. અમારી સાથે સૌ વાચકો પણ ઇચ્છશે કે તેમના યુરોપી તથા હિંદી રાજકીય વિષયોના મૂલ્યવાન ચિન્તનનો લાભ વારંવાર મળતો રહે. —સં. માનસી]

“One touch of nature makes the whole world kin.”
Shakespeare.

આ જો આપણે યુરોપમાં એક દારુણ કરુણ કથા ભજવાતી જોઈએ છીએ એટલું જ નહિ પણ સારા ય વિશ્વને ગરક કરી દે તેવી મહાજ્વાલાના તણખા ઊડતા જોઈએ છીએ. વળા આપણે પણ એ જ્વાલાના બસિ બનીશું તેની પણ કેનિ ખબર છે ? ઉદાહરણ તરીકે હોલ્લામાં હોલ્લી બળતું વિગાન કક્ત એક ઉદ્યતમાં ૮,૦૦૦ માઇલ એટલે પૃથ્વીના પરિઘના કે ભાગની મુસાફરી કરી શકે છે. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાંસમાં એ અંતિમ છેડા વચ્ચેનું અંતર ૬૦૦ માઇલ છે, જર્મનીમાં ૫૦૦ માઇલ છે અને અમેરિકામાં આશરે ૪૦૦૦ માઇલ છે.

ઇંગ્લંડે આખરે લડાઈમાં યુક્રાણુ ત્યાં સુધીની યુરોપીય નાટકની પ્રગતિને ઠેક ગણતા. ૩૭ સપ્ટેમ્બરના પરિણામ સુધી નિહાળવા આપણે જો શોભીએ તો જરૂર એ પ્રગતિથી અકળાઈએ.

છેલ્લાં વીસ વર્ષોની આવી સમીક્ષા તેના પ્રસંગે, વ્યક્તિઓ અને વિચારસરણીઓને એવી અટપટી એણીમાં મૂકી દે છે કે સત્ય વસ્તુનાં દર્શન થતાં જ નથી. યુરોપીય રાજકારણના વાતાવરણથી દ્રાષ્ટા પણ રંગાષ્ટ બન્યો તો તેમાં શક નથી. ‘વાવે તેણું લણે’ અથવા તો પોતે વેરેલા કાંટા પોતાને જ વાગે એવી નીતિમત્તાની વાતો કરવી સહેલ છે. પરંતુ તેમણે આનાં શાં પરિણામ આવશે તેની ખખર રાખવી જોઈતી હતી. આપણે તો યુરોપીય રાજકારણનાં છેલ્લાં વીસ વર્ષ દરમિયાનના મુખ્ય પ્રવાહોનું ખાલ પૃથક્કરણ કરતાં સાથે સાથે ચાલુ બનાવોને પણ સમેટી લઈશું.

પહેલાં તો આપણે નીચેના ચૌદ મુદ્દાઓ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૧. એ બનાવોમાં અગ્રમાનનું સ્થાન સ્પષ્ટપણે વર્ણવવાના કરાર આગળ જઈને ઊભું રહે છે. આજે તો એકેએક જણ એમ ચોખ્ખું કહે છે કે મિત્રરાજ્યોએ એ જ નિર્ણય કૃત્યથી વંટોળ જમાવ્યો છે; અને પોતે પણ એ ઝંઝાવાતમાં સપડાયા છે. મિ. કીન્સે તેમના ‘હકોનોમિક કોન્સીકવન્સીસ ઓફ પીસ’માં કરેલા મુક્ત પૃથક્કરણ મુજબ એ કરારનામાં મિત્રરાજ્યોની વૈરભાવના છે એટલું જ નહિ પણ જર્મનીને વિજેતાઓ આગળ આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક એમ દરેક રીતે નમાવવાનો પ્રયાસ છે.
૨. મિત્રરાજ્યો આ અપદારની વહેંચણી કરીને જ અટક્યાં નથી. તેમને તેમણે નિવિધ દરીદ્રાઓ, આર્થિક, રાજકીય અને જાતિવિપયક લઘુમતીની સમસ્યાઓમાં મધ્યપૂર્વ અને અગ્નિપૂણાના યુરોપને અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચી નાખ્યું છે.
૩. એટલું ઉમેરીએ કે મિત્રરાજ્યોની મૂળ તેમ રશિયા અને જર્મનીની વચ્ચે અને એ રીતે એ એ દેશો અને બાકીના

યુરોપ વચ્ચે આધાતવિનાશક (buffer) રાખ્યો ઉત્પન્ન કરવાની હતી.

૪. લીગ ઓફ નેશન્સ (પ્રજાસંઘ) એક ઢાંકપિંછોડા જેવો બન્યો (હમણાં જ ડૉ. ટાગોરે એને લૂંટારુ સંઘની ઉપમા આપી હતી). એની સ્થાપનાથી ટેનિસનની Parliament of Man અને Federation of the World તો યાદ આવે છે એટલું જ નહિ પણ અમેરિકન પ્રમુખનું ચિત્ર-ફિલ્મસૂત્ર રાખતે બૂખ્યાં વરુઓ લગભગ ખામ જતાં હોય તેવું-પણ નજર સમક્ષ તરી આવે છે. એ પાકદિલી વિનાના સંઘનો સામનો રોમ-બર્લિન-ટોકિયો સંધિપત્રને રૂપે થયો.
૫. જર્મનીએ કરવાની નુકસાન-ભરપાછની ('રેપરેશન્સ') પણ એની એ જ કસણ કયા છે. મિ. કી-સે એવો અંદાજ કાઢ્યો હતો કે મે અગળ પૌંડની નુકસાની ભરાવી જ અશકય છે પણ ફ્રાંસનો પ્રધાન અમેરિકન નિધ્યુતોની મદદથી એના નિર્ણય પર આવ્યો કે જર્મની તેર અમળ પૌંડ ભરી શકે એમ છે. જાણીની વાત તો બહુતી છે.
૬. કમાલપાશાની અસાધારણ ફતેહને કારણે વસાઈલના કરારનું પુનરીક્ષણ કરવાની અને યુરોપના ઉત્પાતકેન્દ્રને ફરી રચવાની ૧૯૨૩માં ફરજ પડી.
૭. હંગરી અને ઓસ્ટ્રીઆની આર્થિક સુધારણા અને જર્મની તો મુશ્કેલીઓની અવગણના પરત્વે પ્રજાસંઘની વલણની પણ ઊલટ તપાસ કરવા જેવી છે.
૮. સાથે સાથે હવે તો કટપતી પણ કઠણ એવી બેલ્જીયમ રશિયા પ્રત્યેની છાની અને કેટલીક વાર ખુલ્લી ચતુરતા પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૯. ૧૯૨૨ના વોશિંગ્ટનના નવ રાષ્ટ્રોના કરારોમાં જ પ્રજા-સંઘના ગણતા સિદ્ધાંતોની પહેલી મહાન ક્ષેત્ર હતી એમ મનાય. એથી ચીનને મુલકી સંપૂર્ણતાની ખાત્રી થઈ અને ત્યાં 'ખુલ્લાં દાર'નો સિદ્ધાંત રચાયો. એ જ કરારને ૧૯૪૧માં જાપાને અવગણ્યા અને માંચુકુઓની જીત પછી તો તેના દૂકડા ઠરી નાખ્યા.
૧૦. ૧૯૨૫નો લોકોનો કરાર: જર્મનીએ પોતાના પુનરુત્થાનની લગભગ શરૂઆત કરી દીધી અને બ્રિટને યુરોપમાં સત્તાવુલ્લા જાળવવા દીર્ઘદષ્ટિભર્યો પ્રયાસ આદર્યો. એણે બે મુદ્દાઓ ખ્યાનમાં રાખ્યા: રશિયાને બાકાત રાખવું અને જર્મનીને ક્લાન્સ બ્લોકે સમાન રથાને મૂકવું. આ કરારનો હિટલરે ૧૯૩૬માં ૩૬-પ્રદેશના સૈન્યીકરણ દ્વારા ઇન્કાર કર્યો.
૧૧. બ્યારે સંઘની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી હતી ત્યારે થયેલા 'કેલોગ પેકેટ' જેમાં અમેરિકાએ પણ ભાગ લીધો હતો-રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યનીતિના હથિયાર તરીકે લડાઈનો સદંતર ત્યાગ થયો. જેમ બધાં કરુણાન્ત નાટકોમાં હોય તેમ આમાં પણ આપણને બાજીપલટનાં તરવોનું દર્શન થાય છે. બ્રિટને તેના કાર્ય ગાંઠે અતિ વ્યાપક બંધનો (sleeping reservations) મૂક્યાં. અમેરિકાએ 'મનરો' ડોક્ટ્રિન પર ભાર મૂક્યો.
૧૨. હવે આપણે શસ્ત્રસંન્યાસપરિષદોનું ખેદજનક પોષણ-પર્ણ નિહાળીએ. વિજેતાઓનો સમય બદલાતો દેખાય છે અને જીતતાર અને હારનાર બંનેમાં કોને ક્યાં દુઃખે છે તેનું દર્શન અહીં જ થાય છે.
૧૩. સરમુખત્યારીનો હિંમ્મ ચતાં લોકસત્તાનું મુદ્દાન ખસતું લાગે છે, અથવા બીજું રૂપક વાપરીએ તો લોકશાસન

૪૬ થયું લાગે છે. જે લોકસત્તાનો ફ્રેન્ચ વિશ્લેષ બાદ જન્મ થયો, જેનું ૧૯મી સદીની શરૂઆતના કૌતુકપ્રેમીઓએ (Romanticists) નામકરણ કર્યું, જેને ટેનિસન, રિલ્કિયર્ન અને વૉલ્ટ વિહ્ટમેને હાલરડાં ગાઈ મોટી કરી; પેરીસ ફેશનના શણગાર સજી અમેરિકામાં બબકાજ ધ્યાલતી એ ગોરી, જેના તરફ સામ્રાજ્યવાદી ચારણોએ સ્ત્રીબહુમાનતા ઉભરા દાલગ્યા, અને જેને માટે ૧૯૧૭માં ફિલસૂફ-શાસક વુડરો વિલ્સને બખ્તર સભ્યાં તે સ્ત્રી યૌવન ખોઈ (આપણી લોક-કહેતીમાંની જુવાની શોધતી વાંકી વળા ગએલી ડોસી જેવી) ૪૬ બનવા લાગી. કારણ, સરમુખત્યારી રાજ્યો એકલાંમાં જ નાગરિકોએ તેમની સરકારને અનુકૂળ થવું છટ હોય છે એમ નથી પણ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સમાં પણ લોકશાસનના કટલાક મૂળબૂત સિદ્ધાંતોને ધ્રુગાવી દેવામાં આવ્યા હતા.

૧૪. છેવટ, ચિકરત આપવાના પીઠબળ સહિતના સામુદાયિક સંસ્થાનું (Collective Security) જળારદરત પ્રહસન તો આપણાં મનમાં એટલું તાજું છે કે એની પર વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

મહેલાં ૧૯૩૧માં જપાન સામે, પછી ૧૯૩૫માં ઇટલી સામે, અંતે ૧૯૩૬-૩૯ના સ્પેનિશ વિમહમાં જિતદરમ્યાનગીરી કરવાની બાબતમાં, એમ સર્વ એનાં પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણો છે.

—અપૂર્ણ

ગાંધી—ગ્રન્થ—સૂચી

[અનુસંધાન ગતિકના પૃ. ૮૨માંથી પૃષ્ઠ]

Ralph Fox : British Imperialism.

Joan Keecham (?) Colonial Policy of Great Britain.

Palme Dutt : India. (Shortly to be published by Gollancz, London)

G. D. H. Cole : Intelligent Man's Guide through World Chaos. (Gollancz)

Major Basu : Rise of Christian Power in India—in five volumes, (Contains important documentary material.)

„ „ Ruin of Indian Trade and Industries (Pub. Modern Review)

Mrs. Besant : India : Bound or Free (Putnam, New York)

„ India : a Nation

„ The Future of India

„ The Case for India

- Clarence M. Case : Non-Violent Coercion
(Philosophy and history of passive
resistance in all fields. Two chapters:
on Gandhi) Century Co. New
York, 1923
- Upton Close : Revolt of Asia. Putnams, New
York. The Indian National Congress
Ganesan, Madras
History of the Indian National
congress (1935)
- Tarakuath Das : India in world politics
The Viking press, Hubesch, New
York, 1924
- Sir William Digby : Prosperous India (Ba-
sed on official records, exposes the
British exploitation of India.) 1900
- Valentine Chirol : The Indian Problem.
- Rev. Fred. B. Fisher : India's Silent Revol-
ution, Macmillans 1919.
- H. M. Hyndman : The Awakening of Asia.
Bony & Liveright, New York.
- Keir Hardie : India. Viking Press, Hubesch,
New York.
- Ramsay Macdonald : Government of India
Viking press, Hubesch New York, 1920.
- „ The Awakening of India (Advocates

Dominion Status for India) Hodder and Stoughton, London, 1910

Sunderland : India in Bondage (Pup. R. Chatterjee, 91 Upper Circular Rd. Calcutta, 1928.)

J. A. Spender : The Changing East. Frederick A. Stokes, New York, 1928.

Dr. V. H. Rutherford : Modern India; its problems and their Solution. Labour Pub. Co, London, 1927.

H. W. Nevilnson : The New Spirit in India. Harpers, London

Parker J. Moon. Imperialism and World Politics Macmillans. 1926

Radha Kumud Mukerji : Fundamental Unity of India. Longmans, 1913

Dhan Gopal Mukerji : My Brother's Face.
Ethel Mannin : Women and the Revolution (chapter on Indian womens' fight for Freedom)

Lajpat Rai; Unhappy India (Reply to Miss Mayo's 'Mother India') Banna Publishing Co.

" England's Debt to India. Hubesch, New York

" The Future of India

Sister Nivedita : The Web of Indian Life. Longmans

Max Muller : What Can India teach Us ?

A. A. Macdonell : India's Past (India's intellectual History) Oxford Univ. Press, 1927

R. C. Dutt : Civilization of India

Edmund Burke : Speeches on India

Macaulay : Essays on Clive and Hastings and the famous minute on Education (Any good History of India)

Badrul Hasan : Drink and Drug Evil in India (Foreword by Gandhiji) Ganesan, 1922

Ellen ne la Motte : Opium Monopoly Ethics of Opium. Century Co, New York
 • League of Nations and International Labour office Publications (particularly those on labour conditions)
 Whitley Commission Report.

Simon Report J.P.C. Report. Report of the Wards Committee on education etc.
 Books on Indian Art, by Havell, A. Coomaraswamy, Vincent Smith and others.

Works of Rabindranath Tagore.

Biographical and critical studies of Tagore by Edward Thompson, Radhakrishnan, B. K. Ray, Ernest Rhys and others

—ଅଧ୍ୟାୟ

નિ ક ષ

સ્વસ્થ વિવેચન અને કાવ્ય જોડું ગદ્ય

‘ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો ’ ગુજરાતી વિવેચનનું મૂલ્યવાન અને અન્વેષણનું નમૂનેદાર પુસ્તક છે. વિવેચનવિષયની સીમાઓ નક્કી કરી, તેનું પૃથક્કરણ કરી, પ્રત્યેક અંગની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરતા લેખો, બાવણો અને થોડા પ્રંધોમાં આગળ તરી આવે એ કોઠિનું આ પુસ્તક છે. નિરૂપણની રીતિ શાસ્ત્રીય છતાં નવી છે. શ્રી. રામનારાયણના વિષયની મર્યાદાઓ છે, પણ તેમાં રહી અર્વાચીન કવિતાની ઐતિહાસિક અને રૂપવિષયક ચર્ચા તેમણે સમાવી દીધી છે. કાવ્યના સ્વરૂપને અને છેલ્લા પ્રકરણમાં પ્રકારોને નજર આગળ રાખી, તેના ચર્ચા ખાતર વિભાગો કરી તેને વર્ગી રહેવાથી વ્યક્તિઓને, સામાજિક ખેતોને, ઐતિહાસિક ક્રમને, વિશેષ પ્રનિષ્ઠિત કાવ્યોને મર્યાદિત સ્થાન મળ્યું છે.

કવિતાના રમૂસ અંગમાંથી સૂક્ષ્મ અંગો તરફ જવાની પદ્ધતિ, સૌથી સમગ્રઅરેલી લાગવાથી, અં રામનારાયણે સ્વીકારી છે. તેને લીધે ખીજી પદ્ધતિમાં કદાચ રહી જત કે ગૌણ ખની જત તે વિષયોની ચર્ચાને સારું મદત્ત મળ્યું છે. ખીજી જ વ્યાખ્યાનમાં નોંધે છે કે નવીન કવિતામાં ખોસાતી બાપાના શબ્દો આવે છે, ખોસાતી બાપાની છટ્ટા આવે છે, પ્રાન્તિક શબ્દો અને છટ્ટાઓ પણ પ્રચલિત થઈ છે, તે આવકારપાત્ર છે. સાથે ઉમેરે છે કે “ દું વડંઝવર્યની પેઠે માત્ર વાતચીતમાં ખોસાતી બાપાને

પક્ષપાત કરતો નથી, એ મત મને માન્ય પણ નથી. કવિ જેમ વસ્તુ અને ભાવની પસંદગી કરે છે તેમ જ આખી એટલે બોલાતી અને લખાતી આખી લાપામાંથી શબ્દોની પણ પસંદગી કરે છે, અને ઔચિત્ય સિવાય તેની પસંદગીને બીજું કંઈ બાંધન કે મર્યાદા હું સ્વીકારતો નથી, એટલું જ કહેવા માગું છું. " શબ્દપસંદગીમાં ઔચિત્યનું ધોરણ એ સાચું ધોરણ છે, પણ પ્રશ્ન દેખાય છે તેથી વધુ લેડા છે અને તેનો ધારો કરીને જ શ્રી. રામનારાયણ રહી ગયા છે.

The best part of human language, properly so called, is derived from reflection on the acts of the mind itself. It is formed by a voluntary appropriation of fixed symbols to internal acts, to processes and results of imagination, the greater part of which have no place in the consciousness of uneducated man; though in civilized society, by imitation and passive resemblance of what they hear from their religious inspectors and other superiors, the most uneducated share in the harvest which they neither sowed nor reaped.*

પ્રાન્તિક શબ્દો, રૂઢ પ્રયોગો અને બોલાતી બાપાની છટાથી આધુનિક કવિતામાં નવતા લાગે છે. તેને માટે મગતા બંધાઈ છે, અને તાત્કાલિક તે તેનું આકર્ષણ વધુ છે. ખરી રીતે તે દક્ષપતરાગ પછી ગોવર્ધનયુગની કવિતામાં પણ-પ્રો. હાકોરમાં તેમ નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ અને કલાપીમાં—વાતચીતનો ઢાળ આવે છે.

હાની રૂઢે, હાની રૂઢે, બેટી ! પીડા કાઢે તને કાપી !

મુવા તાવે કદી સુવા નિરાંતે ના લડને રીધી.

(નરસિંહરાવ : હજાયલી વિધવા અને તહેવું માંદું બાળક)

* કોલરિજ, બાયોગ્રાફિયા લિટરેરિયા, પ્ર૦ ૧૭.

“ હાં હાં ! ” યયો પલ્લુ ધ્વનિ કંઈ પાસ તેની,
 ને હસ્ત કો યુરુપના કર્યો હલાયો;
 એ બાઈ બોલી, “ નવ કૈં તુજને નહું હું,
 માલેક હું મુજ ચરીરની, બાઈ, બ હું.”

(કલાપી : મહાત્મા મૂળદાસ)

શુભામો કાયદાના છે ! લાગ એ કાયદો કેનો ?
 શુભામોને કહું હું શું ? હમ્મારા રાહ ન્યારા છે !
 નહો બહોજલાલીના, નહો કીર્તિ, ન ઉલ્કૃતના
 હમે લોભી છીએ, ના ! ના ! હમ્મારા રાહ ન્યારા છે !

(કલાપી : અમારા રાહ)

ગોવર્ધનયુગના કવિઓએ આત્મલક્ષી કવિતામાં વાતચીતની
 બાધા અને છટા કવચિત જ આણી છે. આજના કવિને ખરો લાભ
 તો અગેય કવિતાના વિકાસનો મળ્યો, કેમ કે અગેય રચના વાત-
 ચીતની છટાને વિશેષ અનુકૂળ આવે છે. શબ્દશક્તિ, લયશક્તિ
 ઠસી જોતા જમાનામાં, મંથનકાળમાં-નવતા તરીકે વાતચીતની
 છટા પલ્લુ કવિતાએ અનુભવી જવા જેવી ખરી. પલ્લુ હું માનું
 હું કે નાટ્યોચિત કે હાસ્યક કવિતા સિવાય કાવ્યમાં નથી રથાન
 વાતચીતની છટાને કે નથી રથાન વક્તાની છટાને.

ખજરદાર એક રીતે ગયા જમાનાના કવિ ગણાય. તેમની
 કવિતામાં સરળ-પ્રાન્તિક નર્સી-શબ્દોમાં જેટલું ચિન્તન છે તેટલું
 બાએ બીભ કાષ્ટ આધુનિક કવિમાં હોય, એટલે સુધી કે એ
 સરળતા કાવ્યોની અતિપરિચિતતાને લીધે ખામી બની જાય છે !
 શ્રી. ખજરદાર તો કદાચ એમ જ કહે કે તમારો વિષય ગંભીર
 બહે હોય, તમને સરળ બાધા વાપરતાં થાય છે શું ? શ્રી રામ-
 નારાયણે ‘ સુન્દરમ્ ’માંથી સરળતાનો નમૂનો લીધો છે, તે કરતાં
 તેમના પુરોગામી ખજરદારનો ‘ બજનિદા ’માંથી (‘ લૂંટ, ’ ‘ સુર-

સંદેશ ' ' સાહેબની સુરખુદી ' જેવા કાવ્યનો) લીધો હોત, તો કવિતામાં સરળતા લાવવાના તેમના સખળ પ્રયત્નને ન્યાય થાત.

ખીન્ને મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ફેન્સી અને ઇમેજનેશનનો, તેમાં એ બેક રખૂ કરનાર કોલરિજને નહીં અનુસરતાં વર્કઝવર્થ અને એબરક્રોમ્બી જેવા વિવેચકોને વ્યાખ્યાતા અનુસરે છે.

એ બે વસ્તુઓએ બિન શક્તિઓ હોય એવો ભાસ થાય છે ને કંટલાક એમ માને પણ છે. અહીં એ સંબંધી ચર્ચાને અવકાશ નથી. પણ મને યથાર્થ લાગે છે કે બંનેની જનકશક્તિ એક જ કલ્પના છે, અલંકારમાં કલ્પના નાના વર્તુલો દ્વારા તરંગે જોડે છે અને સમસ્ત કાવ્યવસ્તુમાં તેનું ઉદ્દયનવર્તુલ વધારે વિશાલ હોય છે.*

* " Repeated meditations led me first to suspect, (and a more intimate analysis of the human faculties, their appropriate marks, functions, and effects matured my conjecture into full conviction,) that Fancy and Imagination were two distinct and widely different faculties, instead of being, according to the general belief, either two names with one meaning, or, at furthest, the lower and higher degree of one and the same power. "

કોલરિજ, બાયોગ્રાફિયા લિટરેરિયા, પ્ર૦ ૪

It is not easy to make out exactly what is or has been meant by the qualitative distinction between fancy and imagination.

+ + +

It should be noted that Wordsworth's mature opinion, in the admirable preface of 1815, after first classing them together as one of the " powers requisite for the production of poetry," discriminates imagination and fancy chiefly by their effects.

Abercrombie : The Idea of Great Poetry.

એકંદરે, બહારની ચર્ચા ગુજરાતીના ધરમાં શ્રીરામનારાયણે નથી આણી તે ઠીક જ કયું છે.

અંગ્રેજી કવિતાના દ્વાસિક અને રોમેન્ટિક ભેદો પણ શ્રી. રામનારાયણને ગિનજરૂરી લાગ્યા છે. 'પૂર્વોલાપ'ની પ્રસ્તાવનામાં એ અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો. અહીં એ પ્રશ્નને લાંબો છેલ્લો નથી. પણ તે પોતે વિવેચક તરીકે કયા વિશિષ્ટ પ્રકારના છે તે સમજવા આ મુદ્દો બહુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. શ્રી. વિજયરાયે દ્વાસિક અને રોમેન્ટિકના ભેદના ગંડાણ પર અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતા ઉપર જ એક સરસ નિર્ગંધ લખ્યો છે.* રોમેન્ટિક શૈલીનાં લક્ષણ તરીકે કવિતાનું અરપટ મધુર વ્યંજન અને કવિનું રસના પ્રવાહમાં તથાનું શ્રી. રામનારાયણે ગણાવ્યાં છે; તે લક્ષણો ઉપર બાર મૂક્યો જણાય છે; શ્રી. વિજયરાયે બંડટાંત અને નવીનતાની એપણાને મદદ આપ્યું છે. અર્વાચીન અંગ્રેજી સાહિત્યની અસરથી આ દૃષ્ટિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવી છે; તેથી રંગદષ્ટિ અને રૂપદષ્ટિના ભેદને ધ્યાનમાં રાખી અર્વાચીન કવિતાનું અવલોકન થાય એમાં કંઈ જોડું નથી. આપણે આ બેદોની મદદ વગર વિવેચન કરી શકીએ તો એક રીતે સારું છે, પણ નવીનતાની એપણા અને બંડખોર દૃષ્ટિ વધતી જાય છે ત્યારે આ રોમેન્ટિક, કૌતુક-પ્રિય સખ્દ વગર, તે સૂચવે છે તે બેદ વગર, આપણું વિવેચન ચલાવી શકીએ ?

અંગ્રેજી વિવેચનવિષયક ચિન્તન તરફ શ્રી. રામનારાયણનું વલણ પ્રાચીન અસંકારિકો માટે તેમનો પક્ષપાત સૂચવે છે. વ્યાખ્યાનોની પદ્ધતિ જ એ પક્ષપાતને આભારી છે. વિભાગવાર સુશ્લિષ્ટ વિચારણા છે માટે જ નહીં, પણ આપણા અસંકાર-શાસ્ત્રને બંને તેટલું અનુસરવાથી, અસંકારશાસ્ત્રના બંને તેટલા વિનિયોગથી, આ મંત્ર બેવડો શાસ્ત્રીય બન્યો છે, એ અનુસરણ

* વૃદ્ધ અને દેવકી, પૃ. ૧૧૧

અને વિનિયોગમાં કૃત્રિમતા અને દાસત્વ નથી એ એના મોટા ગુણ છે. સ્વતંત્ર આત્મીય નિર્ણયો માટે વિવેચકનો તે આગ્રહ સૂચવે છે. વળી આપણા અલંકારશાસ્ત્રમાં કેટલું ચિરંજીવ તે આવી ચર્ચા અને પ્રયોગથી જ તરી આવે. પ્રાચીનકાવ્યમાળાના સંપાદકો કરતાં સર રમણભાઈને અને તેમના કરતાં શ્રી. રામનારાયણને આ પ્રવૃત્તિમાં વધારે સફળતા મળી છે.

એક તો, શાસ્ત્રમંત્રિ છતાં કૌતુકપ્રિય, રંગપર કવિતાનું તેમને આકર્ષણ સમજાયું છે, અને આ વિષયમાં અંતઃકરણ-પ્રવૃત્તિને પ્રમાણ ગણી તેમણે વિવેચન કર્યું છે. લાગણી અને સંયમની ચર્ચા અતિ મહત્ત્વની છે, અને કરતાં બહુ માતાઈ તદ્દયતા જાળવી ઝીણું વિવેચન કરી શક્યા છે:

લાગણી ભોગવવી અને સર્જવી એ બંને સિદ્ધ વ્યાપારો છે. અલબત્ત સર્જવાને માટે લાગણી ભોગવેલી હોવી જોઈએ. પણ ભોગવવું એ જ સર્જવું નથી. ખીતું લાગણીને સર્જવા માટે તેને આખી સમજાવી જોઈએ. આખી સમજાવી એટલે સમસ્ત જીવનની દૃષ્ટિએ તેનું રહસ્ય સમજવું, સમસ્ત જીવનમાં તેનું સ્થાન સમજવું, આહુ સખ્દ વાપરું તો તેનું મૂલ્યાંકન કરવું. આ વ્યાપાર જ એવો છે કે તેમાં એક લાગણી જીવનના દૃષ્ટિબિન્દુથી પરિચિત્ત થઈ જાય. આવું કવિમાનસ તેમાં દિશા કે હોકાયત્ર વિના અવરા થઈ તણાઈ શકે જ નહિ સિવાય કે એ લાગણી જ પ્રેમ કે શક્તિનો ચેડે જીવનનું જ રહસ્ય હોય અને તેથી કવિ તેમાં ચેતાના માનસને બાણી જોઈને વહેવા દે! અને છતાં તેમાં પણ એક અતંત્ર અપવહન તો ન જ યાય, કારણ કે તે લાગણીનો ખરેખરો અનુભવ અત્યારે નથી આસતો પણ તેનું સર્જન ચાલે છે. સર્જન-વ્યાપાર જ હું એવો માનું છું જેને લીધે કવિમાનસનું લાગણીમાં અતંત્ર અપવહન ન થઈ શકે. પણ આથી સિદ્ધ, કલાને કાંઈ સંયમની જરૂર છે એવું હું સ્વીકારી શકતો નથી. સંયમની ખાતર સંયમ હું માનતો નથી કાવ્યમાં જો કંઈ આસ્વાદ્ય છે તે લાગણી છે, નહિ કે લાગણીનો સંયમ !*

લાગણીમાં માનસનું અપવહન કલાને ક્ષતિકર છે એ સામાન્ય સિદ્ધાન્તમાં પ્રેમ અને ભક્તિ કંઈક અપવાદરૂપ શ્રી. રામનારાયણ ગણે છે. આમાં જે થોડી છૂટ પ્રેમ અને ભક્તિ માટે જણાવી છે તે સર્વ આત્મપર કવિતામાં હોય તેમાં મને આશ જણાતો નથી. પણ આપણા વિવેચક તો આત્મલક્ષીપર-લક્ષીનો ભેદ પણ સાસ્ત્રના લકડીથી ઊરાડી દેવા માગે છે :

કલામાં સામાન્ય અને વિરોધ સમન્વય પામે છે, ... કલા અત્યંત સામાન્ય સત્યને અત્યંત વિદિષ્ટ રૂપ આપે છે... કલાનું વક્તવ્ય સામાન્ય ન હોય, કલાનો અંતગત અનુભવ સાધારણીકૃત ન હોય, તો તે સર્વમાન્ય થાય કેવી રીતે ? પણ વળી તે અનુભવને અત્યંત વિશિષ્ટ મૂર્ત રૂપ ન મળ્યું હોય તો તે પ્રત્યક્ષ અને આસ્વાદ્ય કેવી રીતે બને ?

સર રમણુભાઈએ આત્મલક્ષી કવિતાના વ્યાપારને મૌલિક મણી પરલક્ષી કવિતાનો ભેદ ગોણું જનાવી ઠીધી ઠતો. શ્રી રામનારાયણ સાધારણીકરણ એટલે વસ્તુતાએ પરલક્ષી કવિતાના વ્યાપારને મૌલિક ગણી આત્મલક્ષીનો ભેદ ગોણું જનાવી દે છે. મને લાગે છે કે કવિ તદ્દન મૌલિક, કેવળ ખાનગી-પોતાને જ જાણીતી-સાગણી કાવ્યમાં વ્યક્ત કરે, તો પણ કેવળાપલો જાવક કંપના જાગૃત કરી રસાસ્વાદ કરશે. આ મતભેદ મૂલ્યગત છે. કવિઓની વ્યક્તિવિશેષોની સંવેદનશીલતા ઉપર જ સમાજના સંસ્કારવિકાસનો આધાર રહે છે, આપણી કવિતાસમૃદ્ધિનો આધાર છે, એમ માનું છું, તેથી સાધારણીકરણ જેવી કાંઈ ખટપટમાં પણ વગર કવિએ મુક્તમાં મુક્ત, -કોઈને ય ના થઈ હોય એની સામતી હોય તો મ શું ! -સાગણી અનુભવ વ્યક્ત કરવો, અને કવિ પોતે જ રચનાકાળ પછી એ અભિ-વ્યક્તિ પૂરતી, સકંચ તેટલી, થઈ છે કે નહિ તે વિચારી લે. આખી રોમૅન્ટીક કાવ્યપ્રણાલી આવા આમલમાંથી જ ઊગી છે. આ

આમહ વાજખી ના હોય તો પણ કૌતુકપ્રિય કવિતાને સમજવાને વિવેચકે આ દષ્ટિકોણ રાખવો પડશે.

આમ છતાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રકારોના આધારિ, જ્યાં ત્યાં અરપદ્ય વ્યંગ્યાર્થની દાલ ધરતા કવિપદસાક્ષ્યુઓને, દેખાદેખીથી રાગડા કાઢતા અનુકરણપદ્યુઓને, આ વિવેચકે ઠીક સૂચના કરી છે કે—

‘અમ વ્યંગ્યાર્થ કાં તો વાચ્યાર્થમાંથી ને કાં તો લક્ષ્યાર્થમાંથી નીકળે; વાચ્યાર્થ કે લક્ષ્યાર્થ જ એકસ ન થઈ શકે તે છતાં અંદરથી અરકુટ વ્યંગ્યાર્થ નીકળે છે, એમ કહેવું એ ભાષા અને અર્થનો સંબંધ નહિં સમજવા બરાબર છે. *’

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્ર તેમને ઉપયોગી દષ્ટિક્ષક આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યથી થયેલા ફેરફારો એ દષ્ટિકોણથી ચોક્કસ વર્તી શકે છે, અને ઉપલી કંડિકામાં છે તેમ યોગ્ય માર્ગદર્શન કરાવે છે. અંગ્રેજી ઉપમાનની અસરથી આપણી ઉપમાઓમાં ઉપમેય-ઉપમાનનું સમતોલપણું મયું, અને જો કે તેથી નવું સૌન્દર્ય આવ્યું હશે તો પણ એ રીતમાં મૂળ વસ્તુ છુલાખ આડે જતરી જવાનો ભય રહેલો છે. કેટલીક વખત તો નવી કવિતા એવી સિદ્ધિ-તદ્ગુણ કે ‘બળતાં પાણી’ જેવા કાવ્યમાં-દેખાડે છે કે પેલો પ્રાચીન અલંકારશાસ્ત્રનો દષ્ટિકોણ જ બદલવો પડે. આવી વખતે શ્રી. રામનારાયણનું મંથન રસમય બને છે અને પ્રુદ અલંકારશાસ્ત્રનું જ બળે શોધન થાય છે.

શુજરાતી કાવ્યના સુક્ષ્મ ઉપાદાનની અને શુજરાતી કાવ્ય-રૂપોની ચર્ચા મનનીય છે. કોઈક જગાએ શંકા વા મતભેદને સ્થાન છે. દાખલા તરીકે શુદ્ધ ભજનને ધાર્મિક આખ્યાન સાથે મેળવી દેખને બીજાની મર્યાદા તે પહેલાની હોય એમ સમજાય છે, કુદ-

રતનાં કાવ્યો વિશેના વિધાનમાં વધારે મંબીર મતભેદને અવકાશ છે. આપણા લોકો સૈકાંથી યાત્રા કરતા આવ્યા છે અને પ્રકૃતિ-સૌન્દર્યની અસર તેમના માનસ ઉપર થઈ હશે. એથી વિશેષ અસર, સામાન્ય રીતે, ગદ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓ ઉપર થઈ હોય એમ સાગતું નથી. પારમાર્થીઓ, ઋતુગીતો, ઋતુવિલાસો એ ધણુંખરું અસંકારથી આકર્ષક પણ રૂઢિગદ્ છે, અને કવિ-ઓનો પોતાનો અનુભવ તેમાં પ્રવેશતો હોય એમ સાગતું નથી. આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં પ્રકૃતિસૌન્દર્ય, પ્રકૃતિવિલાસ તરફ સમાન વલણ છે, અને કાલિદાસના સમયમાં એવું હશે, પણ ગુજરાતની સોળગા, સત્તરગા, અઠારમા સૈકાની કવિતામાં એવું સમાન વલણ જવલ્લે જ જોવામાં આવશે. અને શૂમિકા તરીકે પ્રકૃતિવર્ણન આપે છે તે પણ આંખ અગર કાન આગળ ખડું થઈ જાય એવું સુરેખ સચોટ નથી આવતું. એટલે પ્રકૃતિકાવ્યો એ હાસના જમાનાના સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે એમ કહેવામાં મને બાધ જણાતો નથી. દરિયા તરફ આપણા જૂના કવિઓનું વલણ જ (જે તેમણે નોંધ્યું છે) તેમના સામાન્ય કથનની વિરુદ્ધ જશે. દરિયો વિશાળ નિરવધિ ભયંકર હતો, એડે ત્યારે; પણ તેના સૌન્દર્ય તરફ તો કવિ મૂક રહ્યો જ ને !

દામ્પત્યરત્નનાં કાવ્યો વિચારતાં આ યુગને જાણે એવી અને જાહેન-બાઈનાં કાવ્યો વિચારતાં સુષ્મા માનસસાગરની એટલે તે પણ આ યુગને જાણે એવી દૃષ્ટિ થી રામનારાયણે રચી કરી છે અને વિદ્યાર્થીને બહુ ઉપયોગી પાંચમા વ્યાખ્યાનમાં મહાકાવ્ય, આખ્યાન, ગરબી ઉપરના તેમના વિચારો સવિશેષ મનનીય છે.

આ બધી ચર્ચામાં કઠોરતા ક્યાંયે નથી. સાહિત્યક્ષેત્ર એટલે જાર જૈયા અને તેર ચોડા; સાહિત્યકારો બહુ પટુકરણ, કૃંજા હૈયાના, જોતજોતામાં આર્દ્ર કે ઉમ થઈ જાય એવા છતાં

આ પાંચે વ્યાખ્યાનોમાં શ્રી. રામનારાયણ આદર્શ અન્વેષકને શોભે એવી સૌમ્યતા ધારણ કરી શક્યા છે. કોઈ પણ અભિ- પ્રાય અભિમાનથી કે દુરાગ્રહથી કે ગુરુવાક્ય પેઠે તેમણે રળૂ ક્યો નથી. પોતાના કોઈ પણ વેણમાં કડવાટ ના આવે તે માટે સજ્જનની ચીવટ રાખી છે. ભાર્મ-ગદ્યનાં કાવ્યોમાં આત્મ- પ્રતારણાનું ભયરયાન બતાવતાં તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે કોઈ વ્યક્તિ કે કાવ્ય ઉપર ટીકાં ઉદ્દિષ્ટ નથી. દેશભાવનાનાં કાવ્યો અંગે લખે છે: “કશું તહોમત મૂક્યા વિના, દિશા બતાવવા માટે મારે અભિપ્રેત છે તે કરતાં વધારે ખરાબ શબ્દ વાપરું તો, તેમાં ડંકાસ આવી જવાનો સંભવ છે; તેનાથી ચેતતા રહેવું જોઈએ.” આ અને આગળ આપેલાં અવતરણો સૌમ્યતા ઉપરાંત લેખકનો સ્પષ્ટતા માટે આગ્રહ દર્શાવે છે. અન્વેષક માટે આ આદર્શ ધોરણ છે. પોતાના મતનું પોતાની શૈલીએ ખરાબર અનુકરણ કરવું જોઈએ. જે અભિપ્રેત છે તે જ વાણીમાં ઊતરવું જોઈએ. તેમાં ઉત્સાહ અને લાગણીનું સ્થાન બહુ મર્યાદિત છે અને તેની માત્રા વધી ન જવી જોઈએ. ગદ્યન ન થઈ જવાને, અગ્રાણ ન થઈ પડવા માટે શ્રી. રામનારાયણે રાખેલી કાળજી આવા અન્વેષણના અંતરે ઉત્તમ ગુણ ગણાય. મારા એક તરુણ મિત્રે આ શૈલીના રંગનાં અભાવની ક્ષરિયાદ કરી હતી. ખરી વાત છે. આ પુરતકમાં રંગ નથી. હું મારા મિત્રને કહું છું કે ભવિષ્યમાં જે વિદ્યાર્થીઓ થાય તેમણે તેમના મહાનિબંધાદિમાં આ જ શૈલીનું અનુકરણ કરવું ધટે. રા. કેશવલાલમાં રંગ વધારે પડતો છે. રા. નરસિંહરાવમાં સંક્ષિપ્તતા નથી. નિરાડંબર, નિરાવેગ, સરળ, સ્પષ્ટ, સૌમ્ય અને સુશ્લિષ્ટ ગદ્ય, મધ્યમ શૈલીનું ગદ્ય, ગંભીર વિચારણા, ચર્ચા, નિવેદન, વ્યાખ્યા માટે આદર્શ ગદ્ય

૧. ‘મહાનિબંધ’ આપણે ‘ચીસિસ’ માટે અને ‘બૃહત્તિબંધ’ ‘દ્વીટિક’ માટે પ્રચલિત કરી શકીએ તો સારું. પહેલો અહીં એ જ અર્થમાં વપરાયો છે એ વાચકો ભેઈ શકશે.—સં. માનસી.

છે. બાકી આ શૈલીમાં 'જૂઠું અને કેતકી' નેવો રંગ હોત
તો આ લેખ સખતાં વર્ગો પીતી ના જાત.

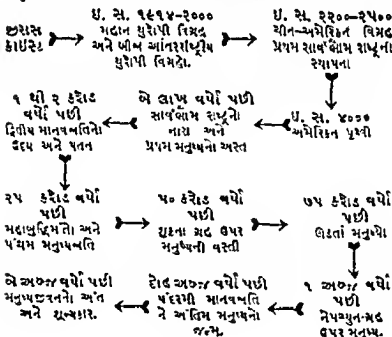
તા. ૧૭-૧૦-૧૯૩૬.

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

માનવજીવનની એક કથા

Last and First Men, by Olaf Stapledon. Penguin
Books Limited, London.

કાંઈક આધુનિક વિજ્ઞાનના વિકાસથી દોરવાઈ, કાંઈક
અત્યારનાં જગતનાં રાષ્ટ્રોની પરિસ્થિતિ ઉપરથી, કાંઈક માનસ-
શાસ્ત્રના અભ્યુદયેલા બેદો ઉપરથી અનુમાન બાધી, પણ મુખ્યત્વે
કરી ઠંડપનાતરંગોને તદ્દન અસંભવિત ન લાગે તેવી દિશામાં
સદરાતી, આલાક રોપડને 'સાર્ટ એન્ડ ફર્સ્ટ મેન'માં મનુષ્ય-
જીવનનું અવિષ્ય બાખ્યું છે. તેજસ્વી ઠંડપનાથી વર્ણવાયલા
અનેક પ્રસંગો, અને આશ્ચર્યકારક તો એ સંભવિત એવી બાવિ-
જીવનની પટનાના ઉદ્દેશો, આખા પુસ્તકને એક ઉત્તમ તરંગશીલ
કથાની શ્રેણીમાં સડેને મૂકી દે છે. એ બાવિજીવનનાં સીમાચિહ્નો
પુસ્તકને આધારે કાંઈક આ રીતે દર્શાવી શકાય.

સ્ટેપડન-ચક્ષુએ જોતાં માનવીજીવનનાં આ બે અબજ વર્ષોમાં શી શી શક્યતાઓ રહેલી છે તે હવે જોઈએ.

વિલય અને યુનજીવન

આબધી બે અબજ વર્ષ પછીનો અંતિમ મનુષ્ય કહે છે કે મનુષ્યજાતિ અઢાર વખત ઊગી અને આથમી. દરેક જીવનના ઉપઃ અને મધ્યાહ્ન કાળે મનુષ્યે હિચ્ચતર જીવન ધડવાના પ્રયાસો કર્યાં ને ધણી વખત તેમાં તે સફળ થયો. પણ દરેકના અંતમાં કારુણ્ય રહેલું હતું. કોઈક વાર ગમે તેટલી હિચ્ચ જીવનાઓ કેળવવા છતાં આંતરકલહથી લડીલડીને તે નાથ પામતો અને કેટલીક વાર કુદરતી બળો ઉપર સરસાઈ મેળવવા છતાં કુદરત તેનો પરાજય કરતી. આમ પૃથ્વી અને મંગળ વસવા યોગ્ય ન રહેતાં તે શુક્રના ગ્રહમાં વસવા ગયો અને વૈજ્ઞાનિક બળો વાપરી મહોનુઃ માર્ગમાં પણ તે થોડા ફેરફાર કરી શક્યો. અંતે નેપ્ચ્યુનમાં ધણે કાળ વીતાવ્યા પછી સૂર્ય પોતે જ તૂટી પડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ને અંતસમયની દીપશિખા જેમ અધિક પ્રકાશ આપી ધુમાડા જાય, તેમ સૂર્ય પણ પોતાની પ્રચંડ આખરી જ્વાલાઓમાં ગ્રહોને સમાવી દઈ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો.

અમેરિકન દિગ્વિજય

ખ. સ. ૨૦૦૦થી ૪૦૦૦ના ગાળામાં અમેરિકાએ પૃથ્વી ઉપરનાં લગભગ બધાં રાષ્ટ્રો જીતી એક સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર સ્થાપ્યું. તેનો ઇતિહાસ કાંઈક આ પ્રમાણે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહોથી યુરપ બ્યારે તદ્દન નબળું પડી ગયું ત્યારે ચીનના એક યુવાન વૈજ્ઞાનિકે એક નાશકારક યંત્ર યુરપના વૈજ્ઞાનિકોની સભામાં રજૂ કર્યું. દરખીન અને જાંદક સરખું આ યંત્ર પર-માણુછેદનમાંથી મળતી અખૂટ શક્તિનો ઉપયોગ કરતું. ગમે તે સજીવ કે નિર્જીવ વસ્તુ તરફ આ યંત્ર તાકી, તેમાંથી અદશ્ય

શક્તિપ્રવાહ છોડવામાં આવતો અને એક ક્ષણમાં નિશાન અમિસમર્પણ થતું. આ યંત્રનો પહેલો ઉપયોગ એક અમેરિકન વિમાની કાફલા ઉપર થયો, જે તેને પરિણામે કાફલાનું દરેક વિમાન ખરતા તારાની પેઠે ભરખ ચર્ષી ગયું.

પણ આ શોધનો ઉપયોગ પહેલી માનવજાતિ લગભગ પોતાના અંત સુધી ફરી વાર કરી શકી નહિ. પોતાની શોધનું ભયંકર પરિણામ જોઈ તે ચીનાઈ યુવાનને પોતા તરફ ધૂણા ઉપજી અને તે નાશકારક યંત્રનો અને તેને લગતા ઉત્સેખનો નાશ કરવા ને અગ્નિ પ્રકટાવાયો હતો તેમાં જ તેણે ફરી પડી આત્મવિ-સર્જન કર્યું.

અમેરિકન કાફલાના પરાજયનું પરિણામ અત્યંત ગંભીર નીવડ્યું એ પ્રજાએ હેલામાં હેલાં સંશોધનોને પરિણામે જે પ્રાણ-ધાતક વાયુઆ શોધ્યા હતા તેના ઉપયોગ યુરપની જૂમિ ઉપર અમેરિકાએ છૂટ્યા કથો અને માત્ર ત્રણ દિવસમાં યુરપ અને ઈર્લેન્ડની પ્રજા પૃથ્વીમદ્દ ઉપરથી અક્ષોપ થઈ ગઈ. બ્રિટિશ મદારાજ્ય પીંખાઈ ગયું. કેનડા અમેરિકન પ્રજામાં ભળી ગયું. દક્ષિણ આફ્રિકા અને હિંદ એક થઈ ગયાં અને ઓસ્ટ્રેલિયા તટસ્થ રહી સ્વતંત્ર થયું.

ત્યાર પછી પૃથ્વી ઉપર એક તરફ અમેરિકાએ અને બીજી તરફ ચીને સામ્રાજ્ય રચાયાં, પણ અંતે કેટલાક વિમહોને પરિ-ણામે એ બંને પ્રજા સમજૂતી ઉપર આવી અને અમેરિકન પ્રમુખ અને ચીનાઈ ઉપપ્રમુખવાળું સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર પૃથ્વી ઉપર સ્થપાયું. આમ પૃથ્વી સર્વત્ર અમેરિકન જતી ગઈ. વિજ્ઞાનમાં મોકોએ પુષ્કળ પ્રગતિ કરી, દરેક મનુષ્ય પોતપોતાના વિમાનમાં ઊડવા લાગ્યો અને એ રીતે મનુષ્યનાં હિંમન, શક્તિ અને ઉત્સાહને માર્મ મજતાં ટકાવ અને વિમદ વિસારે પડ્યાં. લગભગ ૫૦૦૦

વર્ષો આમ વીતી ગયાં તારે પૃથ્વી ઉપરનાં શક્તિઉત્પાદક મુખ્ય દ્રવ્યો કાલસો અને તેલ ખૂટવા લાગ્યાં. આંતરવિગ્રહ ફરી પાછો શરૂ થયો અને લોકોએ ઝેરી વાયુ અને જીવલેણ જંતુઓથી એક બીજાનો સંહાર કરી નાંખ્યો. માત્ર પૃથ્વી ઉપરના કોઈ કોઈ છૂટાછવાયા ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં મનુષ્યોની થોડી વસ્તી ટકી શકી. માનવસંસ્કૃતિ ધીરે ધીરે અસ્ત પામવા લાગી અને જંગલી જીવન પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં ફરી વાર શરૂ થયું.

પ્રથમ મનુષ્યનો અંત

આધન્રદાષ્ટનના યુગ પછી લગભગ એક લાખ વર્ષે પ્રથમ મનુષ્યજાતિના વંશજોએ દક્ષિણ અમેરિકામાં પાછી માનવસંસ્કૃતિ પ્રકટાવી. ગતયુગની સર્વ સમૃદ્ધિઓ મેળવવા આ વંશજો શક્તિમાન નહોતા. તેમનાં શરીર અને મન બંને પ્રમાણમાં નબળાં હતાં. લગભગ ૫૦૦ વર્ષના પ્રયોગો પછી પરમાણુઊર્જા કે પદાર્થ-વિનાશમાંથી ઉત્પન્ન થતી અખૂટ શક્તિ મેળવવા અને તેનો ઉપયોગ કરવા છંવટે તેઓ શક્તિમાન થયાં. ધરતીનાં ઊંડાણમાંથી મહામહેનતે તેઓ ધણું ખનિજ દ્રવ્યો મેળવી શક્યા, છતાં પ્રથમ જાતિના પહેલા ફાલ કરતાં તેઓ ઊતરતી કાટિના હોવાથી કુદરતી બળોની સામે જાણુ ટક્કર ઝીલી શક્યા નહિ. આ વખતે પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યની વસ્તી માત્ર દસ કરોડની હતી અને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર ફરી વખત સ્થાપી તેને સુક્તિપૂર્વક નભાવવું અને ખીલવવું એ પ્રથમ મનુષ્યના કામ સાથે સરખામણીમાં રમત જેવું હતું, છતાં તેમનાથી એ બની શક્યું નહિ. અંતે પૃથ્વીના થોડા ભાગોની ખાણોની માલિકી માટે તકરાર બિભી થતાં રાજ્યકર્તાઓ સામે લોકોએ બળવો જગાડ્યો. પરમાણુઊર્જાની ક્રિયામાંથી શક્તિ ઉત્પન્ન કરવું એક યંત્ર તેમને હાથ લાગ્યું અને તેના દુરુપયોગથી થતી ખુવારીના કથા, ખ્યાલ વગર, વિકરાળ દાવાનળ સરખી

ચક્તિ એ પંચગાંધી તેઓએ પ્રકટાવી, જેના ઉપર કાળુ રાખવો અચકચ હતો.

એ પ્રસયન્નાજાઓ એન્ડીસ અને રોડી પર્વતો ઉપર પ્રસરી અને જાંને અમેરિકન ખડોને ભરખી ગઇ. પ્રયંડ અગ્નિની માત્ર એક ચિખા પર્વતોમાંનાં અમુક દ્રવ્યોને લાગતી કે તુર્ત જ તેમાંથી બીજી દસ સદસ ચિખાઓ પ્રકટતી. આમ દરેક પહેલે વેમવાન યનો અગ્નિ ઉત્તરમાં બહેરિંગની સામુદ્રધુની વટાવી, એશિયા, યુરપ અને આફ્રિકા ઉપર ફરી વળ્યો અને આખી પૃથ્વીને પોતાની આતરણી ચૂંકા બેરવી. મહાસાગરો ઊકળવા લાગ્યા ને તેમની પેટાણ ધરતીમાં ભયંકર ઉત્પાતો થઇ રહ્યા. સુપુમ ન્તાજાગુખીઓ પણ યુગોની સમાધિ મૂકીને નાશ થયા અને અંગાર વરસતી આંખાએ પોતાનો કોપ દર્શાવી રહ્યા. આમ કુદરતનાં સર્વ રાદારી બોલો જાણું એક તાલે નૃસ કરવા માગ્યાં, વાતાવરણ અસંત શેઠવાણું, ધુમાડાથી ભરેલું, યુગગાવણું મરમ અને માદ જની રહ્યું. ધ્રુવ તરફના ઠંડા પ્રદેશોમાં માત્ર જીવન નહીં શકે તેવું હતું. ત્રીસ કરોડની વસ્તી રીધા અગ્નિદાહથી કે શેઠાઈને અથવા ઝેરી વાયુ અને વાતાવરણથી યુગગાઈને મજા માસમાં નાશ પામી. માત્ર ઉત્તર ધ્રુવમાં જીવને વસેલાં ૩૫ જાણી-૭ ઓઓ અને ૨૮ પુરુષો, આ પૃથ્વીપ્રધવમાંથી જાણી જવા પામ્યાં એ વખતે આછ-રટાછન યુગને બે લાખ વર્ગો વીતી ગયાં હતાં.

અતઃપાન પામેલાં એ ૩૫ જાણીને હવેની અર્ધદગ્ધ ઊઝડ પૃથ્વી ઉપર રહેવું મમે તેમ નહોતું, છતાં માનવવંશ જાળવી રાખવાનો ધર્મ પોતાની ઉપર આવી પડ્યો છે, એમ જાણી દિમ્બનથી ને કુદરતી જગોની સામે થઇ, પોતાનાંમાંથી થોડાંને બોમ આપીને જન્મ તેઓએ પૃથ્વીને ધારે ધારે ફરીથી વસાવી. છેવટે લગભગ જાંમણી અવસ્થાથી ચક્રાન્ત કરી સરકુનિને ચિખરે પહોંચતાં તેમને લાખો વર્ગો થઇ ગયાં ને દ્વિતીય માનવ જાતિ, પહેલીના નાશ પછી લગભગ એક કરોડ વર્ગો, પાછી શાસવા લાગી.

દ્વિતીય જાતિનાં લોક

દ્વિતીય જાતિનાં સ્ત્રીપુરુષ પડછંદકાય હતાં. તેમના હાથ અને પગો પહેલી જાતિનાં મનુષ્યો કરતાં વધારે સશક્ત હતાં. તેમના પંજોને આંગળાં નહોતાં અને તેથી હલનચલનમાં તેમને ઘણી વધુ સગવડ મળતી. તેમને સોનેરી વાળ અને નીલમના રંગની વિશાળ આંખો હતી. આંતરડાંનું પુછકું, ગળાના કાકડા અને એવી સરખી ખીજા જિનજરૂરી વસ્તુઓ તેમના શરીરમાં ન હતી. પચાસ વર્ષની ઉંમર થયા પછી જ તેઓ પુખ્ત વયે પહોંચતા. લગભગ એકસો નેવું વર્ષની વયે તેમની શક્તિ ક્ષીણ થવા લાગતી, અને થોડાં વર્ષો નિવૃત્તિમાં ગાળી તેઓ તદ્દન વૃદ્ધ થઈ જવા પહેલાં મરી જતા. માતાઓ ઉદરમાં ત્રણ વર્ષ સુધી ગર્ભ ધારતી અને પાંચ વર્ષ સુધી જાળકને પોતાના દૂધથી પોષતી. પ્રચંડ શરીર અને ભવ્ય કાન્તિથી દીપતી આ સ્ત્રીઓમાં અખૂટ શક્તિ હતી અને તેમનાં તેજસ્વી મુખ ઉપર હંમેશાં આદ્ર માનવતા તરીકે આવતી હતી. એ વખતે, દરેક પ્રકારના અનુભવ દેવા, અને તેટલો બેદખાવ નાખી દેવા અને એ રીતે ઉચ્ચતર જીવન ધડી માનસિક સમૃદ્ધિઓ પામવા, સ્ત્રીપુરુષો એકપતિમત કે એકપત્નીપ્રત પાળતાં નહિ.

એ જાતિમાં સ્વાર્થ નહિ જેવો જ હતો. તેમની દષ્ટિ દરેક કાર્યમાં ઘણી જાડી જતી અને તેમની કલ્પનાશક્તિ પણ પહેલા મનુષ્ય કરતાં વધારે સખળ હતી. પહેલા મનુષ્યે કરેલી બૂલો વગર જ 'તેમને વિદ્યાવનું સર્વ જ્ઞાન મળી શક્યું'. જગતરાષ્ટ્ર સ્થાપવામાં તેઓ તદ્દન સફળ નીવડ્યા કારણ કે તેમનામાં સ્વાર્થ અને સત્તાનો શોખ ન હતો. કોલસો અને ખનિજ તેલ કેટલાય કાળથી પૃથ્વી ઉપર ખલાસ થયાં હતાં, તો પણ તેઓએ પવન, સમુદ્ર અને જ્વાળામુખીની શક્તિનો ઉપયોગ કરી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનાં યંત્રો બનાવ્યાં હતાં.

આમ કદી રાજકીય, સામાજિક કે આર્થિક ચિંતા રહી નહોતી એટલે એ મનુષ્યોએ, મનુષ્યસ્વભાવનો આદર્શ ઠરાવવાની અને એ આદર્શોને પહોંચવા સ્વભાવને અનુકૂળ બનાવી શકાય તેવાં સંશોધનો કરવાની તૈયારી કરી. પણ આ ઉત્તમ માર્ગના પાત્રોએને આગળ વધવા ન દેવાનો વિધિએ નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી પોતાની ખીજ એક સૃષ્ટિને પૃથ્વી સામે તેણે સમજા કરી.

પૃથ્વીનંદનનું પૃથ્વી ઉપર આક્રમણ

દ્વિતીય માનવયુગમાં ઉનાળાની એક સવારે પૂર્વ યુગના હિન્દુકુશની જગ્યાએ જ્યાં નવા અને વધુ જિંદા પર્વતો ઉત્પન્ન થયા હતા તેનાં શુંગો ઉપર ધણાં ઓપુરખો શારીરિક બળની કસરતો અને કીડામાં મગે હતાં. એ વખતે આકાશ એક લીલા પારદર્શક વાદળથી છવાતું લાગ્યું. દૂરનીનથી જોતાં લોકોને જણાયું કે એ વાદળ થોડો વખત એકસરખું પથરાયતું તો થોડો વખત નાના નાના લાલ મધ્યગિંદુવાળા વર્તુલાકાર ભાગોમાં વહેંચાઈ જતું, પાસે ને પાસે આવ્યે જતું હતું. અંધી કલાકમાં તો પાસેના એક સિખર ઉપર તે આવી પહોંચ્યું અને ધીરે ધીરે નીચે જતરી પર્વતની ખીણમાં આજોટવા લાગ્યું. તળેટીના ગામમાં રહેતાં લોકોમાં હોહા થઈ રહી અને તેઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યાં, પણ મૃત્યુના હંખ સમું એ તેમની પાછળ પડ્યું. તેનો ભક્ષ પાસે આવી લાગતાં તેમાંથી એક લાલ જ્વાલા પ્રકટી અને લોકસમુદાયને પોતાના પાશમાં ઝાલી દરતું તે વિંટળાઈ વળ્યું. એ રથજે ધડીભર તે યંત્રનું અને પછી સુસાઈ મએલાં લોકશરીરનાં રાજ મૂકી પોતાની જોતારી પાત્રાએ આગળ ચાલ્યું. ગામેગામ જિનતારી સંદેશા નાં મોજાંથી લોકોને આ ગેદી વાદળની દિલચાલની ખબર મળતી. એમ પણ જણાયું કે વિષ્ણુનાં આ મોજાં એ વાદળ ઉપર અસર કરી શકતાં અને તેના માર્ગમાં આવતાં તે વિખેરાઈ જતું. આમ અચાનક થએલી શોધનો ઉપયોગ લોકોએ તરત જ

ક્યો' અને આકાશથી ઊતરી આવેલું આ શત્રુવાદળ ધૂમના ગોટાની જેમ ઉપર ચઢી અદ્દશ થઈ ગયું. પુરાણકથામાં જેને ભૂમિપુત્ર કે પૃથ્વીપુત્ર મંગળ કહ્યો છે તેનાં અદ્દભુત વતનીઓનું પૃથ્વી ઉપર આ રૂપમાં થએલું એ પડેલું આક્રમણ હતું. ઉપર વર્ણવેલા પ્રકારનું તેમનું ઘડતર મંગળગ્રહના કદ, વજન અને ત્યાંના હવામાનને અનુકૂળ આવે તેવું વિધિએ ધડ્યું હતું.

મંગળનાં વતનીઓને સર્વે વિદ્યા અને કળામાં મનુષ્ય કરતાં વધુ જ્ઞાન હતું, પણ પાણીની તાણ તેમને મંગળમાં બહુ હતી એટલે પૃથ્વી ઉપરથી પાણી લઈ જવા અને પૃથ્વી ઉપર પણ પોતાનું થાણું જમાવવા બીજી વખત તેમણે પાણું એક બીજણ આક્રમણ કર્યું. આ વખતે પૃથ્વી ઉપર તેમને વિજય મળ્યો. ઘણાં વર્ષો સુધી તેઓએ પૃથ્વીનાં પાણીનો લાભ લીધો અને પોતાનાં ગ્રહને પણ સારી રીતે અપાવ્યો. છેવટે પૃથ્વીનિવાસી કાંઈ માનવ જીવિલાવિશારદે એક પ્રકારનું જંતુ શોધી કાઢ્યું જે મનુષ્ય અને મંગળવાસી જાનેને પ્રાણધાતક નીવડ્યું. તેનાથી એક પ્રકારનો ચેપી પ્લેગ દુનિયામાં ફેલાયો અને મંગળવાસીઓ મારણત નેમના ગ્રહ ઉપર પણ પહોંચી ગયો. આને લઈ પૃથ્વી ઉપરની લગભગ બધી અને મંગળગ્રહની તમામ વસ્તી નાશ પામી.

કૃત્રિમ મનુષ્ય

દ્વિતીય માનવજાતિના સંહાર પછી, જ્યારે પૃથ્વી ઉપરના પ્રથમ મનુષ્યાવતારને લગભગ ચાર કરોડ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં ત્યારે, કુદરતના માત્ર એક અમતકારથી ઉભ્ય કટિબંધ તરફના જંગલમાં રહી ગએલા કોઈ કોઈ માનવીઓ, પેલા જીવલેણ જંતુની ઝડપમાંથી બચી જઈ પુનઃ એક વખત દુનિયા વસાવ્યે જતાં હતાં. તેમનામાંથી તૃતીય મનુષ્યજાતિ ઉદ્ભવી. અરણ્યવાસી અવસ્થામાંથી સંપૂર્ણરૂપે વિકસતાં તેઓને લગભગ છ કરોડ વર્ષો થઈ ગયાં.

તૃતીય જાતિ ખીજના કરતાં વધારે વ્યવહાર નીવડી અને આખ્યા-
ત્મિક પ્રગતિના બહુ વિચારો કરવા કરતાં તેઓએ મનુષ્યને જ
નવેસરથી ધડવાનું ચોખ્ખું ધાર્યું. જીવનશાસ્ત્રમાં તેઓ ધણા
પ્રવીણ થઈ ગયા હતા. અનેક ગ્રાણીઓ ઉપર વહાડકાપ કરીને
તેમ જ ખીજ રીતે જાતજાતનાં ગ્રાણી તેઓ જનાવી શક્યા હતા.
છેવટે તેમણે એક મહાજુદિમંત, વિશાળ મગજનું માનવી
ધડવાનો નિશ્ચય કર્યો. અનેક પ્રયોગો પછી એક અપકવ મનુષ્યગર્ભ
લઈ તેને પ્રયોગશાળામાં નિર્ણીત કરેલી રીતે રસાયનો વગેરેની
મદ્દથી તેઓએ પકવ્યો. કૃત્રિમ ઉપાયોથી બિછરેલા એ મનુષ્યને માત્ર
એક વિશાળ મસ્તિષ્ક હતું એમ કહીએ તો ચાહે. હાથપગને
તદન ઠાઠી નાંખી શકાય તેમ ન હતું એટલે એ અંગો અને
શરીર નવા જીવને બહુ જ નાના પ્રમાણમાં હતાં. તેના ધડનારા-
ઓના મત પ્રમાણે આ વિશાળ મગજનું કામ મનુષ્યજાતિને
નવાં નવાં સંશોધનો તરફ પ્રેરવાનું અને દર્શનો કરાવવાનું જ
હતું, અને હસનચસન નેત્રી બિનજરૂરી દિવાઓની * તેને
આવરપકતા હતી નહિ.

આ કૃત્રિમ મનુષ્યમગજને એ વખતના રાજ્યકર્તાઓએ બહુ
સંભાળથી તેને માટે ખાસ યોગ્યતા એક ગૃહમાં ઉછેર્યું.
લગભગ પચાસ વર્ષના ગાળામાં મનુષ્ય પાસેથી જે જે વિદ્યાઓ
તેને શીખવી શકાય તેમ હતી તે બધી શીખવવામાં આવી, પણ
ત્યાર પછી તો તેનું જ્ઞાન બહુ ઝડપજંધ આગળ વધવા લાગ્યું
અને તેના શિક્ષકો હવે માત્ર સેવકો-કારકુનો, ચિદ્રીચાકરો ને
કામવાસણ સાદ કરનારાઓ-થઈને રહ્યા. આવા સેવકો ચાકરો
તેના કામ માટે-માહિતીઓ એકઠી કરવા અને નમૂનાઓ બોળવા-
પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં દરરોજ ફરી વળતા. વખત જતાં આ
મનુષ્યમગજે સામાજિક વ્યવસ્થાનાં અને બીજાં અદ્ભુત
નિરાકરણો સૂચવ્યાં અને તેનું માન દિવસે ને દિવસે વધતું

આદ્યું. પદાર્થવિજ્ઞાનના ગહન વિષયોની-રીઝેટિવિટી અને ફ્લેવેન્ટમ સિદ્ધાંત અને પરમાણુચલનાના નિયમો, એ સર્વની-સીમાને તેણે જોઈ લીધી હતી. માનસશાસ્ત્રનો જીડો અભ્યાસ કરી સત્કર્મ અને દુષ્કર્મ, મન અને તેના આશય, સત્ય અને અસત્ય વગેરે વિષયો પરત્વેનું સર્વ જ્ઞાન તેણે સંતોષપૂર્વક મેળવી લીધું હતું.

વખત જતાં આ વિશાળ મગજને લાગવા માંડ્યું કે શુદ્ધિમાં પોતાને સહાયકારી થાય તેવાં બીજાં મનુષ્યમગજો જનાવવાની જરૂર હતી. તેથી પોતાના જેવાં બીજાં દસ હજાર મગજો સંભાળપૂર્વક તેનાં શુભાંગો પાસે જનાવડાવ્યાં અને પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમને ગાટે મંદિરો બંધાવી તેમાં એ સર્વની સ્થાપના કરાવી. તૃતીય માનવજાતિ આ શુદ્ધિમંતોની શુભામ જાની તેમનું સર્વ કામકાજ કરતી. કંટાળાને તેઓએ ઉવટ બળવો જગાવ્યો, પણ એરીવાયુ અને જંતુઓથી તેમના રાક્ષસી દુશ્મનોએ તેમનું તુર્ત જ નિકંદન કરી નાખ્યું. વિજયી શુદ્ધિમંતોને હવે લાગવા માંડ્યું કે વિશાળ મગજનાં પણ છૂટથી હરીફરી શકે તેવાં મનુષ્યો ઉત્પન્ન કર્યો હંચ તે તેમને પોતાને અને ત્રીજી જાતિને જે જાતનું અવરોધન હતું તેમાંથી મનુષ્યને મુક્ત કરી શકાય. આથી તૃતીયજાતિનાં એ છત્રેટ સ્ત્રીપુરુષોના નમૂનાઓ પસંદ કરી તેમણે ઉપજાવેલા એ ગર્ભોને યોગ્ય સંસ્કાર આપી, નવીન પંચમજાતિનાં નરનારીનું પ્રથમ યુગલ તેમણે નીપજાવ્યું. પછી તો સેંકડો વર્ષે એ જાતિની વૃદ્ધિ થવાથી તેમને પેલાં શુદ્ધિમંત મગજોની કશી જરૂર રહી નહિ, પણ તેઓને કુદરતી મોત નહોતું એટલે નવીન જાતિએ, જૂનાં યંત્રોને ફટાકા મારીને કાઢી તોડી નાંખે તેમ આપણુદ ચક્ર ગએલાં એ દસે હજાર મગજના કુદકા કરી નાખ્યા.

પૃથ્વીનાં છઠ્ઠાં વતનીઓ

પ્રથમ મનુષ્યના કરતાં બેવડા કદનાં, વિશાળ મગજનાં, મગજૂત હાડકાં અને સ્નાયુવાળાં પંચમ જાતિનાં સી-યુરોપીની સ્થામવર્ણી આકૃતિ સુંદર હતી. તેમનું આયુષ્ય ત્રણ હજારથી પચાસ હજાર વર્ષનું હતું. તેમના બુદ્ધિમંત કર્તોઓએ અને તેમણે વિજ્ઞાનના ઉપયોગ એટલા બધા વધારી દીધા હતા કે મનુષ્યને હવે માત્ર વિચાર કરવાનું, રાજકીય અને સામાજિક વ્યવસ્થાની યોજનાઓ ઘડવાનું, માનસિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો કરવાનું, ઠળાના ઉપાસકો થઈને રહેવાનું કે પર્વતો સાથે ઊંચાઈમાં રમવાનું કરે તેવાં મદાલયોમાં વિદ્યાર કરવાનું જ ઠાગ હતું. દરેક જાણ્ય મંત્રથી ચાલતા પાંખ વગરના વિમાનમાં કે માત્ર એક ઓવરકોટ જેવું પરિધાન સજી ઊંચે ઊડી શકવું ને સવાથી દોઢ કલાકમાં આખી પૃથ્વીનું પર્યટન સહેલાઈથી કરી આવવું. દરેક જાણ્ય કરોડપતિ જેવું તાંગર તો ચે ફીર સરખું રંક હતું. આ લોકો દ્વિકાજન્મની હતાં. વિચારશક્તિને જૂતકાજમાં પ્રકાશ કરતાં વધારે જાતિથી દોડતીને તેઓ પૃથ્વીનાં જૂનો ઇતિહાસ અને તેમાં ગત મનુષ્યજાતિઓની ચડતી અને પડતી જોઈ શકતાં એટલું જ નહિ પણ તેમના અનુભવો પણ અનુભવી શકતાં. તેમને મન આ અત્યંત દુઃખનાં વિષય હતાં. એ ઠાળમાં સુમભાવ લોકોમાં એટલો ઓતખોત થઈ ગયેલો હતો કે આમણા યુગોની રીતે એક મનુષ્ય ખીજનું થી રીતે મદદ કરી શકે એ તેમનાથી સમજાતું નહોતું. ખીજું દુઃખ તેમને માણસનું હતું. પચીસ કે પચાસ હજાર વર્ષનું તેમનું આયુષ્ય હોવા છતાં અંત પોતાનાં સ્વજનોથી વિખૂટાં પડવાનું છે એ વિચાર તેમના અત્યંત દેતાળ સ્વભાવને અસહ્ય લાગતો.

આમ ને આમ જ્યારે પ્રથમ મનુષ્યજન્મને પચાસ કરોડ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં ત્યારે પંચમ જાતિને જણાવા લાગ્યું કે તેમની માનસિક ઉત્તિને લઈને પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિમાં ફેર પડી

ગયો હતો અને તેથી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતો. ચંદ્ર હવે પાસે ને પાસે આવવા લાગ્યો હતો. ગણતરીઓથી તેમને જણાયું કે થોડાં હજાર વર્ષોમાં ચંદ્ર પૃથ્વી સાથે અદ્વિજાશે ને કદાચ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યને વસવાનું અસંભવિત બનશે. આમ હોવાથી તેઓએ પૃથ્વી ઉપરથી મનુષ્યનું સ્થાન શુક્રમાં લઈ જવા નિશ્ચય કર્યો. સૂન્યતામય વાતાવરણમાં અદ્વિજીત ગતિથી જીડી શકે તેવાં વિમાનો રચી શુક્ર ગ્રહ ઉપર પહોંચવાની હિંમત કેટલાક સાહસિક વીરોએ કરી, અને અંતે કેટલાંય બલિદાન લેવાયા પછી પૃથ્વીની સમસ્ત પ્રજાને શુક્ર ઉપર જઈને રહેવું સંભવિત બન્યું. ત્યાં વસ્યા પછી થોડાં વર્ષોને ગાળે ચંદ્ર પૃથ્વીની છેક નજીક આવી જઈ તેની સાથે અદ્વિજાયો અને એ પ્રચંડ હોનારતના બડકા શુક્ર ઉપરથી મનુષ્યને દ્વરબીન વડે દેખાયા.

જીડતાં મનુષ્યો

શુક્રની ભૂમિ ઉપર મહાસાગરોનાં અગાધ જળ જીછળતાં હતાં પણ 'સાંના વાતાવરણમાં ઑકિસજન વાયુ નહોતો. આમ હોવાથી કૃત્રિમ હિપાયોથી-વિદ્યુતશક્તિની મદદથી શુક્રનાં પાણીને ઉપયોગ એ મદદના વાતાવરણમાં રહેઆતમાં જોષ્ટિ ઑકિસજન ભરવામાં થયો. પછી પૃથ્વી ઉપરથી આણેલાં ઝાડપાને એ વાયુનું પ્રમાણ મનુષ્યને જોષ્ટતા પ્રમાણમાં વધારી દીધું. શુક્રમાં વસતાં માત્ર જળચર પ્રાણીઓનો પણ મનુષ્યને ઇચ્છાઅનિચ્છાએ અંત લાવવો પડ્યો. આ પ્રમાણેનું રહેઠાણ અને ત્યાંનું વાતાવરણ 'અત્યંત યતનપૂર્વક બનાવેલું' હોવા છતાં મનુષ્યને તે બહુ રુચ્યું નહિ. છેવટે અનેક વખત નાશ અને 'પુનર્જન્મ પામી' છઠ્ઠી મનુષ્યજાતિએ 'પોતાની જાતને શુક્રના વાતાવરણને અનુકૂળ બનાવી અને પૃથ્વી ઉપર પ્રથમ મનુષ્યજાતિએ જે જે સંસ્કાર મેળવ્યા અને ખોયા હતા તે સર્વનું પુનરાવર્તન શુક્રમાં થઈ ગયું. લાખો વર્ષો આ ઘટનાને બનતાં થયાં.

એ જીદી માનવજાતિમાં જિંએ આકાશમાં ઉડુપન કરવાની વૃત્તિ ધણી પ્રગળ હતી. વ્યવહારમાં અને ચિંતનમાં તેઓ જિડવાની કળાના ઉપાસકો હતા. જિડતાં પક્ષીઓની કે તે દેવદેવીઓ કદથી તેમની પૂજા તેઓ કરતા અને કેાષ્ટક રીતે પોતાને પાંખો પ્રાપ્ત થાય તેવી યોગના કરવામાં તેઓ હમેશાં પ્રવૃત્ત રહેતા. જેવડે અનેક વર્ષોના પ્રયોગોને પરિણામે સાતમી જાતિનું મનુષ્ય એટલે પક્ષી-મનુષ્ય તેમણે ઉત્પન્ન કર્યું. પાતંગી સામડીથી જોડા-એલા હાથ અને પગવાળું આ મનુષ્ય એકસાથે કલાકો સુધી જિંએ જીડી શકતું અને જમીન ઉપર પણ ચાલી શકતું. જિંડતી વખતે તેને એક પ્રકારનો ઉન્માદ આવી જતો અને એ વખતે તીવ્ર આનંદના તેને અનુભવ થતો. સાધારણ વ્યવહારનાં જે જે કામે જમીન ઉપર રહી કરવાનાં હોય તે કરી ઝાઝે ભામે એ સાતમા મનુષ્ય-અવતારનાં નરનારી આકાશમાં જ ભ્રમણ કરતાં ને જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરી અનેક કીડાઓ કરતાં. ધણી વખત ત્રેમી યુગલો એકજીજનને બાથમાં લઈ જિડતાં અને એકાએક દસ-દશર ફૂટ જમીન ઉપર કૂદી પડવામાં અંતિમ આનંદ અનુભવતાં.

પણ આ આનંદની ઉપાસના બહુ લાંબો વખત ચાલી ચકી નહિ. ધીરે ધીરે સાતમા અવતારમાં પણ જિડવાનાં અંગો ને અધુક રીતે કૃત્રિમ હતાં તે કાયમ ટકી શક્યાં નહિ. આથી જમીન ઉપર જ રહી શકતાં મનુષ્યોની વસ્તી વધવા લાગી. સત્તા જેવડે તેમના હાથમાં આવી એટલે જિડતાં મનુષ્યોએ પોતાના સ્વભાવ અને સ્વમાનને છાને તેવું આત્મજલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. કોઈ જિંયા ગિરિના યુગ ઉપર તેઓ મૃગ્યાં અને ત્યાંથી એક સાથે જિડતાં જિડતાં દૂરના એક ધીકતા જ્વાળામુખી ઉપર પહોંચી તેની પ્રદક્ષિણા કરી, અને પછી અંગાર વરસતા તેના મુખમાં સોએ આનંદથી ઝંપલામ્યું.

શુક ઉપરની આઠમી માનવજાતિ ઇન્દ્રેરવિદ્યામાં બહુ કુશળ

નીવડી. તેણે એ આખા ગ્રહને મનુષ્યનાં સુખસગવડનાં સાધનોથી સમૃદ્ધ કર્યો. આવી રીતે ધણે કાળ વીત્યા પછી જ્યારે પ્રથમ મનુષ્યની ઉત્પત્તિને લગભગ એક અબ્બ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં ત્યારે આ આકાશી પ્રજાને જાણવા લાગ્યું કે દૂર અંતરિક્ષના ઊંડાણમાંથી એક મહાન્ તારક સૂર્ય તરફ આવતો હતો. ગણતરીઓ કરતાં તેમને ચોક્કસ જાણાયું કે થોડાં હજાર વર્ષોમાં એ સૂર્યની તદ્દન નજીક આવી કદાચ પાસેના ગ્રહ બુધ, શુક્ર વગેરેને સળગાવી મૂકે. કાંઈ પણ જોખમે મનુષ્યજીવનની જ્યોતિને બળતી તો રાખવી જ જોઈએ. ધણા વિચારો કર્યા પછી અંતે તેઓ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા કે બધા ગ્રહોમાંથી નેપચ્યુન ગ્રહ ઉપર જઈને રહેવું સલાહકારક હતું, કારણ કે આમન્યુક તારકની સૂર્ય સાથે અઘડામણી થાય ત્યારે તેના ધર્પણના અગ્નિમાંથી દૂરના નેપચ્યુન સરખા ગ્રહો જ મનુષ્યને બચાવી શકે તેમ હતા.

નેપચ્યુન ઉપર

નેપચ્યુન ઉપર માનવસમાજે ગાળેલાં બીજાં એક અબ્બ વર્ષનો તો માત્ર હવે ટૂંકો ઉલ્લેખ કરીએ. સસલા સરખી મનુષ્યની નવમી પશુ નેપચ્યુન ઉપરની પહેલી પ્રજા ચઢતી ઊતરતી દશાઓ ભોગવી સાઠ કરોડ વર્ષે પંદરમા અવતારમાં સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી. આ અવતારની જોડી કુદરતે માત્ર દ્વિતીય મનુષ્યજાતિમાં ઉત્પન્ન કરી હતી. પંદરથી છેલ્લા અને અઢારમા અવતાર સુધી એટલે લગભગ ચાલીસ કરોડ વર્ષો સુધી, આ અંતિમ સંસ્કૃતિનાં નવાં નવાં અંગો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં અને માનવજાતિ હવે વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન, કુદરતનાં સર્વ રહસ્યોનો ઉદ્ધેશ તેમજ વિજ્ઞસૂક્ષ્મ અને કલાના સર્વ વિષયોનો પાર પામશે એમ લાગતું હતું. આ લોકો અમુક દિશાઓમાં કુદરતી બળો ઉપર પશુ અંકુશ મેળવી શક્યા હતા.

આ પ્રમાણે જ્યારે ત્રણ તારાના આગમનથી મંગળ, શુક્ર અને બુધ ગણને બરમ થયા અને સૂર્ય થોડા સૈકાઓ સુધી અતિશય હિમ્મત ધર ગયો ત્યારે, નેપચ્યુન ગ્રહને તેના માર્ગમાંથી સોળમી પ્રજાએ તેટલા કાળ માટે દૂર ખસેડ્યો હતો.

અંતકાળ

મનુષ્યજાતિની અંતિમ અને અદ્યારથી પ્રજાના માનવીનું આયુષ્ય સરેરાશ અઢી લાખ વર્ષનું હતું. વીસ વર્ષ સુધી તેની માતા ગર્ભ સેવતી અને તેનાં પાંચસોથી સાતસો વર્ષો શિશુકાળમાં જતાં. હજારો વર્ષો સુધી તે યુવાવસ્થાનો પ્રથમ કાળ નેપચ્યુનનાં ક્રુવપ્રદેશમાં સરખી ઉમરનાં યુવાન અને યુવતીઓ સાથે અનેક લીલાઓમાં ગાળતો અને પચીસ હજાર વર્ષની વયે, એ કાલનાં રાજ્ય અને સમાજજીવનધારણનાં મૂળતત્ત્વો તે શીખવા લાગતો.

રાજ્યકારભાર, માધ્યમ માધ્યમ લાંબાં વિમાનોમાં અનંતની મુસાફરી, શુક્ર, શનિ વગેરે ગ્રહો ઉપરથી આવ વસ્તુઓની નિકાશ વગેરે સર્વ વ્યવહાર નિંપમિતપણે અને નિર્વિધ્ને નેપચ્યુન ઉપર ચાલતો. સમાજજીવનધારણા જુદા જ પ્રકારની હતી. નેપચ્યુનની સર્વ વસ્તીને અનેક સમુદાયોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હતી. દરેક સમુદાય છન્ન જથ્થાનો હતો. કોઈ પણ મહત્ત્વનો વિચાર કે નિશ્ચય કરવાનો હોય ત્યારે એક સમુદાયનાં સર્વ માનવીઓનાં મનજી અદ્વય તરંગોથી સંકળાઈ રહેતાં. વળી આ ક્રિયા માટે એકજીજની પૂરેપૂરી ઝોળખાણ અને સહાનુભૂતિની તેમ જ નિરનિરાળ અનુભવોની પૂરી આવશ્યકતા હોવાથી દરેક સમુદાયનાં સ્ત્રી-પુરુષો વચ્ચે જિનસી વ્યવહાર છૂટથી થઈ શકતો. પોતાના સમુદાય સિવાયના જીજ સમુદાયોમાં પણ તેઓ થોડો થોડો વખત ગાળતાં અને એ રીતે સમસ્ત પ્રજાનું માનસ ધડવામાં આ સામુદાયિક તંત્ર અતિશય ઉપયોગી નીવડ્યું. તેમના જીવનની કોઈ કોઈ ધન્ય દૃશ્યોએ

આખી ‘પ્રજા’ એક પ્રકારની સુધુષ્ઠિ ભોગવતી અને અનંતનો વિચાર કરતી. તેમને ખાતરી હતી કે આવી ક્ષણોમાં દીર્ઘકાળે પણ સૃષ્ટિનું રહસ્યમાત્ર તેમને જણાઈ જશે; તો પણ જરૂર લાગે તો તેઓ હજી એ પોતાથી ઉચ્ચ પ્રકારનું માનવી સર્જવાને તૈયાર હતાં.

પંચમજાતિ જે ભૂતકાળનિરીક્ષણ કરી શકતી તેનાથી પણ વધારે ઊંડું નિરીક્ષણ કરવાની શક્તિ આ અદ્યારમી જાતિએ કેળવી હતી. તેમને જણાયું કે દરેક ભૂતકાલીન ઘટનાનો કોઈ વર્તમાન કે ભવિષ્યની ઘટના સાથે સંબંધ છે. આ પ્રમાણે જે ગત ખીનાઓ અર્થ વગરની લાગે તેને આધારે ભવિષ્ય જાણી શકાય એમ તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક માનતા. પ્રથમ જાતિના જીસસ, સૉક્રેટીસ ને ગૌતમ બુદ્ધ તેઓને મન દેરતું ભવિષ્ય ધડવા સરખાયલા હતા.

પણ આ ગણો વખત અંતરિક્ષમાં બીપણ કાન્તિઓ થયે જતી હતી. અનેક સાધારણ સફેદ પ્રકાશ આપતા તારાઓ અતિ-શય તમ થઈ જઈ જાંજુરંગે પ્રકાશતા હતા, અને તેથી હજારો વધે સુધી નેપચ્યુન ઉપરની રાત્રિઓ બયાનક તેજથી દીપી ઊઠતી સૃષ્ટિનાં છેલ્લાં માનવીઓએ જોઈ. સૂર્યને પણ આ એવ અવશ્ય લાગશે એમ તેમને જણાયું આ પ્રણયમાંથી જે માનવ-જીવને ઉગારવો હોય તો કોઈ પણ રીતે, મનુષ્યખીજને અંતરિક્ષ-માં દૂર કોઈ અજાણે રથાને પણ અનુકૂળ વાતાવરણમાં, જ્યાં તેમાંથી કોઈ દાણે પણ બુદ્ધિમંત જીવનના અંકુર ફૂટી શકે તેવે રથજે, મોકલવા મત્ત કરવો જોઈએ. આમ વિચારી તેઓએ નેપ-ચ્યુનના આકાશી માર્ગમાં જુદી જુદી દિશાઓ તરફ માનવ-ખીજના અખૂટ કણો સૂર્યના પ્રકાશ દ્વારા મોકલવા શરૂ કર્યાં. કોઈ નિહારિકામાં, કોઈક તારામાં, કોઈ ગર્ભિત દુનિયામાં, આમાંનું એક પણ ખીજ પહોંચે ને સમૃદ્ધ થઈ પાણું જીવનને

કોઈ સુંદર સ્વરૂપે પ્રકટાવે એ જ વિચાર તેમની અંતિમ નિરાશામાં આશા અને આનંદને સ્થાન આપતો હતો.

સ. ક. વૈ.

કિનખાખી અને રત્નજડિત

સાહિત્યસમીક્ષા : વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ (નૂતન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ; ૩. ૨૫)

વિવેચના : નિપ્પુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી, (ગુજરાત મં. ૨. કાર્યા. અમદાવાદ ૩. ૨૫)

૧

હું જેટલો મિથ્યાભિમાની મનાઈ છું તેટલો હોત તો આ અવસોક્ષ્મ આટલું જ કહીને ચક્ર તથા પૂરું કરતઃ “આ મન્યો વિશે વળી મારે સખતું શું? જાનેની મસ્તાવનાઓ મને જ યજ્ઞાભિમાનાં વિવેચનોને પાલક પિતા કરાવે છે ને? તો પછી જાને મન્યોને વાત્સલ્યપૂર્વક ‘ચત્તં છવ ચરદઃ’ કહીને પ્રતિ-કર્તવ્યતા કેમ ન માનું, ન માણું?” હું જેટલો નમ્રપિત્ર મનાઈ છું તેટલો ખરેખર હોત તો વળી આમ હિચ્ચારત. “આ આવી દુનિયામાં સવ્યસાચી સરખા પણ નિમિત્તમાત્ર હોય તો પછી હું તે કાણુ? હું તો નિમિત્તનો પણ નિમિત્ત હતો. વાક્યમયસંદિગ્ધાં અમુક કોઈ કાળજીનાં નિમિત્ત બન્યાં હતાં એ વિવેચનો છાપનાર ‘ઢોમુદી’-માનસી; અને એ બકમાળી તેટલાં જ હતમાળી સમયિશતું નિમિત્ત વળી આ એક સામયિકમંડુ ‘મનુષ્ય’ જાણું.” આવો હું સરખો પત્રકારી વિવેચક તે શી વિધે આ સુપંડિતનાં અને સાક્ષરનાં કિનખાખી કે રત્નજડિત અક્ષરકાર સાં વિવેચનોને મૂલવી ચકવાનો હતો? અશક્ય, કેવળ અશક્ય.”

એક ત્રીશુ-અને હવે કૈંક ગંભીર-કારણ પણ છે, પ્રકૃત મન્યવિવેચનાથી મારે પરદેશ રહેવાનું; જે વિવેચનયુગનાં બાજ

૧. પ્રા. કારક : ‘પ્રતિભાખીજની માનસી’ (‘મુદ્રિતકાર’

પ્ર. ૮૬, અ. ૩; જીવાઈ-સપ્ટ. ૧૯૩૯, પ. ૨૫૪.)

વિશ્વનાથ અને વિષ્ણુભાષ છે, તેનું ખાજક હું પણ છું. ત્યાં આમ ભાવના અને દષ્ટિગિન્દુની ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં એકતા હોય, ત્યાં તટસ્થ વિવેચન કેટલું મુશ્કેલ ? તટસ્થ થઇને પ્રવાહને અવ-
લોકવા એમ અશક્ત એવો હું જો પ્રધાનપણે ગુણુદર્શી થાઉં તો પૂછનાર પૂછશે “ થયા છેને ત્રણે પીકથાખડિયા ખરખર બેગા ? પેલા બેઉએ તેને પ્રસ્તાવનામાં ચઢાવ્યો, તો તે હવે બેઉને ચઢાવે છે. આ સુવાળારેશમ અન્યવિવેચનમાં ?... સાળા આ મોંઘવારિયા જમાનામાં રાણી પણ મોંઘી થઇ લાગે છે; બાકી તો કોઇક આવા સર્જકજર્જક વિવેચક હોવાનો દાવો કરનારા બધામને-
કયારના પચ્ચડી, નં....” અને એવા કોઇક રાણીચઢાવનહારના પંજમાં પકડાવાની બીકે જો વિવેચનને કાંટાળું-કટારકાંટાળું-
બનાવી નાંખીશ તો તો, નક્કી જ, આ મિત્રદ્વય પાછું વાળીને જોઇ, પડતાપડતા, દુઃખી દિલેઉદ્ગારી બિરશે “*Exit tu, Brute!*”

પરહેજગાર રહેવા માટેનાં આવાં ધણાં કારણ હોવા છતાં નથી રહેતો; કારણ, સારા અંશેને ઉત્સાહે તેમ સવિવેક સત્કાર-
વાની ધણી વખતથી મને લત લાગી છે; અને એવા અંશેનાં વિરતૂત વિવેચન ‘માનસી’માં આવે જ એવો આગ્રહ ધરાવવાની લત એના વાચકોને લાગી છે.

૨

સુપંડિત અને સાક્ષર.....કિનખાખી કે રતનજડિત.....

રા. બાષ વિશ્વનાથનું ઘણુંખરું કાવ્યે જાણી કોટિના પંડિતમાનસની યાદ આપે છે. તેમને હાથે કિંચિત્ પણ ‘અમૂલ્ય’ તો નથી લખાવું; પણ જે મૂલને તેઓ શોધે છે તે માત્ર એકાદ હાથ જોડાં હોતાં નથી કે એકાદબે વેંતની પહોળાઇમાં જ પથરાયલાં હોતાં નથી. પોતે સસુન્નત ભાવનાદષ્ટિથી વિ-
વેચનનો આદર્શ નિરૂપતા હોય કે ‘જીવનનો ઉદ્ધાસ’ એ “ રમ-

છીય... પાનાંની ધમારત "ને અડગ ઘીટતાળી ફૂંક પછી ફૂંકે
માથે જતા હોય; દલપતના મનની સાંગોપાંગ છળી ચીતરતા
હોય કે નંદશંકરની નવલકથાનાં સૂરતી યા તો ઇંગ્લિશ પ્રેરણા-
રથાનોના અંકોડેઅંકોડા મેળની આપતા હોય; રવ. બોટાદકરની
અભૂતપૂર્વ પિછાન સૌન્દર્યદર્શી કવિ તરીકે ઠરાવતા હોય કે
પ્રા. હાકોરની પ્રયોગમાલામાં પરખાતા માનસને તથા ગદ્યને
ખિરદાવતા કે ચકાસતા હોય-આમ પ્રત્યેક મહત્ત્વના વિવેચનપ્રસંગે
તેમનો પંડિતોને સુપ્રિય એવો 'અશેષ નિરૂપણનો શોખ' પાને પાને
પ્રગટતો આપણે જોઈએ છીએ. એ પ્રકારનું વિષયનિરૂપણ શક્ય
બને ત્યાર પહેલાં વિષયનું જે સત્યાનુરાગી અન્વેષણ ધૈર્યપૂર્વક
કરવું ઘટે તે કરવાની શક્તિ જેમ તેમનામાં છે, તેમ, એ અન્વેષણ-
નાં ફળને મનોમય દેહમાં રવાબાવિક ક્રમે પચાવ્યાને પરિણામે
સેખનમાં જે વિવરણબળ પ્રગટે, મોટી ડોળદાર ('મેગેસ્ટિક')
રચાયત્વરચના જેવી નિખન્ધરચના યામ, તે રચવાનું નિતાન્ત
કૌશલ ધણુ તેમનામાં છે.

નિરૂપ્ય વિષયની પરિવ્યાપક વિભાવના ('કન્સેપ્શન'), તેના
યથોચિત આવિષ્કરણ માટેનું અગત્યાય ત્રિપુલ જ્ઞાન અને એ બંનેને
મૂર્ત કરતી ગંભીરભાવી પ્રરોદવતી લયવાદી વિધાનશૈલી:
રચપતિના આ મૂલ્યવાન ગુણો જે વિશિષ્ટ પ્રકારના અને જોટલા
પ્રમાણમાં રા. ભાઈ વિશ્વનાથમાં છે તે પ્રકારના અને તેટલા જ
પ્રમાણમાં એમની હેડીના ખીજા કાંઈ પણ વિવેચકમાં નથી.

એ શક્તિઓનું બીજું પાસું એટલે એમની નિખંધી
તરીકેની અમુક મર્યાદાઓ. તેઓ નિખંધી તરીકે સુલેખક છે
બેશક, પણ પંડિત અથવા તો 'વિવરણકાર ('એક્સપોઝિટર')
જેવો સુલેખક યદ્ય શકે, જે રીતે અને જોટલા પ્રમાણમાં યદ્ય
શકે, તેવા સુલેખક છે. વિષય છણવો તો પૂરો જ છણવો, એવી

પંડિત વિવેચક તરીકેની પોતાની જાંડી ધર્મબુદ્ધિ તથા વિવેચન તરીકે રચનાની વાહ્યમયસૃષ્ટિમાં દીર્ઘાયુષી પ્રતિષ્ઠિતતા—આ બંને માનાર્હ, ગુણો સાધવા પ્રત્યે તેઓ સવિશેષ એકાગ્ર રહે છે એટલે સંક્ષેપે વસ્તુગ્રાહ અને છુતિમાન અસંસ્કારક કથનલક્ષ્ય એમને અનુકૂળ આવર્તુ નથી—એટલે રચના ઠીક ઠીક પ્રસ્તારવાળી અને ભારે ભરી બની ગય છે. આપણે જે મોટા સંતોષ લેવાનો તે એ કે પ્રસ્તાર રેતીના રણનો નથી પણ જમિંવન્ત સાગરનો છે અને ભાર સીસાનો નથી પણ ચોખ્ખા અને સો ટચના સોને વણ્યા મનોગમ વણાટકાગનો છે.^૧

૩

સાક્ષર જે અર્થમાં જોન મોલી હતા અને આચાર્ય આનન્દશંકર છે, તે અર્થમાં આનન્દશંકરશિષ્ય વિષ્ણુભાઈ છે. ત્રણેની દૃષ્ટિએ વાહ્યમયસેવન એ પ્રથમતઃ વ્યવસાયવસ્તુ નથી, પણ ભુવયાત્રાનું પાયેય છે. વાહ્યમય એમને મન અન્વેષણ, લેખન કે પ્રચારનો વિષય નહિ તેટલે અંશે મનુષ્યના સમગ્ર જાણાન્તર જીવનની વિસંવાદિતા ગાળી નાંખી, મનઃપ્રસાદ નિષ્પન્ન કરતા સાધનરૂપ શક્તિ છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી ત્રણે મોટા જ્ઞાની છે અને ત્રણે જ્ઞાનના કંબૂસર છે; (અમવા, એવા આપણને લાગે). તેઓ પોતપોતાના પ્રિય વિષયના જ્ઞાનમાં જીણા નહિ—જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં જીણા નહિ અને પાચનમાં નહિ. એવું પચેલું જ્ઞાન

૧. આ લખાયલું પંદરમી નવેમ્બરે પૂરી થતી દિવાળીરત્નમાં; ત્યાર પછી (પાંચમી ડિસેમ્બર આસપાસ) એક પ્રાધ્યાપકમિત્ર પાસેથી અભ્યાસે બધું કે આ મંથની 'મોડન' રીબ્યુ 'માંની અવલોકનનોંધ પણ આને મળેલો મત આપે છે.

૨. આ વિશેષણ લોડ મોલીને તો કાઈ પંક્તિ સંલેખમાં અંસતઃ જ લાગુ પડશે. એમની અસામાન્ય અને વ્યાપક વિદ્વતાના પ્રમાણમાં તેમણે એક 'લખ્યું' એમ કહેવાય. નિરોક્ષપણે ભેતાં એમનાં લખાણો થોડાં નથી.

એટલે મનોરૂધિર; એતું મનોરૂધિર એટલે નિરવઘ સંસ્કારિતા, એમના સમસ્ત સૂક્ષ્મ ને રથૂલ જીવનને મધુર અને તેજસ્વી બનાવતી આપત્તા. એ આયતેજની ઝળક અને એ માધુર્યનાં અમી 'ઓનકોમ્પ્રોમાઈઝ'ને, 'રેકલેક્શન્સ'ને 'આપલો ધર્મ'ને તથા 'વિવેચના'ને પોતપોતાની ભાષામાં ઘણું જીવ્યું અને રચાયી રચાન અપાવે છે.

જે સાક્ષરપ્રકૃતિ આમ જ્ઞાનને આત્મસાત્ કરવાનો ઉચ્ચ-ગ્રાહ સેવે તેને હાથે જ્ઞાનતું વિતરણ પ્રમાણમાં આણું જ થઈ શકે. તેને ઝાઝું લખવાની જરૂર લાગતી નથી; લાંબું લખવું ગમતું નથી; અને ઉતાવળું લખતાં તો, સદ્ભાગ્યે, આવડતું જ નથી. પ્રમાદ કે જડતા નહિ, પ્રાકૃતજનસુલભ ઉદાસીનતા નહિ, 'લોટોસ-પ્લટર' પણ નહિ—ઠર્તવ્યનિશાની જ સમુચ્ચ ભાવના સંમના હાથમાં પ્રતિદિનને બદલે પ્રતિપર્વ લેખની પકડાવે છે; અને એ એકે પર્વ રસોદય વિનાતું હોતું નથી.

આ અભીષ્ટ લેખનીસંયમ જે મનોવૃત્તિની સિદ્ધિ હોય છે, તેને કેટલાક ગુણો સહજ બન્યા હોય છે. તે અન્વેષણ કરે છે પણ અન્વેષણનો નાદ તેને લાગ્યો હોતો નથી. વળી આ મનોવૃત્તિનો વિવેચક ભાતભાતનાં અન્વેષણરૂજે ખચિત આખોય ચાલ વાચક સમક્ષ ધરીને તેને એમાંથી શું લેવું ને શું નહિ એની મીઠી મૂંઝવણમાં નાંખતો નથી. તેણે ધરવાની વસ્તુઓની અચૂક રસવૃત્તિથી વરણી કરી હોય છે અને તેને કલાકારની સુરચિથી યથારથાન ગોઠવી હોય છે. આ બક્ષીસ તેની રચનામાં વિભાવનાની સમપ્રમાણતા આણે છે, એ જ કીમતી ગુણ શૈલીમાં પણ આણે છે અને સૌથી વધુ તો, એવી કાષ્ઠક સૂક્ષ્મ સુકુમારતા આણું છે જે અનુભવાય છે પણ કહેવાતી નથી.

એ વિવેચકપ્રકારનો કલગીરૂપ મહાયુષ્ય તે ચેતનવન્ત અનાસકિતનો. તેને મિથ્યાગ્રહ અજાણ્યો છે એટલું જ નહિ—

શબ્દશઃ અને સામાન્યતાઃ સંતોષમનક લાપન્તર છે. એ નિમણૂક જેમ આપણા સમયના સાંસ્કારિક જગતની એક વિશિષ્ટ ઘટના હતી તેમ એ પ્રવચન પણ પૂર્વપશ્ચિમનો સાંસ્કારિક સમન્વય કરવાના આચાર્યશ્રીના સમર્થ પ્રયત્નોમાંના એક મહત્વપૂર્ણ પ્રયત્નરૂપ હતું. ભાષાન્તરના અનિવાર્યપણે ટૂંકા જ, અંશુલિ-નિર્દેશરૂપ પ્રવેશકમાં આચાર્ય આનંદશંકર કહે છે તેમ “ ઇતિ-હાસ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને સામાન્ય યુગધર્મની હકીકત, સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણનના આ ભાષણમાં બહુ સારી રીતે-બ્યાપક અને હૃદયગ્રાહી રીતે-જૂઠૂ કરવામાં આવી છે. ” સર્વ-ધર્મસમભાવપાંડિત પ્રવચનકારે આ મૂલ્યવાન ગ્રન્થિકામાં ‘ તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટીરૂપ ઇતિહાસની ભૂમિકાએથી, પણ સમગ્રાલીન જગતની દુર્દશા અને વિષમતા પર પણ દ્રષ્ટિ રાખીને, ‘ ઇતિહાસની કૃંચી ’-રૂપ તત્ત્વજ્ઞાન આપણી સર્વદેશી મુક્તિનાં દ્વાર કેવી રીતે ખોલી શકે તેમ છે તેનું સુરેખ દિશાસૂચન એમના સાક્ષમિક પ્રસન્નમંભીર ગદ્યમાં ક્યું છે.

એવા ગુણે અલંકૃત એ મઘને સુયોગ્ય ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું કર્તવ્ય બળવવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિમાં જે તાકાત ને તૈયારી હોવી જોઈએ તે ભાષાન્તરકારમાં સારા પ્રમાણમાં છે. પ્રવચનના વિષયમાં તેમને ખરે રસ છે અને નિરપાયલા નાના મોટા પ્રશ્નોને તેમને ઠીક ઠીક પરિચય છે એટલે મૂળ લખાણનું જરાગર ભાવસંવેદન કરી, યથાશક્ય અર્થગ્રહણ કરી, તેમણે સિદ્ધિત ગુજરાતી વાંચીતમજી શકે, ઇચ્છે તો પચાવી પણ શકે, તેવી સરજતાયી વહેતી પણ સગૌરવ ભાષામાં આચાર્ય રાધાકૃષ્ણનની પ્રસાદી આપણને ચખાડવાનો નિઃશંક માનાર્હ પ્રયાસ ક્યો છે.

એટલું સિદ્ધિત પણ સામાન્ય વાચકની દ્રષ્ટિએ. એ વર્ગમાં થોડા અસામાન્યો પણ હોય છે-ભાષાન્તરને ભાષાન્તર તરીકે

મૂલવેવાની ફરજ બજાવવા સહાનાર તેઓ ભાષાન્તરમાં કેટલાંક એવાં સ્થળનો નિર્દેશ કરશે જેને ઝાઝા વિશેષ શ્રમ વિના વધારે સંપૂર્ણતાથી અર્થવાહી બનાવી શકાય છે. અહીં એ ફરજ વિચિત્રવાર બજાવવાનું અશક્ય છે તેથી ત્રણેક ઉદાહરણ સંક્ષેપે જ નોંધીશું: (૧) પહેલી કંડિકાને છેડે (પૃ. ૩) 'ધ નોબ્લેસ્ટ ઓફ ઓલ ઇન્વેસ્ટિગેશન્સ' નું 'પરમાં પર વિદ્યા' ક્યું છે, એ વેદાન્તની પરિભાષાની નજીક તો આવે છે પણ સોક્રેટીસના મનમાં એ વખતે કદાચ આપણી પરાવિદ્યા નહિ હોય; ત્યાં જ, 'એડ હોટ હી શુડ પર્સ' એ શબ્દોનું ગુજરાતી કરવું છોડી દીધું છે તેથી મૂળનો અર્થ અધૂરો રહી જાય છે. (૨) ચોથા ખંડકે 'પુનરુત્થાનનો' પ્રવાહ 'ની ખીણ કંડિકામાં (પૃ. ૩૧) 'ધર્મઝનૂન' છે એ ટીકારૂપ બની જાય છે, બ્યારે મૂળના 'રીસિન્ગ્સ ઓફ' માંથી એ જ વસ્તુની સ્તુતિ ધ્વનિત થાય છે. (૩) સાતમા ખંડકનું પહેલું જ વાક્ય (પૃ. ૮૭) વિચારતાં લાગે છે કે 'ગોરલ ઇન્વેસ્ટિગેશન (==ઉપરછલો નીતિધર્મ)' તથા 'કન્ડિશનલ (==વગરસમજની)' એ બંને પદોના ભાષાન્તરમાં મૂળની સૂક્ષ્મ અર્થછાયા આવી શકી નથી.

આવા ખીમ ઘોડા દાખલા પણ કદાચ જડે. પણ એ સર્વ બહુ ગંભીર કે હાનિકર રખાલનો નથી તેટલે અંશે કેંક હિતાવળનાં ચિહ્નરૂપ છે. ભાષાન્તરનું નિવૃત્તિપૂર્વક પુનરીક્ષણ ભાષાન્તરકર્તાએ ક્યું હોત તો એને જ એમાંનાં ઘણાંખરાં નિગારી શક્યા હોત એવી અમારી ખાતરી છે.

આચાર્ય રાધાકૃષ્ણન તથા તેમના વિચારમિત્રાર વિશેનો વિસ્તૃત, ગુજરાતીમાં સર્વપ્રથમ, લેખ; બ્યાખ્યાનમાંનાં છતિ-

૧. 'રેનેસાંસ' માટેના અત્યાર પહેલાંના ગુજરાતી પર્યાય 'પુનરુજ્જીવન' (મ. ન. કિ.) તથા 'પ્રગિષ્ઠતા' ('ક્રાન્ત')માં આ ત્રીજો ઉમેશય છે.

હાસાદિ વિશેનાં અનુસક્ષણો સંબંધી માહિતી લખીસૂચી રીતે નહિ પણ વાંચવી ગમે તેમ, કોઈ કોઈ સ્થળે વધુ વાચનચર્ચાવિચારણા પ્રેરે તેમ, આપતાં દિખ્યો; અને એક જ પાનાનું તો પણ વ્યવહારક્ષમ આત્મવિકાસના અભીષ્ટુ માટે નગદનાણું સમાન, નિબંધ-છેડેનું લખાણ ‘તપોબ્રહ્મ’: આ સર્વ વડે, તેમ જ અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનના આપણા બે વર્ષ પહેલાંના પ્રથમ ગુજરાતી પરિચયને^૧ આ ભાષાન્તરવડે દીર્ઘાવીને, ભાષાન્તરકર્તાએ આપણ સૌને બહુ ઝાણી કર્યા છે.

—વિ.

અવન્તીનાથ^૨

સૌન્દર્યો પામતાં પહેલાં જેમ સૌન્દર્ય બનવું પડે અને વીરેન્દ્રપૂજ કરવાને પાત્ર થયા પહેલાં જેમ વીરેન્દ્રતા નિજ હૃદય-માં ધારવી ધરે, કેંક તેમ જ ઇતિહાસમાંથી નવલકથા સંખ્યા પહેલાં સર્જકે ઇતિહાસરૂપ બનવું જોઈએ છે. તેણે પોતાની રચના માટે ઇતિહાસમાંથી રવીકારેલાં સ્થળકાળનાં સ્વાભાવિક અણુએ અણુની સાથે તથા લહરેલહરની સાથે તે જોટલો વધારે તદ્રૂપ મધ શકે તેટલી એ રચના એ ઐતિહાસિક જીવનની સાચી સુંદર અને હૃદયંગમ છબી નીવડે છે. ગદ્યકાસના હિન્દવી જીવનની તેવી છબી-પ્રતીતિજનક અને તેથી સંતોષકર-રાગ ભોજ વિશેની આ ‘અવન્તીનાથ’માં પડતી અનુભવાય છે તેથી એ શાન્ત અને મીઠો આનંદ આપી

૧. ‘વસન્ત’માં (૩૬. ૧૬ માય-ચૈત્ર ’૯૩) રા. મૂળજ્ઞાપ્ત શ્રેક્ષ્મીએ આપેલો સુધાચ્ચ સંક્ષેપ. એ તથા આ સંવિસ્તર ભાષાંતર બંને વાંચનારને સવિરોધ લાભ થશે એ કહેવાની જરૂર ભાગ્યે હોય.

૨. યુનીલાલ વ. શાહ. (‘પ્રબળ’માં ’૯૩ની બેટ; પ્ર. બં. કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૨).

ચક્ર છે. વળી તેની પાત્રસૃષ્ટિ પણ, આ પ્રકારના હરેક સમર્થ રચનારની નવલમાં તેમ અહીં, ઇતિહાસકાલની છતાં કાલનાં જડ બન્ધનોથી પર છે—એ વિવિધ અને આકર્ષક માનવ તત્ત્વવાળી છે તેથી આપણને સજીવ અને નિકટવર્તી પણ લાગે છે.

“ વિધવા બ્રાહ્મણીમાંથી વિલસી ઠકરાણી ” બનેલી સ્ત્રી પરદેશમાં રસોધયણનો વ્યવસાય સ્વીકારી આશુવિકા ચલાવે; બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય કુમારીઓ સંસ્કૃત બાષાસાહિત્યની સારી જ્ઞાતા હોય—ગોખણિયા ને પરીક્ષાપસાર નહિ પણ જીવનલક્ષી જ્ઞાનની જ્ઞાતા; યાત્રાળુ ગોરજગમાન દેખાય તે હોય ખરી રીતે પડોશી રાજ્યના કુંવર ને અગાત્ય—ગુપ્તચરો બનેલા; રાજ્યના બીજા પંડિતો જે મુખ્યત્વે પિંડપોષક તો એકાદ રોમરોમ એવો સ્વમાનશીલ પણ ખરો કે લાખ સુવર્ણમુંદ્રાને સાટે ય રાજ્યની કીર્તિલાલસાને પંપાજવાને બદલે તેને મોઢામોઢ ઘણ્યુદ્ધિનું બિરુદ આપી દે^૧ અને સુણારી દે “ તારા જીવાને મારો ગ્રંથ મેં સંભળાવ્યો એનું પણ મારે હવે પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે ! ”—અને એ વખતે તો એ ગ્રંથને અગ્નિમાં ફેંકનાર રાજા પોતે અતે એ જ પંડિતરાજની આજુ એટલી હદ સુધી સ્વીકારે કે તેને દેશમાં નવયુગનો સંસ્થાપક પણ નિર્મે; રાજ્યકર્મચારી હરીશ એકએકને મહેણાં મારે કે ડંખ દે તે માત્ર સખ્દપ્રયોગથી નહિ પણ પ્રત્યક્ષ નાલ્ય-પ્રયોગથી પણ ખરું; એકી સાથે સો સૈનિકો ચત્રુ ને જીતવા નહિ પણ કેવળ રાજ્યવચનને વશવર્તી બની રાજાકક્ષિતને ખાતર આંખો મીચી, બેઠી ખીણમાં પડવું મૂકે; ફૂટેલ કપાળે પણ, એ ફૂટવાની દણે જ, એક દામાવંત

૧. એવે પ્રસંગે પોતાના કીર્તિલોચી, સત્તાકાંક્ષી પોષણદાર પ્રત્યે એમ વર્તી શકનાર એક પણ સમર્થ વિદ્યાસેવક—સાહિત્ય, પત્રકારત્વ કે શિક્ષણની સુદ્ધિનો—આજના ગુજરાતમાં હશે !

કવિપંડિત કપાળ ફેડનાર નાસ્તિકને અદ્વૈતભાવના અને તેના આનંદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી સમજાવતો હોય; દેશને માથે બારે વિપત્તિ હોવાથી રાજદ્રવ્યરૂપે મળતાં વર્ષાસનાદિ જતાં કરી, એવે કાળે પણ “ સંસ્કારની સંસ્થાનો પ્રવાહ ” અખંડ રહે માટે, વિદ્યાપ્રચારનો આજીવન ધર્મ પાળવા સ્વાર્થત્યાગી વિદ્વાનો સોતસાહ તત્પર અને આ થોડાક પ્રતિનિધિરૂપ નમૂના જેવાં પાનો પ્રસંગોનાં શબ્દચિત્રોની ફૂલગૂંથણીરૂપ ‘ અવંતીનાથ ’ મધ્યકાલીન ભારતની તાલંચ અને રમણીય છત્રી આપણી સમક્ષ આલેખે છે.

એ પ્રકારનું આલેખન શક્ય બનાવે તેવો ઇતિહાસનો અનુરાગ તથા અભ્યાસ અને સુસંયમી છતાં રસિક કલાદષ્ટિ તો કર્તામાં છે જ; ઉપરાંત, નવલમાં રચણે રચણે અને મુખ્યત્વે ‘ પ્રકાશની વૃષ્ટિ ’ એ સ્મરણીય પ્રકરણમાં અનુભવાતી વ્યાપક અને તત્ત્વગ્રાહી જીવનદષ્ટિ પણ છે. એ કલાદષ્ટિ એમના સર્જનને મનોરંજક બનાવે છે તો એ જીવનદષ્ટિ એને માર્ગદર્શક બનાવે છે. માનવ જીવનના સ્વરૂપે સાંસ્કૃતિકતાને જ મંજૂર રાખતી એ જીવનદષ્ટિ—જે પ્રણયપ્રસંગોને પણ નીરસ બન્યા વિના સર્વગુણી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે તે—આપણા સમકાલીન લલિત વાઙ્મયમાં જેટલી વિરલ તેટલી જ સવિશેષ અનુકરણીય છે.

ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે ‘ કર્મચોગી રાજેશ્વર ’માં (૧૯૩૫) કર્તાની પારિપકવ શૈલીનો જે પહેલો સુખદ પરિચય આપણે પામ્યા, જે (વીસમી સદી પાછે પગે હઠતી અજયપાળના કાળમાં જન્મ પહોંચી હોય તેવાં ગણતર રચાનો બાદ કરતાં) ‘ રાજહત્યા ’માં (૧૯૩૭) વધારે નિકટનો થયો, તે હવે ‘ અવંતીનાથ ’માં (૧૯૪૬) સવિશેષ સંતર્પક બને છે. ઇશ્વર કરે ને આ પાંચેક વર્ષનો વિકાસક્રમ આવતાં પાંચમાં જળવાઈ રહે, આની સુસિદ્ધિઓને સવાઈ કરે—આવો નિશુદ્ધ રસોપભોગ નવલવાચકોને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં કરાવે.

—વિ.

જીવનસંસ્કૃતિ^૧

આ બૃહદ્ગ્રન્થને આરંભે જે નવેક પાનાંનો પ્રવેશકલેખ 'જીવનદષ્ટિનાં ત્રણ પ્રસ્થાનો' છે, તેની જ સારાંશરૂપ યોગ્ય રજુઆત અને યથાયોગ્ય વિવેચના આઠનવ પાનાં રોકે તેમ છે; વળી, આ એક લેખસંગ્રહરૂપ ગ્રન્થ છે, વિષય પર સ્વતંત્ર સળંગ વિષય તરીકે લખાયેલો ગ્રન્થ નથી, એ સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરતાં કર્તાએ જેમ કહ્યું છે કે "જીવન અને સંસ્કૃતિ ઉપર શાસ્ત્રીય ગ્રંથ લખવાનું કાઠ અને સૂચવે તો તેમ કરવાની હું હિંમત ન કરું," તેમ, આ પરિચયાત્મક નોંધ લખનારે પણ કહેવાનું છે કે " 'જીવનસંસ્કૃતિ' ઉપર શાસ્ત્રીય સમાલોચના લખવાનું કાઠ અને સૂચવે તો તેમ કરવાની હું હિંમત ન કરું." એટલે અહીં બે બોલ પ્રવેશક વિશે લખીને અછડતો ગ્રન્થ-પરિચય કરાવવાનો જ વિચાર રાખ્યો^૨ છે.

આપણા 'સંસ્કૃતિ' શબ્દથી જે કે વિવક્ષિત છે તે પ્રાચીનોના 'ધર્મ' શબ્દથી હતું. આ હકીકત બાણી અગાઉ બે'ક વાર આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર દુવે આપણું ખ્યાન બે'ચું હતું અને ફરી એક વાર પ્રસ્વૃત ગ્રન્થકર્તા, આ સંદર્ભમાં 'એશિયાના ધર્મસમ્રાટ' અશોકને યાદ કરી, બે'ચે છે. ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો અભેદ તેમણે દ્વંકામાં આમ સૂચવ્યા છે: "ન્યારે ધર્મ જીવતો, વધતો, ફેલતાફાલતો અને તાજો હોય છે ત્યારે સંસ્કૃતિથી એ ભિન્ન નથી હોતો" પણ ધર્મ અનેક રીતે એકાંગી બના જતાં તેને સ્થાને "સાર્વભૌમપદ સંસ્કૃતિને આપવું પડે છે." એ સંસ્કૃતિ એટલે શું? ઉત્તર: "જીવનને શુદ્ધ અને સમૃદ્ધ, સમર્થ અને સફળ કરવાના પ્રયત્નને અંતે જે જીવનપદ્ધતિ અને જીવન-વિસ્તાર કેળવાય છે તે આપણી સંસ્કૃતિ છે. જીવન-ધર્મને વધાદાર રહીને જ [સંસ્કૃતિ] જીવનશુદ્ધિ અને જીવન-

૧. દત્તાત્રેય બા. કાલેલકર [નવજીવન પ્ર. મંદિર. અમદાવાદ:૩૧.૨૧]

સમૃદ્ધિ કરવા મથે છે માટે જીવનની પરિપૂર્ણતા તે સંસ્કૃતિ. ”
 અને સંસ્કૃતિની આગળ ‘જીવન’ જોડવાનું કારણ કે, “જીવન
 સંકુચિત હોય કે વ્યાપક હોય એ એકાંગી યદ્ય શક્યું જ નથી. ”
 આ વાત કુલ એકેક પાંદડીએ નહિ પણ એકસામડું ખીસે છે એ
 કુદરતની સાદી પણ અર્થપૂર્ણ હકીકતનો ઉપયોગ ઔચિત્યપૂર્વક
 કરીને સમજાવી છે.

જીવનસંસ્કૃતિનો આવો વિશિષ્ટ ઉચ્ચગ્રાહ દષ્ટિ સમીપ
 રાખી, પોતાના ભારતીય સમાજોના નિરીક્ષણ તથા વાચનના
 પરિપાકરૂપ સામાજિક તથા સંસ્કૃતિવિષયક લેખો પ્રસંગોપાત
 લખાયલા; તેમાંના ૧૬૫ને અહીં ગોટાં ૮૧૬ પાનાંમાં દસ
 ખંડોમાં વહેંચીને સમાવ્યા છે. એ લેખો મૂળે એક ગ્રન્થરૂપે
 લખાયા નહિ હોવા છતાં એક અખંડ અને વિશદ જીવનદષ્ટિ
 સર્વના મૂળમાં છે અને સમગ્ર વિવેચનમાં રહેલી વંશ, વર્ણવ્યવસ્થા
 અને વર્ગસંગઠનનાં ત્રણ પ્રશ્નોનો કતોની સંસ્કૃતિતત્ત્વગ્રાહી
 વિભાવના (‘કન્સેપ્શન’) તે ગુજરાતી જ નહિ પણ કદાચ
 સાંપ્રત ભારતીય ચિંતન વાડમથને અહીં યતું એક અપૂર્વ
 સમુત્તેજક અને વ્યવહારક્ષમ અર્પણ છે.

વિષયો અને એ નિરૂપવાના પ્રસંગો જ્યાં સંખ્યાબંધ ત્યાં
 કેટલીક પુનરુક્તિ અનિવાર્ય. પરિચિત વાત ફરીફરીને પણ
 કહેવી પડવાની છતાં, આ મર્યાદા કોઈ સામાન્ય શાસ્ત્રીય લેખકને
 નડત તેટલી આ સર્જનલક્ષી શાસ્ત્રોચ્ચતાના ઉપાસકને, સમ-
 કાલીન ગુજરાતીના કેટલીક રીતે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણવા જેવા શૈલી-
 સ્વામીને, નડી નથી એ સ્પષ્ટ છે, આનંદકર પણ છે. —વિ.

જીવન અને સાહિત્ય^૧ (ભા. ૨)

એ વિષયના કતોના પ્રકાશું લેખોનો ખીજો સમૂહ. પહેલા

૧. રમણલાલ વ. દેસાઈ (આર. આર. શેઠની કં. મુંબઈ; ૩૧, ૨૦૦૧)

ભાગની 'વિસ્તૃત' સમાસોચનામાં તેમની જે વિચારસરણી અને શૈલીનું નિરૂપણ થયું હતું તે આ ખીજમાં પણ પ્રતિબિંબિત થયું છે; વધારે કે કલા-પહેલાં અન્યમાંની ગળતીઓના ત્રણેક નમૂના ટાંકવાની ફરજ બાળવી લેવી પડશે.

પૃ. ૪૪મે *Lyricism* ગુજરાતી 'ધ્વનિકાવ્યો' ૨ 'સર્વો' શે ખરું નથી; પૃ. ૬૭મા પરનું 'આત્મલક્ષી-psychological' આ પર્વાય પણ બરાબર નથી અને ત્યાંનું નવલોત્તું વર્ગીકરણ એ રચનાનાં અન્તર્ગત કોઈ પણ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ અસાચીય ખનીં અર્થ છે; પૃ. ૧૪૨મે જે શામળ-પ્રેમાનંદ-વિષયક વિવાદનો ઉલ્લેખ છે તે નર્મદ-દલપત વચ્ચે નહિ પણ 'ગુજરાતશાસ્ત્ર-પત્ર'માં મહીપતરામ અને 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં દલપતરામ વચ્ચે ૧૮૬૩-૬૪માં થયેલો. આવાં ખીજાં થોડાં સ્થાનનો નિર્દેશ પણ કરી શકાય. એવા નમૂના આરંભે જ-પણ સખેદ-એટલા સારું નોંધ્યા છે કે અગ્ર વાચકો (ખાસ કરી વિદ્યાર્થીવર્ગ) આ પદ્ય વાચન આપતો, કટલીક વાર સ્વતંત્ર દૃષ્ટિબિન્દુ રજૂ કરતો તો વારંવાર જૂની કે પરિચિત વાતને નવી રીતે દર્શાવી ધ્યાન ખેંચતાં લખાણોવાળો અન્ય વાપરતાં જરાં ચેતીને ચાલે. બાકી તો વિચારક તરીકેની જવાબ-દારી સમજીને, વિષયનો સારો જેવો પરિચય પામીને, જ્યાં હિંમતવાન બનવાનું હોય (નાગરી નાત વિશેના લેખ જેવે સ્થળે); ત્યાં એ પ્રવૃત્તિ પણ છાપો મારવાની રીતે નહિ પણ બુદ્ધિમાલ રીતે, સત્યાન્વેષી હૃદયમનથી કરીને, જે

૧. 'માનસી' સપ્ત. ૩૭ : (પૂર્ણસંખ્યા ૭)

૨. આં શબ્દપ્રયોગ સ્વ. રમણભાઈના 'રામધ્વનિકાવ્ય'ને સ્થાને કર્યાં હોય તો પણ બરાબર નથી; રામ છાંડી દેવામાં ધણું છાંડી દેવાય છે-એ રાખવા જેવું હોવા છતાં બહુ રાખવાની જરૂર હોવા છતાં; (વધુ માટે જુઓ 'કવિતા અને સાહિત્ય' વો. ૧, પૃ. ૨૪-૨૭).

અગિયાર લેખો કે વ્યાખ્યાનો સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, સમાજ, ધર્મ વગેરે વિશે લખાયા છે તેમાં ગુણવત્તા પણ ઠેર ઠેર છે, માનનીય દક્ષાની છે. આ પ્રકારના પ્રકાશનનું સંપાદનકાર્ય કાળજીથી કરવાની યોતાની ફરજ ગુજરાતી ગ્રંથકારો જ હજી સમજતા નથી ત્યાં પ્રકાશકનો શો દોષ કાઢવો? બાકી તો સાંપ્રત તેમ જ બાવિ ઉપયોગ માટે, કયું લખાણ કઈ સાક્ષતું છે તથા બને તો પહેલી વાર ક્યાં છપાયું તે પણ, ગ્રંથમાં જ ક્યાંક નોંધી રાખવું જોઈએ; અને, ગ્રંથમાં સ્પર્શાયેલા મુખ્ય મુખ્ય વિષયો-ઉપવિષયોની તથા વિશેષતાઓની અનશુદ્ધ વર્ણાનુક્રમણી પણ જોઈએ.

સુશીલાનો દેવ

વાચકોમાંથી જોઆ ૧૯૩૦માં નિયમિતપણે માસિક 'કોમુદી' ૨ વાંચતા હશે તેમને આ 'છબીરાગી' ('રીએસિસ્ટિક') નવલની એ વર્ષે સપ્ટેમ્બર, અંકમાં છપામલી, પ્રા-બળ-વંતરાગ ઠાકોરે લખેલી વિસ્તૃત સમાલોચના યાદ હશે. મરાઠીમાં સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટતાં જ એ સમર્થ ગુજરાતી વિવેચકને હાથે યોગ્ય રીતે આવકાર પામેલી એ કૃતિ ગુજરાતીમાં ઊતરી છે, - કર્તાવ્ય-બુદ્ધિપૂર્વક થયેલા (જો કે કેટલીક જગ્યાએ ગુજરાતી બાષા-શૈલિને ઝાઝું અનુસરતા) બાષાન્તર તરીકે ઊતરી છે, એ માટે સંતોષ દર્શાવીને, સાંપ્રતકાલના મહાપ્રશ્નો છેડવા કોશિશ કરતા આપણા કાચી કે અધકચરી કલમના જુવાન વાર્તાલેખકોને 'સુશીલાનો દેવ' માંની ઊંચી બુદ્ધિમત્તા તથા નિરાડંબર પણ રસિક કલાનો

૧. પ્રા. વામન મ. નેપીકૃત મરાઠી નવલનું બાષાન્તર; ગોપાળ-ગવ બામવત (ગૂર્જર ગ્રં. ૨. કાર્યા. અમદાવાદ ૩ રા. ૨)

૨. એ જ પ્રસ્તુત બાષાન્તરમાંની ઋણસ્વીકારનોંધમાં યાદ કરાયેલું 'કોઈ નિયતકાલિક.' એના એ જ વર્ષના જુલાઈ અંકમાં પ્રા. નેપીતા એક અગત્યના વ્યાખ્યાનમાંથી ઉતારા પણ છપાયા હતા.

પાઠ (જે બને તો) શીખવાની હાલમાં કયો વિના રહેવાનું નથી. હાલના સમયની સુચિક્ષિત યુવતીની પથારીદર્શી શબ્દછબી, ૧૯૦૫-૩૦ની પચ્ચીસીના મહારાષ્ટ્રની પીઠિકા ('એકમાઉન્ડ') પર, પાડવાનો કર્તાનો આશય છે. તેવી પ્રત્યક્ષવાદી ('રેશનેસિસ્ટ'), 'વિશ્વકુટુંબવાદ'ના ('સોશ્યેલિઝમ'ના) ખ્યેને જ અંતે પોતાનો ખરો દેવ માનતી, નાણિકાનો બચપણથી છિતરતા, યુવાપણ સુધીનો વિકાસ કરીએ કેટલેક અંશે અવનવા તંત્રવાળા ('ટેકનિક' માટેનો મરાઠી શબ્દ.) આ નવલમાં નિરૂપ્યો છે. એ વિકાસ જ આખી નવલનું કેન્દ્ર હોવાથી, મૃત્યુ ધાડ કે આપ-ધાત જેવા બનાવો પણ બહુ સાદાછથી ચીતરાયા છે, જેવી ઝડપથી ને સ્વાભાવિકતાથી એ જીવનમાં કેટલીક વાર બનતા હોય છે. તેવી જ રીતે લખાણમાં જાણે મૂકી દીધા છે. આ લેખનપદ્ધતિનું આકર્ષણ કૌતુકપ્રિય વાચકોને નહિ થાય પણ શુભરાતીમાં તો એના આવા સફળ પ્રયોગ વિરલ હોઈ, એ અમને, સત્કારયોગ્ય લાગે છે. અન્યપ્રારંભના રા. કાલેલ-કરનાં બંને લખાણ તેના અર્થગ્રહણમાં સારી મદદ કરે તેવાં છે.

કમળ વિશે એક ભ્રમર

કીર્તિદાને કમળના પત્રો બહુબાઈ ઉમરવાડિયા.

My book, I fear, will seem to many sadly lacking in the condiments which have come to be expected in writings upon literature. Critics and even theorists upon criticism currently assume that their first duty is to be moving, to excite in the mind emotions appropriate to their august subject-matter. This endeavour I have declined. * * * I have attempted to write in a scientific spirit trusting to

interest by what is said rather than by the manner of saying.
—I. A. Richards.

Principles of Literary Criticism નામના પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં રિચાર્ડઝ ઉપર મુજબ લખે છે. વિવેચન. રસિક ને ઉત્તેજક હોવું જોઈએ કે નહિ એ કદાચ અભિપ્રાયનો વિષય છે ને ઉપર મેં માત્ર એક વિચક્ષણ વિવેચકનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. છતાં એક વાત સાથે તો સૌ કોઈ સંમત હશે. જ કે વિવેચનને જાણીજૂઝીને નીરસ બનાવવાની જરૂર તો નથી. જેમ કેટલીક તપકર્કશ સાધનાઓ જીવનને લખું બનાવીને જ સ્વીકારે છે ને જેમ એક સંપ્રદાયના સાધુઓ જે વાનગીઓ પીરસાઈ રોય તે તમામને સામગ્રી યોગી નાખીને સ્વાદ રહિત-ના, ખેરવાદ બનાવી મૂકે ત્યારે જ એ આરોગી શકે છે તેમ વિવેચન પોતાના કચનને કે ભાષાને જાણીજોઈને ખેરવાદ બનાવી મૂકે એમ તો કોઈ નહિ ધ્રુષ્ટે.

પણ જે પુસ્તકને હું વર્ણવવા બેઠો છું તે તો સ્વાદ પડે તેવું છે ને એ દૃષ્ટિથી જ લખાયું છે. ‘કેટલાંક વર્ષો પર ગુજરાતી સાહિત્યથી અપરિચિત છતાં અંગ્રેજી આદિ ઇતર સાહિત્યોમાં રસ લેનાર વ્યક્તિને આપણા સાહિત્યમાં રસ લેતાં કેમ કરી શકાય એ કામગાના ઉકેલના એક અખતરા તરીકે આ પત્રો શરૂ કર્યા હતા;’ એવો લેખકનો પોતાનો એકરાર પણ છે. જે વર્ગને રસ લેતો કરતા માટે શ્રી બટુબાર્ડ હિમરવાડિયાએ કમર કસી છે તે વર્મના પ્રતિનિધિને ઉદ્દેશીને તેમણે આ પત્રો લખ્યા છે, એ પ્રતિનિધિ કાર્મ પુરુષ નથી, પણ સ્ત્રી છે: ને સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને લખાયેલા પત્રો છાનામાના ફોટીને વાંચી શેવાની તાલાવેલી જીવે છે ત્યાં સુધી આ પત્રો રસભરિત લાગવાના વળા કીર્તિદા સામાન્ય સ્ત્રી નથી. એ શ્રી હિમરવાડિયાની ‘પ્રિય’ કીર્તિદા છે, તોફાની કીર્તિદા

છે, અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત ભણેલી કીર્તિદા છે ને આ બધા ને માથે કલગી
જેવી સુંદર કીર્તિદા છે. શ્રી હમરવાડિયા પહેલા પત્રનો ઉપાડ
આમ કરે છે: 'પ્રિય કીર્તિદા, તમે આટલાં બધાં સુંદર ન હોત
તો જરાયે સંક્રામ્ય વગર શુભરાતી સાહિત્યનાં જરૂર હું
વખાણુ કરત; પણ એવું સૌંદર્ય એટલું ઉતરતું છે કે તમારી
જોડે એની સરખામણી પણ થઈ ન શકે.' પ્રાકૃત જનોને વશ
કરી લે એવી આ શરૂઆત નથી ?

વિવેચનના દારિદ્ર્યથી પીડાતા શુભરાતી સાહિત્ય વિશે
બળાપો કરતા એક સાહિત્યકાર સાથેની વાતચીતમાં શેઠી, ડિઝ
રાયલી, આયરન વગેરેનાં રસભરિત ચરિત્રો લખનાર દેવ લેખક
આન્દ્રે મોરવાનો ઉલ્લેખ થયો. 'માર્હેલસ', 'બ્યૂટીફુલ'
વગેરે ઉદ્દગારો તે ઉલ્લેખની સાથે જ એમના મુખમાંથી સરી
પડ્યા. મને 'કમળાના પત્રો' પૂરતા શ્રી. બદુભાઈ પણ કંઈક
આંદ્રે મોરવાને મળતા આવતા હોય એમ લાગે છે. મેં મારો
એ અંભિપ્રાય વ્યક્ત સુદ્ધાં કર્યો; તે એકદમ સમત થઈ ગયા
ને 'લાગલું' જ ઉમેર્યું: "તમે ગમે એમ કહો, વિવેચન તો
એવું જ લખાવું જોઈએ. લોકો પણ ત્યારે જ વિવેચન વાંચશે.
આજે તો વિવેચક ગમે તે પુસ્તક વિશે ગમે તે કહે, પણ એથી
બજારમાં એ પુસ્તકની ખપત નથી વધતી કે નથી ઘટતી."
વાચકોનો મોટો ભાગ હજી વિવેચનમાં રસ લેતો થયો નથી એ
વાત ખરી છે, ને વિવેચન એવું લખાવું જોઈએ એનો અર્થ
એવો નથી કે એણે પત્રોનું વાહન સ્વીકારવું જોઈએ. માત્ર પેલા
રિચાર્ડઝથી જુદો, વિરુદ્ધનો ચૂર આ માન્યતા કાઢે છે: વિવેચને
રસિક બનવું જોઈએ. કદાચ વિવેચનને રસિક બનાવવાના
હેતુથી જ, શ્રી. બદુભાઈએ પત્રો લખાવું બંધ કર્યું ત્યાર પછી
પણ પત્રદારા વિવેચન આપવાનો પ્રયત્ન દેટલાક વિવેચકોએ
કરી જોયેલો, પણ એમાં બનતું એમ કે એમાંથી સંબોધન ને

સહી ઉપરાંતનો પ્રાસ્તાવિક ભાગ બાદ કરીએ કે જવાબ ગંભીર ધાટીનું વિવેચન એટલો જ આવી રહેતો. મને તો એમ લાગે છે કે જેને વિવેચન કરવું છે તેને પત્રો લખવા પાલવે નહિ. પત્રસાહિત્યની વિશેષતાઓમાં વિવેચનને, નહર જવાબદાર વિવેચનને કાલજી લેવું એ દુર્ઘટ કાર્ય છે. મને તો 'કમળના પત્રો' પણ વિવેચન લેખે નહિ, પણ સુંદર પત્રો લેખે વહાલા લાગ્યા છે.

અને એ પત્રો વહાલા લાગે તે માટે એમને કવી કવી કરામતો કરવી પડી છે તે જ જરા જોવું પડશે. પ્રથમ તો એમણે કેટલાંય કુદુંખી ને નિકટનાં કહી શકાય તેવાં પાત્રોને જેથી આપ્યાં છે, ન કૃતિ કે કર્તાની તેમના પર જે અસર પડી હોય તેના આધાતપ્રત્યાધાત જેવા જોલ તેમની પાસે જોલાવ્યા છે, ચર્ચાઓ કરાવી છે, વિનોદી વાર્તાલાપ કરાવ્યો છે, પોતાના માર્મિક, અર્થસૂચક કે વિનોદી અભિપ્રાયો ઉચ્ચાર્યા છે; જીવનના કેટલાક અનુભવો સ્મૃતિની સહાયતા લઈને આલેખ્યા છે; ને સામાન્ય માનવીઓને ઘણી જ ગમે છે એવી નાણુક વાતો (સ્ત્રીઓની, સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધની, અને છતર) છેડી છે. ઘણી વાર વિવેચનની ચાર લીટી માટે એમણે કોઈ જીવનપ્રસંગનાં ચાર પાનાં ભરી દીધાં છે. દાખલા તરીકે, કલાપી વિશે એમને કહેવું છે કે એક વખતે 'કકારવ' જીવનકાળની વેદની ઋચા હતી ને કલાપી તેનો અધિષ્ઠાતા ઋષિ હતો પણ આજે એ કાવ્યો સુંદર નથી લાગતા. એ તો રહ્યું, પણ કોઈ વાર ઊલટો અણુમતો ઉત્પન્ન થાય છે; આટલા ખાતર એમના

લગ્નજીવનના આરંભકાળની ઉખાને એમણે સંભારી છે એટલું જ નહિ, એને ચાર પાનાં આપ્યાં છે. આથી જ કદાચ જુદાકાળને અમુક અંશે આન્દ્રે મૉરવા સાથે સરખાવી શકાય. એમની દષ્ટિ સાધ્ય પર નહિ, પણ સાધન પર ચોંટી છે. એમને વાચકને રસવરખોળ કરવો છે ને કૃતિ કે કર્તા વિશેનો અભિપ્રાય તો

વાતવાતમાં આપી દેવો છે. આનાં કષ્ટ ને અનિષ્ટ એક પરિ-
ણામો આવ્યાં છે. ઘણી વાર અભિપ્રાય અસ્પષ્ટ રહે છે, ઘણી
વાર નાની વાત મોટી બને છે, મોટી વાત નાની બને છે ને
કેટલીક વાત તો વીસરાઈ પણ બાય છે : હાખલા તરીકે, દલ-
પતરામનાં હાસ્પરસિક કાવ્યોનો એમણે હૃદયેષુ પણ કયો નથી.
કેટલીક જગાએ અસંગતિ પણ આવી બાય છે : જેમ કે એમણે
એક સ્થળે નર્મદને યુગપ્રવર્તક માનવાની ના પાડી છે, ને બીજે
સ્થળે એને યુગપ્રવર્તકનો ઇલકાગ આપી દીધો છે. પરંતુ એક
વાત ચોક્કસ કે વાંચતાં ખૂબ મજા પડે છે. એ વાતનો સ્વીકાર
તો કરવો જ પડશે. આ પત્રો કાલ્પનિક છે, છતાં સાચા પત્રોની
એમાં તાંત્રી છે. બહુભાષનો સ્વરથ, ને તેથી મજાકપ્રિય સ્વભાવ
એમાં ખુલ્લો ચાય છે. તેઓ કાષ્ઠ કાલેનિયન જેવા બેદરકાર,
બેજવાબદાર લાગે છે ને જે વર્ગને શુભચિંતા સાહિત્યનો એમને
પરિચય કરાવવો છે તે વર્ગ સમજે ને માણે એવી શૈલીમાં
એમણે એ પરિચય કરાવ્યો છે.

. કાષ્ઠ કહી શકે કે એમાં ઊંડાણ નથી; એમાં મૌલિક
વિવેચનદષ્ટિ નથી. આ બન્ને આક્ષેપો વિચારવા જેવા છે. જે
ઊંડાણની આશા આ પત્રો પાસેથી રાખવી હોય તો સિનમતની
આશા છોડી દેવી ઘટે; બાકી પેલી મૌલિકતા નેટલી બહુભાષના
દર્શનદર્શનો—એકંદર વદ્યુમાં છે તેટલી તેમનાં તારતમ્યોમાં નથી
એમ સ્વીકારવું પડશે. વિવેચક વિદ્વાન હોય એવી સૌ કાષ્ઠ આશા રાખે
છે; બહુભાષ આમાંના જે સુંદર ને સદૃશ પત્રો છે તેમાં વિદ્વાન
નથી લાગતા, એટલે કે બારેખમ નથી લાગતા. છતાં નર્મદ,
દલપત, કલાપી ને શ્રી. લીલા મુનશી વિશેના તેમના પત્રો આ
સંગ્રહમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ‘રેખાચિત્રા’ વાળો પત્ર તો આપો-
આપ સર્વોત્તમ દરે છે. એ ચારે પત્રોમાં વિવેચક ને પત્રલેખકનો
સંરસ સમન્વય મળે છે. પરંતુ જ્યાં બહુભાષ વિદ્વાન ને બાગ-

ઝડપા બનવા ગયા છે ત્યાં પત્રો વણુરયા છે. 'પૃથિવીવલ્લભ'-
વાળો પત્ર અવતરણોથી પત્ર બગડી ગયો છે ને છતાં
એમનાં મંતવ્યોમાં સંદિગ્ધતા રહી ગઈ છે. Gujarata and
its Literature માટે એમણે જે બે પત્રો છેવટે આપ્યા છે
તેમાં ય હતાવળ ને નીરસતા બન્ને છતાં ચાલ્ય છે-છેલ્લા પત્રમાં
તો સવિશેષ પણ ત્યાર પછી તો બહુભાષ્યે આવા પત્રો લખવા-
નું સપ્તયુ બધ ક્યું છે ને 'સંતોગોરૂપી બહારવટિયાઓ'ને
હાથે લૂંટાયા છે એટલે એમને શું કહી શકાય ?

'અખો ભગત એના કાળનો પ્રતિનિધિ નહોતો', મુંબની
પાત્રચર્યા ને એનો બહુભાષ્યે કરેલો બચાવ, પ્રેમાનંદને શામ-
ળનો સમકાલીન ગણ્યો છે તે, ધીરાની કાશીમાં એ દયારામના
ચૂંગારની આગાહી સાંભળે છે તે વગેરે બાબતો ચર્ચાર્પદ છે.
એ ચર્ચા રચણસંક્રાંતને લીધે અહીં નહિ કરી શકાય. માત્ર
એટલું કહીશ કે મુંદર બાષા વિધવિધ દૃષ્ટાંતો ને પ્રસંગો,
વિનોદ ને વાતોલાપી શૈલીથી આ પત્રો ગુજરાતના પત્રસાહિત્ય-
માં અવનવી ખાત ખાડે છે ને સંસારી રસથી સભરબધો એ
ઉદ્ઘાસ ભરપૂર પત્રો વારંવાર વાંચવા ગમે એવા છે.

યશવન્ત શુક્લ

રવીકાર-પૂર્તિ (ગૂર્જર ગ્રં. ૨. કાવ્યોલ્લય)

પરાજય : અનિતા : ધૂરટેલુ (દેવકા ૩. ૨૧).

ચામા : એ. કુપ્રિનકૃત : માલેકલાલ ગો. ભેષી (૩. ૪).

ગોદાનં, ઉત્તરાર્ધ : પ્રેમચંદ્રકૃત (૩. ૨૧).

કાળિયાર : મનુભાઈ ભેધાણી (૩. ૧૧).

શરદબાણુની બાળવાતો : રમણલાલ સોની (૩. ૧૧).

ગાંધીયુગની રાયશી, ૧૯૬૬ (૩. ૧).

પરિચાયિકા

૧. ગુલે પોલાંડઃ ઉમાશંકર નેધી (કુમાર કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૧).—મિત્સુકિયેવિચ (એમનો પરિચય પણ અપાયો છે) એ ગયા સતકના યુવાન પોલિરા કવિએ 'પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિના અવરોધો અને વિરાટ પ્રકૃતિદર્શો વચ્ચે' પસાર થતાં અનુભવેલાં સંવેદનો વિશેનાં અદ્ધાર અતીવ મનોહર સુનીતોનાં (‘સોનેટ્સ’નાં) હૃદયે રમી રહે તેવાં ભાષાન્તર. વાંચતી વખતે, કાવ્યમાં પ્રાપ્ત નથી એ વાતની તો ક્ષમ રહી જ નહોતી પણ એ અમુક પંક્તિએ વળાંક પામતી રચના છે, એ વાતની પણ રહી નહોતી. વાંચનારને આ હકીકત પ્રતીતિ કરાવશે કે કેવાં સુંદર અને પ્રભાવી ચિત્રો અહીં તેજસ્વી નાનુક પીંછીએ આલેખ્યાં છે. સુનીત-રચના વિરોના નિબંધમાં એ કાવ્યપ્રકારનો ચાર વર્ષ પરની રા. સુંદરજી બેઠાઈની લખેલગી ચચાને કેટલીક આગળ વધારી, અમુકમાલિતી (લગિનીભાષાઓ વિરોની) પહેલી જ વાર ગુજરાતી વાચકને આપી છે. વિચદ દષ્ટિ, કર્તાવ્યભાન અને તલસ્પર્શિતાથી ધબ્બે એ સુનીતતત્ત્વ-નિરૂપણ કેટલાક સમય સુધી એ વિષયનું આપણું એક જ પ્રમાણભૂત લખાણ રહેશે એમ કહેવામાં ઉતાવળ ભાગ્યે થતી હોય.

૨. ગુજરાતની અસ્મિતાઃ કનૈયાલાલ મા. મુનશી (શિષ્ટ સાહિત્યભંડાર, મુંબાઈ; ૩. ૦) પ્રકૃત વિષય પર કર્તાએ ૧૯૨૩-૩૯ દરમ્યાન નુદે નુદે સમયે કરેલાં વ્યાખ્યાનોમાંથી સાહિત્યપરિષદે તેમનો અધ્યક્ષતાપદી (ડીસે. ૧૯૩૭) નિમિત્તે કરેલી વીજ્ઞાપી, છ ખંડોમાં અને ૧૫૦ પાનાંમાં. અન્યકાનું સંપાદન કરવાની પૂરતી દરકાર રખાઈ નથી એ ખેદજનક. દરેક લખાણ કયા, કયારે અપાયેલા, વ્યાખ્યાનમાંથી લીધું છે એ વ્યાખ્યાનવાર જણાવ્યું જ નથી, અન્યકમાં કોઈ પણ રચને, આવું હોય ત્યાં, મૂળ રચનાઓથી અન્નકુયો ચાલતી તથા આવતી ચેદીનો વાચક પૃ. ૮૫માં પરતું ‘ગયે વર્ષે’ વાંચી, “પણ ગયે. એટલે કયે ?” એમ પૂછવાનો ને નિરાશ થવાનો. સાચો પણ કર્તાના જીવનની સાલવારીમાં જીલી લીટીએ છાપી છે તેમ જ અન્યયાદીમાં પણ, અનુલક્ષણની સવળતા માટે, એકાદ પાતું વધુ ખર્ચાને છાપવાની જરૂર હતી. નાનો છતાં આ ત્રુટીઓ નજીવી નથી. લખાણ કેટલેક રચને સુશ્લિષ્ટ ઓછું અને તેથી મધ્યમ કોટિની વર્તમાનપત્રો

૪. મુરતિદા કમાલઃ કાન્તિલાલ શાહ (ભારતી સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદ; રૂ. ૧-૨-૦).—‘હૃદયનોને માટે વિકરાળ’ તેવા જ પંડ માટે ‘કાળરવરૂપ’ રવ. કમાલ પાશાની મોટી ખામીઓને ટાંક્યા વિના એની વીરતા ને સાહસિકતાની પિછાન કરાવતો, ત્રણેક ગણનીય ચારિત્ર-અધીના તારણરૂપ એની જિંદગીનો અહેવાલ, અડીસોક પાનાંમાં. છાપાંગરી લખાવટ વિષયગૌરવ કમી કરે છે; પણ એ તુટી નબળાવી લેતાં મન શીખે એટલે એ સમર્થ રાષ્ટ્રવિધાયક વિરો અણ્ણવાળેગ ધણી વિગત અન્યમાંથી મળે છે.

૫. ફોરમ-સહરી ૧ થી ૧૨: શારદાપ્રસાદ વર્મા (યુગાન્તર કાર્યાલય, સુરત) -સાહાચારસો પાનાંનો આ અંચ કર્તાને નેટલો ભૂખણ-૨૫૬ છે તેટલો જ આપણને સરવધાન કરનાર નીવડવો નેઇએ. તેમણે તો એવટથી પસંદગી કરીને ગયાં સોએક વર્ષનાં નેહુ નેટલાં ભારતીય (યુજરાતી સહિત) મદાપ્રકરો અને મદાપોરકપાઓનાં ચરિત્રોમાંથી ‘આદિતી મેળવી’, તેમના અખિત્વ કે કાર્યની ફોરમ કીલી લઇ, એકાદ-બે એકાદ-બે સાક્ષણિક પ્રસંગો પ્રત્યેક વ્યક્તિને સરેરાશ પાંચેક પાનાં આપી, બાળકો માટે તેમને કયે તેવી રીતે મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એ પોતાના ક્ષેત્રમાં સતોષકર છે. વળી એ એમ પણ સૂચવે છે કે ‘વધોજીશીલ ચરિત્રલેખનપ્રવૃત્તિને’ સફળ કરે તેવી સામગ્રી પણ ઠીક પ્રમાણમાં મળી શકે તેમ છે. આમાં ને ૩૦-૩૧ યુજરાતી નામો છે તેમની જ પ્રમાણભૂત વિસ્તૃત રસમય ચરિત્રરેખાઓ એક જ મોટા અન્યમાં કોઈ લખી છપાવે તો, આ નેમ કિરોર વચનાં માટે છે તેમ યુવાનોને પ્રોત્સાહક તથા માર્ગદર્શક થયા વિના રહે નહિ.

૬. શતદલ: ઈન્દુલાલ ગાંધી, કરાંચી (રૂ. ૧).—સો નાનાં સરખાં રમણીય કાવ્યોની દરનીય અંધિકા. સર્વની રમણીયતા સરખી ન હોય ને નથી. ‘શોકપને સોધવા’ (પૃ. ૫૮) માં કંઈકુરેખ મર્મ છે; એકું જ ‘ધડયાને’ ગણાય (૬૫); ‘બીડું’ (૬૭) માં શોકું કુદિચાતુર્ય જ છે. પણ કવિએ “તીખાવેલે તલેડી” કવિતા એમનાથી સદાવડી રિસાઈ નથી એવી પ્રતીતિ આપણને મીરાં દયા રોરી ખૂણાના કાનસ

૧. એક મિત્રે ‘મદાન કી’ માટે યોડાં વર્ષ પર સૂચવેલો આ શબ્દ એક પ્રયોગ લખલ વાપર્યો છે.

વિરોનાં, કે 'તમે સખિ સ્વયં' જેવાં, રસવાહી કાવ્યોમાંથી યાચ જ રે. છપાઈના રાષ્ટ્રીયપણાએ કિંમત નિર્ણયક વધારી છે. અર્થોઅર્થ પાતું કારં રાખ્યા વિના પણ કલાત્મકતા ઇષ્ટ પ્રમાણમાં જળવાઈ રાકત ને ?

૭. 'એકદિગ'ના હુન્નરનું પહેવાર શિક્ષણ: દિરોગશાહ ર. મહેતા, કરાંચી (ર. ૧૧૧) — અન્યવિષયમાં કવનિ ખરો રસ છે તેથી એ વિરો તેમનું વાચન સારા પ્રમાણમાં છે એટલું તો કોઈ પણ બેચાર પાનાં વાંચવાથી સમજાય છે. આ તેમની યોગ્યતા અને ઉત્સાહમાં, માહિતી ગોઠવવા તથા રમૂ કરવાનો પૂરતો ઔચિત્યવિવેક અને પ્રમાણવિવેક ઉમેરાયો હોત તો વધારે સારું હતું. અન્યમાંની ઘણી ઉપયોગી હકીકતોની તથા અનુભવે મેળવેલા વિચારોની સુયોગ્ય રચના કરવાનું ને માત્ર બાહ્ય સંલેગોને કારણે અસાકચ બન્યું હોય તો, પ્રકાશન ધૈર્ય પૂર્વક જરા મોડું ન થઈ રાકત ? બીજા વાત પરિભાષાની, 'કન્સેપ્શન' નું 'આકલન' અને 'પ્રોબેશન' નું 'આત્મવર્ધન' (બંને પૃ. ૨૩૮ મે) જરાજર કેમ કહી ચકારો ? પહેલા માટે 'વિભાવના' (રા. રમણલાલ ન. વજીલનો રાબ્દ) વપરાય; અને બીજા માટે 'કન્સેપ્શન' ને 'આભોગ' એ આપ્ટોકોરામાંના રાબ્દો વિચારવા જેવા છે. ત્રીજું, રાષ્ટ્રીય અન્યમાં 'મહત્વતા' નેવું બેહુદું રાબ્દરૂપ રીરીતે ચલાવી લેવું ? આવા સર્વ દોષો નિવારણ ને પૂરી નિવૃત્તિથી આવું કાર્ય સુરચના પૂર્વક થઈ શકે તો જ કર્તાની રાષ્ટ્રિયોનો લાભ ખરેખર મળ્યો ગણાય એમ લાગવાથી આટલું લખવાની જરૂર લાગી છે. બાકી તો અન્યવસ્તુથી વાચકો ઘોડે અંચે પરિચિત છે જ (ને એને સત્કારો) ડૉ. રમણલાલ યાજ્ઞિકના પ્રવેશકમાંથી ઘોડો લાગ અમે ગયે વર્ષે નુન અંકમાં (પૃ. ૨૯૫) ઉતારેલો તે પરથી.

૮. વિશ્વદર્શન : ડોશલાલ માનસિંગ કામદાર (ભારતી સાહિત્ય-સંઘ, અમદાવાદ; ર, ૩૧) — આપણી માતૃભાષામાંના આકર-અન્યવિશ્વાસમાં ગણનીય સાંવત્સરિક કે અબ્દકોષ (' ઈથરનુક ') ન્યારે બિલકુલ નથી ત્યારે આ પ્રકારનો પ્રયાસ સંઆદક ને પ્રકાશક ઉમરનું એક માનનીય સાદસ ગણાય. અન્યનાં અગોપાંગની ગોઠવણી વધારે નિયમબદ્ધ થઈ શકી હોત તથા હકીકતની થોડી વધુઓળી ગંભીર મૂલ્ય થઈ છે. આ બંને અત્યાર પહેલાંની પ્રસ્તુત પ્રકાશન વિરોની ટીકાઓ છે તો વાગળી, પણ તેની પર અતિથલ્લો ભાર મૂકવા ઉચ્છા

યતી નથી. અન્યમાં જગત અને આપણા દેશ વિશે જેટલું અનુદ્યુષ્ટ રૂપે આપેલું છે તે વારંવારના ઉપયોગ માટે કીમતી છે અને સંપ્રદાયની વ્યાપક દષ્ટિ તથા દીર્ઘધોગના ફળરૂપ છે. રોધિતવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ યથાસમય આપણને મળે જ એમ ઈચ્છીશું.

૬. પતંગપુરાણ: હીરાલાલ ર. કાપડિયા, સુરત (૧૦ આના)
—આ 'કનકવાની કથની' આપણે ત્યાં એક અવનવો સંશોધન-પ્રકાર શરૂ કરે છે. પરિચિત વસ્તુનું પણ શાસ્ત્ર કેટલું લિંડું અને કલા કેટલી દુરારાધ્ય છે તેનો ખાસ આવા પ્રયાસથી આવે છે. ઉપરાંત, વસ્તુએ વસ્તુનો આવો પ્રમાણભૂત માહિતીસંગ્રહ આપણા સ્વકીય ભાવિ વિશ્વકોશની તૈયારી વખતે તો સોનામૂલનો થઈ પડવાનો એ કેમ બુધાય ?

શ્રી સયાજી-સાહિત્યમાળા

પ્રસ્તુત 'અન્યમાળાના જે ગુરુછનો પ્રાસિદ્ધીકાર અમે થોડા વખત પર કયોં હતા તેમાંનાં પાંચ અન્ય-અન્યકનો પરિચય આપવાની પહેલી તક લેતાં આનંદ થાય છે. — 'ધર્મનાં ઉત્પત્તિવિકાસ' (પ્રા. અ. ૬. ત્રિવેદી) એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રસિદ્ધ લેખક પ્રા. જી. એફ. મૂર્નો આઠ વ્યાખ્યાનોનું સુરેખ અને ગૌરવવાળી ભાષામાં* કાળજીથી ધ્યેયે ભાષાન્તર છે અને એ વિષયની પાશ્ચાત્ય વિચારસરણી તથા લેખન-પદ્ધતિના આપણે માટે અનુકરણીય નમૂના તરીકે પણ આવકારાદ છે. — સુવિખ્યાત મદારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસકાર રા. બ. સરદેસાઈદૃત 'મેઈન કરંટ્સ ઈન મરાઠા હિસ્ટરી'નું ગુજરાતી યવાની થણી જરૂર હતી; એ 'મદારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસનાં મુખ્ય વલણ'થી (મનસુખલાલ મો. પોટા) પૂરી પડે છે. બનાવટી ચમકચમક લાભ્યા વિના રસપ્રદ ઇતિહાસલેખન થઈ શકે છે, તેનો પણ પ્રસ્તુત મદરવેશ્વરે હજુ અન્ય સાદો નમૂનો છે. — એવું ધટે એ રીતે એઈએ તો તો, નમદથી ગાંધીજી સુધીના (અને તેમાં ગોવર્ધનરામ ને મણિલાલ તો વિદેદ વિચારકોમાં મુખ્ય) આપણા

* પરિભાષા. ધણીખરી બરાબર ર; માત્ર 'ઇન્સ્ટ્રુક્ટ' માટે 'પ્રેરણા' વપરાયું છે એવું કોઈક સ્થાન પુનઃવિચારણીય લાગે છે. એ ગુજરાતી રાજદ 'ઇન્સ્ટ્રુક્ટ' માટે જ રહેવા હઈ, 'ઇન્સ્ટ્રુક્ટ'ને પૂર્ણ યોગપ્રણાલી અનુસાર 'અન્યપ્રેરણા' કહેવી, નહિ તો 'સદજ્ઞાપ્તિ' કહેવી, વધુ યોગ્ય છે.

અર્વાચીન લેખકોએ એક કે બીજી રીતે, કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સમાજ-શાસ્ત્રના નાના કે મોટા અંગપર લખ્યું જ છે. એ લખાણોનું વિવેચનાત્મક તારણ કોઈ વાર કોઈકે કરવા બેસ્યું છે. પણ એ વિષયને જ સ્વતંત્ર અભ્યાસનો વિષય બનાવતો ગુજરાતી અન્ય હજી છે નહિ, ત્યાં સુધી પંદરસપર અગત્યના અન્યોને આધારે રચાયેલું 'ભારતીય સમાજ-શાસ્ત્રી' (ચિમનલાલ મ. ડોક્ટર) આપણા એ વિષયના વાક્યમયમાં યોગ્ય હમેરો યામ છે. - 'વડનગર' (કનૈયાલાલ ભા. દવે) એ, નાના પાયા પર પણ, એક અભ્યાસયુક્ત નમ્રમન્ય છે; અને 'ભીખ'માં (વિક્રમરાય વિ. મજુમદાર) આપણા એ પ્રાચીન મહાન રાષ્ટ્રપુરુષની વાત બાળકોનાં જ્ઞાનપ્રોત્સાહનાથે લેસાદ તથા સરળતાથી કહેવામાં આવી છે.

સ્વીકાર-નોંધ

નવજીવન પ્ર. મંદિરનાં પ્રકાશનો

૧. ગાંધીજીની સાધના, એમનાં દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ૨૧ વર્ષના જીવનપ્રસંગો તથા તેની આતુષંગિક હકીકતો, રા. કાલેલકરલિખિત ' પાર્શ્વભૂમિ ' નામે પ્રવેશક સાથે: રાવજીભાઈ લ. પટેલ (રા. ૧૧)
 ૨. રાષ્ટ્રસાધના ગુજરાતી કોશ. ગાંધીજીના એ વિષયના વિચાર સંગ્રહ સાથે: સં. મગનભાઈ પ્ર. દેસાઈ (રા. ૧૧).—૩. ધર્મમંથન આ. ૨ જ: ગાંધીજી (રા. ૧૧).—૪. ગાંધીજી, આ. ૪થી: જીગતરામ દવે (રા. ૧૧).—૫. કેળવણીના પાયા કેળવણીવિષયક નિબંધો: ત્રીજી સુધારેલી આ. કિરોરલાલ મરાઠવાલા (રા. ૧૧).
 ૬. જીવતા તહેવારો, આ. ત્રીજી: દ. ખા. કાલેલકર (રા. ૧૧).
 ૭. સીતાહરણ (૫મી આ.) મહાદેવભાઈલિખિત પ્રસ્તાવના સાથે ચન્દ્રશંકર પ્રા. શુક્લ (રા. ૧૧).—૮. આંધ્યાનાનું ગાહું, નાનકડું નાટક (આ. ૨ જ): કલ્યાણજીભાઈલિખિત પ્રસ્તાવના સાથે જીગતરામ દવે (૧ આનો)—૯. ગામડાની વહારે, એ જ નામનો કાકા-લિખિત પ્રસ્તાવ સાથે (આ. ૨ જ) ગાંધીજી (૧ આનો)

આર. આર. શેઠની કંપની

૧૦ થી ૧૨. અંજની (રા. ૨): પરી અને રાજકુમાર (રા. ૧૧)
 અને ઠગ (રા. ૧૧): રમણલાલ વ. દેસાઈ; દરેક, નવક્રમે, મોડું

નાટક, છ સામાજિક નાટકનો સંગ્રહ, નવલકથા.-૧૨-અ. દ્વિતિયઃ
૨. ૫. દેસાઈ (૩૧-૨૧)

ભારતી-સાહિત્યસંઘ

૧૩. ધરતી, પદ્ય બંધકૃતઃ નીરુ દેસાઈ (૩ ૪). ૧૪.-ભગવાત
દેવો, પૂર્વાધ્ય સોપાન (૩. ૪)-૧૫. ગુણાચીની શૃંગાર, દ્વિતિય
સામ્યબંધારણનો ઇતિહાસઃ ધનવંત ઓજા (૩, ૨૧) ૧૬. અરુણ
પુસ્તકમાળામાં 'શંકરાચાર્ય' (હ. સોમૈયા, અગ્રીઆના) ને 'રંગ
રંગ વાદલિમાં' ('સુન્દરમ', બે આના)-૧૭. આરોગ્યચંચાવલી-
માં 'પહેલું સુખ' વગેરે પુસ્તકોનો નં. ૧૦-૧૬ઃ રમણલાલ એન્જ-
નીઅર (આના કદ સુગળ, ૪ થી ૮). ૧૮. નાનાં છોકરો
આશ્રિત (૨૧ આનો)

ગુર્જર ગ્રંથ. ૨. કાર્યાલય

૧૯. ગોદાન (પૂર્વાધ્ય), પ્રિમચંદ્રકૃતઃ માલુકલાલ ગો. ભેષી
[૩. ૨૧]-૨૦ ધૂમકેલુ-પ્રોહરિશક્ષણમાલ્યામાં નાની, પહેલી
ને બીજી ગોપડીઓ (આના ૧, ૨ ને ૨૧)

પ્ર કી ણ

૨૧. રાસપાંખડી, પ્રા. મંજુલાલ ૨ મગમુદારલિખિત પરિ-
ચય સહિતઃ નિવિલ્લુ (૩. બા).-૨૨. જાતિ, ગોહરિમયકૃત 'ધ
હર્મિટ' ઉપરથીઃ ડો. એમ. એ. સુરેયાઃ સુખાઈ (૩. ૨૧).-૨૩. કુમારનો
કાંચો, રમણલાલ વ. દેસાઈ લિખિત પ્રસ્તાવના સાથેઃ મહેન્દ્રકુમાર
મો. દેસાઈ (૩. ૧).-૨૪. છુદ્દના બોલઃ પંકજ (દેસાઈ નાયકની
કં. સૂરતઃ ૩. ૧)-૨૫. સહેલી વાતોઃ રમણલાલ ના. રાહ, વડો-
દરા (૩. બા).-૨૬ ૨૭. ફેરમ, લદરી ૧ ને ૩ઃ ચારદાસદાસ
વર્મા (યુગાન્તર કાર્યા. સૂરતઃ ૧૧ ને ૨૧ આ.) રાખુલાપા-પરિચય
ભા. ૧ઃ ભેઠાલાલ ભેષી, વિચારદ (એસ. બી. રાહની કં. અમદાવાદ
૧૦ આ.)-૨૮. યુરોપના હાતરમાંઃ ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ (પ્રસ્તાવ
કાર્યા. અમદાવાદઃ ૩. ૨)-૨૯ ગોરસી, ૬૨ કાળોનો સંગ્રહઃ
ઈન્દુલાલ ગાંધી, કરાંચી (૩-૧).-૩૦ છુટ્ટી લખેલી સુવાર્તાનો
ખુલાસો રેવ. વિ. પ્રે. મલ્લિકાન (મિશન પ્રેસ, સૂરત ૩. ૧)-
૩૧. વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, એના કિત મિત

મતોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો તથા ગુજરાતમાં પ્રચારના નિરૂપણ સાથેની નવી (ખીજી) રોધિતવર્ધિત સચિત્ર આવૃત્તિ દુર્ગારાંકર કે. શાસ્ત્રી (ફોર્મર્સ ગુજ. સભા, મુંબઈ: ૩. ૨).—૩૩. સહચરીની રોધમાં: મામાસાહેબ મુરલીધર (જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, અમદાવાદ ને મુંબઈ: ૩. ૧૧).—૩૪ ખોલકી અને નાગરિકા: ત્રિ. હુદાર (ગતિ અને રેખા કાર્યા. અમદાવાદ; ૩. ૦૧).—૩૫ નન્દિતા: સત્તર ટૂંકી વાર્તાઓનો સંગ્રહ): સુરેશ મોદી (નવયુગ યુ. બંડાર, રાજકોટ; ૩. ૧૧). ૩૫-જી વાતોનાં વડાં: ૩૩ રમૂજલક્ષી લેખોનો સંગ્રહ, વિ. ક. વૈદ્યની પ્રસ્તાવના સાથે; બળદેવ પ્ર. મોલીઆ સૂરત (૩. ૦૧)

ન. જી. પ્ર. મંદિર પૂતિ

૩૬ થી ૪૨, જીવનનો આનંદ, કળા અને કુદરતવિષયક લેખોની, કેટલાક વધારે લેખોવાળી નવી [ખીજી] આવૃત્તિ: દ. બા. કાલેલકર [૩. ૧૧]; ખાદીવિદ્યાપ્રવેશિકા: વિવિધ લેખકો [૩. ૦૧] નું ગીતાધર્મનિ, ગીતાના સમસ્યોથી અનુવાદની નવી સંરોધિત આવૃત્તિ કિ. ધ. મરાઠવાળા [૧૧ આનો]-ગુજરાતમાં સંગીતનું પુનરુજ્જીવન, રવ. પં. ના. મો. ખરેના ૪૧ નાના મોટા લેખોનો સંગ્રહ-અરિત્ર-રેખા, કાશ કાલેલકરલિખિત પરિચયલેખ તથા નિવાપાંજલી સાથે સં. પુરુષોત્તમ ના. ગાંધી; (૩. ૧૧)-મારું ગામડું રવિરાંકર 'મહારાજ' લિખિત ટૂંકા પરિચય સાથે: બળસભાઈ પ્રા. મહેતા [૬ આના]-સમીક્ષાઓ: ઉપદેશ, શ્રી દસવૈકાલિક સૂત્ર: ગોપાલદાસ જી. પટેલ (૩. ૦૧) —લોકપોથી પહેલી: જીગતરામ દવે, નરહરિ પરીખ [૧ આનો].

દેવનિ

[' ઉપદેવનિ ' આ વાસરિકાની પછી છે.]

વાસરિકા

‘ સુશીલાનો દેવ ’

૧લી ડીસે. પ્રા. વામનરાવ જોષીદત્ત પ્રસિદ્ધ મરાઠી નવલનું આ સાપાંતર કાલે જ પડતી રાતે હાથમાં આબ્ધું. “ અર્વાચીન સુસિક્ષિત...મધ્યમ વર્ગની યુવતીની પ્રતિનિધિ ” એવી નાયિકા સુશીલાની એ કયા શુભરતી વાચકોને છેક અપરિચિત નથી. નવ વર્ષ પર (સપ્ટે. ’૩૦ ના અંકમાં) ‘ ઝાંમુદી ’ એ તેની સવિસ્તર સમાલોચના, મૂળ મરાઠી અન્યાકાર પ્રકારાનું વખતે (કમિક પ્રકારનું થયેલું ‘ રત્નાકર ’ માં) પ્રા. બલુભાઈ ઠાકોર જેવાની દલમે લખાયેલી, છાપી હતી. ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ તથા ‘ જાં કિરતોફે ’ ની માર્ફક કેટલેક અંશે આ નવલ પણ “ વાર્તાસમાં જ્ઞાન ગોળી પાઈ ” દેવાનો સંમર્થ પ્રયાસ છે. તેનો સંદેશ એટલે પ્રા. જોષીના ચરિત્રકાર રા. રામરામ કાનિટકરે સૂચવ્યા મુજબ, સમાજ તથા વ્યક્તિનું ક્ષેત્ર નહીં થઈને અભેદભાવના સ્થાપી ઘટે, એવો છે. એ નવલમાંની કેન્દ્રવર્તી વિભાવના એ છે કે આખરે સુશીલાનો દેવ એ કોઈ વ્યક્તિ કે સૂક્ષ્મ શક્તિ પણ નથી હરતી પણ પોતાનું વિચકુટુંબસ્તવનું જીવનધ્યેય, પોતાનો ઉચ્ચશ્રદ્ધ એ જ ધણા ભ્રમનારાક અનુભવો પછી તેનો

દેવ બને છે; બીજું, તેનાં નવમતવાદ છે પણ એ એક સદાયરણી સાહિત્યકારે સાત્ત્વિક તથા તાત્ત્વિક પ્રતિપાદનસૃષ્ટીમાં રત્ન ક્યો હોઈ 'સનાતની' માનસને પણ ખૂંચતો નથી. (આ બંને બિન્દુ રા. નેનેસંપાદિત 'અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્ય'માંના રા. વિક્રમ હ. કુલકર્ણીના એક લેખમાંથી છે.)

‘અતન્દ્ર સૌન્દર્યપિપાસુ’

તા. ૨૭ : આ ૫૯ એક કવિજન ‘વિવેચના’કાર રા. લાલ વિપ્લુભાઈ ત્રિવેદીના એ પૃથ્વીનાં જ શિષ્યમાન્ય (‘કૃત્તાસિક’) કરેલો ગ્રંથ વાંચી તેમને માટે વાપરે છે. એ સર્વાંશે હચિત છે. મને તો ગ્રંથ વાંચતાં પાને ને પાને ઈર્ષ્યા થતી હતી કે સત્યકથન નિબંધતાની સાથે સાથે જે સાત્ત્વિક વૈદગ્ધ્યથી (‘શૂકનેસ’થી) અને દક્ષિણથી (આનું ય અંગ્રેજી આપું જ ને; બંને આપ્ટને આભારી છે-‘અર્જુનિદી’થી.) થતું જોઈ હતું, તેને અર્ધાંજલ ભાગ જે પહેલેથી મારે નસીબે હોત તો કેવું સારું.

૨૬. ‘માધવ ન્યુલિયન’

—: હજી તો પહેલ જ આ અરસામાં જેમને વિશે ‘હંદારચના-કારતું બહુમાન’ એ નોંધ તેમને ડોક્ટરેટ મળતાં (એ પદવી તેમણે, ગઈ કાલતું ‘કેસરી’ નોંધે છે તેમ, “અપમાનતું” શબ્દ ન સહન થવાથી જ દીર્ઘ પ્રયત્ન વડે મુંબાઈ યુનિવર્સિટી પાસેથી મેળવી” હતી.)-મળતાં લખી હતી તેમણે હમણાં જે દિવસ પર અકાળે અવસાન થયું. આ જોઈ આખા ઇલાકાને બલકે એમનો લપથુક્ત અભિવ્યારનો નવો મામું સૂચવનાર, ફાસી જતવિચારનો પણ વિરલ સામર્થ્યથી સમાવેશ કરનાર ગ્રંથ વિચારતાં- સારતીય વાહુમથને ગઈ છે. તેમના કાર્યનો પરિચય ‘માનસી’એ તેનાં સાધનોના પ્રમાણમાં ગયાં જે વર્ષમાં થોડો તો કરાવ્યો છે; વિરોધ હવે પછી યથાવકાશ કરાવવાની આશા રાખે છે.

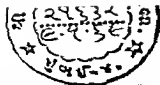
‘મહાત્મા ગાંધી’

—: આ. રાધાકૃષ્ણન-સંપાદિત એ મહત્વના ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ વાંચવામાં ગઈ ત્રણે રાતના કેટલાક કલાક ગાળ્યા.....સંપા-

ફક્તા પોતાના પ્રવેશકની અમુક કંડિકા મનોહર અને મમંગામી છે. રામે રાલાં અને ખીખ કેટલાક મોટા માણસોએ મને નિરાશ કર્યા (ધણે લાગે મારી મોટા માણસો સાથેની લહેણાદેણી છે જ એવી છે ને ?)..... શ્રીમતી સો. વાડિયાએ પરિપૂર્ણ ('ઇન્ડીગ્રેટડ') વ્યક્તિત્વવાળા મનુષ્ય તરીકે ગાંધીજીની જોળખ કરાવી છે તે સમજવા લેવી છે.... ઇંગ્લેન્ડનાં પહેલાં સ્ત્રી-ધર્મધ્યક્ષ મિસ રોયડને નોંધિયો ગાંધીજીના ક્ષમ વિરોધો પ્રસંગ (એનો અહીં સંક્ષેપ કરતાં એ યમગી નયઃ મૂળમાં જ વાંચવા લેવો છે.) એમને વિરોધ સૌથી રમૂજ પ્રસંગો-માંનો એક ગણાઈ જવાનો. એ સત્તાદીની ઉપાધિ D. D.નો અર્થ નહીંને ગાંધીજીએ મનકમાં કરેલો માર્મિક કટાક્ષ "Ah, so you know all about divinity."—પણ સહેલે જુલાય તેવો નથી. તેમનો મનોવિમલ અને અવિચળ સ્વરૂપતા દો. એડવર્ડ દોમ્સન લેવા અધ્યાત્મી અને ધીટ વિચારકને પણ સોફિ-ટીસની યાદ આપે છે. એ જ લેખમાં ગાંધીજીના ઇંગ્લિશ વિરોધુ-દર્શી ઉલ્લેખ કરનાર એ જ લેખક એમ (અને જેટ વિરો પણ આર. એચ. હટને આડું જ કહ્યું છે) પણ નોંધે છે કે એ ફિલસૂફને ગ્રેરનાર અદ્વય અપાર્થિવ સર્વ-તત્ત્વમોહનું તેડું ગાંધીજીને પણ છે; અને તેઓ એ ગ્રેરજાને નિશ્ચલતાથી અગ્રસરે છે. એમના અપરિચલિત પરથી જેક લેખકોને સંત કાન્સિસ પણ યાદ આવ્યા છે. ... આપણા મહાત્માજીને આમ પોતાના મહાપુરુષો સાથે સરખાવનાર યુરોપીઅન દષ્ટિવન્તો સુરપમાં અહિંસા સ્થાપન કરવા અશક્તિમંત છે ત્યારે યુરોપીઅન સત્તાન્ધો હિંસાચંડિકાને રીડવવા એને ચરણે આખી ને આખી પ્રબળો જ વધેય નય છે.

પી. ઈ. એન. અને યુદ્ધ

૩ જી : એ આન્તરરાષ્ટ્રીય લેખકસંઘનાં ઇંગ્લિશ કેન્દ્રનાં પ્રમુખ શ્રીમતી સ્ટોમ્ જોમીસને યુરોપી યુદ્ધના સમયમાં લેખકોના ધર્મ શત્રુઓ પ્રતિ પણ આત્મોપચરિત્ત કેળવવાનો છે, વિચાર-સ્વાતંત્ર્યને કોઈ પણ ભોગે અખંડ રાખવાનો તથા સત્યકથન કરવાનો (એ ન જ વને તેવા સંજોગમાં અસત્ય કે અર્ધસત્યોના કથનથી બાક રહેવાનો) છે—એવી મતવજનો ઘેરો જાણીર રાખનાઈ

વિશદ વિચારણા અને સચોટ સાધનામાં લખેલા લેખ દ્વારા કર્યો છે. એ ઉચ્ચમાલ પ્રમાણે અનુસરતું કપડું તો ધણું છે; અને ગુજરાતીને વાઠન તરીકે વાપરતા લેખકો સંબંધી તો એમ પણ કહી શકાય કે આપણી રાજ્યપ્રકરણી સૃષ્ટિ કરતાં પણ વાક્યમયસૃષ્ટિમાં હમણાં તો એ વધારે કપડું છે. આ વાત ધણા નહિ માને કે સ્વીકારે; તેવા લાઠાએ (કે બહેને પણ) એ વાતના પુરાવા મારા લેવા આ વિધવના અનુસવ-વૃદ્ધને રૂબરૂ પૂછી મેળવી લેવા-કોઈ ત્રોલે આદમી હાજર ન હોય તે વખતે મેળાપથોમ સાધીને.

રા. ખખરદારનું રખડન

— આ જ બાબતનું એક ખીલું સ્વરૂપ પણ છે. તે આતું : જાણકાર લેખક પણ કોઈ વાર ખરી કસોટીને કાળે પોતાના વાણીરવાતંબને સદુપયોગ કરવા અસમર્થ નીવડે છે. હદાદરણુ નોંઠે છે, આ કથનનું ? ચાલ કરો ખખરદારનો કથન હમણાં ચર્ચાઈ મુખંબીર રખડન. એ વાંચવાનું થયું તેને ખીલે જ દડાડે 'સ-હાદ્રિ'ના દીપોત્સવી અંકમાં એમનું 'દેવીનું ખખર' મરાઠી ભાષાંતર સાથે નોંધું. નોંધું ને મને થયું : "આમ કાં ? દેશને ખાતર 'સિર કાપી ખખરમાં નાંખો, કરો કાળજી આપું' એવું વચના-મૃત રેલાવનાર કવિમાં શું એટલો પણ સ્વાર્થત્યાગ નથી કે પ્રતિપક્ષી બણી સાત્ત્વિક રહીને જ પોતાનો જે "વાંધો હોય તે રત્ન કરે?" સાચું છે કે ભૂતકાળમાં મેં સાત્ત્વિકતાસેવન બોધું જ કે નથી ક્યું; પણ તેમ, હું પ્રજ્ઞાભીનાં માયાં કપાવવા ને કાળજી ખસેડાવવા પણ નહોતો નીકળ્યો ને ?... 'કલિકા' માંની ચર્ચાસ્પદ કડી વિશે એટલું જ કે કવિ બોધા છે ને વિવરણુકાર ખરા છે; કવિએ આપણને શીખવવા ચઢેલો અર્થ (એ એમના મનમાં કાળવચનના વેળા હશે; ને તો પછી, એ પાને પાટિયું દીપરૂપે તેમણે કોઢતું નોંઠવું. "બહો વાણી સરીરમાવણીતક છે પણ અર્થ અધ્યત્મ-ઘોતક લેવાનો છે.")—અર્થ દરાશ્ટ જ છે અને રહેવાનો.

— એક ખીલ વાત. ઉપર આપણે 'પી. ઈ. એન. 'નું સમરણુ હમણાં જ ક્યું. એ સંબંધી ભાવના લેખકોલેખમાં (ને એ દુનિયા-ભરમાં) ભાઈચારો વધારવાની છે; ને તો પછી, એના જ સરૂથ એવા કવિ ને વિવરણુકારનો વિવાદ ચાલે તેમાં તો ખસુસ કરીને

સાધ્યારાને ધોરણે કમ યજ્ઞ ન જોઈએ ? એ ધોરણથી વિવરણકાર પહેલાં સ્થિત થયા માટે કડવારાની જવાબદારી એમની હતી એમ ને કાંઈ ટીકા કરવાનું હોય તો તેનો સંદેશ આ : એ કાળાનું મિશ્રણ એક ધોળું ચચનું નથી; (વિવરણ 'કાળું' એ પ્રતિપક્ષીઓની જ દૃષ્ટિએ, અમો તટસ્થોની નહિ; અથવા એમ કહીએ કે તટસ્થો વિવાદને ખાતર જ એને કાળું ગણવાની હા પાડે છે.)...અરુ છે કે પી. ઇ. એન.ના મોઠા માણસો પણ ત્રણ વર્ષ પર બેનોડ આય-સર્માં હાથડી પડેલા; પણ ત્યાં ટોટા પ્રધાનપણે રાજકારણી હતો ને એ ટીપાટ-તોફાન તુર્ત જ રામેશ્વર આપણે ત્યાંને પ્રસ્તુત બિદલનક પ્રસંગ બેઢક અંગતભાવી તથા વાતાવરણને કલુષિત ઠીક ઠીક લાંબા સમય સુધી કરનાર બન્યો છે.

પુનર્લેખન આવશ્યક હતું

—: મારો કે એ લેખ 'માનસી'માં છપાવા મારી પર આબેશ હોત તો ? તો હું એમ કરત કે એ જ સુદા ને એ જ ફલીલો કાગમ રાખી, હેર બધું નિતારી કાઢી નવેસર લેખ લખી આપેા એમ ખબરદારોને વિનવત-તેમની હમણાં લગીની સ્વચાલસિદ્ધ સુજનતાને અપીલ કરીને વિનવત; અને તેઓ માનત પણ ખરા એમ ધારું છું. એક આગલે પ્રસંગે પ્રા. ગણુભાઈ ઠાકોર તો માન્યા હતા. સદ્ગત 'કોમુદી'માં કમિકપણે પ્રકાશિત 'વિશિક'ના છેલ્લો ખંડક "પૂર્ણાનુભૂતિમાં જે છાંટા ચર્ચાતા" એ જોવા છપાયેા છે તેવાના કરતાં વધારે કદ અને કડક હતો; ચોતે પણ એ ભણુતા હતા ને લખાણ મોકલતાં મને સૂચવેલું કે ને મારો ગત યામ તો ચોતે તીક્ષ્ણતા થટાડી આપશે. એ મનોરુત્તિ તથા સિધ્ધિનો લાભ લઈને પુનર્લેખન મટિ મેં વિનંતિ કરી હતી અને એ સ્વીકારાઈ પણ હતી....પ્રસ્તુત હાખલા વિશે એમ કહી સકાય કે પુનર્લેખનની કચ્છા લેખકે કદાચ ન દર્શાવી હોય તો પણ તંત્રીએ એ તેમના હૃદયમાં, પોતાના વાચકો પ્રત્યેની એક ફરજ તરીકે, લગાડવા અને તેનો અમલ કરાવવાની પૂરી જરૂર હતી. એ જરૂર દેખાઈ નહિ એ આ આખા ય પ્રકરણનું કદાચ સૌથી રોચનીય અંગ છે. હલલમ.

સમ્પાદકની પ્રાપ્તિ

હથી : આજે સવારે દરિયાજમાં ૯-૪૦ને અમલે ભણું કે

પણ નવી કવિતામાં યાય છે—યથા: ‘ શુભે પોર્લાડ’ના પહેલા જ સુનોતમાં:

અપરિચિત છાં નામે દીપો અહોદિશ પુષ્પના

—1 નૂ. ચિ. ના એ જ અંકમાં (‘પ્ર. ૧૬૦) ‘ વાઘસ-
એન્સલર ’ માટે ‘ઉપકુલપતિ’ છે; એ જ અંગ્રેજીનું મરાઠી ‘કેસરી’-
એ (૨૧મી નવે.) ‘ઉપકુલપતિ’ કરેછે; ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો
રાખે છે ‘ કુલનાયક. ’ ત્રણેમાં આ છેલ્લો જ (એ સુપર’પરિત છે.
તર્જુમિયા નથી ને દીપ’સત્રી નથી માટે) ઉત્તમ લાગે છે. અને
‘ એન્સલર ’ને કહેવા ‘ કુલપતિ ’...પરિભાષા પ્રાન્તેપ્રાન્તની એક-
મેકને મળતીબુલતી આવે એ જ વધારે સારું. તેને બદલે; એક જ
ગુજરાતમાં એ અને એક જ ઘલાકમાં ત્રણ રાખેલા થઈ ગયા
(જ્યાં એમ થવા તાત્વિક કારણ નથી ત્યાં) એ બરાબર નથી ને
આપણે કાળપૂર્વક અટકાવવું જોઈએ.

જુલુ નં ૨૦ શબ્દો: ૩

૧૩મી : કાલના ‘ કેસરી ’માં વર્તમાનસારના એક જ પાના પર
એ વાર સાહિત્યકરના અર્થમાં ‘ સાહિત્યિક ’ વપરાયો છે. એ
લોકોમાં કેટલાક ‘ લિટરરી ’ ને માટે જ પરમાદ્યુત “ સાહિત્યિક ” ને
જાણ્યો છે, તે પણ આપણે ત્યાં ‘ મહારાં સૈનેટ ’માંના નહેરાલી
પાના લગી તો આવી પહોંચ્યો છે. એના પ્રયોગવીર કવિએ ‘ કાલેકના
પ્રયોગી માનસથી જ એ કયોં હરો એમ આસા રાખીએ. સોપી
સારું તો એ છે કે સાક્ષગુહવાને લોગે લાપવ સાધવાનો દુર્મોહ
છેડી આપણે ‘ સાહિત્યવિષયક ’ કે ‘ વાર્ત્તમયિક ’ ને વિરોધણ અને
‘ સાહિત્યકાર ’ ને નામ લેએ માન્ય રાખીએ. આ છેલ્લો નરસિંહરાવે
(ઉપકુલ મ. પ્ર. ૫૦૬) સંકોચથી પણ રવીલયો છે; અને કેટલાક-
ને હોયે વસી મળેલા ‘ સાહિત્યિક ’ ને ત્યાં જ આ જે શિરપાન
આપ્યા છે (૧) ‘ તદન અશુદ્ધ; ’ (૨) સામાન્યમોનો ‘ અજ્ઞાનપૂર્વક
ઉપેદ કરનારો. ’

જુલુ નં-૧૧ શબ્દો: ૪

૧૭ મી: “ સુન્દર. પુસ્તક.....સુન્દર છે. ” એ જોયેપણુ ત્યારે
અતિરાવ વટાવવાઈને ચૂલું બની ગયું નહોતું ત્યારના (સને
૧૮૮૫ના), “ નવલમન્યવાહી ” માંના હવે દુર્લભ થયેલા (બીજી

કે ત્રીજી આવૃત્તિમાં એ નથી.) એક અવલોકનમાંથી આ બે પદ છે, ને એ સખ્દ ક્યાં વાપર્યો શોભે એ બતાવે છે. એ જ લખાણમાં એક સ્થળે “ હૈયાની કેવળ નિરાશામાં આય નનનિ ” વગેરે સખ્દો, પછીના કાળમાં આપણી લખાણમાં પેઢેલી “ કેવળ નિરાશામાં જ ” જેવા નાહકના એવડા બારદશકે સખ્દની ખામીને ત્યારે અક્ષાવ હતો એ બતાવે છે. આ ખામી સહી પ્રા. ઠાકોરે એક બે વાર ધ્યાન ખેંચ્યાનું થાદ છે; ને એ જવી ભેદબે. આ ભૂલ સામાન્ય લેખક કે સામાન્ય છાપું જ કરે છે એમ નથી-ભૂલો:

૧. ગો. માં: ત્રિ. (સમાલોચક પુ. ૯, પૃ. ૨૩, ‘ ભગ્નું ભોપાણું ’નું અવલોકન) “ આ ગ્રન્થમાં મુખ્ય દોષ માત્ર બે તથુ જ છે. ”

૨. રમણભાઈ: (‘ ક. અને સા. ’ વો. ૨, પૃ. ૨૬૦): “ કેવળ સર્વોત્તમવરસિક કાવ્યોમાં જ ... ”

૩. કાલેલકર: (‘ જીવનનો આનંદ ’ આ. ૧લી; પૃ. ૩૪૬) “ શોકમંગીત માત્ર ભાવનું જ ભૂખ્યું છે. ”

૪ હરિજનખંધુ (૧૦-૧૨-૩૬): ‘ કેવળ અર્ધિસા-ને રસ્તે જ ... ’ (પહેલી જ લીટીમાં, એ અંકની).

૫. પ્રજાખંધુ: (તા. સદર, પૃ. ૧૬): “ માત્ર એ સુંદરતા કે કલામયતા ખાતર જ ... ”

કેઈ વાર અસાધારણ સંજોગમાં ક્યારને ઘણું ભાર દીધેને રબ્દ કરવું હોય ત્યારને માટે ‘ કેવળ ’ થાતો ‘ માત્ર ’ ઉપરાંત ‘ જ ’ વાપરવો હોય તો વાપરીએ. એ સિવાય તો, સાધારણ ચાહુ રીત તરીકે, આ ટંક ટાળવા જેવી છે. નવલરામ એ જ લખાણમાં “ સહાય થવાનું ” તથા ‘ પ્રકૃતિસોમ ’ વાપરે છે. તેમણે ‘ સહાય કરવાનું ’ એવો ખોટો પ્રયોગ ન કર્યો કેમ કે ‘ સહાય’નો અર્થ ગિત છે એટલે ખરો શિષ્યપ્રયોગ તેમણે વાપર્યો છે તે જ છે. ‘ મદદ ’ના અર્થમાં ‘ સહાયતા ’ ‘ સાહ ’ કે ‘ સાહાય ’ વાપરવું જોઈએ. એમનો ખીજો સખ્દ ‘ હેમોલ્યુશનનું ’ ભાષાંતર છે: (પ્રકૃતિ=પ્રજ). ત્યારે ‘ વિપ્લવ ’ ને ‘ ક્રાંતિ ’ શુન્દરાતીને અનુસયા હતા ત્યારે એ સખ્દ છૂટથી વાપરાવો.

—વિ.

ઉપ-દવનિ

[દવનિખંડની ધારી મોટીનાની નેધો લખવાનો લોભ તો સ્થળ-સમયના અભાને જતો કરવો પડ્યો છે; અને અહીં જે થોડુંક લખી શકાય છે તે પણ, ફેટલાંક સાધનો સૂરતમાં છાડીને અંક આઠાપયા જાન-નગર આવ્યા પછી, ત્રીસમી ડીસેમ્બરની સવારે, માત્ર ત્રણ અર્ધો કલાકોમાં.)

૧

ભારતીય વિદ્યાભવનઃ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા ગુજરાતી ભાષાઓ તેમ જ ભારતીય ઇતિહાસ, ભાગવતધર્મ અને જૈનધર્મઃઆ વિષયોનું સંશોધન તથા જ્ઞાનપ્રચાર પોષવાના ઉદ્દેશથી વર્ષદિવસથી સ્થપાયેલી આ સંસ્થા આપણી જાણુ એ પ્રકારની - એકમાત્ર સંસ્થા છે, એટલું જ નહિ પણ તેના કાર્યક્રમની ચારખાંચ માસ પર મળેલી પત્રિકા પરથી સમજાય છે તેમ, તેનાં જિમી કાઢિનાં ને સંમાન્ય વિદ્વાનોદ્વારા અપાયેલાં કે અપાવાનાં વ્યાખ્યાનો સામયિકો તથા પ્રકાશનો વડે પૂર્વોક્ત સર્વ ભારતીય વિદ્યાઓનું અધ્યયન અને સંવર્ધન કરવાની ઉત્તમવલ આશા આપે છે.

શ્રી છુદ્ધિવર્ધક પુસ્તકાલયઃ સુધક અને શાન્તિયુક્ત ફોર્મસ-સમાગમન્દિરમાં ત્રણેક વર્ષથી સ્થપાયેલા આ પુસ્તકાલય વડે ગુર્જરી મુંબાર્ધનું એક નીચાળેણું નાશ પામે છે. ટૂંકા સમયમાં જ વ્યક્તિઓ સંસ્થાઓ તથા પ્રકાશનમન્દિરો મળીને અઢાર દિશામાંથી જે અન્યથા વિદ્યામૃતપ્રવાહ એ સરોવરને ટક્કિગત કરવા લાગ્યો છે તેને હજીયે વિશેષસંખ્ય તથા વિશેષ-ગુણ કરવામાં સર્વે ગુર્જરભાષાભાષીઓ ઉત્તુક્ત રહે અને આપણા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ડેટલીક ત્રિરજ સમૃદ્ધિવાળા એ વ્યવસ્થિત અન્ધર્માંડારનો ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ લાભ લેતા રહે એમ હૃદય-પૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

૫. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી: નવેમ્બરમાં એમની જન્મ-
શતાબ્દી સુબ્યાઇ અને સૂરતે, જૂતાગઢ લાવનગર અને રાજકોટે
જિજીવીને, ભારતવર્ષ અને ગુજરાતનું મુખ્ય સમસ્ત વિદ્યાજગતમાં
—અને તે, આજથી પચાસસાઠ વર્ષ પર—જિજીવું કરનાર
એ સાહસપ્રિય સુધીર મહાવિદ્વાનનું તથા એમના કાર્યનું
સ્મરણ કરવાની ફરજ યથાસંયોગ ઠીક રીતે બજાવી ગણાય.
એ પ્રસંગ માટે સૂરતની નર્મદસભાએ આપણા પ્રતિષ્ઠિત પ્રત્ન-
તત્ત્વવિદ રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીને ખાસ નિમંત્રણ આપી
બોલાવ્યા હતા. પંડિતજીના પ્રભાણભૂત જીવનચરિત્રની રાહ
જેમની પાસેથી આપણે સોતકંઠ જોઇ રહ્યા છીએ એવા એ
માનનીય વિદ્વાને એ દિવસે (૨૬મી નવે.) પ્રમુખપદેથી આપેલું
બાવણુ ઐતિહાસિક દંષ્ટિ, બરપૂર માહિતી તથા લાક્ષણિક
નિરાકરતા માટે વખણાયું હતું અને એમ. ટી. બી. કાલેજ-
વાળા પ્રા. મનોહર રા. પાળંદે, પ્રા. કમળાશંકર સુ. ત્રિવેદી
તથા પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયાએ પણ તેમનાં પ્રસંગોચિત
ઘોતક બાવણો વડે નર્મદસભાને કીમતી સહકાર તથા શ્રોતા-
ઓને વિદ્વાનંદ આપ્યો હતો.

સિત્તેરમી જયંતીઓ: ૧૯૩૯માં, કાલક્રમે લેતાં,
આચાર્ય: આનંદશંકર મુન, ગાંધીજી, પ્રા. બળવંતરાય ઠાકોર
અને રા. અમૃતલાલ ઠક્કરને સિત્તેર વર્ષ પૂરાં થયાં. એ ચારે
શક્તિમંત ગુજરાતીઓએ જ્ઞાનનાં જે જે ક્ષેત્રમાં અનન્ય
સેવાનો તથા સિદ્ધિઓનો ઉચ્ચગ્રાહ આપણી સંમુખ મુક્યો છે
તેને માત્ર 'યથાશક્તિમતિ' નહિ પણ વધુમાં વધુ શક્તિ કેળવી
તથા મતિ ખીલવીને અતુસરવા આપણે યત્ન કરીએ અને તેઓ
સર્વ દીર્ઘાયુષી થાય એવી પ્રાર્થના પ્રણુને કરીએ છીએ.

અવસાનનોંધ: ગયા બાર માસમાં ગુજરાતી સંસ્કાર-
જીવનને તેના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જે બારે ખોટ સર સમાજ-

રાવ ગાયકવાડ, દિ. બ. નર્મદાશંકર દે. મહેતા, રા. ગિજુભાઈ બ. બધેકા અને રા. ચેતીભાઈ ન. અમીનનાં અવસાનથી પડી છે તેની ધણી બેઠે સાથે નોંધે સંપ્રત્તિ છીએ.

૨

હોપસાહેબના પત્રો: એ જોવાનો સુયોગ આ લખનારને પ્રાપ્ત થતાં, દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો.ઝવેરીએ તેને 'માનસી'માં પ્રકાશનાર્થે આપવાનું તેમ જ એ સંસ્કારી આપવાનું સ્વીકારી અમારી પ્રવૃત્તિને ફરી એક વાર સદ્ભાવપૂર્વક સાથે આપ્યો છે. વાંચનાર જોઈ શકશે કે એ પત્રો આપણી કેળવણીના ઇતિહાસની મહત્ત્વની સામગ્રીરૂપ છે અને આજે વાચનીય તેમ ભવિષ્ય માટે સંગ્રહણીય પણ છે. બાકી રહેલા નવ પત્રો આવતા વર્ષના અઠવામાં છપાશે.

ચુરપસંધામ-પૂર્વરંગ: આ અંકમાંનો એ લેખ પ્રા. મુનશીએ એમ. ટી. બી. કોલેજમાં આપેલા અંગ્રેજી ભાષણ પરથી છે. ભાષાન્તર એ જ કોલેજના એક ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી ભાઈ ખંડુભાઈ જી. દેસાઈએ અમારી વિનંતિ પરથી થોડા જ દિવસમાં કરી આપ્યું છે.

૩

નવાં સામયિકો: રિયરદષ્ટિ, જવાબદારીબરી વિચારણા તથા સરજનિર્મલ લખાવટના ગુણો ધારતું 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' (અં. ૧-૩); અવનવીન ચમકે અનેક (ને અનેક જાતનાં) ઝણકિયાં કરતું 'રેખા' (અં. ૧-૨); સીસ્ટિને માર્ગદર્શક તથા પ્રોત્સાહક મવા મુઝતુ 'સીજ્વન' (અં. ૨); મુવાચનપ્રચારના નેક પ્રયાસરૂપ, પ્રકાશનમંદિરના મુખપત્ર તરીકે પહેલ કરનાર 'શિષ્ટ સાહિત્યપત્રિકા' (અં ૧-૪); અને ઇસલામી જીવનદષ્ટિ તથા વાસ્તવનું કાર્ય

હોંસથી કરતું 'કારવાં': પાંચે એ નવાં મિત્રાને અભિનંદન તથા લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છીએ છીએ. વિશેષાંકો: ચિન્તનવિષયમાં એ-ત્રણ સારાં લખાણો તેમ જ બીજા ઉપયોગી વાચનવાળે 'શારદા'ને 'ગ્રેફિસર-અંક'; એનો જ વિજયાદશમી અંક; રંગૂનનું નોંધપાત્ર 'ઉત્સાહસૂચક' વાર્ષિક 'સ્વર્ણભૂમિ'; 'આગે કદમ'નો ઇદ-અંક; 'પ્રજ્ઞા'નું-ગુજરાત સમાચાર 'ગુજરાતી' 'એ ઘડી મોજ' 'નવચેતન' 'દાંડિયો' તથા 'ગાંડીવ' અને 'બાલમિત્ર' તથા 'બાલજીવન'ના દીપોત્સવી-અંકોની તેમ જ ગુજરાત કોલેજના રજતપર્વ-અંકની પહોંચ આભાર સાથે સ્વીકારીએ છીએ.-જ્યોતમંડળ, સૂરત: એ સંસ્થા તર્ફથી એની ત્રીજા વર્ષની પત્રિકાઓ 'વિગ્રહ' તથા 'માનવ વિકાસ' મળી છે. યુવક બહેનો-બંધુઓની આ પ્રવૃત્તિમાં અભ્યાસપાત્ર વિષયો વાંચવા-વિચારવાનું જે વલણ દેખાય છે તે સંતોષકર અને ઉત્તેજનપાત્ર છે.-ધ હોમીઓપેથિક આઉટલૂક (રોય એંડ-કં. મુંબઈ નં. ૨): આ માસિકમાં એ વિષય પર જે પુષ્કળ માહિતી છે, તે વ્યવહારુ ઉપયોગની તથા ખરેખર અસરકારક દવાનો સુપ્રચાર કરે તેમ છે એમ જાતઅનુભવથી કહેતાં અમને ધણો આનંદ થાય છે.

—વિ.

મન્દિરનો ઘંટનાદ

૧. ગતાંક પછીની આ વિશેષ મદદ સાબાર સ્વીકારીએ, છીએ:

૨૧. વીરેન્દ્રસય ચન્દ્રપ્રસાદ દેસાઈ, ભાવનગર: રૂ. ૨૫

,, રતનલાલ વિક્રમદાસ ખાંડવાળા સુરત રૂ. ૧૫

,, રતિલાલ મોદનલાલ ત્રિવેદી, અમદાવાદ રૂ. ૧૦

રૂ. ૫૦

૨. શ્રી ભાવનગર દરબાર કેળવણીખાતાએ 'પહેલું' પાનું'ની રૂ. ૨૫)ની કિંમતની નકસો ઉત્તેજનાથ ખરીદવાથી એ રકમ પણ વિશેષ મદદરૂપ બની છે, કેમ કે એ 'માનસી' ખાતે વપરાય છે.

૩. 'માનસી'નું ઠંજી : એ આજની તારીખે રૂ. સાતસેતું (સેનો તથા પ્રેસબિસો ગણાને) છે. એ વેળાસર બરાબ એમ ધમ્મીયું.

૪. નવાં લવાજમો : વિશેની આ અંકના પહેલા પાના સામેની મૂચના બણી સર્વંનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

૫. વર્ષાતુલ્યમણી : (ગયા ને આ વર્ષની) આવતા અંક સાથે આપવાની આશા છે.

ભાવનગર : ૩૧-૧૨-૧૯૩૬.

—વિ.

Lord Dunsany

Lord Dunsany is one of the older writers, but his work belongs almost entirely to the amateurs. A romantic and a satirist, in revolt against the growing ugliness of our times, he has ploughed a rather lonely furrow with his fantastic fables of three hemispheres. "A Night at an Inn", as effective as it is macabre, shows him at his best. Its air of careless efficiency is typical, and its theme a favourite one with the author: The intervention of a supernatural power at the moment when human evil is about to triumph.

થોડીક શુદ્ધિ

(' વિવેચકની સર્જકતા ' એ લેખની)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૮	ઉલ્લેખી ૭	great Herodotus	great historians Herodotus
„	„ ૬	were Historians	were poets
૨૦૧	૧	કરેલ છે ?	હોય છે ?
„	૫	પ્રાકૃળ	પ્રાકૃત
૨૦૪	૧૦	કરી ચકશે	કહી ચકશે
૨૦૬	૭	રસગતા	રસવતા

(અર્ધ મરાઠી વાક્યમય-લેખની)

૧૭૧	ઉલ્લેખી બીજી	આળતેવકરનં	આળગાવકરનં
૧૭૩	„	હટ્ટી ગડકપરંચા	ગડકપરંચા
„	„	પાંચમી ટાકી એ ધાવ	ટાકીએ ધાવ
૧૮૧	„	૧૧મી ન્દ્રીનડ	બટ્રીનડ
„	„	બીજી મેમોયસ	મેમોયસ

(અર્ધનામ-લેખની)

૨૨૫	૧૦	મૂળ	રામાયણમને મૂળ
૨૨૮	૧	જોષએ.	જોષએ ?
„	૨	જેના	તેના

(આન્દ્રે મોરવા-લેખની)

૨૩૦	૪	Elbrut	Elbouf
૨૩૨	ઉલ્લેખી ૬	સીઆં	સીઆંકયેવિક્ક
૨૩૬	૧૬	(' વિષયના ' કાઢી નાંખવું)	
„	૨૦	(' દુ '	„ „)
૨૪૭	ઉલ્લેખી ૨	inflexibility	flexibility

"	" ૧	oppose	opposed
૨૪૦	૯	આપેલાં	આપતાં
૨૪૨	૬	-historri	-histoire
"	"	-ture	-terre
૨૪૫	૧૫	Songeo	Songs
"	"	virci	voici

(' અખા ' લેખમાં પૃ. ૨૭૩મે ' આગમપાઠ ' છે તે ' આગમપાઠ ' જોઈએ.)

પતંગપુરાણુ—આ અંકમાં હિત્તેખાયલું—અ. સરકારી ફળવણીખાતાએ શાળા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું છે.

'૩૬નુ' અન્ધસ્થ વાહન

એ વાર્ષિકાવલોકન માટે જે લેખકો-પ્રકાશકોએ પોતાના અન્યે ન મોકલ્યા હોય તેમને સર્વને હવે એ સત્વર આ સરનામે મોકલવા વિનંતિ છે. પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી, એમ. ટી. પી. કોલેજ, સુરત.